

# TERRITORIS

REVISTA DEL DEPARTAMENT DE CIÈNCIES DE LA TERRA

Núm. 3 / 2001



Universitat de les Illes Balears

Universitat de les Illes Balears

# TERRITORIS

Revista del Departament de Ciències de la Terra



Palma, 2001

## **TERRITORIS**

Número 3

Revista del Departament de Ciències de la Terra  
Universitat de les Illes Balears

## **CONSELL DE REDACCIÓ**

**Director:** Bartomeu Barceló i Pons. Catedràtic de Geografia Humana. UIB

**Secretari:** Macià Blázquez Salom. Professor Titular d'EU d'Anàlisi Geogràfica Regional. UIB

**Vocals:** Joan Fornós Astó. Professor Titular d'U d'Estratigrafia. UIB

Onofre Rullan Salamanca. Professor Titular d'U d'Anàlisi Geogràfica Regional. UIB

Jaume Servera Nicolau. Professor Titular d'EU de Geografia Física. UIB

## **CONSELL ACADÈMIC**

Jean Bisson. Professeur de Géographie. Université de Tours

Joan Cuerda Barceló. Quaternarista

Agustí Jansà Clar. Director del Centre Meteorològic a les Illes Balears

Joan Mayol Serra. Cap del Servei de Biodiversitat del Govern Balear

Lluís Pomar Gomà. Catedràtic d'Estratigrafia. Universitat de les Illes Balears

Gérard Richez. Professeur de Géographie. Université de Provence

Antoni Rodríguez Perea. Director del departament de Ciències de la Terra. UIB

Vicenç M. Rosselló Verger. Catedràtic de Geografia Física. Universitat de València

Rosa Vallès Costa. Catedràtica d'IEM. Eivissa

Tomàs Vidal Bendito. Catedràtic de Geografia Humana. Universitat de Barcelona

Joan Vilà Valentí. Catedràtic Emèrit de Geografia Humana. Universitat de Barcelona

© del text: els autors, 2001

© de l'edició: Universitat de les Illes Balears, 2001

Primera edició: hivern 2001

Edició: Universitat de les Illes Balears. Servei de Publicacions i Intercanvi Científic. Cas Jai. Campus universitari.  
Cra. de Valldemossa, km 7.5. 07071 Palma (Illes Balears)

Impressió: Taller Gràfic Ramon. Gremi de Forners, 18. Polígon Son Castelló. 07009 Palma

ISSN: 1139-2169

DL: PM 524-1998

No es permet la reproducció total o parcial d'aquest llibre ni de la coberta, ni el recull en un sistema informàtic, ni la transmissió en qualsevol forma o per qualsevol mitjà, ja sigui electrònic, mecànic, per fotocòpia, per registre o per altres mètodes, sense el permís dels titulars del copyright.



**Joan Vilà i Valentí**

**Joan Vilà i Valentí**  
**Obra a i sobre les illes Balears**

**Sumari**

INTRODUCCIONS

Presentació

B. BARCELÓ PONS

11

Joan Vilà Valentí i les Pitiüses, el mestratge d'un geògraf excepcional

Rosa VALLÈS COSTA

15

La il·lusió i el goig d'estudiar Eivissa i Formentera

Joan VILÀ i VALENTÍ

35

ESTUDIS DE JOAN VILÀ I VALENTÍ

**Individuals**

Formentera. Estudio de Geografía Humana (1950)

65

Ibiza y Formentera, islas de la sal (1953)

117

Notas sobre la antigua producción y comercio de la sal en el Mediterráneo

Occidental (1955)

157

Los llanos de Sant Mateu y Santa Agnès (1960)

167

El polje de Corona (Ibiza) (1961)

181

Las salinas de Ibiza y Formentera (1961)  
191

Ville et campagne dans l'Île d'Iviça (1962)  
205

Personalitat i originalitat fisiogràfiques i humanes de Formentera (1985)  
219

Visions geogràfiques de Formentera (1995)  
225

### **En col·laboració**

Bibliografía para el estudio geográfico de unas Islas Mediterráneas (1979)  
Joan VILÀ i VALENTÍ i Rosa VALLÈS COSTA  
241

### **PRÒLEGS I PRESENTACIONS DE JOAN VILÀ I VALENTÍ**

Prólogo a B. BARCELÓ PONS  
*Evolución reciente y estructura actual de la población en las  
Islas Baleares* (1970)  
279

Informe sobre la tesi doctoral de JEAN BISSON (1974)  
287

Prólogo a MIGUEL FERRER FLÓREZ  
*Población y propiedad en la Cordillera Septentrional de Mallorca  
(Evolución histórica)* (1974)  
293

Prólogo a CLAUDIO ALARCO VON PERFALL  
*Cultura y personalidad en Ibiza* (1981)  
299

Paraules introductòries a JOAN VILÀ I VALENTÍ  
«Ciudad y campo en la Isla de Ibiza» (1982)  
305

Prólogo a JUAN TUR DE MONTIS Y DE AYGUAVIVES  
*Cartografía histórica de Ibiza y Formentera (Islas Pitiusas)* (1984)  
309

Pròleg a JOAN VILÀ I VALENTÍ  
*Formentera. Estudi de Geografia Humana* (1985)  
315

Pròleg a MIQUEL SEGUÍ LLINÀS  
*El descubrimiento de las islas olvidadas.  
Las Baleares y Córcega vistas por los viajeros del siglo XIX* (1992)  
321

Pròleg a ROSA VALLÈS COSTA  
*Dalt Vila. Ciutat d'Eivissa. Estudi de geografia urbana* (1993)  
327

Introducció a *Breve epílogo de las festivas demostraciones con que cordialmente obsequiaron, y rendidamente alegres fe demostraron el Muy Illvstre Ayuntamiento, estado eclesiastico y demas naturales de la Ysla, y Real Fuerza de Yvisa, con motivo de la exaltación al Trono de fu Monarca, el Señor Don Fernando VI Rey de las Españas y III de Aragón e Iviza, en los dias 3, 4 y 5 de Diciembre de 1746* (1993)  
333

Pròleg a PERE BRUNET ESTARELLAS  
*La Companyia dels Ferrocarrils de Mallorca* (1994)  
339

Pròleg a ANTONI ORDINAS GARAU  
*Geografia i toponímia a les Illes Balears* (2000)  
345

## OBRES DE DIRECCIÓ, COORDINACIÓ I COL·LABORACIÓ

### Guies d'excursions

*Excursión a la Isla de Ibiza.* Asociación de Geógrafos Españoles.

VI Coloquio de Geografía. Octubre de 1979.

J. VILÀ I VALENTÍ Y ROSA VALLÈS (directores); ERNEST PRATS Y FRANCESC  
RAMON (colaboradores)

355

*Excursión a las Pityusas.* Excursió E 7. VIII Coloquio de la Asociación de  
Geógrafos Españoles. Barcelona, Septiembre-Octubre, 1983.

JOAN VILÀ I VALENTÍ (Coordinador); MONTSERRAT JARDÍ; ERNEST PRATS;  
FRANCESC RAMON

375

### Obres didàctiques

*Geografía de les Illes Pitiüses*

JOAN VILÀ I VALENTÍ (coordinador); ROSA VALLÈS (coordinadora i autora),  
FRANCESC RAMON I ERNEST PRATS

401

Unitat primera: *Presentació de les Illes d'Eivissa i Formentera.*

*Geografía Física i biogeografía (1979)*

403

Unitat segona: *La població (1980)*

421

Unitat tercera: *Les activitats agràries (1984)*

449



---

# PRESENTACIÓ

## Bartomeu Barceló i Pons

L'any passat la Universitat de Barcelona va retre homenatge al doctor Vilà, publicant un volum de 1.578 pàgines en què col·laboraren 141 geògrafs d'arreu del món. Una bona part d'ells han gaudit del mestratge que ha exercit al llarg de més de cinquanta anys de docència i molts d'ells tenen avui càrrecs de gran responsabilitat acadèmica. I aquest mestratge es completa amb la direcció de 121 tesis de llicenciatura i 46 tesis doctorals —entre les quals la meua, que va ser la primera tesi de geografia que es va presentar a la Universitat de Barcelona. A més ha publicat 14 llibres, 132 capítols de llibre o articles i ha dirigit set projectes de recerca. Joan Vilà va ser catedràtic de Geografia de la Universitat de Barcelona el 1965 —abans ho havia estat de la de Múrcia— i allà va crear el Departament i l'especialitat de Geografia. També va fundar la *Revista de Geografia* (núm. 1: 1967), que ha dirigit fins al volum XII-XXXIII (1998-1999), publicat fa pocs mesos, tot i sent emèrit. Però també ha ocupat càrrecs de responsabilitat no sols dins el seu Departament, sinó a la Facultat i la Universitat. Recordaré aquí que sent degà va impulsar i ajudar generosament la creació dels primers estudis universitaris a Palma, cosa que va succeir al curs 1967-68.

A part de tot això, pels seus mèrits i tarannà ha arribat a ser elegit membre de l'Acadèmia de les Bones Lletres i de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts, ambdues de Barcelona; ha estat vicepresident de la Unió Geogràfica Internacional; des de 1990 és membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans i fa pocs mesos ha estat elegit president de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'esmentat Institut, de la qual jo form part per la seva iniciativa. També ha estat guardonat amb nombroses condecoracions com la Creu de Sant Jordi, la gran Cruz d'Alfonso X el Sabio, etc.

Conec Joan Vilà fa més de quaranta anys. La meua relació amb ell neix entorn de la meua feina a la Cambra de Comerç de Palma, i més concretament de les publicacions d'aquesta corporació, especialment del Bolletí, del qual m'havia encarregat des del número 620, corresponent als mesos de juliol-setembre de 1958. Precisament la primera carta que tenc de Vilà, datada a Barcelona el 17-III-59, recent ocupada la càtedra de Múrcia, em demana que li envii allà «un exemplar del seu estudi sobre el municipi de Banyalbufar» i diu que «l'utilitzarem com exemple pels alumnes que estan preparant una tesina», a la vegada que em demana que li envii regularment l'esmentat Bolletí, cosa que vaig fer, rebent de cada tramesa unes paraules benivolents.

Al mes de maig de 1960 preparava un número monogràfic del Bolletí dedicat a Eivissa i Formentera. Amb aquest motiu vaig demanar a Vilà una col·laboració pel fet que ell havia treballat aquelles illes. A la seva resposta del dia 14-IX-1960, em diu que està atrafegat de treball, però m'envia un text. Així al número 630 del Bolletí, dedicat

---

monogràficament a les Pitiüses, corresponent a gener-març de 1961, vaig publicar el primer article de Vilà sobre «Las salinas de Ibiza y Formentera». La nostra relació acadèmica ben aviat es convertí en una relació familiar, d'amistat, una amistat que encara perdura, i que amb el temps s'ha anat enfortint.

Quan devers 1966 es va començar a projectar la implantació d'estudis de Filosofia i Lletres a Palma, ell em va empènyer i convèncer de tirar endavant la tesi de doctorat, que em va dirigir i me'n va prologar l'edició, i fer l'oposició a l'agregaduria de Geografia, una de les quatre que s'havien creat per a aquests estudis. I així vaig realitzar uns ideals universitaris que havien nascut amb el mestratge de Manuel de Terán. Va ser una empresa meravellosa anar muntant estudis i molt especialment els de Geografia; tot i depenent als principis del Departament de Barcelona que ell dirigia, gaudírem d'una llibertat d'iniciativa en la qual per part seva sempre hi va haver confiança, paraules d'ànim, col·laboració, ajuts de tota casta... Visquérem junts la creació de l'especialitat de Geografia, tant a Barcelona com molt de temps després a Palma. I sempre he trobat en Joan Vilà l'amic incondicional, el mestre exemplar, el suport o la paraula de consol quan apareixien dificultats, però també compartir l'alegria dels èxits. Ara, amb la perspectiva dels temps i quan l'edat ens empeny a un turó de paisatges amplis i de serenor en la mirada, recordar amb ell temps passats m'omple de joia i de pau, i a mi em reforça en les meves creences, els meus ideals i escales de valor, que en algun moment podien parèixer-me que esdevenien inútils dins l'entorn acadèmic actual.

Col·laboració acadèmica, amistat generosa, contactes familiars entranyables, tot això al llarg de més de 40 anys d'una relació personal impecable. Això és, en un breu resum, el que ha estat per a mi en Joan Vilà i Valentí. Però, en decidir editar aquest volum, la motivació principal va ser doble: per una part el reconeixement per la seva dedicació a la coneixença de les nostres illes, especialment el de les seves, nostres, entranyables Pitiüses; per l'altra, tot el seu inestimable i mai prou agraït esforç, tant en la promoció dels estudis universitaris a Palma i en la formació dels nous geògrafs insulars com en el desenvolupament i promoció del coneixement geogràfic de les Balears. Però també volguérem que tota la seva obra insular fos assequible i coneguda per les noves generacions, reviscolant-la, tornant-la a l'actualitat, sostraint-la del fàcil oblit històric.

Hem recollit aquí un total de 27 publicacions entre treballs de recerca personals (10) o en col·laboració (1); pròlegs a llibres (12); i guies d'excursions científiques (2) i obres de caràcter didàctic (3), en les quals Joan Vilà ha intervingut com a coordinador. Pràcticament tota l'obra de Vilà versa sobre les Pitiüses, però cinc dels seus pròlegs encapçalen llibres sobre temes de les Illes Balears, de les quals és un bon coneixedor.

En projectar aquest volum, el tercer, de *TERRITORIS*, vaig pensar que era adient que Rosa Vallès i Costa hi participàs amb una anàlisi de l'obra de Vilà referent a les Pitiüses. Ella, que és una magnífica coneixedora d'aquestes illes i que ha mantingut amb Vilà una estreta relació personal i acadèmica, ens enriqueix amb una valuosa col·laboració que publicam a continuació d'aquesta presentació.

També vaig suggerir a Joan Vilà que ens escrigués unes pàgines en què ens explicàs la seva vinculació a les Pitiüses i la trajectòria seguida en la realització dels seus treballs relacionats amb les nostres illes i l'empenta que ha donat a la formació dels geògrafs insulars. Aquesta magnífica i enriquidora aportació, que té un marcat to autobiogràfic, constitueix una nova lliçó que el seu mestratge ens fa arribar a tots. El seu títol ja és prou significatiu: «La il·lusió i el goig d'estudiar Eivissa i Formentera», i ens hi parla de coses que van més enllà de la geografia i que avui són, més que mai, absolutament necessàries per intentar millorar el nostre comportament com a acadèmics i com a ciutadans.

---

Al llarg del temps que ha durat la confecció d'aquest volum —gairebé dos anys— hem intensificat els contactes personals, en què, inevitablement, a més de parlar del seu contingut, les llargues conversacions ens han fet retornar als vells temps. Anècdotes, moments culminants, sentiments, personatges del nostre entorn, valors, problemes, etc., han desfilat com a fets vius que semblaven ultrapassats pel temps. I tot això ha estat, una vegada més, una nova lliçó de vida que he après de Joan Vilà i Valentí.

Amb aquest número 3 de *TERRITORIS*, acaba la meva responsabilitat en la direcció de la revista, que ha estat el darrer lligam que em vincula formalment amb la Universitat de les Illes Balears. Per això vull agrair de tot cor als que m'encomanaren aquesta responsabilitat, a tots els membres, tant del Consell de Redacció de *TERRITORIS* com del seu Consell Acadèmic, per la confiança que depositaren en mi. Però molt especialment vull donar les gràcies al Rector magnífic de la Universitat i a la vicerectora Mercè Gambús, de la qual depèn el Servei de Publicacions, que em deixassin acabar el projecte d'aquest volum que tenia embastat, en el moment de la meva independització. Altres projectes s'aniran realitzant per altres tiranys. Perquè jo segueisc feel a la meua vocació universitària, l'actitud permanent d'aprendre i ensenyar, exercida abans de formar part de la Universitat, dedins, i que segueisc i seguiré en el futur. Finalment un deure de gratitud m'obliga a citar persones que han col·laborat en la preparació d'aquest volum: la senyora Rosa Vallès i Costa, catedràtica de l'Institut Santa Maria d'Eivissa, el senyor Antoni Grimalt i Llofriu, secretari general de la Cambra de Comerç de Palma, i el professor Francisco Javier Álvarez Pulgar, director del Departament de Geografia de la Universitat d'Oviedo, que ens facilitaren l'accés a originals difícils de trobar; i a Joan Estrany, que pacientment va escanejar les il·lustracions que reproduïm avui.

Adéu.

## Observacions

Els texts originals dels treballs que aquí es publiquen han estat revisats tant per la redacció de la revista com pel mateix doctor Vilà i per Rosa Vallès (quan consta com a coautora en alguns dels treballs). Mantenint el contingut dels texts i sense desvirtuar-lo, s'hi han introduït algunes modificacions de lèxic, toponímia o d'expressió, amb el que ens hem proposat una necessària millora o actualització conceptual dels originals. En els comentaris o aclariments que s'han afegit a les referències bibliogràfiques s'ha utilitzat el català, la llengua habitual d'aquesta revista.

Cada un dels treballs aquí reproduïts s'encapçala amb una referència bibliogràfica de la seva primera edició completada amb informacions de l'entorn en què es realitzaren. Així mateix hi hem inclòs un sumari del contingut, que pot ajudar el lector per a la seva comprensió.

Quant als topònims insulars, hem respectat als articles en castellà les accepcions de *Pitiusas* i *Ibiza*. En català hem emprat els de Pitiüses i Eivissa. S'han respectat els topònims antics que consten als títols de les obres ressenyades a la bibliografia: *Iviça*, *Iviza*, *Pithiusa*, etc. Tots els altres topònims s'han corregit o s'expressen en la seva accepció catalana correcta.

Algunes bibliografies que acompanyen els articles, tot i respectant-les, s'han completat en el seu contingut d'acord amb «Bibliografia sobre i de les illes Pitiüses (Eivissa i Formentera)», publicada al número 2 de *TERRITORIS*.

Quant a les tres unitats de la Geografia de les Illes Pitiüses, per evitar diferències formals que presentaven els originals, s'ha unificat l'ordre temàtic i s'ha donat una

---

numeració correlativa i independent a cada una de les dites unitats, tant pel que fa a l'articulat com a la numeració de figures i gràfics. També tenint en compte el caràcter didàctic d'aquests treballs i a qui van encaminats, s'han respectat formes i lèxic característics de les Pitiüses.

Als treballs aquí reproduïts, es repeteixen alguns quadres estadístics i figures. Amb el fi de conservar la integritat de les edicions originals d'aquests treballs, hem mantingut el seu contingut, que presenta, com podrà observar el lector, les esmentades iteracions.

**Joan Vilà i Valentí i  
les Pitiüses, el  
mestratge d'un  
geògraf  
excepcional**

Rosa Vallès Costa  
*Geògrafa, IES Santa  
Maria d'Eivissa*

# **Joan Vilà Valentí i les Pitiüses, el mestratge d'un geògraf excepcional**

**Rosa Vallès Costa**

catedràtica de Geografia i Història, IES Santa Maria d'Eivissa

## **La influència del professor Vilà Valentí en la geografia de les Pitiüses**

El professor Vilà Valentí ha estat el primer geògraf a estudiar les illes Pitiüses. Ha impulsat, a més, la tasca d'equip i la renovació de l'ensenyament de la geografia a les nostres illes i ha influït en professionals de camps tan diversos com les ciències socials i naturals, l'antropologia, l'urbanisme, la literatura i la sociolingüística. La seua obra publicada, o exposada en conferències pronunciades en ambdues illes, abraça el coneixement científic de la realitat geogràfica de les illes Pitiüses, amb un seguiment dels fets geogràfics al llarg de cinquanta anys; tot això li permet una esplèndida perspectiva des de la privilegiada talaia d'un investigador d'enorme interès en el camp de la geografia. Perquè el professor Vilà Valentí és un personatge excepcional, tant professionalment com humanament parlant, que des del començament de la seua activitat com a geògraf està en primera línia de la investigació. A més de ser un professional de renom que ocupa un lloc destacat en la geografia internacional, és també membre de diverses institucions científiques i acadèmiques; i ha rebut honors per part d'organismes de molt diferent caràcter. Vegem-ho: membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans; des de 1995, membre emèrit i vicepresident de la secció de Ciències Socials; des del març d'aquest any, n'és president. Durant vuit anys (1990-97) director de la secció de Barcelona de l'Institut d'Estudis Andorrans. Acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Acadèmic numerari de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona i secretari de la secció de Ciències de la Terra. Acadèmic corresponent de la Real Academia de la Historia de Madrid. Acadèmic corresponent de l'Académie d'Histoire et d'Arqueologie de Tolosa de Llenguadoc. Soci d'honor de la Société de Géographie de París. Membre nat de la Junta de la Real Sociedad Geográfica de Madrid. Membre corresponent de la Societá Geografica Italiana (Roma) i de l'Academia Geográfica Argentina (Buenos Aires). Durant vuit anys fou vicepresident de la International Geographical Union, elegit a Tòquio (1980) i reelegit a París (1984). El reconeixement de la comunitat científica ha anat acompanyat també de guardons, rebuts de diferents institucions politicoadministratives que a continuació indicam: distinció de l'Ajuntament de Sallent, d'on és fill, Medalla d'Or. Distincions de la Generalitat de Catalunya: Creu de Sant Jordi; Medalla Narcís Monturiol al mèrit científic i tècnic. Distinció del Govern espanyol: gran Cruz de la Orden civil de Alfonso X el Sabio.

Però abans de passar a l'anàlisi de l'obra del professor Vilà Valentí sobre Eivissa i Formentera i la seua influència en els estudis de geografia posteriors, voldríem presentar unes breus referències a la seua formació, a la seua personalitat i al seu ideari, a fi de comprendre millor què el motivà a fer l'estudi de les nostres illes i els resultats aconseguits. El lector interessat pot completar aquesta informació amb el volum 15 de la *Col·lecció Homenajes* que la Universitat de Barcelona dedicà al nostre personatge (Barcelona, 1999; vegeu-ne la primera part, dedicada a la persona i l'obra, pàg. 29-156).

El 1946 Joan Vilà Valentí és un jove llicenciat en Història amb una excel·lent formació històrica, ja que, entre d'altres, havia estat alumne del prehistoriador Lluís Pericot, d'Albert del Castillo i de Jaume Vicens Vives, destacats investigadors i innovadors en les respectives disciplines. Per altra banda, el mestratge del geòleg i professor de Geografia Física Lluís Solé Sabarís li havia proporcionat un bon coneixement d'aquesta branca de la geografia i particularment de la geomorfologia. Però és, sobretot, la influència del geògraf francès Pierre Deffontaines, a més de les possibilitats ofertes en els anys quaranta i cinquanta des de les institucions, amb el sorgiment d'un interessant grup d'investigadors en el terreny de la ciència geogràfica entorn del nou creat Instituto de Geografía Juan Sebastián Elcano dins el CSIC, els factors que el decantaren definitivament i en exclusiva cap a la geografia. El professor Joan Vilà Valentí ben aviat formaria part del cercle de geògrafs de la secció a Barcelona de l'esmentat Institut, reunit entorn del geòleg i geògraf Lluís Solé Sabarís, que n'era el director, i del geògraf Salvador Llobet. El *Curso de Geografía general y del Pirineo* (Jaca, 1946) és recordat per ell com de guiatge cap a la disciplina geogràfica, decisió que s'aferma amb la seua assistència al 16è Congrés de la Unió Geogràfica Internacional (Lisboa, 1949), on entrà en contacte amb professionals d'arreu del món. El seu primer treball de conjunt, que pot ser considerat com una visió renovada de la geografia regional, és precisament sobre Formentera (Madrid, 1950; vegeu-lo en aquest mateix volum). El seu enfocament i les seues conclusions provocaren l'interès i les reaccions favorables dels seus professors i col·legues i, així, ja encaminat en exclusiva cap a la investigació i la docència, renunciant a una primerenca activitat política, es doctorà en Geografia a França (1954) i a Espanya (1956) guanyà les oposicions a la nova càtedra de Geografia de Múrcia (1958), on organitzà el seminari corresponent, i passà finalment a ocupar la càtedra de Geografia Regional de la Universitat de Barcelona (1965), on fundaria el Departament de Geografia (1966), la *Revista de Geografía* (1967), de la qual ha estat director fins 1999 i que és el principal òrgan d'expressió i difusió de l'obra feta des del Departament, i la Llicenciatura en Geografia (1969).

Com a resultat d'una vida dedicada a la investigació i docència geogràfiques, des de 1947, el professor Vilà Valentí ha publicat 17 llibres, 4 atles i 127 articles d'Història i Teoria de la Geografia i Geografia Regional, amb estudis sobre els Pirineus, les Landes de Gasconya, Catalunya, les Balears, Múrcia, el sud-est de la península Ibèrica, el conjunt de la península Ibèrica; Mèxic, República Dominicana, Puerto Rico i el conjunt d'Iberoamèrica o Amèrica llatina. Sobre les Pitiüses han vist la llum, des de 1950, treballs sobre el conjunt de Formentera, el conjunt d'Eivissa, les salines d'Eivissa i Formentera i els plans de Corona i d'Albarca.

## **La doble estratègia científica i pedagògica**

La labor feta des de la ja esmentada secció de Geografia de Barcelona, dirigida per Lluís Solé Sabarís, tenia com a estratègia enllaçar amb la tradició catalana de la Geografia;

la tasca feta a Catalunya al primer terç del segle XX havia estat desenvolupada amb una doble finalitat: pràctica, una geografia aplicada amb especial atenció a la comarcalització del territori, per facilitar la planificació econòmica, i política, per desenvolupar i arrelar el sentiment de país. Ara hom pretenia, però, fer una geografia més exigent, exacta i rigorosa, una geografia contemplada com un cos teòric i sistemàtic, assajant d'aconseguir un cert caràcter científic, en part per inspiració de les relacions amb les ciències naturals i algunes ciències socials com, per exemple, l'Antropologia. Es tractava també d'una geografia amb nous continguts, com a resultat de l'atenció a nous problemes, tals com la consideració del medi ambient i l'educació ambiental. Aquesta renovació de la geografia, que representava un nou corrent de pensament i d'opinió i l'aplicació a la investigació de nous enfocaments, mètodes i continguts, constituïa la finalitat específicament científica. D'aquí es deriva el gran interès per la terminologia, l'esperit erudit i l'afany de precisió en la delimitació del camp d'estudi. Però hi ha també una finalitat didàctica en l'afany per difondre la geografia amb un llenguatge clar i entenedor, perquè la divulgació del coneixement universitari era entesa com una feina imprescindible de la tasca del geògraf. D'aquesta manera la renovació científica enllaçava amb un interès clarament pedagògic.

L'estratègia pedagògica tenia un objectiu clarament democràtic. S'encaminava a instruir i educar, fer ciutadans responsables i conscients de la pròpia activitat. La geografia és vista, així, com un instrument no sols informatiu i instructiu, sinó també educatiu, ja que, a més d'una instrucció, busca l'estimació i el compromís amb un país, una gent i una cultura. D'aquí es deriva, per una banda, l'especial interès per l'estudi d'àrees del mateix àmbit lingüístic català i tradició històrica comuna, com Andorra, les Balears o les terres valencianes, i per altra banda, l'atenció, també preferent, a la didàctica de la Geografia en diferents nivells, des de l'universitari fins a l'elemental, passant per l'ensenyament secundari, que, tradicionalment, s'havia encaminat a aconseguir un alt nivell intel·lectual i era prera de professors i estudiants universitaris.

Una altra conseqüència és el seguiment d'una nova línia d'investigació, la història del pensament geogràfic i teoria de la geografia, línia no exempta de riscos de confrontament davant les diferents orientacions possibles. Però el professor Vilà Valentí, enemic de tota polèmica no productiva i dotat, a més, d'un finíssim olfacte polític i una no menys fina ironia, mai agressiva però de gran efecte sobre l'interlocutor, davant l'acció de dos contraris, passava directament a la recerca de la síntesi, esquivant el procés dialèctic. Aquesta capacitat conciliadora, sumada a l'exquisit del tracte amb totes les persones, ha estat i és un tret característic del nostre personatge, tret que ha aplicat tant en la seua tasca d'investigació geogràfica i difusió pedagògica com en diferents aspectes de la seua activitat acadèmica.

## **La metodologia**

La geografia regional francesa constitueix el punt de partida dels primers treballs del professor Vilà Valentí, però no es limita a fer una descripció de l'objecte de la investigació, sinó que és enriquida per la reflexió sobre els fets geogràfics i l'aplicació del mètode comparatiu, amb unes conclusions que suposen una assenyada síntesi del tema d'estudi. La recerca suposa sempre un treball de camp, mètode propi del naturalista que és també adoptat pel geògraf, a fi de permetre l'observació directa i estudiar determinats trets de geografia física i humana sobre el terreny, a més del recull d'informació proporcionada pels habitants del territori; d'aquesta manera, el nostre geògraf es converteix en un



minuciosos observador i caminant, que interroga fets, fenòmens i persones. És important, així mateix, l'anàlisi dels mapes topogràfics, geològics i de vegetació, com també de la fotografia aèria i les sèries estadístiques disponibles. El mètode comparatiu, aplicat també pels naturalistes, permet passar d'unes observacions concretes de la realitat a unes generalitzacions, o viceversa; per a això és necessari treballar una gran quantitat de fets i fenòmens, amb una informació àmplia i variada procedent de diversos camps d'estudi, a més de la proporcionada per la millora dels serveis estadístics. Com a geògraf, realitza també estudis monogràfics, *case study*, o casos concrets amb característiques geogràfiques perfectament definides, als quals aplica els coneixements generals, mentre els resultats obtinguts són, al seu torn, matèria per a la posterior síntesi comprensiva, la reelaboració d'una nova generalització d'aquells trets comuns amb altres llocs i comunitats i l'establiment d'unes tipologies des de la perspectiva del geògraf. Podem, així, considerar el professor Vilà Valentí com a paradigma d'una geografia regional renovada, que suma a la pròpia investigació un excel·lent coneixement de les recerques d'altres investigadors de ciències afins, tant antics com coetanis, i d'aquests últims, en especial, els treballs en l'àmbit de les ciències naturals i socials. D'aquí es deriva l'atenció continuada als reculls bibliogràfics d'interès per als estudis geogràfics.

L'obra del professor Vilà Valentí el mostra sempre atent a l'observació i anàlisi dels fenòmens humans i socials, del passat i del present; les seues observacions conjuguen la realitat geogràfica amb els conceptes de permanència, canvi i tendències de futur; mostra també, una nova manera de percebre i presentar el paisatge. És la seua una geografia humanista, que expressa sempre un gran respecte cap a tot ésser humà i un manifest interès cap a les motivacions de les accions humanes, originades en una determinada concepció de la vida i el món; d'aquí el paper tan important del treball de camp i les entrevistes a protagonistes dels fets geogràfics que estudia, a fi d'arribar a una visió personal acurada i reflex fidel de la realitat. Aplica sempre un punt de vista crític, exigent i plural, amb apreciació d'una dinàmica de futur, actitud que reflecteix un desenvolupat esperit cívic, de tarannà obert i democràtic.

Els resultats d'aquest treball metòdic, continu i rigorós, són exposats amb claredat, tant en l'ordre seguit com en la terminologia, en un llenguatge molt acurat i sempre amè, suggeridor d'imatges al temps que busca una resposta emotiva, i adequadament il·lustrats amb nombrosos esquemes, gràfics, figures i mapes temàtics per ell elaborats, que complementen i faciliten la lectura del text. Un treball respectuós per als treballs d'altri, exhaustivament citats i comentats en les referències bibliogràfiques, disposades sempre en forma organitzada i d'enriquidora consulta.

## **La temàtica**

Podem assenyalar diferents temes d'interès en els treballs del professor Vilà Valentí. Especialment es decanta per la geografia agrària, i específicament pel món agrari tradicional, que mostra una major interdependència entre el territori i la societat que l'ocupa; així posa l'èmfasi en el treball humà, amb l'adaptació, l'acondiciament, domini i organització del territori, del qual treu el màxim de recursos per a la vida. L'emigració rural és un dels trets comuns destacats d'aquest món rural tradicional i li dedica, per tant, una atenció preferencial. D'aquesta manera, l'estudi de les illes Pitiüses, tradicionalment un món predominantment agrari, s'integra a la perfecció en els interessos del professor Vilà Valentí, tant en l'estratègia científica com en la pedagògica. Però en el nostre àmbit,

com una especificitat de les illes, s'hi afegeix la mar i l'aprofitament que l'home en fa; d'aquí l'interès per les salines. Un altre tret característic, ben original i destacat de les nostres illes, és l'existència d'una única ciutat, qüestió a la qual el professor Vilà Valentí s'aproxima en fer l'estudi de les relacions tradicionals entre ciutat i camp.

En la seua recerca reflexiva, tracta de definir els trets específics i originals de cada àrea estudiada, posant també atenció als processos de canvi fins al moment actual, per a la qual cosa aplica el mètode comparatiu, amb referències a la situació de pertinença i l'evolució fins al moment de l'estudi, i presenta unes probables tendències de futur. D'aquesta manera, la història és emprada no tan sols com a explicació d'un present, sinó també com un compromís social de futur. Per això l'atreu també el tema del turisme, que des dels anys seixanta és el motor de transformació econòmica, social i cultural de les nostres illes.

Aquí es troba l'origen de la mútua entesa i col·laboració entre tots dos; era jo, llavors, estudiant a la Universitat de València i l'any 1967 em trobava en les tasques preliminars de recerca per a la tesi de Llicenciatura, que volia fer sobre el turisme a Eivissa i Formentera. Vaig tenir la gran sort de comptar amb la valuosíssima orientació del professor Vilà Valentí. Pocs anys més tard, després d'haver seguit els cursos de doctorat, preparàrem junts un primer esquema d'aproximació a la que havia d'haver estat la meua tesi doctoral sobre la ciutat d'Eivissa, dirigida per ell. De manera que, encara que no he estat mai alumna seua a les aules, des de ben aviat sí que he pogut gaudir de les seues orientacions i del seu mestratge i sóc, per tant, deixeble seua.

## **L'obra sobre Eivissa i Formentera del professor Vilà Valentí**

Eivissa i Formentera constituïen un territori verge, des del punt de vista dels estudis geogràfics, a més d'un magnífic laboratori d'anàlisi, un petit territori l'extensió del qual a penes abasta mig miler de quilòmetres, que queda, a més, perfectament delimitat per la mar. El professor Vilà Valentí els ha dedicat cinquanta anys d'estudi i seguiment, ja que arriba a l'illa d'Eivissa per primera vegada el 1946 i el 1951 la recorre en companyia de l'estimat geògraf Pierre Deffontaines, en un periple en què els fa d'amfitrió el professor eivissenc Manuel Sorà, que havia estat ajudant del geògraf Manuel de Terán a Madrid.

Sobre les illes Pitiüses, des de 1950, com ja ha quedat apuntat més amunt, el professor Vilà Valentí ha donat a conèixer diversos treballs sobre Formentera i el conjunt d'Eivissa, a més de l'estudi de casos singulars dotats d'originalitat, com les salines d'Eivissa i Formentera, els plans de Corona i d'Albarca i les relacions ciutat-camp. Hi ha una lògica en les publicacions pitiüses del professor Vilà Valentí, la relació entre les quals i els estímuls socials i intel·lectuals per a la seua realització, que, com ja ha estat assenyalat, queden per una banda tan dins la seua temàtica d'estudi, com és la geografia agrària o els moviments poblacionals, i, per l'altra banda, si tenim en compte que Eivissa i Formentera fan part de l'àmbit sociolingüístic dels països catalans, el coneixement de les illes enllaça directament amb els interessos cívics i pedagògics del professor Vilà Valentí. Tornaré a referir-me a aquesta última qüestió en parlar del seu mestratge a les nostres illes.

## L'estudi de Formentera

L'illa de Formentera és la primera a ser estudiada. El 1948, finalitzats recentment els estudis universitaris, Joan Vilà Valentí es trobava fent el servei militar com a oficial de complement i fou destacat a l'illa de Formentera amb la seua companyia i, per raó de la seua graduació, es va veure convertit en la màxima autoritat militar de l'illa durant uns mesos; aquesta circumstància afavorí que aqueix petit territori, gràcies a la seua formació científica vist com un perfecte laboratori d'anàlisi, es convertís en tema d'investigació geogràfica. «Formentera», publicat el 1950 a la revista *Estudios Geográficos*, òrgan difusor de les tasques de l'Instituto Geográfico del CSIC, és l'exemple d'una nova geografia agrària, arrelada en el mètode de la geografia regional. Aquest treball, seriós i renovador, amb una acurada anàlisi de base regional enriquida amb noves aportacions metodològiques, fou molt ben rebut per la comunitat científica i va despertar l'interès dels geògrafs, tant al nostre país com a l'estranger.

Seguint l'esquema clàssic de la geografia regional francesa, parteix de l'estudi del territori i la precisa localització dels fets estudiats; dóna una gran importància a l'estudi del paisatge, un paisatge profundament humanitzat per l'acció humana, i contemplat com a paisatge integrat, com a resultat de la contínua interacció dels elements físics i humans, amb preponderància d'aquests últims; els diversos paisatges, que constitueixen morfologies diferenciades en el territori, són el resultat material perceptible de les interaccions entre els diferents elements, tant físics com humans. El paisatge és concebut pel geògraf com una visió panoràmica, fisiogràfica i fisiognomònica, que reuneix elements més o menys complexos. L'estudi del professor Vilà Valentí suggereix, de forma més o menys explícita, la responsabilitat de l'acció humana a l'hora de donar resposta a nous problemes; i en enllaçar amb consideracions sobre el medi ambient, suggereix també, implícitament, una responsabilitat i educació ambiental. Per primera vegada tracta també de la mar com a àmbit de l'acció humana i de l'explotació salinera.

Els continguts de «Formentera» donen una idea clara de l'enfocament de la geografia concebuda com una ciència de síntesi, que pren informacions molt diverses d'altres ciències, convertides així en auxiliars de la geografia. Però el guió clàssic de la geografia regional queda enriquit amb noves visions des dels camps d'altres ciències socials, com veurem a continuació.

A la *introducció* queden exposades les característiques naturals, amb la configuració i el relleu; el clima i la vegetació; finalitza amb unes breus conclusions sobre el medi natural; aquí l'àmbit de coneixements se sustenta en les aportacions de les ciències naturals. Continua amb una qüestió típicament geogràfica, *l'assentament de l'home*, amb les fases del poblament i la instal·lació actual, sempre referida al moment de l'anàlisi. Segueix amb qüestions que podríem dir d'ecologia humana, amb les *dificultats del medi ambient* i les respostes que la pagesia dóna al problema de l'aigua, la conquesta del sòl i la constant presència del vent. El capítol següent tracta les qüestions econòmiques des de la perspectiva del geògraf, són *els horitzons de treball*, amb els conreus agrícoles; la ramaderia; el bosc i el matoll; la pesca; i l'explotació salinera. Els dos capítols següents incorporen, a més de la visió més estrictament geogràfica, les aportacions de l'antropologia, analitza *la població i els modes de vida*, on estudia l'emigració; el mode de vida mixt; i el règim alimentari; i *la vida de relació i el comerç*, amb les relacions socials i les comunicacions; la producció econòmica i les activitats comercials. Finalitza amb el resultat paisatgístic de l'ocupació i ordenació del territori per la comunitat formenterera: és *el paisatge i la casa*, on defineix paisatge natural i paisatge humà; estudia la casa i els

nuclis de població, tema aquest geogràfic per excel·lència. Finalitza aquest extens i substancios article amb una bibliografia, nou figures amb els corresponents comentaris i 93 notes a peu de pàgina amb observacions personals, aclariments, ampliacions i referències bibliogràfiques complementàries, com podeu veure al present volum. «Formentera» es converteix, així, en un complet i raonat estudi d'una nova geografia regional que reflecteix l'estat natural, poblacional i social, econòmic i paisatgístic de l'illa a mitjan centúria; a més de proporcionar un ampli recull dels estudis existents sobre l'illa des de diferents camps del coneixement. Una mostra de l'interès encara viu d'aquest treball és la reedició en versió catalana feta per l'Ajuntament de Formentera el 1985, trenta-cinc anys després.

Llegint «Formentera» podem observar com l'autor, fugint de qualsevol determinisme, es decanta per un enfocament científic i possibilista, amb una visió preferentment humanística, que posa èmfasi en el treball de la gent i el domini dels recursos naturals que el petit territori ofereix, en una ecologia humana que comporta la perfecta i respectuosa adaptació a la natura. En especial, admira de la població pagesa tradicional la seua capacitat creativa en les respostes que comporta la interacció amb el medi natural, l'aprofitament extrem, però acurat, dels recursos disponibles i la tenacitat en la lluita per la vida. Vegem com a exemple el paràgraf final del seu comentari a la figura 4, *L'illa de Formentera*: «Les pluges, escasses i irregulars, i el sòl calcari i arenós converteixen aquesta illa, dominada pel vent, en terra poc apta per a l'ocupació humana. I, no obstant això, la densitat de població assolida demostra que l'home ha sabut aprofitar tenaçment i acurada les minvades, però variades possibilitats, que la natura ofereix.»

Aquesta visió del professor Vilà Valentí és fruit, no tan sols del seu esperit científic i innovador, sinó també del seu sentit humanista i cristià, resultat d'una formació humana integral, del seu arrelament a la terra on va néixer i a la seua cultura. És de destacar, potser per aquesta raó, el seu interès per definir la personalitat geogràfica del territori i la seua gent, amb la identificació dels seus trets singulars i distintius, que permeten definir-ne l'originalitat; vegeu, com a exemple, en aquest mateix volum el resum de la conferència titulada precisament *La personalitat geogràfica i humana de Formentera*, pronunciada en aquesta illa per ell tan estimada el 1984, ara fa setze anys, i el breu però substancios article, més recent, *Visions geogràfiques de Formentera* (1995), que suposa un nou enfocament globalitzador, influït per les tendències de la nova geografia. Aquest últim treball suposa un esforç de síntesi i la teorització sobre alguns trets singulars i distintius de la Pitiüsa menor entorn de vuit aspectes fonamentals. Aquests són, per aquest ordre: l'estrany nom de Formentera; la situació, en un extrem de l'arc baleàric; l'aparició de l'home, fa més de trenta-cinc segles; les pulsacions poblacionals, amb la discontinuïtat de la població i el poblament; la colonització eivissenca moderna, que dóna lloc a una «nova» Formentera; l'originalitat de la Formentera tradicional; la gran obertura recent, la «novíssima» Formentera; i l'originalitat de la Formentera actual. Per tot això hom pot afirmar, des de la perspectiva d'avui, que l'obra del professor Vilà Valentí sobre Formentera es converteix en el cas més clar de seguiment de l'evolució dels fets geogràfics al llarg de mitja centúria, a més de mostrar la successiva aplicació de nous enfocaments.

## Els treballs de conjunt sobre Eivissa i Formentera

Les salines d'Eivissa i Formentera constitueixen una monografia (*case study*) d'una activitat d'exportació, fonamental en l'economia pitiüsa al llarg de tota la seua història, amb una antiguitat de quasi tres mil·lennis. Inicia l'estudi dins el context de la investigació

sobre Formentera, però l'extraordinari interès del tema en relació amb el comerç mediterrani i atlàntic el duen a dedicar-li un nou article, que apareixerà també a *Estudios Geográficos* (1953). En aquell moment el professor Vilà Valentí estava interessat en un estudi regional sobre el Marroc, línia que abandonaria poc després, i participà en el I Congreso Arqueológico del Marruecos español amb la comunicació titulada *Notas sobre la antigua producción y el comercio de la sal en el Mediterráneo occidental*, on queden recollits, entre altres aspectes, els resultats historicoarqueològics de les seues investigacions a les Pitiüses. Per altra banda, el treball de 1953, *Ibiza y Formentera, islas de la sal*, proporciona una nova i interessant visió dels aspectes espacials de l'explotació i el comerç de la sal i la seua transcendència més enllà de les nostres fronteres; analitza també la importància econòmica i humana de les salines fins al moment, amb la producció salinera i les formes de treball humà, amb informació estadística proporcionada per l'empresa, així com la consultada a l'obra de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria; incorpora abundants il·lustracions comentades i a la bibliografia inclou obres antigues, de gran interès per al coneixement dels aspectes històrics d'aquesta activitat. Finalment, a instàncies del professor Bartomeu Barceló Pons, prepararia una nova substanciosa síntesi dels aspectes geogràfics més destacats de l'explotació i el comerç de la sal a Eivissa i Formentera, que veié la llum el 1961 al butlletí de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Palma. Treballs tots tres que poden ser consultats al present volum.

La resta de l'obra de conjunt ha estat bé exposada a través de conferències al llarg de més de trenta anys, bé elaborada en equip (vegeu, més endavant, la «Geografia de les Pitiüses i les excursions»). Per dues vegades més sota la direcció del professor Vilà Valentí, a més d'una altra a instàncies del professor Barceló, s'ha intentat l'elaboració d'una obra geogràfica de conjunt sobre Eivissa i Formentera; se n'arribaren a fer els guions i fins i tot en quedaren redactats uns capítols, però no arribà l'ocasió de veure's convertida en realitat.

## **Els treballs sobre Eivissa**

L'illa d'Eivissa, amb el seu relleu accidentat, presenta una morfologia ben diferent de les planícies estructurals de Formentera. Atent a mostrar aquesta especificitat, el professor Vilà Valentí se sent atret per l'estudi de dos plans, Corona i Albarca, de la regió muntanyenca des Amunts, al nord de l'illa d'Eivissa, que pertanyen, respectivament, als municipis de Sant Antoni de Portmany i Sant Joan de Labritja. Són dos petits plans interiors de forma arrodonida i una característica circulació endorreica de les aigües; els sòls vermellosos que els entapissen destaquen pel fort contrast de color amb els puigs calcaris que els envolten, i són suport d'uns cultius mediterranis, principalment vinya i ametller. Es tracta de dues petites planes de formació càrstica, que el professor Vilà Valentí serà el primer a identificar com a poljes. El primer dels seus treballs, de conjunt sobre els plans de Sant Mateu (Albarca) i Santa Agnès (Corona), és publicat a la revista *Ibiza* (1960), transferida a un *Instituto de Estudios Ibicencos* que quedava integrat en el patronat Jose María Quadrado, del CSIC. Com a geògraf, a més de la morfologia, li interessa destacar l'aprofitament que l'home fa d'aquest territori; analitza, així, les activitats agràries i les pautes d'assentament de la població, amb les referències històriques corresponents. Tornarà sobre aquest tema amb un article sobre el pòlie de Corona que veurà la llum a la revista *Speleon* (1961) de la Universitat d'Oviedo, dirigida per un amic seu, el geòleg català Noel Llopis, que llavors n'era professor i tenia un gran interès per la geomorfologia; l'autor profunditza aquí sobre els aspectes geomorfològics però, com a geògraf, no oblida

els trets humans, poblacionals i econòmics, i els resultats paisatgístics de l'acció humana sobre el territori. Tots dos treballs, doncs, analitzen els trets físics, morfològics i hídrics, d'aquestes formacions degudes al modelat càrstic, a més de l'acondiament i explotació que l'home en fa; constitueixen, també, sengles estudis monogràfics de casos concrets, *case studies*, que podeu consultar al present volum.

Un tret excepcional al litoral mediterrani i a la resta de l'arxipèlag Balear, però característic de les nostres illes Pitiüses, és l'existència d'una única ciutat, Eivissa, envoltada d'un àmbit rural de poblament dispers quasi absolut. Aquesta característica, original i ben destacada de l'illa d'Eivissa, és tema d'estudi del professor Vilà Valentí a *Ville et campagne à l'île d'Eivissa*, aparegut a la revista *Mediterranée* (Aix-en-Provence, 1962). La ciutat d'Eivissa, *Vila* amb majúscula, per excel·lència, dóna nom a la Pitiüsa major i centra les relacions amb el camp circumdant. Aquesta és la tesi principal presentada en l'anàlisi de les relacions tradicionals entre la ciutat i el camp. A partir d'aquí, exposa les diferències i oposició entre les comunitats urbana i rural; la complexitat de les funcions urbanes i de la petita societat concentrada en aquest nucli urbà solitari; i l'evolució i la transformació de la ciutat i del camp, amb les perspectives que semblaven anunciar-se al començament dels seixanta. Eren, per una banda, els inicis del turisme de massa i, per l'altra, la consolidació d'un model d'economia agrària de mercat, factors que, segons l'autor, havien de comportar canvis importants i un nou equilibri en el model de relació. Aquest article, amb un enfocament nou i conciliador de dues branques aparentment tan distants, en el moment de l'estudi, com la geografia urbana i la geografia agrària, ha estat publicat dues vegades més en la seua versió castellana, feta pel professor Bartomeu Barceló. L'any següent, 1963, surt al butlletí de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Palma i el 1982, vint anys després de la sortida de l'original, serà a la publicació de la Delegació a Eivissa i Formentera del Col·legi d'Arquitectes de Balears, en aquesta última la traducció varià l'ordre del títol, convertint-lo en *Campo y ciudad en la isla de Ibiza*; és un altre exemple de la validesa i l'interès renovat per l'obra del professor Vilà Valentí.

## La bibliografia geogràfica

La recerca bibliogràfica és part essencial i prèvia a la tasca d'investigador del professor Vilà Valentí. Per un costat, la seua curiositat és incansable, i en ser la geografia una ciència de síntesi, encara que marcada per uns enfocaments determinats, una ingent quantitat d'informació procedent de molt diversos camps d'investigació pot ser objecte de tractament geogràfic; citarem com a exemple, mapes antics i moderns de tota classe, documents d'arxiu, sèries estadístiques de caràcter demogràfic i socioeconòmic, estudis sobre el medi natural i social, informes i plans politicoadministratius, relacions de viatgers i guies de viatge, premsa periòdica, entre molts altres que poden oferir informació d'interès.

Per altra banda, el professor Vilà Valentí ha aprofitat sempre qualsevol avinentesa de fer conèixer les Pitiüses a professors i estudiants universitaris, a més d'altres personatges del món de la ciència i la cultura. Quan ha estat possible, ha organitzat excursions a Eivissa i a Formentera, i sempre ha incorporat al material entregat als participants unes referències bibliogràfiques sobre les illes, més o menys extenses. Una primera relació bibliogràfica de les Pitiüses és la realitzada pel professor Vilà Valentí el 1969, que seria entregada als participants de l'excursió realitzada a les illes per un grup de socis de la *Società Geografica Italiana* de Roma, de la qual ell és membre corresponent.



Deu anys després, aquesta relació, ampliada pel mateix professor Vilà Valentí amb la col·laboració de la professora Rosa Vallès, veuria la llum a la *Revista de Geografia* (1978-79) de la Universitat de Barcelona, per ell dirigida, volum que seria entregat als participants de l'excursió a Eivissa organitzada dins el marc del VI Col·loqui de l'*Asociación de Geógrafos Españoles*, que se celebrà a Palma. Aquest treball, que podeu veure inclòs al present volum, constitueix un excel·lent exemple de bibliografia organitzada i comentada, amb indicacions per a la localització de les obres citades; no tan sols ha estat de gran utilitat per a l'investigador, sinó també model per a altres reculls bibliogràfics de diferents matèries. La relació queda dividida en deu apartats, que són: Fonts bibliogràfiques i publicacions periòdiques locals; Obres d'emmarcament geogràfic; Mapes; Relleu, estudis geològics i geomorfològics; Clima; Estudis botànics i biogeogràfics; Història i Geografia històrica, viatges, guies; Població, estudis d'Antropologia social i cultural, poblament; Activitats econòmiques; i Estudis locals, regionals i sobre la ciutat d'Eivissa.

## **El mestratge: el vessant divulgador i pedagògic**

El professor Vilà Valentí és un *mestre*, en tota l'extensió de la paraula. La seua preocupació per la transmissió clara i eficaç d'uns coneixements i d'uns valors; la seua dedicació exclusiva a la investigació i a la docència, a la classe i fora de l'aula; la gran capacitat de redreçar persones i situacions, amb una actitud conciliadora i de síntesi; el tarannà ennobridor i estimulador d'una activitat seriosa i la feina ben feta; el seu goig en el tracte humà, sempre amatent a les aspiracions col·lectives; tot el fa mereixedor del reconeixement individual i públic. Una de les seues estratègies preferides, i així ha estat també el meu cas, és associar professionals novells per a alguns dels seus treballs, joves que va guiant cap a una posterior tasca pedagògica, investigadora i de divulgació de la geografia; d'aquesta manera pretén crear no tan sols geògrafs intel·lectualment i metodològica ben preparats i treballadors laboriosos, sinó també formar persones íntegres amb una determinada manera d'interpretar la geografia, sempre al servei de la comunitat, en una entrega generosa i compromesa amb la pròpia terra i la seua gent, sense deixar de ser ciutadans del món. És un guiatge amb orientacions ben clares, de gran exigència en la preparació, organització i presentació dels materials, que va polint les persones que tenen la gran sort de ser elegides amb la fermesa i l'estimació d'un pare, de vegades fins i tot sense que la mateixa persona, en cas de tractar-se d'un col·laborador habitual, se n'adoni. És la dura però gratificant labor d'un mestratge excepcional, que ha marcat tantes persones del seu entorn professional i social i a la qual crec que no he sabut respondre en la mesura de les seues expectatives.

La preocupació pedagògica del professor Vilà Valentí és hereva dels postulats de la renovació pedagògica catalana del primer terç del segle i del paper que feia la geografia com a instrument de la pedagogia activa de la *nova escola*; la concepció de la classe com a laboratori de pedagogia i aquesta centrada tant en el desenvolupament integral dels infants i les seues capacitats com en la transmissió d'uns sabers i d'unes normes, suposà una profunda modificació de les actituds i activitats pedagògiques, en proposar, com un dels seus objectius cívics prioritaris, l'amor i el coneixement de la pròpia terra i el compromís amb el país, desenvolupant una responsabilitat col·lectiva. El mestre Joan Vilà i Rodelles, pare del professor Vilà Valentí, a qui el seu exemple va marcar profundament, va ser també un personatge excepcional que havia estat un destacat protagonista d'aquesta *nova escola* o

escola activa; a més, cívicament estava relacionat amb el corrent catalanista polític de la democràcia cristiana. En un llibre seu per a infants, publicat l'any 1931, dedicava als seus dos fills el pròleg, al qual els instava a tenir sempre present el valor del treball ben fet, com a guia per a una satisfacció en la vida, i l'amor a Déu i Catalunya. I efectivament, aquesta ha estat i continua sent la principal norma de vida seguida pel professor Vilà Valentí. I encara podríem dir que el seu profund arrelament a la pròpia terra i a la seva gent l'ha fet desenvolupar també un gran respecte i fins i tot valoració i estimació cap a altres pobles i altres cultures. Respecte del compromís amb el país, no em resisteix a recordar aquí el catalanisme militant del jove Vilà Valentí, llavors estudiant a la Universitat de Barcelona. Eren els anys 1945-46 i ell feia part del clandestí Front Universitari Català, organitzat en cinquenes; Vilà Valentí en dirigia dues, amb especial responsabilitat sobre una d'aquestes, els membres de la qual han mantingut fins avui una clara línia ininterrompuda de compromís serè i entrega a la pròpia terra i cultura: estava formada, a més del mateix Joan Vilà Valentí, per Jordi Carbonell de Ballester, avui president d'Esquerra Republicana de Catalunya, i la que seria la seua esposa, Hortènsia Curell, i Jordi Galí Herrera, que seguiria les petjades del seu pare, el pedagog Alexandre Galí, i és avui president de la Societat Catalana de Pedagogia, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. El 1947 Vilà Valentí participà en la Comissió Abad Oliba, organitzadora d'unes festes religioses i patriòtiques a Montserrat. Com a conferenciant, a Solsona el rebé el nou bisbe, amb qui tingué una llarga i interessant conversa; es tractava de monsenyor Vicent Enríque i Tarancón, qui faria més tard un destacat paper en la transició espanyola. En la festa celebrada el 27 d'abril, davant la forta presència policial, hagué de camuflar-se entre els nombrosos bisbes assistents per poder entrar, tranquil i lliure, al monestir.

Encara que abandonà aviat tota activitat política, la trajectòria cívica del professor Vilà Valentí ha estat sempre recta i sense fisures; això, potser, ens ajuda a entendre el seu paper de col·laborador de l'Institut d'Estudis Eivissencs en un moment difícil i amb un clima social gens favorable. Ell, sense mostrar protagonisme ni forçar cap situació, va representar un paper destacat en l'orientació de la recerca de la identitat col·lectiva, ens va fer viure la situació amb serenitat i normalitat, ens donà a conèixer la terra, la gent i la cultura del poble, tot embolcallat amb l'autoestima i l'afecte cap a les nostres coses, amb la decisió i voluntat ferma de defensar-les, però també amb el respecte cap als altres. Les seues conferències i excursions ens obriren a l'aire pur d'una democràcia entesa com un treball a fer des de la responsabilitat col·lectiva i l'arrelament a la pròpia terra i cultura. Generosament, va oferir el seu suport, el prestigi del seu nom i els seus grans dots de diplomàtic per enlairar l'Institut, en una acció per a la qual hom va poder comptar també amb altres destacats personatges de la ciència i la cultura, com veurem a continuació. La *Geografia de les Pitiüses* havia de ser una eina pedagògica en la formació dels futurs ciutadans, no tan sols didàctica sinó fonamentalment educativa.

## Les conferències

El 1974, als vint-i-cinc anys de la seua existència, l'Institut d'Estudis Eivissencs vivia un ambient de renovació i conquesta de la seua independència respecte de les institucions oficials, amb uns nous estatuts que farien possible l'autonomia i la recerca de la pròpia identitat. El canvi de nom, ara en català, i els contactes amb altres sectors, també renovadors, del nostre àmbit lingüístic i cultural tenien una significació molt clara en aquest sentit; la dinàmica i entusiasta Esperança Bonet Roig, llavors responsable de



relacions públiques de l'Institut, va fer una labor molt eficaç i d'importància decisiva, a més d'extraordinàriament discreta. Aquell mateix any, en el convenciment que la via del coneixement pot tenir un paper essencial en la formació de ciutadans conscients, l'Institut va organitzar unes jornades culturals que abastaven temes tan amplis com la llengua i la literatura, l'arqueologia i la història, l'antropologia i la sociologia, l'art i la música, l'arquitectura i l'urbanisme, l'ecologia i l'economia, a més de la geografia, és clar. La llista completa de conferencians inclou noms ben destacats en el panorama científic i cultural del moment; trobam, a més del doctor Joan Vilà Valentí, figures catalanes, com Josep Lluís Sert (arquitectura, urbanisme i ordenació del territori), Ramon Folch i Guillén (ecologia: gestió de la natura i ordenació del territori), Miquel Tarradell (arqueologia), Daniel Giralt Miracle (art), i uns joves Jaume Sobrequés Callicó (història) i Francesc Parcerisas (literatura); uns altres vingueren de Mallorca, com Josep Maria Llompart (literatura), Joan Veny i Clar (dialectologia) i Guillem Rosselló Bordoy (història); de València, com Eduard Mira (sociologia), que llavors exercia de professor a Eivissa; i també eivissencs, com Isidor Marí (llengua), Enric Ramon Fajarnés (economia), el canonge arxiver Joan Marí Cardona, Josep Piña Ramon (història) i Jordi Fernández (arqueologia). L'exposició «Cases i coses a Eivissa» i la taula rodona «Arquitectura eivissenca» incidien en una senya d'identitat ben característica de les Pitiüses. També hi hagué dos recitals, en el context de l'anomenada *nova cançó*: el primer ofert per Pi de la Serra per la nova cançó catalana, i el segon de cançons eivissenques musicades per Isidor, Joan i Victori, trio que poc després formaria el grup UC.

El *I Curs Eivissenc de Cultura* (12 a 31 d'agost de 1974), s'obrí amb un parlament de Josep Marí, director de l'Institut d'Estudis Eivissencs, que instava a la participació col·lectiva en la recerca de possibilitats futures guiades per «una estimació arrelada i generosa cap a aquestes terres, projectada cap a tots aquells valors que ens configuren».

El professor Joan Vilà Valentí va impartir un curs de geografia en cinc lliçons i dues excursions. La primera conferència o lliçó va ser dedicada a *Condicions generals. Els materials geològics*; exposà diverses característiques de conjunt de les Pitiüses, establint comparacions amb altres illes de la Mediterrània occidental; després d'una informació sobre els estudis geològics i mapes existents respecte d'Eivissa i Formentera, va passar a l'estudi de la formació dels materials geològics, entre els quals abunden les calcàries, dipositats al geosinclinal bètic. La segona lliçó la dedicà a *El relleu de Formentera. El relleu d'Eivissa*, amb l'estudi de l'emersió dels materials geològics cap a la meitat de l'era Terciària i la formació del relleu, d'estructura molt complexa a l'illa d'Eivissa, mentre a Formentera, en canvi, no hi ha plegament i predominen les formes tabulars; acabà amb l'estudi dels materials quaternaris, ben desenvolupats en ambdues Pitiüses. La tercera lliçó tractà sobre *El relleu actual d'Eivissa*; aquesta illa, a diferència de Formentera, mostra un relleu molt mogut, contrastant algunes petites planes, litorals o interiors amb els vessants i cims dels puigs i amb les fondalades dels torrents; també estudià les formes degudes a l'acció dels agents geològics externs, en especial, el modelat càrstic. La quarta lliçó, sobre *El clima d'Eivissa i Formentera*, fou dedicada a les característiques climàtiques i biogeogràfiques de les Pitiüses; anà acompanyada d'unes projeccions de diapositives comentades, sobre aspectes geològics, climàtics i de vegetació. La cinquena lliçó fou sobre *Dominis naturals i ocupació agrària d'Eivissa*; aquí l'objecte d'estudi del geògraf era fonamentalment el paisatge de les illes Pitiüses i els seus trets diferencials, un paisatge humà o cultural des de molt antic; el mètode va consistir a buscar aquelles àrees que presenten unes característiques relativament homogènies de relleu, clima i vegetació natural; així distingí i analitzà els tipus de contrades següents: les planes, els vessants dels

puigs, les fondalades de torrents i canals i, finalment, el front litoral; presentà la importància de l'aprofitament agrícola en cada un, l'expansió de l'arboricultura i el regadiu, i els paisatges agraris resultants. La primera excursió fou un estudi pràctic sobre el terreny que permeté l'aplicació dels coneixements exposats dels diversos aspectes de la geografia física, amb detallades observacions de geografia humana; va fer un recorregut pel nord-est de l'illa d'Eivissa amb l'itinerari següent: Eivissa, *ses feixes*, pla de sa Llavanera, coll de Vila, pla i mines de s'Argentera, església parroquial de Sant Carles, les cales del Pou des Lleó i canal d'en Martí, una explotació ramadera del pla de Sant Llorenç i l'església de Sant Miquel. La segona excursió estudià les característiques físiques, les pautes de poblament i les activitats econòmiques, amb atenció preferent als diversos aspectes de la geografia humana; visità una part de la banda meridional i de ponent d'Eivissa, amb parades a l'església de Sant Jordi, ses Salines, es Cubells, l'església de Sant Josep i el nucli de Sant Agustí.

El II *Curs Eivissenc de Cultura* (1976) s'havia d'haver celebrat l'any anterior, però no obtingué l'autorització de l'autoritat governativa. A partir d'ara, només queden indicades les conferències de geografia. Aquell any foren impartides per dos geògrafs. El professor Joan Vilà Valentí estudià el tema «El poblament» i dirigí una Excursió a Formentera; en l'itinerari seguit, hom va fer parades a la Savina i ses Salines, Sant Francesc Xavier, cala Saona, cap de Barbaria, es Caló i la Mola. En aquella ocasió va voler associar al curs la professora Rosa Vallès Costa, que dissertà sobre *La població*.

Al III *Curs Eivissenc de Cultura* (1977), per indicació del professor Vilà Valentí, s'encarregaria en exclusiva dels temes de geografia la professora Rosa Vallès Costa, amb dues xerrades, la primera sobre *Les activitats agràries* i la segona sobre *El turisme*. Aquest curs es fallà també la concessió d'una beca d'investigació de la Fundació Jaume Bofill a través de l'Institut d'Estudis Eivissencs; va atorgar-se al projecte *Dalt Vila*, de Rosa Vallès.

El IV *Curs Eivissenc de Cultura* (1978) pogué comptar altra vegada amb la col·laboració del geògraf Joan Vilà Valentí, que centrà tota la seua actuació sobre la Pitiüsa menor, amb una primera conferència a Eivissa, *Passat i present de l'illa de Formentera*, i una segona, *Geografia de Formentera*, en aquesta mateixa illa, per a la qual també, aprofitant l'ocasió, preparà i dirigí l'excursió. Rosa Vallès Costa, novament associada al curs de Geografia, va parlar sobre *Dalt Vila ahir i avui*. A la clausura, el senyor Jordi Porta, com a director de la Fundació Jaume Bofill, li va fer lliurament de l'import del premi obtingut l'any anterior.

A partir de l'any següent, els Cursos Eivissencs de Cultura prengueren un caràcter monogràfic i el professor Vilà Valentí no tornaria a participar-hi fins l'any 1999, en què se celebrava el cinquantenari de la Institució. De l'equip format al seu torn, Francesc Ramon ho faria al VII *Curs Eivissenc de Cultura* (1981), que tractà *L'agricultura de les Pitiüses: present i futur*, amb el tema «Crisi de l'agricultura tradicional», a més de participar en la taula rodona sobre el futur de l'agricultura; i Ernest Prats al VIII *Curs Eivissenc de Cultura* (1982), que tractà la *Ciutat d'Eivissa*, amb la xerrada *Eivissa fins als anys 50; visió sociològica, econòmica i política i relacions camp-ciutat*.

## La Geografia de les Pitiüses

L'any 1978 l'Institut d'Estudis Eivissencs ens proposà l'elaboració d'una Geografia d'Eivissa i Formentera en català; tot seguit, dos joves llicenciats en Geografia per la Universitat de Barcelona oferiren la seua col·laboració. Coordinats pel professor

Joan Vilà Valentí, formarien finalment l'equip de redacció Rosa Vallès, aquesta última també coordinadora, Ernest Prats i Francesc Ramon, amb un enriquiment en les perspectives d'elaboració i tractament de la temàtica. Francesc Ramon, una ment oberta de fina intel·ligència, aportava una bona formació geogràfica i un esperit científic rigorós i profund; era, a més, un bon dibuixant; la seua preocupació per la problemàtica social, amb una visió crítica dels problemes d'actualitat, i la capacitat de teorització i sistematització l'aproximaven a la línia de la geografia radical que llavors desenvolupava a la Universitat de Barcelona el grup de geògrafs reunits entorn d'Horacio Capel i la publicació *Geocrítica*. La principal aportació d'Ernest Prats fou en l'àmbit de la demografia històrica. Tanmateix, la línia metodològica i pedagògica predominant al llarg del treball fou la inspirada pel professor Vilà Valentí, enllaçant així amb els postulats de la renovació pedagògica catalana i el paper que la geografia fa com a instrument d'una pedagogia activa i educadora de ciutadans, compromesos amb el país, coneixedors del medi físic, social i humà del qual formen part i responsables en l'acció col·lectiva.

La *Geografia de les Pitiüses* responia a uns objectius clars. En la presentació de la unitat primera quedava explícitament exposada la necessitat de comptar amb un ensenyament arrelat a la terra i la gent i, a partir del coneixement de l'entorn, estimular la comprensió de la problemàtica espacial, tant a nivell local com planetari, i desenvolupar una consciència de responsabilitat ciutadana. Les formes d'expressió responen als plantejaments pedagògics i a la geografia científica: llenguatge en català, com a mitjà per fixar un llenguatge específic al temps que hom afirmava la pròpia identitat; importància de la part gràfica, estadística i cartogràfica; i el recurs a diferents formes expressives a través de la selecció de lectures molt diverses d'interès geogràfic sobre Eivissa i Formentera.

A les primeres reunions havia quedat traçat el pla de l'obra i la seua estructura interna. Quedà decidit fer una obra dirigida als ensenyants i estudiants de geografia de nivell de secundària, en una primera edició experimental. Constaria de sis unitats didàctiques: primera, una introducció, amb unes orientacions didàctiques per a l'ús de les unitats, a més d'un brevíssim resum de geografia física i biogeografia; segona, l'estudi de la població; tercera, les activitats agràries; quarta, les salines; cinquena, el turisme; i sisena, la geografia urbana, aspectes tots ells ja treballats pel professor Vilà Valentí i per Rosa Vallès en la seua tasca investigadora i en les conferències i excursions dins les diferents sessions del *Curs Eivissenc de Cultura*. Atesa l'orientació pedagògica de l'obra, dirigida a aconseguir una escola activa, l'estructura interna de cada unitat presentaria un cos teòric acompanyat d'uns gràfics, figures i mapes, unes estadístiques, unes lectures geogràfiques, un vocabulari geogràfic bàsic resolt, una proposta d'excursió i uns exercicis per a l'alumnat. A partir de la segona unitat quedaria incorporada una orientació bibliogràfica. Per raons diverses, només veren la llum les tres primeres unitats. Les dues primeres sortiren al llarg del curs acadèmic següent (1979-80); tinguérem trobades amb diferents grups de professors i alguna experiència d'aplicació a la mateixa aula. La tercera unitat es faria esperar quatre anys més i, sortosament, així pogué reunir les conclusions del VII Curs Eivissenc de Cultura (1981), que tractà de la problemàtica agrícola, ja que Francesc Ramon n'havia fet les ressenyes per a la publicació al *Diario de Ibiza*, a més d'haver-hi participat també com a ponent i en la taula rodona de cloenda, com ja ha quedat indicat. Aquesta última unitat publicada, per raons editorials, rebé format de llibre i incorporà fotografies.

Les fonts de coneixement eren molt diverses. La font principal dels continguts específics sobre Eivissa i Formentera serien els treballs del professor Vilà Valentí i la informació per ell oferta en el curs de Geografia de les Pitiüses, i en menor mesura, els de Rosa Vallès. Aquesta informació seria completada amb el treball de camp, l'anàlisi de la

cartografia i les estadístiques oficials, a més de les lectures disponibles i el seguiment de la premsa diària. Es tractava de traçar una trajectòria dels fenòmens estudiats i fer-ne el seguiment fins al moment present. A fi de facilitar la tasca de recerca de material de lectura, els professors Joan Vilà Valentí i Rosa Vallès posaren a disposició del grup la recerca bibliogràfica que havia d'aparèixer al volum XII-XIII (1978-79) de la *Revista de Geografia* del Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona, publicació dirigida pel professor Vilà Valentí, treball al qual m'he referit més amunt.

## Les excursions

Les sortides de camp organitzades per a un grup de participants són expressió de la pedagogia activa que el professor Vilà Valentí té present sempre com a guia de la seua tasca docent. Entronca, per una banda amb la tradició excursionista i la pròpia de l'escoltisme a Catalunya i, per l'altra, beu dels postulats de la *nova escola* que ell havia viscut en l'exemple de son pare. En algun dels seus treballs ha recordat unes paraules jocundes de Pierre Deffontaines, quan deia que el geògraf té un sisè sentit, el de «la planta dels peus», semblants a les que vaig sentir dir mantes vegades al pedagog i geògraf Pau Vila i Dinarès, «la geografia es fa amb els peus»; totes dues expressions posen l'èmfasi en el treball de camp, eina indispensable de coneixement geogràfic, però també de l'educació en l'estimació cap al propi país.

L'excursió fa possible una aplicació didàctica i amena d'uns principis geogràfics, entesos com unes característiques o supòsits que presenten uns fets (els continguts) o els punts de vista (enfocaments) analitzats o realitzats pel geògraf. En primer lloc, és clar, l'objecte material estudiat apareix en un reduït territori, les illes d'Eivissa i Formentera, que són una petitíssima part de l'embolcall terrestre o zona de la biosfera, on entren en contacte terra, mar i atmosfera. Els sis principis fonamentals aplicats són: principi de *localització*, pel qual hom analitza on es donen els fets geogràfics i quina n'és l'expressió cartogràfica; principi d'*extensió* o distribució, estudia quina àrea ocupen aquests fets i com queda representada sobre un mapa temàtic; principi de *complexitat*, que té en compte la diversitat dels fenòmens; principi de *dinamisme*, o l'evolució soferta i els processos de canvi; principi de *connexió*, perquè es donen precisament aquí uns fets geogràfics i no d'altres; i principi de *globalitat territorial*, pel qual el geògraf intenta la integració final en el procés d'estudi geogràfic, tanmateix amb valoracions diferents segons el punt de vista de l'estudi i la concepció del món; i d'acord amb la concepció de la natura com un tot interconnectat, permet donar una visió ecogeogràfica. Finalment, sobretot en els estudis de caràcter regional o de conjunt d'un territori, la realització d'una *síntesi*, o visió de conjunt, torna a recompondre el quadre establint la connexió i mútua interdependència entre els fenòmens estudiats aïlladament. L'estudi de la regió i del paisatge amb aquella relacionat permet superar la divisió entre geografia física i geografia humana; cada regió configura un paisatge, que reflecteix la diferenciació espacial. Precisament, quan es tracta de l'estudi complex de sectors reduïts, el professor Vilà Valentí ha assenyalat l'ambigüitat terminològica del vocable alemany *Landschaft*, amb el significat equivalent de «paisatge» o «regió». El paisatge pot ser contemplat com a objecte específic d'estudi geogràfic, una realitat percebuda, però és també una realitat representada al mapa, amb una toponímia determinada per la pròpia llengua i que és reflex d'uns antecedents històrics. El paisatge de les nostres illes Pitiüses, configurat en paisatge humà o cultural, i les seues característiques diferencials, és, aquí, l'objecte d'estudi que el geògraf s'esforça a identificar, analitzar i

cartografiar; l'excursió en facilita la presentació didàctica, des d'una perspectiva eminentment pedagògica i educativa.

Les primeres excursions del professor Vilà Valentí romanen inèdites; es donaren en el context dels Cursos Eivissencs de Cultura, organitzats per l'Institut d'Estudis Eivissencs, als quals m'he referit més amunt; però en bona part inspiren les posteriorment realitzades, així com també serviren de model per a uns itineraris per Eivissa i Formentera que els components eivissencs de l'equip faríem per al programa «La Caixa a les escoles», a iniciativa i patrocini d'aquesta institució bancària. Les incloses al present volum corresponen als materials elaborats per a la ja esmentada excursió a Eivissa en el marc del VI Col·loqui de l'*Asociación de Geógrafos Españoles* (Palma, 1979) i per a una altra que tingué lloc quatre anys després, en el VIII Col·loqui de l'*Asociación de Geógrafos Españoles* (Barcelona, 1983), totes dues dirigides i coordinades pel professor Vilà Valentí, que comptà en la primera amb la col·laboració de la professora Rosa Vallès i la participació de Francesc Ramon i Ernest Prats, dos joves professionals que feren la revisió per a la segona excursió, a partir de les informacions de la primera, posaren al dia les dades i aportaren nous materials, en part procedents de la *Geografía de les illes Pitiüses*. Es tracta del mateix equip de geògrafs que llavors teníem l'encàrrec de fer aquesta obra didàctica, a la qual ja m'he referit. Des del primer moment, el professor Vilà Valentí havia volgut compartir la tasca de preparació amb el grup de treball, amb una clara intenció formativa de professionals de la geografia. A més d'uns itineraris, amb una breu síntesi de la geografia illenca i presentació de cada parada, les *Excursions* proporcionen un material gràfic i estadístic que avui encara pot ser d'utilitat.

## **Iberoamèrica o Amèrica llatina**

Aquesta temàtica, aparentment tan allunyada de l'obra sobre les Pitiüses, ha estat també motiu de relació entre el professor Vilà Valentí i jo mateixa, a més de tenir com a escenari la mateixa Eivissa i una part important del mestratge que he rebut de part seua. Com a professional de la geografia, ell havia tingut aviat contactes amb Iberoamèrica, ja que el 1956 participava en el XVIII Congrés Internacional de la Unió Geogràfica Internacional (UGI), celebrat a Rio de Janeiro, i el 1966 assistia a un Congrés a Mèxic que li obriria les portes de diverses universitats iberoamericanes; d'aquí passa a l'Argentina i, per primera vegada, a Santiago de Xile (Universidad de Chile, Universidad Pontificia de Santiago de Chile). El 1970, tot el segon semestre és a Puerto Rico, al Campus universitari de Río Piedras, on imparteix, a més d'algunes conferències i seminaris, dos cursos regulars de caràcter semestral, amb tres hores setmanals cadascun, dedicats a la Teoria i història de la Geografia un i, l'altre, a la península Ibèrica com a exemple de geografia regional. L'any 1982 assistí i prengué part activa en la Conferència Regional de l'UGI de Rio de Janeiro. Per la meua part, el matrimoni amb un mexicà em duria a una curta estada al seu país, el 1971-72, a la tornada de la qual el professor Vilà Valentí em proposaria com a professora ajudant del Departament de Geografia a la secció de Palma, dirigida aquesta pel professor Bartomeu Barceló Pons. Després, entre 1982-88, ja com a catedràtica de Batxillerat, vaig viure una experiència com a ensenyant i organitzadora d'activitats culturals al Centre Cultural i Educatiu Espanyol Reyes Católicos, a Bogotà (Colòmbia).

El prestigi del professor Vilà Valentí dins l'UGI, on era membre de la Comissió Geografia i Educació, i la seua relació amb universitats americanes li havien comportat l'encàrrec de coordinar una *Geografía de la América Latina. Métodos y temas*

*monogràfics*, obra que havia vist la llum publicada per la Comissió amb el patrocini de la UNESCO i editada per Teide (Barcelona, 1975). L'estiu de 1977 va aconseguir reunir, precisament a Eivissa, la Comissió Geografia i Educació per tractar d'una nova edició d'aquella *Geografia de la Amèrica Latina*, ja esgotada. A la reunió, que tenia per objectiu la preparació d'una nova obra de caràcter metodològic i conceptual sobre la geografia, hom va tractar també de la problemàtica de l'ensenyament a Espanya; com a professors convidats, assistírem a algunes de les sessions Bartomeu Barceló Pons, de la Universitat de Palma, i Cristòfol Guerau d'Arellano i jo mateixa com a professors d'ensenyament mitjà.

Els anys vuitanta coincidí la doble circumstància que el professor Joan Vilà Valentí ocupava la Vicepresidència de la Unió Geogràfica Internacional i jo era en comissió de serveis al Centre Cultural i Educatiu Espanyol Reyes Católicos de Bogotà. Al desembre de 1983 el convidarem a participar en un curs de Geografia organitzat pel Centre Espanyol esmentat, al qual va assistir professorat de Secundària i personal tècnic del Ministeri d'Educació de Colòmbia (MEN). Col·laboraren també en aquest curs dos professors colombians de la Universitat Nacional, José Agustín Blanco, doctorat al Japó, i Jorge Salguero, que posteriorment obtindria el títol de doctor per la Universitat de Barcelona, així com també el seu col·lega Gustavo Contreras. El doctor Vilà Valentí visità les institucions colombianes de major interès per a la geografia: l'Institut Geogràfic Agustín Codazzi (IGAC), on s'entrevistà amb els principals responsables de la institució i amb el geògraf Héctor Ruzinque, doctorat als Estats Units, i la Universitat Nacional, de la qual era llavors director del Departament de Geografia el professor Ernesto Guhl, d'origen alemany, qui ens rebé molt amablement al despatx i ens convidà també a casa seua, on tots dos professors conversaren molt cordialment sobre la geografia alemanya i els treballs d'Alfred Hettner sobre els Andes colombians. Com a resultat, s'obrí la relació entre ambdues universitats, que han mantingut des de llavors diferents contactes professionals, així com també amb l'IGAC. A més, en el transcurs d'aquest viatge, impartí sengles *Cursos de Geografia i de Pensament geogràfic* en dos centres universitaris de Colòmbia, dirigits fonamentalment al professorat universitari de Geografia; foren la Universitat Pedagògica Nacional, a la capital del país, i la Universitat del Quindío, amb seu a la ciutat d'Armenia. Acompanyar el professor Vilà Valentí, gaudir de la seua conversa, de les seues observacions i dels assenyats comentaris sobre la tasca del geògraf, ha estat per a mi una experiència inoblidable.

## Bibliografia

Voldríem agrair des d'aquí la gran quantitat d'informació facilitada directament pel professor Joan Vilà Valentí al llarg de més de trenta anys de coneixença i amena conversa. L'amistat amb què m'ha honrat, immerescudament per part meua, m'ha donat no tan sols guiatge per als meus treballs de geografia, tant d'investigació com per a l'exposició a l'aula, sinó també una visió de la terra i la cultura eivissenques i del món, a més de l'exemple constant d'un professional entregat i seriós, sempre respectuós amb les opcions dels altres i obert a incorporar nous protagonistes al quefer científic, en una labor de mestratge plenament formadora i socialment compromesa.

A més de l'obra del professor Vilà Valentí sobre Eivissa i Formentera, que queda inclosa al present volum, han estat consultades les referències següents:



- CAPEL, Horacio (1981): *Filosofía y ciencia en la Geografía contemporánea. Una introducción a la Geografía*, Barcanova, Barcelona.
- CIRER, Felip (1999): *Una visió de la història de l'Institut d'Estudis Eivissencs*, IEE, Eivissa.
- VALLÈS COSTA, Rosa (1999): «El Doctor Joan Vilà i Valentí y la geografía en las Islas Baleares», *Professor Joan Vilà Valentí. El seu mestratge en la geografia universitària*, Col·lecció Homenatges, 15, Universitat de Barcelona, Barcelona, pàg. 145-156.

I, molt especialment, els treballs següents del professor Vilà Valentí sobre teoria i història del pensament geogràfic i el vessant pedagògic de la geografia:

- VILÀ VALENTÍ, Joan (1968): «Algunos puntos de vista acerca de la geografía aplicada», *Revista de Geografía*, II (Barcelona), pàg. 43-55.
- (1971 i 1973): «¿Una nueva Geografía?», *Revista de Geografía*, V, núm. 1-2 (Barcelona), pàg. 5-38 i VII, núm. 1-2, pàgs. 5-57.
- (1983): *Introducción al estudio teórico de la Geografía*, Ariel, Barcelona.
- (1989): *El Conocimiento Geográfico de España. Geógrafos y Obras Geográficas*, Síntesis, Barcelona.
- (1994): «La Geografía, entre les Ciències Naturals i les Ciències Socials», *Les relacions entre Ciència i Societat a Catalunya a la fi del segle XX*, Fundació Catalana per a la Recerca, Barcelona, pàg. 225-254.
- (1996): «La Geografía a Catalunya, com a instrument pedagògic i educatiu», *10 reflexions sobre la ciència*, Fundació Catalana per a la Recerca, Barcelona, pàg. 241-276.

**La il·lusió i el goig  
d'estudiar Eivissa i  
Formentera**

Joan Vilà i Valentí

*Territoris* (2000), 3:  
35-62



# **La il·lusió i el goig d'estudiar Eivissa i Formentera**

**Joan Vilà i Valentí**

Aquestes pàgines neixen com a resultat d'una pregunta que em varen fer ja fa temps i que, més o menys, podríem formular així: Ara bé, per què us va interessar l'estudi d'Eivissa i Formentera? D'entrada cal dir que, segons la demanda feta, gran part d'aquest escrit pren, ben conscientment, un caràcter clarament biogràfic.

Això em retrotreu a mitjan cinquè decenni de la centúria passada, fa gairebé cinquanta-cinc anys. Més de mig segle, certament. Amb tota exactitud, la història del meu coneixement directe d'Eivissa comença al setembre de 1946, quan l'estiu, madur i esgotat, s'acabava i quan començava lentament una nova tardor.

## **La mirada interrogadora als territoris i als homes**

Aquell any, al juny de 1946, jo havia acabat els meus estudis de Llicenciatura en Història a la Universitat de Barcelona. Havia tingut alguns bons professors que encara restaven del notable grup d'arqueòlegs i historiadors que hi havia hagut abans de la Guerra Civil: en Lluís Pericot o n'Albert del Castillo, per exemple. També la relació amb alguns companys joves de promocions anteriors a la meua —en Joan Ainaud o en Miquel Tarradell, posem per cas— era ben enriquidora. Poc després, vaig tenir com a professor dels cursos de doctorat en Jaume Vicens Vives.

Malgrat el viu interès per un bon nombre d'esdeveniments i fets del passat, les qüestions que més m'atreien eren aquelles que mostraven una estreta relació entre l'home i el territori, les planes o les valls o els altiplans o les muntanyes, els climes, els rius i els llacs, els boscs, potser la mar. Era el vell problema que ja els grecs havien mostrat i debatut en un tractat hipocràtic escrit quatre segles abans de Crist —«els llocs, els aires, les aigües»— i que llavors vaig llegir, tot encuriolit, per primera vegada. He de confessar que vaig passar en aquells anys una llarga època de lectura d'autors clàssics, a partir singularment de la col·lecció Bernat Metge, que vaig tenir la sort de trobar a la biblioteca del meu pare.

Predominava en mi, al mateix temps el desig de recórrer i conèixer nous racons del meu país o de terres mes enllà, fet mantingut i alimentat probablement per nombroses excursions i algun viatge. Hi havia així mateix l'afany d'abastar la riquesa i la diversitat de noves i sorprenents actituds i accions que els homes efectuaven sobre el territori, en processos d'instal·lació (cases aïllades, pobles, ciutats) o de producció econòmica o de relacions socials, tot conformant uns grups humans amb uns peculiars «modes de vida»

(«*genres de vie*», llegia als autors francesos). M'interessava inicialment la vida dels pastors, dels bosquetaires, dels pescadors, especialment dels pagesos. Cadascun dels grups, de fet, estava en pau i en lluita amb el seu singular entorn, amb el seu propi medi. Més tard, ja allunyades de la natura, però no pas al marge d'aquesta, són viles i ciutats les que m'interessen també, grups de vilatans i gent de ciutat, «urbanites» o «urbícoles» sentirem i veurem que en diuen més endavant els sociòlegs i urbanistes.

En pau i en lluita, ho repeteixo: cada entorn podia ser un medi favorable, un sojorn, una possibilitat d'adaptació i aprofitament, una font de béns i condicions positives; però podia esdevenir, al contrari, un medi desfavorable, ingrát, dominador, un conjunt de dificultats i de limitacions, un deversall de condicions negatives. En ocasions semblava aclaparador el pes de la natura, però sovint resultava admirable i alligadora la inexplicable habilitat de l'home, malgrat la migradesa, potser la manca absoluta, de recursos adequats. «Habilitat» he dit; enginy, capacitat d'observació i reacció, si voleu. En definitiva, aquest és l'origen fecund d'una determinada acció, d'una concreta eina, d'una precisa i específica tècnica.

Respecte a aquesta capacitat hàbil que l'home mostra, quant a aquest enginy que pot sorgir fins i tot en circumstàncies ben adverses, llegia i comentava sovint als estudiants universitaris aquell paràgraf del Quixot en què, davant un fet aparentment extraordinari, algú exclamava meravellat: «¡*Milagro, milagro!*»; més realista, un altre, amb una interpretació oposada, cridava: «¡*Industria, industria!*». Llegiu al *Diccionario de la lengua española* de la Real Academia Española el primigeni sentit d'aquest mot, avui dia generalment reduït a una connotació estrictament econòmica: «*Industria, maña y destreza o arte para hacer una cosa.*»

Especialment m'interessava i admirava llavors l'actitud i l'acció de l'home que viu en ple camp, envoltat o proper a la natura, el pagès d'un mas català, per exemple: fonamentalment un agricultor, però mig pastor, mig bosquetaire; entès en pluges i vents, en aigües, pous i fonts, en plantes i eines de conreu, en bestiar, en herbes i arbres, en animals de tota mena; constructor de parets, tanques i camins; savi en mil coses del seu món, de les seves feines i de la seva vida. Tot això vaig assajar de reflectir-ho, vint o vint-i-cinc anys després, en un llibret publicat el 1973, com a resultat de recerques en bona part començades aquells anys de final del cinquè decenni i començament del sisè (*El món rural a Catalunya*).

Aquest interès i aquesta diguem-ne experiència sobre el món rural devia néixer —a part de l'origen pagès de familiars meus, especialment d'un dels meus avis— d'una llarga estada que vaig fer en un mas bagenc, quan tenia dotze i tretze anys. Després, obligacions familiars, excursions, visites i converses em van mantenir durant molt de temps en contacte amb aquest món, que cap a mitjan i la fi del sisè decenni va iniciar a Catalunya, clarament, una ràpida i profunda transformació.

Ja ha sorgit el mot, transformació. Canvi de formes, evolució ràpida, potser millor «revolució», però pacífica, almenys aparentment. Uns anys després vaig adonar-me de la diguem-ne relativa sort que vàrem tenir els companys de la meua generació, que efectuàrem les nostres recerques geogràfiques, sociològiques, econòmiques o antropològiques en aquells anys, al llarg de part del cinquè i sisè decenni, de poder estudiar, per una banda, unes societats estancades o força estancades, clarament hereves encara d'una vida tradicional.

En canvi, per altra banda i més endavant, vàrem poder contemplar i analitzar poc després, singularment en determinats casos, com anaven apareixent determinats factors que provocaven un inesperat i sorprenent canvi, una extraordinària transformació social i econòmica, que podia representar fins i tot unes profundes modificacions territorials i

paisatgístiques. D'aquesta manera, ens ha estat possible continuar la recerca podent efectuar l'estudi complet de tota una línia evolutiva, potser millor dit revolucionària, en si mateixa i en els seus resultats, tot coneixent bé o força bé, al mateix temps, els punts de partida. Hem de tornar a parlar-ne, ja que Eivissa constitueix evidentment un d'aquests casos, un dels més clars i cridaners, gairebé paradigmàtic.

Encara una altra observació. Tot treballant i tot intentant aprofundir en el món rural hom s'adona immediatament que, en el transcurs de la llarga època que podem considerar tradicional, certs homes, en particular en determinats moments, es van apartant de les tasques que pròpiament caracteritzaven el camp. Apareixien llavors noves activitats, noves formes socials, nous tipus de poblament. Nuclis que es desdoblaven en mercats, per exemple, o mercats aïllats que apareixien en cruïlles de camins. Una de les meves primeres publicacions, escrita l'any 1947, es refereix a aquest problema: l'aparició ja de mercats setmanals a la Catalunya Vella, la Marca, durant els segles X al XII, en un món exclusivament rural, arrelat al territori, gairebé a complet redós de la natura (*Miscel·lània Puig i Cadafalch*, Institut d'Estudis Catalans, 1947-51).

Queda ben clar que van sorgint més endavant, sovint amb una certa lentitud, a voltes més ràpidament, per l'acció de factors econòmics i socials o a través de disposicions i concessions senyorials, noves i diverses tasques en el treball i noves formes de poblament: activitats artesanals i comercials; pobles més importants, viles, nuclis de població amb un cert caràcter urbà. Diversificació en molts sentits i augment de les relacions —i dels camins, és clar—, en definitiva. Amb el pas del temps, acabarem amb la formació, en alguns sectors, d'un món urbà —amb ciutats que podien tenir unes característiques, unes funcions i unes magnituds ben diferents— i amb unes singulars societats urbanes a les quals abans ja hem al·ludit.

El que desitjo era i és assajar d'evocar-vos breument quina era la meua actitud, com a geògraf, davant les terres, els paisatges, els homes i les societats que podien interessar-me. Per això en aquestes pàgines he al·ludit a alguns aspectes de la meua formació com a futur geògraf i us parlaré més endavant de les relacions —lectures, consultes, converses— amb altres geògrafs i amb especialistes de matèries més o menys afins a la geografia. Volia subratllar-vos també l'amplitud i la diversitat dels fets que podien ser per a mi objecte d'estudi. Alguns d'estrictament naturals, altres de més o menys humanitzats i uns darrers, que solen ser precisament els més cridaners i visibles, fruit directe de l'acció dels homes.

A més cal afegir i subratllar el fet que el geògraf contemporani, des de la fi del segle XIX i primers decennis del XX, sol estar atent a tot el que representa línies i vincles de relació entre un territori —amb el medi ambient corresponent— i les societats que l'ocupen, per una banda; però, per l'altre costat, resta amatent a tot el que representa, de manera directa o indirecta, l'acció humana sobre aquest entorn, natural o transformat. Sigui quina sigui la línia evolutiva d'aquesta dinàmica: de vegades pràcticament inexistent, somorta, estancada, fins i tot regressiva; en ocasions amb una evolució lenta; a voltes amb una transformació ràpida, tumultuosa, asservidora.

Tot això motivava i definia al cap i a la fi, l'actitud del geògraf, davant un territori o un paisatge: l'observació atenta dels seus trets i els seus detalls, començant pels més visibles i formals; però immediatament la reflexió —amb tota la informació prèvia possible, del passat i del present— sobre cadascun dels seus elements, respecte al seu origen i evolució i quant a les relacions que poden establir-se amb els altres. La mirada del geògraf, en tot moment amatent, cal que sigui sempre una mirada interrogadora, inquisitiva, amb uns interrogants que no solen ser tan analítics com els de determinades matèries i ciències específiques i que pretenen assolir unes visions més holístiques i

globals. No necessito pas afegir que, per part meva, davant la possibilitat d'estudiar un nou territori, un territori ben diferent als que fins llavors coneixia, la tasca em semblava engrescadora.

## **L'Eivissa imaginada i l'Eivissa desitjada**

Des de la costa catalana pensar en les Illes, l'intent de cercar i potser albirar les Balears, no sembla pas un fet massa insòlit. Des del punt més alt del Montserrat, des del cim de Sant Jeroni (1.236 metres d'altitud), hom assegura que en dies clars i serens és possible veure-les. Jo haig de confessar que no en tinc pas experiència pròpia, malgrat haver-ho assajat manta vegades.

Amb la meva inclinació per conèixer altres terres i altra gent, un fi ja predominant, com abans assenyalava, a mitjan cinquè decenni, el meu possible interès per les illes sens dubte s'acreixia. Unes Balears que de vegades podien semblar tan properes, a voltes tan llunyanes. Un viatge durant tota la nit era ben segur. Anar a Eivissa podia representar llavors arribar a la ciutat de Palma a la matinada, esperar fins a migdia per embarcar de nou i finalment entrar al port de la vila de les Pitiüses cap a les sis o les set de la tarda. «Gairebé era la prehistòria» pensarà el que ara, en menys de trenta minuts, passa de Barcelona a Eivissa.

Coneixia un xic l'illa de Mallorca i la ciutat. Hom podia suposar que Menorca i Eivissa eren simplement com unes Mallorques més petites i encara més aïllades. Però és ben veritat que conèixer esdevé una manera de saber establir i ser capaç de definir diferències. Això per a qualsevol persona respecte a noves terres i nova gent, per poc atent i observador que hom sigui. Encara més, sens dubte, per al geògraf. La meua experiència professional, al llarg dels anys, m'ho ha confirmat plenament. En el cas de la nostra illa també.

Eivissa començà a cridar-me l'atenció per les poques referències literàries o les escasses notícies orals que llavors en tenia. Semblava que mantenia ben acusadament la seva personalitat geogràfica i històrica. Un incipient i recent turisme d'abans de la Guerra Civil havia fet un escàs paper en la seva possible transformació, a diferència de Mallorca, que té ja «forasters» des del segle XIX i és un objectiu de visites ràpides i estades curtes. El Gran Hotel d'Eivissa, prop del port, al mateix angle del passeig de Vara de Rey, amb una ben digna façana i amb un xamfrà que ara constitueix un formiguer de transeünts i vehicles, no s'havia construït i acabat fins a la primera meitat del quart decenni. En aquests moments, a finals de segle, aquest edifici resta encara, avui dia, com a símbol d'un incipient moviment d'acollida i obertura que es va trencar sobtadament, brutalment, l'any 1936. Ferida llavors Eivissa per uns esdeveniments inesperats, restava en conjunt estancada, somorta, en bona part tancada en si mateixa, de manera semblant com ho havia estat parcialment durant decennis i decennis, sense exagerar durant uns quants segles.

Però hi quedaven l'originalitat dels trets i les mostres d'una geografia, una història i una societat ben peculiars: la vila fortificada, amb la marina, al costat del port; l'assaig d'eixample contemporani als costats i al llarg del passeig; el fet destacat, en arribar al port, era el nucli emmurallat de Dalt Vila; més enllà, per tot arreu, el camp pagès, amb nombroses cases disperses, unes quantes sorprenents esglesioles i sols un parell de petits nuclis de població mariners (Sant Antoni, Santa Eulària). A part de la societat vilatana quedava tota la gent del món rural, profundament unida a una vida i un tarannà en gran part del passat, amb uns costums i unes expressions culturals —la llengua, la mentalitat, els vestits, el ball, la cançó— ben tradicionals.

Aquesta era la imatge que hom obtenia, per exemple, d'una guia turística publicada el 1935 per la llibreria francesa de Barcelona. Encara vaig tenir la sort de comprar-la, deu anys després, al mateix establiment, al cor de la Rambla barcelonina. Breus però abundants descripcions, petites fotos però ben nombroses i, finalment, alguns dibuixos, mapes i plànols evocaven aquella Eivissa dels anys trenta. Fullejar el llibret, llegir-lo, era ben convenient i estimulants, per començar.

Altres lectures disperses, d'aquí i d'allà, us donaven algunes pinzellades sobre l'illa i la seva gent: el reduït moviment de Vila i dels ports, el d'Eivissa i el de Sant Antoni; els eivissencs i el mar; les escasses comunicacions interiors i exteriors; el predomini d'una ben definida agricultura de secà amb alguns curiosos sectors i punts de regadiu (les Feixes, prop Vila; els petits i nombrosos horts, regats per sínies); el predomini, és clar, al llarg i a l'ample de l'illa, d'un món i un tarannà pagesos.

Vaig tenir la sort de trobar, gairebé per casualitat, un llibre força interessant sobre aspectes etnològics de la població eivissenca de final del segle XIX (*Costumbres de las Pithiusas*), amb informació i judicis ben abundants i diversos, encara que no sempre ben recollits i encertats, segons vaig adonar-me'n posteriorment. De totes maneres, l'autor, Víctor Navarro, un advocat valencià que va exercir uns anys a Eivissa com a registrador de la propietat, profunditzava en aspectes jurídics i etnològics que sols eren recollits superficialment i aïlladament en altres escrits.

Però l'obra que vaig tenir ocasió de llegir i que em donà una més completa informació sobre Eivissa fou indubtablement una de publicada a principis de segle (1909), quan un petit i selecte grup d'eivissencs començava a pensar que la visita a l'illa podia ser ben interessant per als «forasters», per als qui aviat anomenaran «turistes». El títol del llibre, escrit per A. Pérez Cabrero, és suficientment explícit, encara que una mica desordenat, per endevinar i entreveure tot el seu contingut: *Ibiza, arte, arqueología, agricultura, comercio, costumbres, historia, industria, topografía*. Observeu que, a part d'una informació diguem-ne geogràfica i econòmica, apareixien els reclams d'atracció d'un possible turisme més o menys culte i sensible, un turisme més o menys elitista o selecte: «art», «arqueologia», «costums». Llavors no podien pas sospitar que, durant la primera meitat del segle, dues èpoques bèl·liques afectarien per complet aquests corrents turístics que en aquells moments tímidament s'intentava iniciar a Eivissa ni tampoc podien suposar que quan els esmentats corrents turístics arribessin a establir-se massivament, al llarg de la segona meitat del segle, precisament a partir del sisè decenni, hi predominaria en realitat un altre objectiu preferent ben distint.

L'Eivissa imaginada, l'anterior al meu contacte directe amb l'illa, es nodria també d'algunes informacions i referències orals que els anys 1944 a 1946 m'arribaven d'especialistes propers que, en un o altre sentit, destacaven l'originalitat, sovint la curiosa originalitat, d'aquelles terres i d'aquella gent. Us en donaré breument un parell d'exemples, procedents d'autors ben rellevants i significatius.

Josep M. Millàs i Vallicrosa, conegut hebraïsta, arabista i catedràtic de la Universitat de Barcelona, bon coneixedor de llengües i cultures dels pobles semites, em parlava amb admiració de la forta empremta que els púnics deixaren a Eivissa, illa que ell havia visitat durant els primers anys del quart decenni del segle. Hi havia una certa emoció en les seves paraules, tant per al·ludir als seus estimats i valorats fenicis i cartaginesos com pel mateix objectiu del viatge.

Per altra banda, un amic comú m'explicava per aquells anys que el destacat arquitecte Josep Lluís Sert estava impressionat, ja feia temps, per les línies senzilles i funcionals de la casa rural eivissenca, que recordava el model que Le Corbusier havia

definit. Cal tenir en compte que Sert havia treballat amb el dit arquitecte francès a la fi del tercer decenni. Quan em contaven aquests fets, Josep Lluís Sert estava exiliat per raons polítiques, als Estats Units; però fidel al seu interès i amor per Eivissa tornà a l'illa, ja al setè decenni, i hi construï una ben interessant urbanització a la parròquia de Jesús.

Tot plegat, cal confessar-ho, motivava que l'Eivissa imaginada fos, d'una manera o altra, l'Eivissa amb desig de conèixer, l'Eivissa desitjada; potser, després, l'Eivissa coneguda. Sortosament l'ocasió per anar-hi no faltà pas.

## L'Eivissa coneguda

Prendre la decisió d'efectuar un viatge sol ser sovint, especialment a la joventut, força inesperada. Ja avançat l'any 1946 decidírem, juntament amb Enric Jardí, que al setembre vinent havíem d'anar precisament cap a Eivissa. Amb ell havíem estat companys de batxillerat i ambdós acabàvem aquell any les respectives carreres universitàries. Teníem pocs diners —perdó, vull dir pocs sous—, però els suficients per fer el viatge a coberta —una coberta bastant descoberta, tot cal dir-ho— i passar-nos quinze dies a l'illa. L'amic Jardí, lamentablement desaparegut fa poc, era el company ideal per recórrer i «descobrir» noves terres i nova gent: culte, sensible, encuriósit, amb una fina i senyorial ironia. Encara conservo un parell d'esquemàtiques aquarel·les, que ell féu, una de les quals bocabadats tots dos davant l'extraordinària visió de l'església encimbellada de Santa Eulària, de línies rectes i corbes, d'un volum ben definit tot blanc, d'un blanc esclatant al sol, sobre el puig marró i gris de terra i pedra, tot cobert per la verdor dels pins, damunt el poble que s'endevinava darrere; més enllà, hom veia, netament dibuixada, la ratlla blava del mar.

Un cop descoberta l'illa, hom restava sorprès de la seva originalitat i de la seva personalitat geogràfica i històrica. L'entrada a la badia ens ofería l'esplèndida visió, que abans ja hem apuntat, de Dalt Vila, encerclada per les muralles renaixentistes; les cases de la Marina, fins a arribar, tot arrengrerades, gairebé a l'aigua; i els primers edificis de l'eixample contemporani dels anys deu al trenta del segle XX. Fent una ullada al voltant de la badia, hom podia ja sospitar que Eivissa era sobretot un conjunt de puigs sobresortints, amb una certa continuïtat en el relleu de petites planes i elevacions aturonades poc elevades: el puig de Vila, el puig dels Molins, el puig Palau, el puig d'en Valls, la talaia de Jesús. Diguem de passada que cada puig té el seu significat: el de Vila, coronat per les cases i els edificis més elevats i molt especialment per l'austera i emblemàtica catedral i el castell; el dels Molins us evoca el manteniment d'una vida, ja passada, tradicional i més enllà, en el temps, la necròpolis us evoca un passat molt més llunyà encara, que durant segles dóna a l'illa —l'*Ibosim* dels púnics— un segell econòmic i cultural ben especial.

El camp, el món pagès, us confirma els trets del relleu i del paisatge que fa un moment dibuixàvem. Les cases rurals disperses apareixen a les planes, sovint no pas massa extenses, i arriben fins a les falde dels puigs i les serres. Constitueixen els sectors on treballa el pagès, amb una agricultura que era en bona part, amb més exactitud, una arboricultura: figueres, recordades sovint pels topònims (ses Figueretes, es Figueral, posem per cas); garrofers, oliveres, ametllers. Un paisatge agrari que quedava en cada una de les seves unitats, reduït, concret, geomètric, ben delimitat. Més enllà d'un camí, d'una tanca, d'un canyar, a l'altra banda del torrent, del puig o de la serra, tornava a repetir-se. Aparentment monòton, però al final no ho semblava pas. De fet cada tros, cada peça paisatgística mostrava les seves peculiaritats: la casa, els diversos conreus dominats pels arbres cultivats, un petit grup d'ovelles i unes cabres, els camins, potser alguna tanca de



pedra seca subratllant uns límits. Més enllà, vessant amunt dels puigs, el bosc de pi blanc (el *pi bord*, en contrast amb el pi pinyoner, el *pi ver*) i alguna savina.

Podríem dir que, en conjunt, fora vila era tot un immens camp, fins allà on l'illa s'acabava. Un relleu diguem-ne «muntanyenc» —una «muntanya» que no assolirà mai els 500 metres!—, sols apareixia a la franja septentrional, especialment des del cap Nonó fins a l'angle nord-oriental. N'és ja un anunci, a l'oest, el petit nucli orogràfic de sa Talaiassa de Sant Josep, curiosament el puig més elevat d'Eivissa (475 m). Aquests relleus, per a l'eivissenc de Vila o de la part central de l'illa, constitueixen el que en dirà significativament es Amunts. Els camps de conreu es contrauen llavors en sectors ben concrets: Corona i Albarca. Precisament són aquests dos casos els que estudiaré, en el futur, de manera particular.

Cal considerar paral·lelament la diversitat natural que el mateix relleu pot donar i l'originalitat també de les diferents respostes humanes. El bosc, predominant com ja hem assenyalat en els vessants de puig i serres, fins al cim, permetrà a l'home rural una activitat forestal. No oblidem, per altra banda, que ens referim a una illa. Cal pensar immediatament en la possible importància de les activitats pesqueres que, a part dels ports d'Eivissa i Sant Antoni, queden insinuades en nombroses cales i caletes —en realitat a Eivissa tot o gairebé tot apareixia a una escala humil, senzilla, reduïda— per les simples i petites «cases des llaüts». Pensem també, és clar, en el possible paper en les relacions socials i comercials amb l'exterior que podien representar els ports esmentats, especialment el de la capital.

Però en definitiva a l'Eivissa tradicional apareixien dues cares —ben diferents en extensió, en formes de poblament i en activitats de la població— d'una mateixa realitat illenca, estretament vinculades: la vila i el camp pagès. Hom podia començar a preguntar-se quines relacions s'han establert a l'Eivissa tradicional entre els vilatans i els pagesos, quins vincles socials i econòmics els han units o potser, en ocasions, els han desunits. Per aquest biaix apareix clarament l'interès per esbrinar diversos aspectes del passat: les funcions tradicionals de la vila, com a centre religiós, polític o administratiu i econòmic, prolongada des del segle XVIII cap a Formentera, que esdevé com una peculiar continuació moderna i contemporània —més enllà dels Freus— del camp eivissenc.

El paper fonamental de la Vila ens condueix de nou a l'estudi del passat i del present, a pensar i repensar sobre les diverses funcions i centralitats que la capitalitat eivissenca ha tingut. Èpoques ben diferents certament, des dels segles de dominació púnica o des de la reconquesta del XIII fins a l'organització religiosa i a l'intent de millores econòmiques de la fi del XVIII o les diverses fases amb reduïts canvis de tota mena —poblacionals, socials, econòmics, administratius, territorials— de bona part del segle XIX i la primera part del XX. Canvis, però, que no representaren mai, durant l'època tradicional, una transformació ràpida i profunda del mateix nucli ni de les seves funcions ni de les relacions amb el camp.

## L'Eivissa estudiada

Tot m'abocava a l'estudi geogràfic de l'illa d'Eivissa. De bon començament m'interessava sens dubte l'originalitat i les ben definides característiques físiques, biogeogràfiques, històriques, poblacionals, socials i econòmiques. Des d'un punt de vista estrictament geogràfic, constituïa un territori i un paisatge netament diferenciats amb uns trets a voltes sorprenents per a mi, jo que en aquells moments tenia tan sols l'experiència de recerques tot just iniciades a la Catalunya central i al Pirineu català.

Començava llavors un període de tretze o catorze anys de treballs i estudis d'investigació ben diversos, a partir de 1947 fins a 1959. La tasca fonamental par a mi era la preparació i redacció de la tesi doctoral efectuada sobre la comarca central catalana del Bages, de la qual jo sóc fill, i la seva capital, la ciutat de Manresa. En aquest treball m'assessoraren especialment els professors Casas Torres, Salvador Llobet i Solé Sabarís. Altres estudis durant aquest període, deixant a part la recerca efectuada a les Pitiüses, foren per ordre cronològic de realització: la vida pastoral en diverses valls pirinenques i la transhumància a Catalunya; les activitats agrícoles i forestals en un sector de les Landes franceses (tesi doctoral presentada a la Universitat de Bordeus, sota la direcció de Louis Papy, 1954); les activitats agràries en un nucli muntanyós d'altitud mitjana, a l'interior de la península Ibèrica, la serra d'Albarracín, mal anomenada Montes Universales; diversos aspectes del conjunt de Catalunya (organització territorial, per exemple) i de la ciutat de Barcelona. De tots aquests treballs tinc les corresponents publicacions, a voltes breus, en altres casos més extenses, en diverses revistes geogràfiques.

Durant tot aquest temps vaig començar a tenir i mantenir relacions regulars amb geògrafs i centres geogràfics estrangers. L'anada i la participació amb presentació de comunicacions en diversos congressos internacionals, fou per a mi molt important. Amb aquest motiu vaig efectuar viatges i estades a Portugal (Congrés Internacional de la Unió Geogràfica Internacional, UGI, Lisboa, 1949), al Marroc (Congrés Arqueològic i Històric del Protectorat Espanyol del Marroc, Tetuan, 1953) i al Brasil (Congrés Internacional de l'esmentada UGI, Rio de Janeiro, 1956).

No cal dir que respecte a la meua formació com a investigador en geografia n'anava traient un bon fruit, de totes aquestes recerques i reunions. Vaig aprendre especialment el paper i la importància del mètode comparatiu aplicat a l'anàlisi dels fets que, per una banda, poden presentar uns certs trets comuns, però per l'altra, es donen o poden donar-se en certes circumstàncies, físiques i humanes, de manera ben diferent, a voltes radicalment diferent. Ara entendreu també la novetat i l'interès que anava adquirint per a mi l'estudi d'unes illes mediterrànies, les Pitiüses.

En efecte, les terres i la gent d'Eivissa, al mig del mar, amb una originalitat històrica i geogràfica que de nou voldria subratllar, em plantejaven nous i ben interessants problemes. En forma objectiva, en nombrosos aspectes que pel que he dit ja podeu sospitar, i també en forma subjectiva. Vull dir, respecte a aquest últim punt, que a mi particularment, com a investigador, m'anaven apareixent qüestions noves i plenes d'interès, que m'invitaven a cercar en ocasions inèdites explicacions i comparances i nous mètodes d'estudi i de recerca.

Eivissa mostrava històricament unes fases econòmiques i socials, fins i tot considerada l'illa globalment, que en bona part depenien, a voltes en gran part, de l'exterior. El fet cridaner per a mi era que aquest exterior era, és clar, la mar i les terres que apareixien més enllà d'aquesta mar. Heus aquí la característica singular: l'estreta relació amb el mar, una mar amb la qual s'estableix una veritable dependència. De la mar vénen, en primer lloc, ineludiblement, els aires i els vents i és fonamental, especialment quan els mitjans tècnics són primitius i escassos, esperar una bona mar. L'illa se sentirà encara més aïllada, més sola i desvinculada, amb una «mala mar». És cert que el mar pot ser un camí —millor dit, molts camins, que es fan, desfan i refan—, però pot ser en ocasions una porta tancada. De la mar poden venir els amics, però també els enemics. En definitiva, aquestes terres illenques poden restar «obertes» o «tancades», atentes a rebre cordialment o a rebutjar enèrgicament.



D'aquesta manera, certs vincles, certes actituds, certes tendències poden quedar definides en determinades fases, a diferència del que podríem sospitar, d'una manera rotunda: apareixen llavors unes rutes concretes —que contrasten amb la possible incertesa de l'aigua— i uns punts litorals propis, també concrets, de sortida i d'arribada —malgrat la possible incertesa de la llarga i perifèrica costa. Sorgeix així l'home que coneix la mar, que sap dominar-lo, el «mariner». El mar és, per altra banda, una font de riqueses. L'aprofitament d'aquests béns dóna lloc a noves activitats i nous oficis. Sorgeix així el «pescador», però també —i a les nostres illes podrà tenir una destacada importància— el «saliner».

Però és la mar com a camí el que més destaca i el que d'una manera o altra afecta tota la població illenca. És per aquella que, en fases de penúria, pot arribar el blat imprescindible, com succeí al segle XVII. En moments de millora econòmica, com podem considerar bona part del segle XIX i la primera meitat del XX, encara dins l'època tradicional, homes i mercaderies van i vénen pels camins de la mar, d'una forma que cada vegada es va regularitzant més. Sols calia veure al cinquè decenni com era esperada l'arribada dels vaixells procedents de Palma, d'Alacant, de València o de Barcelona, especialment aquest últim. Aquestes arribades podien convertir-se en un veritable espectacle i una autèntica festa. Certes rutes marineres esdevenien un veritable cordó umbilical. Així a poc a poc, per a l'observador i l'investigador, van obrint-se, d'acord amb el que hem anat apuntant, noves realitats, noves valoracions i reflexions.

El temps que vaig dedicar-me amb més intensitat i continuïtat a l'estudi de les Pitiüses transcorre entre els anys 1947-51 i 1957-59, ara fa, doncs, una quarantena o cinquantesena d'anys. Amb posterioritat, els treballs s'allarguen d'una manera més dispersa i discontinua deu o dotze anys. Com que mantinc amb Eivissa unes relacions personals i fins i tot familiars, em resulta fàcil anar aprofundint en diversos aspectes, molt especialment anar observant directament la ràpida i profunda evolució econòmica, social i territorial que l'illa aniria presentant des de la segona meitat del sisè decenni. Més endavant insistirem breument en aquests aspectes.

És curiós observar que, al llarg de les recerques, en l'investigador es van definint punts de vista, maneres de treballar i formes d'aconseguir unes més o menys provisionals conclusions. Diguem-ne planteig de problemes i qüestions, mètodes de treball i elaboració de dades i conclusions. Més encara, cadascú arriba a unes formes personals d'observació, d'aprofitament de fonts informatives, d'estudi i reflexió, d'acord amb la formació rebuda, l'experiència personal i els seus peculiars interessos i sensibilitats. Per a mi, en aquells moments i a partir de les diverses experiències que anava adquirint a Eivissa i en altres recerques dutes a terme al mateix temps, em fou molt fructuós el mètode geogràfic comparatiu, al qual abans ja m'he referit, tot establint semblances o diferències amb fets o conjunts de fets territorials amb algunes característiques comunes.

Un altre tret que al llarg dels anys s'anirà definint fou la conformació en els meus plans de recerca de tres o quatre territoris concrets —Eivissa, un dels quals— que em podran servir de referència constant en el seu conjunt o en llurs diversos factors i elements components. En realitat, arribava a un cert coneixement geogràfic de cadascun dels dits territoris en un moment determinat i podia seguir després la seva peculiar evolució. Es tracta de territoris no gaire extensos —uns quants centenars de km<sup>2</sup>, com a màxim— i que sofreixen, a partir d'uns anys determinats, una ben acusada transformació. Per això abans apuntava, i ara hi insisteixo, l'interès que ha tingut, per als geògrafs regionalistes que treballàvem ja des de la segona meitat del cinquè decenni o començament del sisè, haver conegut en una regió o país una situació global que en podem dir tradicional i haver pogut

seguir després, durant uns anys o decennis, l'actuació de nous factors que motiven una intensa i profunda transformació.

Eivissa —sense oblidar Formentera, de la qual parlarem més endavant— constitueix per a mi un d'aquests casos. Per això podem dir que si és veritat que ha tingut uns anys de més atenta observació i de major treball de recerca, de fet no he deixat mai, fins avui dia, de considerar la continuïtat d'aquests processos de canvi. Llavors la contrada o regió considerada passa a ser com un laboratori geogràfic dotat d'uns determinats elements de partida i també d'uns concrets factors dinàmics que, amb el temps, poden canviar en llur direcció o força. Puc llavors comparar, i de fet així ho he efectuat, amb les línies evolutives d'una altra regió que hagi també sofert processos dinàmics semblants, amb similituds i divergències que apareixen ja en l'estat inicial i que van apareixent encara amb més claredat, siguin semblances o diferències, a través de l'evolució del canvi.

En aquest sentit m'ha servit personalment la comparança de l'evolució eivissenca amb l'andorrana, per exemple, que conec també des del cinquè decenni i que ha sofert així mateix un procés de transformació en certs aspectes semblant. Cal tenir en compte que, fins a cert punt, Andorra és també «una illa», però configurada en una vall plenament pirinenca, ben delimitada per un arc muntanyós. Hi ha factors i elements comuns en el fet de la transformació social i econòmica recent: la immigració poblacional, el turisme. Però, per dir-ho en poques paraules, de nou sorgeixen diferències en el present, com ja n'apareixien, és clar, en el passat tradicional: l'illa baixa, per un costat, i la vall elevada, per l'altre; el contrast en les situacions geogràfica i política; les divergències actuals entre un turisme d'estiu i de platja, en un cas, i un turisme d'hivern i d'alta muntanya, en l'altre. Però la pròpia experiència viscuda per l'investigador curiosament i d'una manera, si voleu, sorprenent, ajuda en la definició més exacta d'uns fets i en la valoració d'uns determinats resultats econòmics, socials i territorials. Per això he tingut interès a esmentar aquest fet.

## **Els treballs dels altres**

No vull pas oblidar, abans de parlar dels meus, els treballs que altres geògrafs o investigadors de ciències afins a la geografia han fet prèviament o simultàniament a les meves recerques, en els mateixos sectors d'estudi propi o en el conjunt de l'illa i que puguin ser del meu interès. És cert que en les investigacions del geògraf, i especialment en aquells temps, tenia una importància decisiva el treball de camp propi. Però prèviament a la investigació hom llegia i consultava, és clar, les publicacions existents que podien orientar-vos i informar-vos sobre els treballs que havíeu d'emprendre o que ja efectuàveu. La consulta directa i les conversacions amb aquests autors, quan eren possibles, podien tenir també un gran interès. No oblidem, per altra banda, que la geografia pot necessitar exposicions i conclusions procedents de matèries molt diverses, tant naturals com socials.

Unes paraules, abans, sobre el treball de recerca del geògraf, consistent especialment en estudis sobre el terreny, en particular en aquells anys quaranta i cinquanta. Les tasques fonamentals, en efecte, consistien en l'observació directa i en els informes que poguéssim rebre dels habitants de la contrada estudiada. En aquest treball de camp hom utilitzava els mapes topogràfics existents i hom començava a preparar els nous esquemes gràfics i els nous mapes temàtics que podien resultar de les observacions efectuades. Llavors constituïa una novetat, per altra banda, la utilització de la fotografia aèria, poc abundant i d'una qualitat no gaire bona als primers anys, però que millorà notablement en els sisè i setè decennis.

Parlem ara de les recerques i publicacions dels altres autors que poden ser prèvies als nostres treballs o aparèixer-hi simultàniament. En els anys cinquanta i seixanta, treballs pròpiament geogràfics o equivalents sobre Eivissa no existien, llevat que retrocedíssim a algunes guies —n'hem citada abans una— o a les molt interessants presentacions i descripcions de l'arxiduc Lluís Salvador, però que ens retrotreuen a la segona meitat del segle XIX. Hi havia, en canvi, estudis i publicacions ben interessants dels anys 1920-35 i posteriors al 50 sobre determinats aspectes de ciències naturals, biològiques o socials. Es tracta sovint de treballs generalment efectuats per autors estrangers, quan es produí, entre les dues guerres mundials, una revifalla de la ciència europea. Citaré tan sols els estudis geològics de Paul Fallot i dels alemanys N. Spiker i U. Haanstra (amb un mapa geològic d'Eivissa ben interessant a escala 1:50.000) i els treballs del filòleg i etnòleg W. Spelbrink, de l'antropòleg R. Hausmann i de l'arquitecte A. Baeschlin. Respecte a biogeografia, cal tenir en compte els articles del botànic català Pius Font i Quer (vegeu el treball de bibliografia que vàrem publicar anys després, el 1978, en col·laboració amb la geògrafa eivissenca Rosa Vallès; més endavant en farem la citació completa).

Ja hem apuntat que, respecte a certs casos i especialment en aquest de les Pitiüses, els fets del passat poden tenir una indubtable rellevància. Cal saber què ha succeït en èpoques pretèrites, quant a la població, a l'ocupació del territori, a l'avenç del poblament i dels nuclis habitats, a la xarxa de camins, a les relacions amb l'exterior. Calia tenir en compte, en aquest sentit, els treballs de diversos autors eivissencs dels decennis passats, com els d'E. Fajarnés Tur, o coetanis a l'inici i la primera fase dels meus estudis, molt especialment els d'Isidor Macabich, amb diverses monografies i obres de conjunt, finalment recopilades i ampliades en quatre volums els anys 1966-67. Apareixen llavors i més endavant, ja en els decennis setè al novè, una colla de contribucions històriques molt interessants per al geògraf, com les del catedràtic Bartomeu Escandell —que culminarà més endavant en una excel·lent i rigorosa obra de conjunt, en diversos volums— les de l'erudit A. Costa Ramon i les nombroses publicacions que arriben fins avui dia, amb decisius treballs d'arxiu i de camp, de Joan Marí Cardona.

No podem pas oblidar tampoc l'interès que tenien els estudis dels arqueòlegs, en una illa que sabem, per exemple, que rebé fortes influències púniques, des de sis o set segles abans de Crist. Als treballs dels arqueòlegs del primer terç de la centúria (Josep Colominas, Joan Roman i Carles Roman), calia afegir les publicacions dels decennis cinquè a setè (J. Mañá de Angulo i Miquel Tarradell, aquest últim amb un sentit històric i fins i tot geogràfic ben notables). Més endavant, ja en el vuitè i novè decennis del segle que acabem, els arqueòlegs mostren i confirmen que a Eivissa no falta pas una època talaiòtica o equivalent, amb un començ de poblament i colonització agrària, almenys en alguns sectors, que hom pot retrotreure a trenta-vuit o potser quaranta segles abans del moment actual (vegeu especialment publicacions de l'arqueòleg J. H. Fernández, ja des de mitjan vuitè decenni).

En canvi, les publicacions pròpiament geogràfiques eren escasses o purament descriptives. Podien ser orientadores en aquest sentit, ja que hi apareixen unes informacions bàsiques i seleccionades i de tant en tant hi havia visions que, des d'un punt de vista geogràfic, eren ben encertades: les dues obres de conjunt sobre Eivissa de l'escriptor i poeta eivissenc Marià Villangómez (1957, 1974). En el camp pròpiament dels estudis geogràfics hom no podia recórrer, en els decennis cinquè i sisè, a lectures o consultes d'autors o investigadors eivissencs.

## Els geògrafs: mestres i companys

L'investigador en una especialitat ha de referir-se, sens dubte, a aquelles persones i autors que l'han orientat i li han fornit mètodes de treball, potser —fet que sens dubte és encara més important— un delit i un gust per aquest treball. En aquell període en què vaig treballar amb més continuïtat a les Pitiüses, que com he dit fou de 1947 a 1959, he d'al·ludir a mestres i a companys meus de Barcelona, especialment de la Universitat de Barcelona. Després, a partir dels primers anys seixanta, sortosament apareixen a les Illes alguns geògrafs de formació universitària; un xic més tard, ja en el vuitè i novè decennis, aquest fenomen es dona a Eivissa, encara que en nombre reduït, no sols en el camp de la geografia sinó també dins les ciències que podem considerar afins, des de les naturals a les socials.

A part de la Universitat, hauria de citar a Barcelona la figura de Pierre Deffontaines, geògraf i director de l'Institut Francès durant vint-i-cinc anys. Vaig tenir ocasió de tractar-lo força en unes visites i excursions que ell efectuà per Eivissa l'any 1951, actuant d'amfitrió el professor eivissenc Manuel Sorà. Pierre Deffontaines era un professional de la geografia que havia conegut països ben diversos, ple de curiositat: sempre sorprenent en les seves troballes i visions; sempre fecund i suggeridor en les seves observacions i comparances.

Al destacat geòleg i geògraf Lluís Solé Sabarís, vaig acompanyar-lo en unes recerques geomorfològiques que efectuà a Eivissa l'any 1955. Estava interessat especialment, en aquells moments, per l'evolució de l'illa, i especialment de les costes, durant el quaternari, tot preparant un congrés internacional que fou celebrat l'any 1958 a Madrid i Barcelona. Les seves investigacions geomorfològiques representaven llavors una notable novetat i els seus dots pedagògics eren evidents quan parlava dels problemes estudiats i de les conclusions aconseguides.

Les converses a Barcelona amb el meu mestre Salvador Llobet, un «geògraf regionalista» de gran experiència investigadora en aquest camp, em foren ben profitoses, així com els seus encertats comentaris als meus primers escrits sobre Eivissa i Formentera. Per altra banda, no vull pas oblidar una colla de naturalistes —els geòlegs Noel Llopis, Valentí Masachs, Josep M. Fontboté, Carmina Virgili, Oriol Riba; el botànic Oriol de Bolòs; l'ecòleg Ramon Margalef, a mode d'exemple— que m'ajudaren en molts sentits, amb observacions i orientacions ben escaients, en els meus treballs. No seria pas capaç d'assenyalar sempre en quins sentits concrets influïren sobre mi respecte als meus estudis sobre Eivissa. De Noel Llopis, sí que recordo el seu interès i els seus comentaris, com a espeleòleg i especialista en geomorfologia càrstica que ell era, als meus treballs sobre Corona i Albarca.

De les meves relacions amb els geògrafs baleàrics i eivissencs, que com he dit són posteriors en el temps, us en parlaré més endavant. Ja avenço que amb ells hi ha un joc relativament complex. D'ells aprenc, i en certs aspectes molt, quan em plantegen problemes, quan faciliten una informació inèdita, quan m'insinuen punts de vista i mètodes, i quan aconsegueixen resultats; potser alguna orientació meva o alguna paraula d'ànim en llurs tasques i objectius —jo, més gran en edat i amb més anys d'experiència en treballs de recerca— els va ser profitosa.

## Els meus treballs geogràfics

Parlem ara quins foren els treballs que jo llavors vaig efectuar a les Pitiüses i en

quines qüestions i en quins sectors es varen, en definitiva, concretar. Em permetreu que us expliqui una mica com es van anar definint en el temps els objectes i els objectius d'estudi. D'un dels quals, l'anàlisi de Formentera, us en vull parlar particularment. A la fi assenyalem les publicacions d'aquesta primera fase de recerques, de 1947 a 1959, uns anys decisius no sols pel nombre de treballs meus que arriben a ser publicats, sinó perquè hi decideixo continuar treballant sobre la geografia de les Pitiüses sempre que em sigui possible i ajudar i col·laborar amb aquells centres i persones que decideixin efectuar estudis d'aquests tipus o afins. Gran part dels escrits que trobareu reproduïts en aquest volum de *TERRITORIS* foren escrits i publicats en aquest període o en els anys immediats.

Un objectiu general i de conjunt que per a mi ha existit sempre i que malauradament no he pogut mai realitzar fins avui dia és el desig d'escriure un treball complet de tipus regional sobre l'illa d'Eivissa. Encara que el tinc mentalment embastat i fins a cert punt escrit, no crec que arribi a ser mai una realitat. M'acosto a aquest objectiu en les conferències que vaig donar a l'Institut d'Estudis Eivissencs a mitjan vuitè decenni i en les publicacions que deriven, més endavant, d'aquest fet. Us en parlaré després d'haver-me referit a les publicacions de la primera fase.

Curiosament, encara que en alguns aspectes d'una manera esquemàtica, la primera publicació, la referent a l'illa de Formentera (1950), té un cert caràcter de geografia regional. Potser per la major simplicitat que en extensió, elements i factors presentava la Formentera d'ara fa cinquanta o més anys.

Un altre fet geogràfic sobresortint era sens dubte la vila d'Eivissa i el seu port. El nucli inicial de la Vila eivissenca, la seva evolució medieval, moderna i contemporània, els eixamples, la funció portuària, la funció d'organització que la Vila exerceix sobre tota l'illa, constituïen, per a mi, des dels primers moments, unes qüestions geogràfiques realment apassionants. Posteriorment publicacions dels historiadors ens han resolt en part alguns d'aquests problemes. Avui dia, la geògrafa eivissenca Rosa Vallès, de la qual us parlaré més endavant, té publicada sortosament una contribució que resulta decisiva per al coneixement del nucli de Dalt Vila.

Quedaven, en canvi, dues qüestions generals, respecte a les Pitiüses, de les quals puc ja efectuar uns treballs de recerca i puc elaborar, en aquells moments, unes exposicions escrites. Em refereixo a les relacions entre la ciutat i el camp, per una banda, i a la importància econòmica i social que arriba a tenir per a aquestes illes l'obtenció de la sal marina. En parlaré en referir-me posteriorment a aquestes i altres publicacions.

Voldria parlar-vos un xic especialment del cas de Formentera. En efecte, un fet fortuït l'any 1948 va motivar que obligatòriament hagués de passar un parell de mesos en aquesta illa. Llavors, almenys, un xic oblidada. I és que per al foraster, fins i tot per al foraster investigador, atret i atrapat per l'originalitat de la Pitiüsa gran, Formentera no solia ser tinguda gaire en compte. Podia quedar, especialment aquells anys, com un apèndix una mica allunyat, no res menys que amb els Freus pel mig, del qual malauradament no es parlava gaire.

## **Formentera, un xic oblidada**

Potser aquest cert oblit de l'altra illa de les Pitiüses i la possibilitat de captar amb una certa rapidesa els trets geogràfics que podíem considerar-ne fonamentals em varen inclinar, en primer lloc, a l'estudi de Formentera. Per altra banda, per a qui viu a Eivissa, per a qui hi passa dies i dies, el coneixement de Formentera pot ser un objectiu desitjat.

Des del sud-oest de la Pitiüsa major, particularment, Formentera està sempre present. Fins i tot amb calima o amb calitja, fet força freqüent en certes èpoques, l'eivissenc no la veu, però la pressent. El poeta Marià Villangómez ens ha recordat aquest fet sovint, ben encertadament. Centenars de vegades, des del puig des Molins, per la banda de la mar, o des de ses Figueretes, he pogut veure, tota allargassada i cobrint bona part de l'horitzó meridional eivissenc, l'illa de Formentera. A la nit destaca, intermitent, però constant i alerta, el far de la Mola.

Arribats a l'altra Pitiüsa, hom podia comprovar que Formentera era, en bona part, una continuació del camp eivissenc. Però amb una certa originalitat, sens dubte, que arranca ja de les seves característiques físiques, començant pel relleu i el clima. Si Eivissa, des del primer moment, us mostrava la diversitat geogràfica de les Balears —un fet sobre el qual vaig insistir des que vaig escriure els primers treballs sobre Eivissa i Formentera— aquesta última us mostrava immediatament la diversitat de les Pitiüses.

Caldria afegir que Formentera resta com una illa de situació extrema, en un cap de món. Des del cap de Barbaria, vers al sud, el que tindreu enfront, com el seu nom evoca significativament, són les terres africanes, llunyanes, però que es presenten relativament properes.

Aquesta situació marginal fa que Formentera hagi estat irregular i discontinua al llarg de la història en la instal·lació humana i en la permanència d'aquests habitants; constitueix un excel·lent exemple, pel que coneixem, d'un territori amb pulsacions poblacionals. Repoblada per última vegada des del començament de la divuitena centúria, ara fa precisament tres segles, restava en l'època en què la vaig conèixer com una continuació del camp eivissenc, però, com ja us he dit, amb una acusada personalitat. Hom notava les dificultats singulars del formenterer i la formenterera en llur instal·lació i en llur manteniment. Sols l'afany de permanència i l'enginy —recordeu la meva referència inicial, en aquest escrit, a l'habilitat que l'home mostra en ocasions?— i la tenacitat en l'esforç permeten explicar-nos la continuïtat d'aquesta gent sobre unes terres a les quals, en ocasions, han aparegut en el passat uns trets ben poc acollidors.

Perquè la Formentera d'ara, diguem-ho ja clarament per comprendre-ho bé, comparada amb l'illa que vaig conèixer els anys 1947-49, és amb tota evidència una altra Formentera. En efecte, ja en els decennis sisè i setè, quan la transformació social i econòmica començà, l'originalitat de Formentera es manifestava de nou, en presentar un turisme fins a cert punt diferent de l'eivissenc, amb unes característiques pròpies per part dels visitants i turistes.

Referir-nos al meu primer contacte amb Formentera i als treballs de camp efectuats (1947-49) representa retrocedir als meus primers anys de recerca a les Pitiüses. En realitat constitueix el meu primer tema de recerca complet a les illes i per això és també motiu de la meva primera publicació (1950), redactada ara fa un xic més de cinquanta anys. Llavors Formentera presentava unes característiques socials, econòmiques i territorials estancades, sense la il·lusió per al jovent d'una possible emigració que comportés les possibilitats d'una millora. És aquesta Formentera tradicional, rígida i tradicional, durament afectada encara per esdeveniments de feia pocs anys (la Guerra Civil Espanyola, 1936-1939; la segona Guerra Mundial, 1939-1945), la que queda reflectida al meu esmentat treball, del qual parlarem, juntament amb les altres publicacions d'aquesta època, tot seguit.



## Les publicacions (1950-1963)

Assenyalats ja alguns antecedents i algunes motivacions de les recerques efectuades a Eivissa i Formentera durant el període de 1947 a 1959 i mostrats alguns trets del context cultural, científic en què foren realitzats els esmentats estudis, voldria fer ara la citació de les publicacions que en sorgiren. Són aquests, ho repeteixo, els materials escrits que trobareu reproduïts en aquest llibre. Els treballs efectuats durant el període assenyalat, podem agrupar-los al voltant de quatre conjunts de temes i qüestions. Els indiquem a continuació tot seguint l'ordre cronològic de publicació.

### 1. L'illa de Formentera

Probablement per l'afany d'efectuar un estudi amb una visió regional, que em semblava interessant culminar i fins i tot publicar amb una certa urgència, l'article sobre Formentera va ser el primer publicat. Va veure la llum l'any 1950, a la revista *Estudios Geográficos* de l'Instituto de Geografía J. S. Elcano del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC) de Madrid.

Vaig poder comprovar que aquest article va tenir una ràpida repercussió en bon nombre de publicacions interessades per les illes o pel conjunt d'Espanya. Per part nostra, publicarem durant el sisè decenni diversos escrits breus sobre l'illa o alguns dels seus aspectes geogràfics. L'any 1985, trenta-cinc anys després de la publicació a la revista *Estudios Geográficos*, aquest estudi vegé la llum complet, en versió catalana, publicat per l'Ajuntament de Formentera.

Fa pocs anys, el 1995, vaig preparar un curt assaig sobre les característiques fonamentals de l'illa i de la seva evolució al llarg del temps fins a la segona meitat del segle XX. Més endavant en tornarem a parlar. L'esmentat treball fou publicat a la revista *Eivissa* de l'Institut d'Estudis Eivissencs i el reproduïm també, és clar, en aquest llibre.

### 2. Les salines d'Eivissa i Formentera

Ja he justificat breument amb anterioritat el meu interès per l'estudi de les salines i la producció de la sal. Ara simplement es tracta de fer la citació de les publicacions que realment vaig efectuar, com a resultat de les recerques realitzades durant el període abans esmentat.

De les salines de Formentera, fins i tot amb un plànol singular dedicat precisament a aquestes, en parlarem ja a la nostra publicació sobre l'illa (1950). En aquest cas, però, es tracta de presentar l'interès social i econòmic que l'explotació salinera ha presentat en el conjunt de les Pitiüses i especialment a Eivissa. Cal subratllar que parlem d'un aprofitament que ha estat molt important per a aquestes illes i, per altra banda, molt antic, probablement de vint o vint-i-cinc segles d'antiguitat. Parlar de «les illes de la sal» sembla realment un apel·latiu molt exacte i adient.

La publicació d'aquest treball fou efectuada l'any 1953 i també, com en el cas de Formentera, a la revista *Estudios Geográficos* de l'Instituto de Geografía J. S. Elcano del CSIC de Madrid.

Durant uns anys vaig publicar sobre aquesta qüestió breus notes o resums. En altres publicacions insistia en aspectes que em semblaven de particular interès. En el I Congreso Arqueológico del Protectorado Español de Marruecos (Tetuan, 1953), que organitzà el professor Miquel Tarradell —que després esdevingué un bon coneixedor de l'Eivissa púnica, com he tingut ocasió d'assenyalar—, vaig insistir en el valor econòmic que sota fenicis i cartaginesos pogué tenir l'explotació de la sal i el comerç saliner en el Mediterrani occidental (*Actas* de l'esmentat Congrés, 1955).



Per altra banda, al butlletí de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Palma de Mallorca, dirigit per un gran amic d'Eivissa, el geògraf Bartomeu Barceló, del qual més endavant parlaré, hi vaig publicar l'any 1961 una nota sobre les salines d'Eivissa i Formentera, amb dades de producció i comerç fins a la fi del sisè decenni.

### **3. Uns exemples del camp eivissenc: les cubetes de Corona i Albarca**

Inicialment el problema és purament físic, d'estructura lítica, de circulació de les aigües i de les característiques finals geomètriques: com, en la franja septentrional elevada d'Eivissa (es Amunts), queden ben delimitades les cubetes de Corona (parròquia de Santa Agnès) i d'Albarca (parròquia de Sant Mateu). Però la ben marcada delimitació no és pas purament física; ho és també des de la consideració de fets humans i paisatgístics que cal explicar.

El predomini de materials calcaris, certes formes i certs dipòsits superficials i l'existència d'una circulació hídrica hipogea mostrava que ens trobàvem davant un procés geomorfològic i un paisatge característics dels sectors anomenats càrstics. Els estudis realitzats al començament del sisè decenni per dos geòlegs catalans (J. M. Thomàs i J. Monturiol) mostraven clarament l'existència de certes característiques lítiques i de circulació subterrània de les aigües. Una recerca més global i al mateix temps més concreta que vaig efectuar els anys 1957-58 mostrà que ens trobem davant dues cubetes càrstiques de tipus *polje* o polié (aquest últim mot catalanitzat a partir del primer, serbocroata)

Més endavant ens plantejarem el problema com l'home s'ha instal·lat i aprofitat les esmentades cubetes. És ben clar que ja al segle XVIII els plans de Corona i Albarca constitueixen unes «illes» d'habitatge i aprofitament agrícola dins l'esmentada franja septentrional «muntanyosa» des Amunts. Llavors, entre les parròquies de Sant Antoni i Sant Miquel, sorgeixen les parròquies de Santa Agnès (Corona) i Sant Mateu (Albarca), amb l'edifici parroquial localitzat, en ambdós casos, precisament a la perifèria del polié respectivament.

L'anàlisi geomorfològica i hidrològica de la cubeta de Corona fou publicada l'any 1961 a la revista *Speleon*, de la Universitat d'Oviedo, especialitzada en paisatges càrstics, formes soterrànies i circulació hipogea de les aigües. L'esmentada publicació era dirigida per un destacat geòleg català, Noel Llopis Lladó, mestre meu en geomorfologia, juntament amb Lluís Solé Sabarís, ja esmentats anteriorment.

L'any abans (1960) havíem publicat a la revista *Ibiza*, de l'anomenat llavors Instituto de Estudios Ibicencos, un treball en què ens referíem a les característiques geomorfològiques d'ambdues cubetes i a llur ocupació humana i econòmica, amb la creació d'unes autèntiques «illes» de poblament humà i agrícoles.

### **4. Les relacions entre la vila d'Eivissa i el camp eivissenc**

Aquesta és una qüestió que sempre m'ha interessat, com abans assenyalava, i em segueix interessant. Es tracta, com ja he explicat abans, del conjunt de relacions que la Vila ha mantingut amb la resta de l'illa, amb el camp pagès tradicional, inclosa en aquest camp Formentera des del segle XVIII.

Parlem d'unes relacions que en el passat pogueren representar unes dependències força rígides i ben diverses: socials, econòmiques, religioses, defensives (de veritable «defensa de la terra»). Unes relacions amb uns indubtables resultats territorials: a la mateixa Vila, en les comunicacions interiors i els moviments interiors, en el paisatge urbà i especialment en el rural.

Escric alguns assaigs sobre aquestes qüestions, en forma compilada i ordenada, a la

revista *Méditerranée* de la Universitat d'Aix-en-Provence (Ais de Provença, en forma catalana), l'any 1962. D'aquest treball, se'n fan ressò diverses revistes franceses, espanyoles i italianes. Al periòdic *Diario de Ibiza*, l'eminent historiador eivissenc Isidor Macabich, hi publicà un bon nombre de notes més aviat crítiques, que em semblà que no afectaven les meves conclusions, almenys en les seves línies fonamentals i vaig creure més prudent no convertir-ho en un debat públic. Que jo sàpiga, de l'esmentat article meu publicat en francès, n'existeixen dues versions en castellà completes, publicades una al butlletí de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Palma de Mallorca l'any 1963 i, bastant més tard, el 1982, en una publicació efectuada a Eivissa, per la Delegació a les Pitiüses del Col·legi d'Arquitectes de les Balears (*Arquitectura i espai rural a Eivissa*, núm. 4 i 5, juliol 1981 - maig 1982); n'hi ha una reimpressió, a l'abril de 1985.

## **La transformació evident i les noves relacions amb geògrafs i altres investigadors**

D'acord amb el que hem dit, queda clar que als anys 1960-63 vaig efectuar la publicació d'unes recerques efectuades fonamentalment durant els anys 1957-59. Un cop fetes, estem ja a mitjan setè decenni.

Durant els anys de recerca geogràfica per part meva, abans assenyalada, em trobava pràcticament sol, a Eivissa, dins la pròpia especialitat. Faltaven també companys de ciències que podem considerar, en alguns aspectes, afins a la geografia, llevat, com he tingut ocasió d'esmentar, de geòlegs, per a les ciències naturals, i d'historiadors, per a les humanes i socials. En canvi, a partir d'aquest setè decenni, el nombre d'investigadors interessats per diversos aspectes de les Pitiüses, no sols per la geografia, augmenta relativament. Alguns d'aquests investigadors són fills de les illes i els poden moure, per tant, unes motivacions d'interès i afecte, que no són les estrictament científiques. Més endavant donarem uns detalls més concrets d'aquest augment d'investigadors en quantitat i en qualitat, referint-nos, és clar, especialment als geògrafs.

Però abans caldrà subratllar un altre fet objectiu, global i social, que caracteritza l'evolució de les Pitiüses i que en part explica l'aparició d'un major nombre d'investigadors i de gent interessada en determinats estudis. Em refereixo a la profunda transformació econòmica, social i territorial d'Eivissa i Formentera, que és ja un fenomen evident en aquest setè decenni. Ara recordo que una certa fretura i urgència en la realització de certs estudis i en llurs expressions escrites potser era causada per la lenta i vaga presa de consciència de la possible desaparició de certes circumstàncies i contextos que condicionaven els objectes analitzats. Aquesta sensació no la vaig tenir mai a Formentera els anys 1947-49; però sí que començava a estar present, encara que força indefinida respecte a un futur a mitjà terme, durant la segona meitat del sisè decenni. Hom podia començar a sospitar que alguns fets es donaven, amb unes determinades característiques, per penúltima o última vegada. Hom podia començar a pensar que certes condicions i certs trets esdevenien possiblement fugissers, potser d'una manera definitiva.

Ja amb aquesta certa presa de consciència, resultava apassionant veure, els anys 65, 70 o 75, com aquella Eivissa que hom havia considerat i estudiat els anys 47 o 50 s'anava transformant, en alguns sentits, amb rapidesa i radicalment. Resultava que, sense tenir-ne llavors una idea gaire clara, la publicació dels treballs efectuats es convertia, respecte a generacions futures —diguem les dels anys 1975 o bé la d'ara, la de 2000—, en un retrat, que voldríem suposar més o menys viu i més o menys correctament interpretat, d'èpoques i

de societats ja pretèrites i ben diferents. El geògraf llavors —jo mateix, en aquest cas— havia esdevingut un testimoni d'uns fets que en part —potser tan sols en una petita part— expliquen el present des del qual es contempla el passat i hi subsisteixen. Entre aquest últim i aquell resten uns factors de transformació i els mateixos fets i objectes materials transformats o en transició: els territoris, les societats, els processos socials i econòmics, els paisatges rurals i urbans.

En aquells moments, a mitjan setè decenni, potser perquè estava lligat a altres responsabilitats i treballs —des de 1965 jo era catedràtic de Geografia a la Universitat de Barcelona— pensava que era bo reduir-me durant uns anys a anar observant amb cura l'evolució territorial, poblacional i econòmica d'aquella Eivissa que havia adquirit un dinamisme que difícilment podíem sospitar tres o quatre quinquennis abans. Com que cada any passava una llarga temporada a Eivissa, m'era fàcil anar recollint noves dades i anar efectuant noves observacions.

Per altra banda, des del setè decenni i més especialment encara des dels anys setanta, com abans he apuntat, s'estava produint un fet que en definitiva redundaria en la possibilitat d'un augment dels estudis sobre les mateixes Pitiüses i la seva gent per part d'autors nascuts a les mateixes illes. Es tracta de l'augment d'universitaris insulars, en el conjunt de l'Arxipèlag, i eivissencs i fins i tot formenterers, respecte al nostre cas. A més hem d'afegir que, reduint-nos a la nostra disciplina, es dona objectivament en el conjunt de la universitat espanyola una millora en l'ensenyament de la geografia, fet que redundarà en l'aparició d'uns llicenciats en Història —i des del 72, en alguns casos, llicenciats en Geografia— amb una bona formació i un creixent interès per la recerca geogràfica.

El mallorquí Bartomeu Barceló, format a la Universitat de Madrid sota el mestratge de Manuel de Terán, s'inclinà clarament vers els estudis geogràfics vers 1954, sent encara estudiant, i un cop de nou a Mallorca dirigia sortosament, des de 1957, el butlletí de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Palma de Mallorca i des de les seves pàgines mostrava un evident interès per les nostres illes. Vaig tenir l'honor de dirigir la seva tesi doctoral sobre la població de les Balears, que fou presentada a la Universitat de Barcelona al juliol de 1968. Per primera vegada, amb aquest estudi, l'esmentat centre universitari, l'únic existent fins aquell any en el conjunt de Catalunya i les Balears, concedia el títol de doctor a l'autor d'una tesi doctoral sobre geografia. Per altra banda, cal assenyalar que Bartomeu Barceló s'interessà ja en aquest setè decenni per l'estudi de l'illa d'Eivissa, amb publicacions pròpies, a l'esmentat butlletí, sobre les Pitiüses des de l'any 1963.

D'aquesta manera succeïa que em trobava en la favorable situació de poder orientar esforços i treballs d'altres cap a unes qüestions amb uns objectius, uns mètodes i uns continguts que m'havien interessat i em seguien interessant. No penso pas que la meua tasca fos gaire important i decisiva, en aquest sentit; malgrat tot fins a cert punt et feia la il·lusió, potser errònia, que col·laboraves, d'una manera indirecta i llunyana, si voleu, en un millor coneixement geogràfic de les nostres illes. El mèrit, però, tot el mèrit, queda ben clar, era dels altres.

El cas de na Rosa Vallès afecta encara més directament el possible estudi geogràfic de les Pitiüses. Amb ella podrem comptar, per primera vegada, amb una eivissenca plenament iniciada en el camp de la geografia contemporània. Havia nascut a Eivissa, hi vivia, i coneixia bé les nostres illes i la seva gent i, sens dubte, desitjava contribuir a l'estudi de nombrosos aspectes geogràfics, especialment els poblacionals i econòmics, tant en el passat com en el present. Havia cursat la llicenciatura en Història a la Universitat de València. L'any 1978 ocupà la càtedra de Geografia i Història a l'Institut de Batxillerat de la ciutat d'Eivissa. En especial restava atenta, és clar, a la transformació evident que

sofrien les illes: en la primera meitat del vuitè decenni publicà un interessant article sobre el turisme (1972), que fou la qüestió tractada a la seva tesi de llicenciatura, i poc després un altre treball sobre la població i el poblament (1973). Sovint conversava amb ella sobre aquests i altres aspectes geogràfics. Els professors grans sempre podem creure que l'experiència que se'ns concedeix pugui tenir algun caire favorable per a qui ens escolta i això, potser il·lusòriament, ens dóna una certa satisfacció. Podríem recordar aquella dita que en aquest món «qui no es conhorta és perquè no vol».

M'hauria complagut molt que Rosa Vallès arribés a preparar un estudi geogràfic de la ciutat d'Eivissa, que amb molt de gust hauria dirigit. Tornava a sorgir en aquest cas, per part meua, un cert esperit, positiu, però potser un xic egoista: a voltes els professors i investigadors pretenem que amb l'ajut que concedim a un treball d'una altra persona quedi realitzat i culminat un estudi que potser havíem desitjat fer, en el passat, nosaltres mateixos. Malauradament una llarga estada de Rosa Vallès a Colòmbia, en el novè decenni, i nombroses obligacions professionals i familiars no permeteren portar a terme l'esmentada recerca. El que havia pogut acabar i presentar a la Fundació Bofill abans, l'any 1978, fou un acurat i complet estudi sobre Dalt Vila. Més endavant en parlarem.

Per reflectir el relativament millor ambient de treball que hi havia a Eivissa en aquests moments, durant els anys setanta i vuitanta, respecte als estudis geogràfics —en contrast amb la pobresa de treballs i d'autors dels tres decennis anteriors— convindria al·ludir a les recerques que diversos autors i investigadors, especialment estrangers, efectuen sobre les Pitiüses. Ens referim a treballs que, d'una manera o altra, podien repercutir en un millor coneixement geogràfic, de fets físics, biogeogràfics o humans. Caldria citar des de geòlegs (el francès Y. Rangheard, com a millor exemple), passant per geògrafs pròpiament dits (el francès Jean Bisson, l'alemany Eberhard Mayer), fins a sociòlegs i antropòlegs (el peruanoalemany Alarco von Perfall, posem per cas). Amb la majoria tinguérem profitosos contactes i en diverses ocasions els orientàrem i fins i tot els acompanyàrem en alguns de llurs treballs de camp. Tinguérem en compte també els diversos estudis geogràfics de conjunt de les Balears que aparegueren escrits per autors mallorquins en aquests anys, per veure com hi enquadraven aquelles Pitiüses ja dins un procés dinàmic (Bartomeu Barceló, 1968, 1973; Vicenç M. Rosselló, 1977), a part de l'original treball publicat amb anterioritat per un autor francès, Pierre Deffontaines, ja citat.

Cal assenyalar així mateix que en aquest període diversos autors eivissencs —alguns representant el considerable nombre d'universitaris que van apareixent des del setè decenni— contribueixen a l'estudi geogràfic de les nostres illes des de llurs respectives especialitats. Citarem en aquest sentit i com a exemple de treballs que per al geògraf poden tenir un destacat interès des d'estudis botànics (C. Guerau d'Arellano, per exemple) a nombroses publicacions històriques (Bartomeu Escandell, un autor que mostra una interessant sensibilitat geohistòrica; Joan Marí, del qual cal subratllar de nou les tasques efectuades en arxius i al camp).

## **Els meus treballs del vuitè decenni ençà**

Per la meua part alguns aspectes referents a l'illa d'Eivissa, que en realitat havia estudiat i fins i tot redactat del cinquè al setè decenni, resten sense una redacció final i, és clar, sense publicar. Com ja abans he explicat, tant les tasques professionals a la Universitat de Múrcia (1958-1965) com després a la Universitat de Barcelona, a partir de 1965, m'ocuparen molt de temps i em deixaven poques possibilitats per efectuar noves

recerques a les illes i per redactar els resultats de treballs anteriors o els que podia realitzar en aquells moments.

Però vivia a Eivissa bona part de tots els estius i alguns anys fins i tot en altres èpoques. Tampoc no m'oblidava de les Balears en conjunt. El fet de ser degà de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona (1966-68) em permeté crear una delegació oficial de l'esmentada Facultat a Palma, amb professors i tractament acadèmic propis. Vaig aprofitar-ho per impulsar diverses línies d'ensenyament i de recerca, entre les quals evidentment la Geografia, ben somorta fins en aquells moments. Les explicacions de l'esmentada matèria, que apareixia al segon curs de comunes, les vaig encarregar al doctor Bartomeu Barceló, que començà les seves tasques com a professor i com a impulsor d'un grup de geògrafs universitaris mallorquins, en el si de la dita Delegació, el curs acadèmic 1968-69. Recordeu que ell s'havia doctorat a la Universitat de Barcelona aquell mateix any, el 1968. Durant el vuitè decenni s'anaren incorporant a l'esmentat grup —que esdevingué ben dinàmic en ensenyament i recerca, al voltant, és clar, de qüestions i temes amb preponderància baleàrics i especialment mallorquins— diversos llicenciats recents, la majoria amb estudis efectuats a la Universitat de Barcelona.

D'aquesta manera, en forma indirecta si voleu, jo procurava contribuir a un arrelament de la meva matèria a les illes. Poca cosa, certament, però em feia la il·lusió que, d'una manera o altra, col·laborava en un present i en un futur que podia representar —i que de fet representava ja— un millor coneixement geogràfic de les Balears. El que cal subratllar, però, és l'intel·ligent i encertat esforç efectuat pel professor Bartomeu Barceló en aquelles circumstàncies, no sempre favorables respecte a la geografia, ja des de dins la futura Universitat de les Illes Balears.

Mentrestant hom podia observar en el vuitè decenni la indubtable i objectiva transformació d'Eivissa i Formentera. Crec que cal repetir-ho: per a qui, com jo mateix, havia pogut conèixer i estudiar el període anterior, certament el fenomen era apassionant. Els canvis profunds, de tot tipus (poblacionals, a la ciutat d'Eivissa i als nuclis de Sant Antoni i Santa Eulària, al camp, a les franges perifèriques insulars, a les diverses formes de comunicació, en el paisatge urbà i rural) eren realment, en particular en certs casos, espectaculars.

Però a més, a mitjan vuitè decenni, comencen a aparèixer clarament altres canvis de caràcter social que sens dubte tenen una estreta relació amb transformacions del país tot. Ens referim a canvis de comportament i sensibilitat social, que repercuteixen sens dubte en aspectes culturals i polítics. Qüestions que abans quedaven reservades, com a màxim, a unes determinades persones o a grups reduïts prenen ara un nivell col·lectiu. Em refereixo, per exemple, als problemes que poden plantejar-se per l'acció de certes agressions al paisatge natural i al medi ambient, com a resultat d'un creixement econòmic i unes modificacions territorials incontrolades i ràpides.

La renovació de l'Institut d'Estudis Eivissencs em donà ocasió a col·laborar en els Cursos de Cultura Eivissenca que llavors s'iniciaren. En efecte, l'esmentat Institut prengué nova empena a partir de 1974. No fa gaire, al novembre passat, celebrarem el vint-i-cinquè aniversari d'aquesta revifalla cultural, que realment ha estat important per a la cultura autènticament eivissenca dels tres darrers decennis i per al millor coneixement de les Pitiüses. Els cursos acostaven eivissencs i formenterers a uns estudis d'antigues i noves realitats, especialment d'aquestes: el passat, el present, el possible futur immediat, la població, la llengua i la cultura pròpies, el medi ambient, les noves formes econòmiques i territorials.

La geografia, és clar, hi tenia força a dir. Vaig encarregar-me de l'exposició de diversos aspectes geogràfics (característiques físiques i ambientals, població, paisatge) i

d'efectuar tres excursions comentades, una de les quals a Formentera, els anys 1974 i 1976. Després, fins el 1978, continuà exposant diversos aspectes de la geografia eivissenca la professora Rosa Vallès, que ja havia col·laborat amb mi des de l'inici dels esmentats cursos.

D'aquesta manera vaig tenir l'ocasió d'anar recopilant i completant les observacions efectuades durant el setè i vuitè decennis sobre les diverses qüestions per mi explicades. Sortosament, a més, vàrem tenir ocasió de començar a publicar-ho uns anys després. Tot això gràcies al fet que, almenys en certes ocasions, hi ha la possibilitat que algunes de les tasques que efectua un professor o un investigador siguin, d'una manera o altra, continuades, ampliades i renovades per companys més joves o per antics estudiants. Ara en tenim un altre cas.

En efecte, pocs anys després, sortosament, l'Institut d'Estudis Eivissencs decidí efectuar diverses publicacions amb motiu dels cursos, ja esmentats, que començaren l'any 1974. Més endavant parlarem d'aquestes publicacions, en les quals féu un paper molt important la geògrafa Rosa Vallès i a més hi col·laboraren dos geògrafs eivissencs que havien efectuat la llicenciatura en Geografia a la Universitat de Barcelona, Francesc Ramon i Ernest Prats.

Hi ha també, per part meva, un cúmul de relacions, durant aquests anys, amb geògrafs i especialistes de matèries afins a la geografia, alguns interessats pel conjunt baleàric, la majoria concretament, almenys en aquells moments, per Eivissa i Formentera. En ocasions, es tractava d'investigadors estrangers que demanaven orientacions en llurs recerques i la possibilitat de rebre, a través de determinades persones o institucions, les informacions adients —a partir d'enquestes o preguntes personals o bé de visites i excursions— sobre els problemes o els aspectes que els podien interessar. Altres vegades, les nostres converses adquiriren un cert caràcter crític, de major rigor, en plantejar-se ja unes conclusions, en forma més o menys provisional, al voltant de llurs recerques. Algunes d'aquestes relacions es reflectiren posteriorment en una petició de pròlegs o introduccions en la publicació corresponent, que potser val la pena de tornar a publicar ara com a mostra dels treballs científics que en aquells moments efectuava, especialment a Eivissa i Formentera, en el camp de la geografia o de matèries afins. Entre els geògrafs voldria destacar les converses i orientacions mantingudes amb el professor francès Jean Bisson, de la Universitat de Clermont-Ferrand; l'alemany Eberhard Mayer, de la Universitat de Stuttgart; la italiana Maria Clotilde Giuliani, de la Universitat de Gènova; i la japonesa Hisako Kurihara, de la Universitat Hitotsubashi de Tokyo. Aquesta última publicà en japonès el seu treball sobre el pla d'Albarca i la parròquia de Sant Mateu a la *Hitotsubashi Review* (LXXX - 6, Tokyo 1978, pàg. 65-88) i en anglès a *Studies in socio-cultural aspects of the Mediterranean Islands*, del Grup de treball sobre la Mediterrània de l'esmentada Universitat Hitotsubashi (1979, pàg. 91-108). Entre els sociòlegs i antropòlegs ja he esmentat abans el professor Alarco von Perfall de la Universitat de Colònia.

També presentà per a mi un gran interès poder assistir, com a membre del tribunal, a l'acte de defensa pública de treballs geogràfics o afins presentats com a tesis doctorals, concretament sobre les illes d'Eivissa i Formentera o el conjunt de les Balears, en diverses Universitats. Així mateix assenyalaré dues tesis doctorals que es refereixen a Mallorca i que ens permeten una comparança amb Eivissa, en referir-se a fets que mostren l'originalitat mallorquina. A la Universitat de Barcelona es tracta de les tesis de Bartomeu Barceló sobre la població de les Illes (1968), de la qual com ja abans he assenyalat vaig ser el director; de Miquel Ferrer, sobre població i propietat a la Serralada septentrional de Mallorca (1973), de la qual vaig ser també director; de Pere Salvà, sobre l'espai rural a la



serralada de Tramuntana (1978), de la qual va ser director el doctor Bartomeu Barceló; del biòleg Jaume Bertranpetit i Busquets sobre *Estructura demogràfica i genètica de la població de Formentera* (1981) i de Miquel Seguí, sobre viatges durant el segle XIX a les Illes (1991), també dirigida per Bartomeu Barceló. A la Universitat de Clermont-Ferrand vaig formar part del tribunal que jutjà la tesi de Jean Bisson (1974). A la Universitat de les Illes Balears o al centre universitari que la precedí, es tracta de les tesis presentades per Pere J. Brunet, sobre ferrocarrils de Mallorca (1982); per Climent Picornell, sobre el turisme a les Balears (1989); i per Antoni Ordinas sobre la toponímia balearica (1996).

De les tesis presentades a la Universitat de Barcelona em demanaren gentilment la redacció d'un pròleg, en el moment de llur publicació, els doctors Bartomeu Barceló, Miquel Ferrer i Miquel Seguí. De les tesis presentades a la Universitat de les Illes Balears vaig escriure els pròlegs a les publicacions efectuades pels doctors Pere Brunet i Antoni Ordinas. Podeu trobar reproduïts de nou aquests escrits meus a la secció de pròlegs d'aquest llibre.

També em demanà la presentació de la seva tesi doctoral, en la versió castellana, l'antropòleg peruanoalemany Claudio Alarco von Perfall, que presentà el seu estudi, sobre cultura i personalitat a Eivissa, a la Universitat de Colònia l'any 1978.

Altres vegades es tractava de treballs de recerca que d'una o altra forma vaig seguir durant llur preparació i redacció i dels quals, en el moment de publicar-los, llurs autors o autores em sol·licitaren els pròlegs o introduccions corresponents. Aquest és el cas de Rosa Vallès, abans ja esmentat, en veure la llum el seu estudi geogràfic sobre Dalt Vila, a la ciutat d'Eivissa, l'any 1993 (es tracta del text acabat l'any 1978, amb nous comentaris a la part gràfica) o de l'especialista en història de la cartografia eivissenca Joan Tur de Montis quan efectuà la publicació, l'any 1984, dels mapes anteriors al segle XIX sobre Eivissa i Formentera, amb els comentaris corresponents i una acurada recollida de la toponímia utilitzada.

Voldria també referir-me a altres formes d'activitat que em permetien anar aprofundint en el meu coneixement d'Eivissa i Formentera o en la possibilitat d'escatir i establir l'originalitat, en tants sentits, de les Pitiüses dins l'arxipèlag Balearic. Una de les dites formes es tractava de converses mantingudes amb especialistes d'altres matèries que les indicades fins ara, en bona part historiadors. Recordo, en aquest sentit, converses ben interessants mantingudes, en diversos llocs i ocasions, amb els eivissencs Bartomeu Escandell i Joan Marí Cardona, amb el català Miquel Siguan —bon coneixedor i fermament enamorat d'Eivissa— i amb el francès George Demerson. D'aquest últim, professor universitari de Literatura, arrelat personalment i familiarment a la nostra illa, vaig aconseguir que publicqués un ben escaient article sobre Buscastell a la revista *Tarraco, Cuadernos de Geografía*, de la futura Universitat Rovira i Virgili (volum 2, Tarragona 1981, pàg. 167-181, 4 fotos).

Altres circumstàncies favorables en el sentit que explico foren les reunions de geògrafs que vaig procurar que hi hagués a Eivissa en els decennis vuitè i novè. Anaren seguides sovint d'excursions, amb la publicació d'unes guies orientadores sobre els aspectes geogràfics més rellevants des d'uns punts de vista físics o antropològics d'Eivissa i Formentera.

De les esmentades reunions, en voldria destacar especialment quatre. La primera, celebrada al setembre de 1977, fou la que organitzàrem a Eivissa de la Comissió Geografia i Educació de la Unió Geogràfica Internacional. Hi assistiren diversos membres estrangers de l'esmentada comissió, de la qual jo llavors era secretari, presidits tots per un conegut geògraf i pedagog, el professor Norman Graves de la Universitat de Londres. Hi foren



invitats diversos professors eivissencs o en relació amb les Pitiüses (Rosa Vallès, Cristòfol Guerau d'Arellano, Josep Pons), que informaren sobre l'ensenyament de la Geografia en el nivell secundari, i el professor Bartomeu Barceló, que presentà un informe sobre l'ensenyament de la nostra matèria a nivell universitari.

En tres altres ocasions es tractà d'excursions per Eivissa i Formentera, en ocasions amb reunions prèvies, amb motiu de congressos celebrats, a Palma o a Barcelona, per l'Asociación de Geógrafos Españoles (AGE) o per la Unió Geogràfica Internacional (UGI). Al·ludim al VI Col·loqui de Geògrafs Espanyols, organitzat a Palma per l'AGE l'any 1979 i al VIII Col·loqui o Congrés de Geògrafs Espanyols, així mateix a càrrec de l'AGE, celebrat a Barcelona l'any 1983. També hi hagué a Eivissa una excursió d'estudi amb motiu de la Conferència de la UGI sobre països mediterranis, que tingué lloc a Barcelona al setembre de 1986. En el seu moment concretarem les publicacions realitzades —es tracta fonamentalment, com he dit, de guies d'excursions— amb motiu dels dits esdeveniments.

## Les publicacions (1970-2000)

Ja he avançat que treballs llargs sobre les Pitiüses (articles, llibrets o fulletons) en què aparegui com a sol autor en tinc pocs, durant aquests tres últims decennis. Un bon nombre són publicacions en què vaig actuar com a coordinador —i en ocasions autor directe d'una part o d'algun dels texts previs— o bé escrits breus, simplement d'uns quants folis, que serveixen d'introducció a treballs d'altres, de vegades orientats per mi d'una forma més o menys directa o eventual. Crec que, malgrat tot, la reproducció en aquest llibre d'aquests treballs pot tenir potser l'interès de mostrar un cert ambient científic que, respecte a les nostres matèries, existia venturosament a les nostres illes i d'assenyalar que en aquells anys apareixia ja un cert nombre de geògrafs o d'especialistes de matèries afins a la geografia (física, humana o regional) interessats per les illes d'Eivissa i Formentera.

### 1. Els treballs de conjunt (Eivissa i Formentera)

Es tracta fonamentalment dels treballs de conjunt publicats per l'Institut d'Estudis Eivissencs i que corresponen als cursos donats a l'esmentat Institut, a partir de 1974. Hi vaig actuar de coordinador, tenint en compte, és clar, les notes corresponents a les meves conferències. Fou Rosa Vallès la persona que realment s'encarregà de la redacció definitiva, com ja he assenyalat abans. Comptava amb l'ajut especialment de Francesc Ramon i també d'Ernest Prats. En foren publicats tres fascicles amb el títol de conjunt de *Geografia de les Illes Pitiüses*. Els dos primers fascicles, que veren la llum els anys 1979-80, estaven dedicats a l'estudi de la geografia física i la biogeografia, el primer, i de la població, el segon. L'any 1984 fou publicat el tercer, que es referia a les activitats agràries. Malauradament altres originals, dedicats a l'estudi del turisme i de les salines, no foren publicats. Ha semblat oportú incloure en aquest llibre els tres fascicles que antany veren la llum, malgrat que no foren redactats directament per mi mateix, però que reflecteixen idees, descripcions i valoracions realitzades en els esmentats cursos i es refereixen a les característiques geogràfiques i més destacades de les Pitiüses ara fa una vintena d'anys, tal com ho vèiem llavors els geògrafs. Agraeixo ben sincerament als autors llur gentilesa en permetre la nova publicació. És un bon exemple d'aquesta continuïtat que uns estudis poden tenir al llarg dels anys.

Constitueix així mateix un treball de conjunt la bibliografia geogràfica que sobre Eivissa i Formentera vaig publicar, amb la inestimable col·laboració de Rosa Vallès.

Comprèn també alguns llibres o articles d'història i de ciències naturals o ciències socials quan s'acosten a matèries o objectius propers a la geografia. Podeu veure l'esmentada bibliografia reproduïda de nou en aquest llibre, d'acord amb el text publicat a la *Revista de Geografia* de la Universitat de Barcelona, amb algunes correccions (volums XII-XIII, 1978-79, pàg. 107-130).

Convé també tenir en compte en aquest apartat les dues guies preparades amb motiu d'excursions col·lectives efectuades a Eivissa i Formentera i que abans hem tingut ja ocasió d'explicar. La primera, publicada l'any 1979, va córrer especialment a càrrec de Rosa Vallès; la segona, que veié la llum quatre anys després i en la qual vaig continuar actuant de coordinador, hi col·laboraren Montserrat Jardí, professora a la Universitat de Barcelona, i els geògrafs eivissencs Francesc Ramon i Ernest Prats. En aquests treballs, breus però ben sintetitzats i amb algunes dades estadístiques recents, s'hi reflecteix clarament la coetània transformació socioeconòmica i paisatgística.

## 2. El ressò d'estudis i publicacions anteriors

D'alguns articles meus apareguts a la primera època de publicacions pròpies (1950-63), em sol·licitaren la possibilitat de publicar-los de nou durant aquests anys. Ja ho hem assenyalat abans, però convé ara recordar-ho, com a tasca efectuada durant el novè decenni.

En efecte, el 1982 veié novament la llum la versió castellana, amb una breu introducció meva —podeu veure a «Pròlegs», en aquest llibre, el text número 5— de l'article publicat en francès sobre les relacions tradicionals entre la vila d'Eivissa i el camp eivissenc a la revista *Méditerranée* de la Universitat d'Ais de Provença, vint anys abans.

Poc després, es presentà l'ocasió de publicar de nou l'article que havia aparegut l'any 1950 sobre l'illa de Formentera. Com explico en la introducció que vaig escriure per a aquesta nova edició (vegeu pròleg número 7), l'any 1985 fou publicada la versió catalana de l'esmentat treball, a requeriment ben gentil i que agraeixo moltíssim de l'Ajuntament de Formentera.

## 3. La curiosa tasca d'escriure pròlegs

Ja he explicat abans l'interès que pot presentar el fet de tenir en compte i publicar de nou les introduccions i els pròlegs inserits en diverses obres, sempre geogràfiques o afins a la geografia i publicades durant aquests anys. Representa, per part meva, les relacions mantingudes amb diversos autors i investigadors; d'una manera objectiva, mostra la diversitat de qüestions, quant a la nostra especialitat, tractades durant els tres últims decennis.

El nombre d'introduccions o pròlegs és de dotze: sis es refereixen concretament a estudis, en diversos sentits, d'Eivissa i Formentera; quatre a treballs que comprenen el conjunt de les Balears i dos se centren en l'anàlisi d'algun aspecte o sector de Mallorca, amb el fi precisament d'insistir en l'originalitat i la personalitat geogràfiques de cadascuna de les illes Balears.

Tot seguit indico a continuació l'autor de l'obra prologada, la qüestió tractada i l'any de la publicació. Ho he ordenat d'acord amb el darrer dels criteris assenyalats: 1, el geògraf Bartomeu Barceló, la població baleàrica, 1970; 2, l'historiador i geògraf Miquel Ferrer, població i propietat a la Serralada septentrional de Mallorca, 1974; 3, el geògraf Jean Bisson, informe a la seva tesi doctoral sobre la terra i l'home a les Balears, 1974; 4, l'antropòleg i sociòleg C. Alarco von Perfall, cultura i personalitat a Eivissa, 1981; 5, publicació de nou de la versió castellana del meu article publicat, en francès, sobre camp i

ciutat a l'illa d'Eivissa, l'any 1962 (publicada novament l'esmentada traducció castellana l'any 1982); 6, el militar i historiador de la cartografia Joan Tur de Montis, cartografia històrica de les Pitiüses, 1984; 7, versió catalana de l'estudi publicat l'any 1950 sobre Formentera, 1985; 8, el geògraf Miquel Seguí, viatgers a les Balears durant el segle XIX, 1992; 9, la geògrafa Rosa Vallès, Dalt Vila, a la ciutat d'Eivissa, 1993; 10, un text del segle XVIII sobre Eivissa i Formentera, 1993; 11, el geògraf Pere Brunet, els ferrocarrils de Mallorca, 1994; 12, el geògraf Antoni Ordinas, estudi dels topònims a les illes Balears, 2000.

#### 4. De nou, unes publicacions sobre Formentera

Des de la meua publicació sobre l'illa de Formentera, l'any 1950, he anat seguint l'evolució social, econòmica i paisatgística de l'illa de Formentera. Em féu il·lusió la publicació d'una versió catalana de l'article que acabo d'esmentar, trenta-cinc anys després d'haver vist la llum per primera vegada. D'aquesta segona edició, ja n'he parlat a l'apartat 2 («El ressò d'estudis i publicacions anteriors»).

Durant els decenniis vuitè i novè he donat diverses conferències sobre Formentera, a la mateixa illa o a Eivissa. Queda reflectit en breus notes a la premsa. D'una d'aquestes conferències, hi ha una referència relativament llarga a la publicació *Anuario de Ibiza y Formentera, III*, 1985, pàg. 117-128. Aquest text, jo mateix l'he sintetitzat i ordenat i el publico en aquest mateix llibre, com una referència breu al contingut de les dites exposicions orals; en cadascuna he desenvolupat, és clar, alguns dels punts que en aquest cas queden simplement al·ludits.

Altres articles curts i notes sobre alguns aspectes de l'evolució de Formentera, crec que no val la pena mencionar-los. Per altra banda, l'any 1995, l'Institut d'Estudis Eivissencs va decidir preparar un número especial de la seva revista *Eivissa*, amb motiu dels tres-cents anys de l'inici de la repoblació moderna i contemporània de Formentera. En la meua col·laboració, encara que d'una manera curta i precisa, vaig assajar de mostrar alguns trets geogràfics, físics, però especialment socials i econòmics —per al que en podríem dir una «definició» de Formentera: el nom, la situació, l'aparició de l'home, les pulsacions poblacionals, la repoblació i la colonització modernes, la Formentera tradicional, la renovació recent, la Formentera actual. Trobareu l'esmentat treball reproduït en aquest llibre i ara us en faig tan sols la citació escarida: *Visions geogràfiques de Formentera*. Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, 3a. època, núm. 27, agost 1995.

### Tot pensant en un futur immediat

Aquest escrit, el cloc al mes de maig de 2000. No lluny del nou segle i del nou mil·lenni certament. Ara penso en la possible labor dels anys vinents més propers, del futur immediat. Respecte a les qüestions que s'han mantingut al llarg de tota aquesta exposició, és a dir, l'estudi per part meua de l'arxipèlag de les Pitiüses, la consideració i l'anàlisi de les illes d'Eivissa i Formentera. El lector no s'ha de sorprendre, perquè l'autor té una tendència —que l'experiència no ha esmussat ni erosionat del tot mai— cap a un cert optimisme. Com una propensió favorable a creure en la continuïtat de la pròpia activitat, si el temps i les circumstàncies personals ho permeten. Com una propensió favorable a creure també en la possibilitat que altres continuïn i renovin qüestions i problemes, atès l'interès objectiu dels aspectes tractats, almenys d'alguns.

Em plauria culminar, en alguna mesura i en un pla personal, alguna de les línies de recerca seguides i observades durant aquests anys, llargs de més de mig segle. Al pròleg de

la nova edició del meu treball de 1950 sobre Formentera (1985), parlava de referir-me algun dia llargament a la impressionant evolució d'aquesta illa durant la segona meitat del segle. Per què no pensar en una obra que mostri l'evolució poblacional, social, econòmica i paisatgística durant tot el segle XX, amb el viu contrast de tot tipus entre la Formentera tradicional, en els quatre o cinc primers decennis de la centúria, i l'actual?

Penso així mateix en futurs treballs d'altres autors en què el punt de partida o una fita en la seva recerca pugui ser alguna observació meva, algun estímul meu; potser, de nou, sóc un optimista. El feix de relacions mantingut durant aquests cinquanta anys i que he evocat diverses vegades en aquest escrit, possiblement en excés llarg, m'ha permès continuar i enriquir el meu treball. També hom pot pensar que, encara que sigui en ben reduïda mesura, les converses i els treballs propis poden tenir una certa continuïtat en algun aspecte dels altres.

Parlo i em refereixo als altres, ara que acabo. Al cúmulo d'estudiants, d'amics, de companys, d'investigadors que hom ha tingut i conegut. Aquest mateix llibre és resultat de les relacions mantingudes amb alguns d'ells, amb la valoració comuna i amb l'interès venturosament compartit per certes qüestions i determinats estudis. Aquesta mateixa publicació és fruit directe del fet que un parell d'amics i companys comparteixen també, venturosament, l'interès per aquestes tasques i recerques. En cloure aquestes pàgines m'haig de referir concretament d'una manera ineludible, a Bartomeu Barceló i a Rosa Vallès.

Amb el primer m'uneix una gran amistat i una col·laboració personal i professional ben intensa, des de fa quasi quaranta anys. D'ell va ser la decisió d'efectuar aquesta publicació, i ha estat ell qui ha portat a terme tot l'esforç i tota la tasca —feta sempre amb pulcritud i continuïtat— que aquest projecte comportava i comporta. Va ser també ell qui va procurar l'ajut de la Universitat de les Illes Balears, que agraeixo ben sincerament, en especial a la vicerectora Mercè Gambús.

Amb Rosa Vallès m'uneixen també molts anys d'interès i de col·laboració en l'estudi d'Eivissa i Formentera, especialment a partir de mitjan vuitè decenni, com he anat assenyalant al llarg d'aquest escrit. Certament em plauria que en el futur immediat, al qual ara em refereixo, fos possible, d'una manera o altra, la continuïtat en aquesta tasca.

No sabria pas com manifestar-los a tots dos el meu agraïment per l'esforç fet i per la immerescuda valoració de la meva obra. Tot plegat sols és explicable per llur profunda amistat i per la compartició i la complaença comunes en els goigs i en les il·lusions que ens acompanyen quan anem avançant en l'estudi d'aquestes illes.

**ESTUDIS DE JOAN VILÀ I VALENTI**  
**Individuals**

**Formentera.  
Estudio de  
Geografia Humana**

Joan Vilà i Valentí

*Territoris* (2000), 3:  
65-116

# Formentera. Estudio de Geografía Humana

J. VILÀ VALENTÍ (1950): *Formentera. Estudio de geografía humana*. In "Estudios Geográficos". Instituto de Geografía Juan Sebastián Elcano. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid. XI, 40, 389 - 442 + VII làms + 9 gravats . En el moment d'aquesta publicació eren Director de l'Elcano, D. Eloy Bullón y Fernández; Vicedirector, D. Amando Melón y Ruiz de Gordejuela; i Secretari, D. Manuel de Terán Alvarez. En 1985 el Patronat Municipal de Cultura de l'Ajuntament de Formentera va reeditar aquest estudi en una versió al català feta per Bernat Joan i Marí, a la que Joan Vilà Valentí li ve fer un pròleg que reproduïm a la secció de pròlegs. (Eivissa, Imp. Ibosim, 70 pàgs.+ 9 figs. + XI làms.). A l'edició de 1985 s'hi incorporaren algunes il·lustracions fotogràfiques que no consten a la de 1950 i que reproduïm aquí al final de l'article en un apèndix fotogràfic amb numeració convencional, indicant la seva localització a l'original.

## SUMARI:

- I. Introducción: Las características naturales
  - La configuración y el relieve
  - El clima y la vegetación
  - Unas breves conclusiones: el medio natural
- II. La instalación del hombre
  - Las fases de poblamiento
  - La instalación actual
- III. Las dificultades del medio
  - El agua
  - La conquista del suelo
  - El viento
- IV. Los horizontes de trabajo
  - Los cultivos
  - La ganadería
  - El bosque
  - La pesca
  - La explotación salinera
- V. La población y los modos de vida
  - La emigración
  - El modo de vida mixto
  - El régimen alimentario
- VI. La vida de relación y el comercio
  - Las relaciones sociales y las comunicaciones
  - Producción económica y actividades comerciales



- VII. El paisaje y el poblamiento
  - Paisaje natural y paisaje humano
  - La casa
  - Los núcleos de población

## I. Introducción: las características naturales

La consideración de las islas Baleares como una unidad geográfica parece va dejando paso, al profundizarse en su estudio, a una idea más compleja en la que cobran todo su valor matices hasta hace poco inadvertidos y, en cierto aspecto, individualidades que no pueden ser desconocidas. Desde un punto de vista geológico la distinción entre las antiguas Pityusas y Mallorca, por una parte, y la isla de Menorca, por otra, se produjo fruto de investigaciones estratigráficas y tectónicas. Pero al mismo tiempo, en el campo humano, es difícil establecer un estrecho paralelismo entre las dos primeras. Los más antiguos datos arqueológicos e históricos nos marcan ya una neta diferenciación que, indudablemente, persiste a través de los tiempos hasta nuestros propios días, en los que un examen por poco profundo que sea de sus condiciones humanas y económicas nos señala unas marcadas características propias en cada caso. Por ello creemos plenamente justificado un análisis geográfico de las Pityusas, intentando ahondar lo más posible en la investigación de cada aspecto, al mismo tiempo que se hacen resaltar sus innegables peculiaridades. Como un avance a este estudio, publicamos las notas que siguen referentes a Formentera, precedidas de unas breves consideraciones físicas y biogeográficas, imprescindibles para la perfecta comprensión de los problemas humanos, a los que dedicamos fundamentalmente el presente trabajo, dándole un carácter más bien regional.

### *La configuración y el relieve*

Si bien es innegable la unidad humana de las Pityusas, conviene distinguir ciertos caracteres distintivos. A la ondulada y accidentada topografía de Ibiza se opone la marcada horizontalidad del suelo formentereño, de formaciones sedimentarias miocenas y cuaternarias. Fallo<sup>1</sup> ha observado, sugestivamente, que puede señalarse a Ibiza como la zona correspondiente a la cordillera del norte de Mallorca - terrenos secundarios, tectónicamente zona de plegamientos - mientras que Formentera correspondería al zócalo mioceno, con materiales del mioceno superior, que forma la parte central y llana de la mayor de las Baleares. Ya Nolan, con anterioridad,<sup>2</sup> había hecho resaltar el parecido entre el aspecto de una parte de nuestra isla y la plataforma estructural mallorquina, observación que ha venido a confirmar un estudio más detenido de las facies respectivas que concuerdan en estar formadas por areniscas cimentadas blandas y molasas calcáreas. En Formentera las capas terciarias están ampliamente recubiertas por bancos cuaternarios, de considerable potencia en determinadas zonas. Su estratigrafía puede sintetizarse de la siguiente forma: 1) Conglomerados calcáreos, poligénicos en algunos puntos. Con mucha

<sup>1</sup> FALLOT, PAUL (1923): *Esquisse morfologique des Îles Baléars*. In "Revue de Géographie Alpine". Grenoble. 9, 421-448, págs. 440-441.

<sup>2</sup> NOLAN, M.H. (1895): *Rasgos generales de la estructura geológica del archipiélago balear*. In "Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España". XXII, pág. 117

frecuencia se encuentra una piedra calcárea compacta y blanquecina, en el país *reginal*, formando nódulos dentro del conglomerado o capas intercaladas de escasa extensión y grosor; 2) Margas calizas, sabulosas, de color rojizo y bastante blandas que en la parte superior, que contiene diversos *Helix*, son de consistencia más dura; 3) Piedra calcárea basta, constituida por la cimentación de granos de diverso tamaño (*marès*).<sup>3</sup> Por lo menos, parte de las capas inferiores son de formación miocena.

Son suficientes los pocos datos hasta aquí indicados para comprender que la composición petrográfica de Formentera es bastante uniforme y que su morfología y relieve presenta una marcada sencillez. Podemos distinguir, a este último respecto, dos núcleos bien definidos. El primero, al oeste, es una ancha llanura costera que va lentamente ascendiendo hasta formar un saliente de escasa altitud - 50 a 60 m. (Sa Mirada) -, al S. y SO. de la cual se abre un terreno algo quebrado que culmina en la loma llamada Guillem (106 m.), presentando varias fracturas de dirección E.-O. Al este de la isla nos encontramos con una extensa plataforma estructural de unos 150 m de altitud media (202 m. de altitud máxima: Sa Talaiassa), claramente individualizada por elevados acantilados y una brusca ruptura de pendiente en la parte del istmo. Respondiendo a su forma se denomina La Mola.

Unen a estos dos núcleos terrenos de formación muy reciente -*marès*, aluviones diversos, costras calizas, dunas- que han originado un estrecha barra en parte *tómbolo*, de unos cinco kilómetros de longitud y unos 1.300 metros de anchura. Iguales características a las últimamente indicadas presenta el NO. de la isla, con materiales que buzan suavemente hacia el mar y que en su frente muestran dos albuferas (estany Pudent i estany des Peix).

### ***El clima y la vegetación***

En lo concerniente a las condiciones climáticas, Formentera se caracteriza por una temperatura bastante elevada y una acusada sequía estival. Su media anual es de 19,20°C; la mínima absoluta registrada en estos últimos años es la de 2,5° (20 enero 1944); la máxima absoluta es la de 35,5°C (1 septiembre 1944). En el gráfico que adjuntamos puede seguirse la trayectoria de las temperaturas medias mensuales que alcanza su mínimo en enero y su máximo en agosto.<sup>4</sup>

El régimen de vientos presenta en el transcurso del año un carácter bastante regular. Dos máximos se establecen en diciembre-enero y abril-mayo. El primero es siempre muy acusado. Sopla entonces el viento NO. (*mestral*), N. (*tramuntana*) y el NE. (*gregal*) que alcanzan considerables velocidades: el 4 de diciembre de 1946 arroja una media de 48,7 kilómetros-hora; en el mismo mes, de 93 observaciones 28 acusan una velocidad comprendida entre el cinco y el siete de la escala de Beaufort y cuatro anotaciones son superiores a dicho valor. Sobre todo la *tramuntana* llega, en determinados momentos, a una considerable dureza. En primavera domina generalmente el E. (*llevant*). En verano se le unen el S. (*migjorn*) y el SO. (*llebeig*).

<sup>3</sup> VIDAL CARRERAS, LUIS M. y MOLINA, EUGENIO (1880). Cit. en "Bibliografía", 91-92.

<sup>4</sup> Todos los datos climatológicos han sido amablemente facilitados por la Estación de Previsión de Vuelo de Formentera (Servicio Meteorológico Nacional) - observaciones a partir de 1943 - y el Servicio del Faro de Formentera, en La Mola - series a partir del último tercio del pasado siglo.

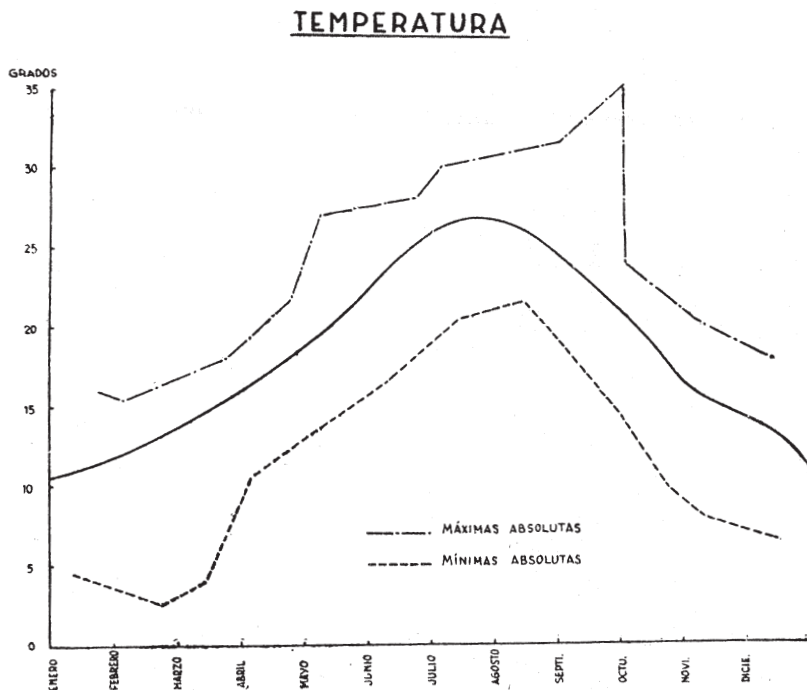


Fig. 1. Gráfica de máximas y mínimas absolutas durante el año 1944. El trazo continuo es la curva de temperaturas medias mensuales, a base de cinco años de observación. Nótese que la temperatura mínima no alcanza los 2 °C

La pluviosidad es escasa. Su media anual es, en estos últimos años, de 371 mm. El régimen de precipitaciones se caracteriza por alcanzar cierta importancia en invierno (en enero de 1946, 112,14 mm.) y por una marcada sequía en verano, llegando, en muchos casos a la carencia completa de lluvia (julio-agosto)

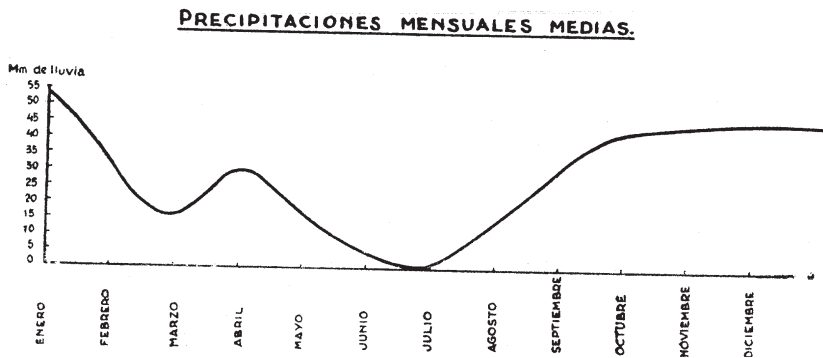


Fig. 2. Se establecen dos máximos: uno principal –en cantidad y duración– en invierno, y otro secundario en primavera. El mínimo de verano es muy acusado.

Una tercera parte de Formentera está ocupada por bosques de pinos, *Pinus halepensis* Mill. (en el país, *pi bord*), y de sabinas, *Juniperus phoenicea* L. (*savina*). Esta última domina en los arenales. Escasos son los ejemplares de *Pinus pinea*, L. (*pi ver*). El sotobosque y el matorral son típicamente mediterráneos: lentisco, *Pistacia lentiscus* (*mata*); romero, *Rosmarinus officinalis* L. (*romaní*); tomillo, *Coridothymus capitatus* L. (*frígola*); hinojo, *Foeniculum vulgare* Mill. (*fonoll*); enebro, *Juniperus oxycedrus* L. (*ginebre*); jaras, *Cistus albidus* L. (*estepa blanca*) y *Cistus clusii* Dunal (*esteperol*); olivo silvestre y acebuche, *Olea europaea*, L. var. *sylvestris* y var. *oleaster* (*revell*, *ullastre*); y la coscoja, *Quercus coccifera* L. (*garric*) son, entre otras matas y otros arbustos, muy característicos. En determinados puntos, algunas de las plantas citadas, como puede ocurrir con la sabina y el lentisco, alcanzan considerables proporciones.

En las zonas arenosas, además de varias plantas anteriormente indicadas -sobre todo el *Cistus clusii* L.-, se encuentra la euforbia o lechetrezná, *Euphorbia pithyusa* (*lletrera*), y la melera o pegamoscas, *Ononis natrix* L. (*botja*). Existen plantaciones de barrón, *Ammophila arenaria* L. LK. (*càrrid de platja*).<sup>5</sup>

### REGIMEN de PRECIPITACIONES

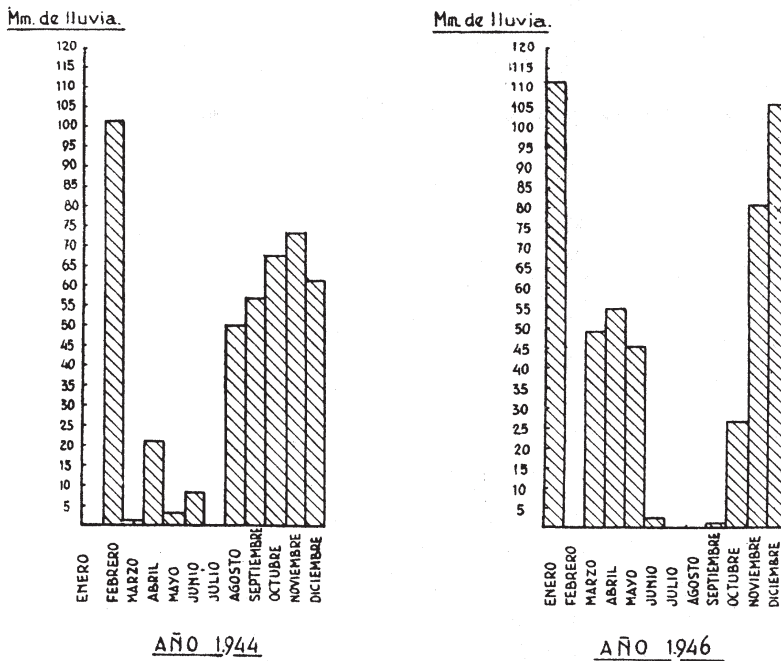


Fig. 3. La comparación, para mostrar la irregularidad en el régimen, se ha llevado a cabo con dos años de precipitaciones semejantes (en 1944:443,6 mm.: en 1946: 472,9 mm.). Puede observarse claramente cómo las precipitaciones mensuales arrojan, en general, una notable irregularidad. La cantidad anual de lluvia sufre también grandes variaciones; en el año intermedio se llegó a los 187,3 mm.; 1946 podría considerarse un año bastante típico, a no ser la anomalía de febrero.

<sup>5</sup> FONT QUER, PIUS (1927): *La flora de las Pityusas y sus afinidades con la Península Ibérica*. In "Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona". Barcelona. XX (III época), 4. 109-154. Señala como plantas interesantes de los saladares formentereños la *Cynamorium coccineum*, Fx. y el *Aizoon hispanicum* L.

En los terrenos pantanosos cercanos a las salines abundan los juncos (joncs, jonquera) y diversas especies halófilas, como ocurre con la *Salicornia arabica* L. o *S. frutuosa* (solsera) y la *Suaeda fruticosa* L. Mill. (solseró). Se han adaptado con facilidad, al igual que en Ibiza, la chumbera o nopal, *Opuntia ficus-indica* (L) Mill. (figuera de pic), y la pita, *Agave americana* L. (pita, pitra).

### **Unas breves conclusiones**

Hablábamos al empezar nuestro trabajo de una acusada personalidad geográfica de las Pityusas frente a las restantes Baleares. Asimismo hemos apuntado también ciertas diferencias físicas entre Ibiza y Formentera, que tienen su indudable repercusión en el aspecto humano. Antes de empezar este estudio debemos concretar algo más este punto, paralelamente a la búsqueda de un concepto sintético de Formentera

La sencillez morfológica de nuestra isla y su simplicidad estratigráfica Y petrográfica - terrenos miocénicos y cuaternarios; existencia de calizas y margas calcáreas; capas superiores con costras calcáreas, arenas y dunas - se oponen a la variedad que en tal sentido muestra Ibiza. El problema del agua se presenta más agudamente en Formentera. A su escasa e irregular pluviosidad se une una marcada permeabilidad de los terrenos. El agua no encuentra, como en la isla de Ibiza, horizontes margosos o arcillosos lo suficientemente compactos y continuos para formar mantos freáticos de importancia, lo que explica la escasez de fuentes. El viento, sin obstáculos en el relieve, domina aquí con intensidad.

En conjunto, hemos de reconocerlo, condiciones poco adecuadas para el desarrollo de la vida humana. El estudio de esta isla de Formentera -retazos llanos, poco fértiles, abiertos a la excesiva luminosidad del Mediterráneo- saca a relucir, en buena parte, un aprovechamiento minucioso y avaro del agua, una defensa tenaz contra el viento. Pero no sólo la tierra se ofrece a las posibilidades humanas. El hombre -ningún aspecto de la Naturaleza es demasiado pródigo en esta tierra, excepción, quizá, del mar, que, por otra parte, no puede ser aquí el único medio explotado- se diversificará en sus géneros de vida. Los pastos, el bosque, el matorral, la misma piedra, el agua de nuestro mar harán posibles nuevos horizontes de trabajo.

## **II. La instalación del hombre**

La pequeña isla de Formentera - 8.377 Ha.-,<sup>6</sup> dadas las características hasta aquí indicadas, no presenta para el hombre unas circunstancias de marcado interés. Siempre está, desde el punto de vista de la ocupación humana, más o menos relacionada con la isla vecina, de mayor extensión y mejores recursos. La posibilidad de nuevos cultivos, la pesca, la explotación salinera explican un poblamiento de Formentera en determinadas épocas. Pero hemos de señalar desde un principio el carácter irregular de esta instalación, que sufre a través de la Historia, unos acusados períodos de ocupación y de abandono, como un sensible y amplio flujo y reflujo en la instalación humana. La clave de este hecho consiste, fundamentalmente, en razones de seguridad. Nuestro viejo Mediterráneo, de tan grande densidad histórica, en el que se han desarrollado y han chocado tantos y tantos intereses, ha

<sup>6</sup> Los datos estadísticos están recogidos del Nomenclátor y Censos oficiales, del *Anuario Estadístico de España* y del Mapa Nacional de Abastecimientos. En otros casos indicamos las correspondientes fuentes.

sufrido, unas épocas, -claramente delimitadas- de una firme ordenación política, junto con otras de una acentuado anarquía o por lo menos amenazadora inseguridad. Las huellas de todos estos hechos quedan bien patentes todavía en el paisaje rural de Ibiza y aún más en el urbano; al poblamiento disperso, a los barrios extramuros, junto al puerto o en la llanura, se opone una concentración, en puntos de fácil defensa, junto a la iglesia fortificada o en el interior de la muralla.<sup>7</sup> Sincrónicamente Formentera es ocupada por el hombre, en el primer caso, y abandonada, en el segundo. Este abandono no es seguramente total, como, por otra parte, sería quizá un criterio excesivamente exclusivista supeditar el hecho que indicamos a un sólo factor. En los momentos de poblamiento mínimo, Formentera podía ser tan sólo una avanzada en el sistema de protección de Ibiza; sus abandonadas tierras sirven entonces meramente para ser aprovechadas por los ganados.

### *Las fases del poblamiento*

Como en las restantes Baleares, no parece existir una ocupación humana anterior a la Edad del Bronce. Pertenecen a ellos varios hallazgos realizados en Formentera, consistentes en dos hachas de bronce y un lingote del mismo metal.<sup>8</sup> No existen restos de tipo monumental. De época muy posterior - colonización griega - se encontró un jarro de barro cocido de panza ovoidal diademada y largo cuello.<sup>9</sup> Varios otros hallazgos han sido inutilizados o se han dispersado. La carencia casi absoluta de restos de la época de las colonizaciones puede inducirnos a pensar que durante este tiempo el asentamiento de población en Formentera fué temporal o por lo menos poco denso, en cointraposición con la isla de Ibiza, en la que el puerto y colina donde se asienta dicha ciudad ofrecía un magnífico punto de protección y constituía al mismo tiempo uno de los centros de las rutas marítimas del Mediterráneo occidental. Sólo en lo que respecta a la seguridad, La Mola ofrecía interés, pero la carencia de puerto inutilizaba su valor.

Las fuentes filológicas posteriores no nos ofrecen datos más concretos. Se plantea de antemano el problema de cual fué el nombre que los griegos, y más adelante los romanos, dieron a la isla.<sup>10</sup>

<sup>7</sup> En la ciudad de Ibiza los barrios extramuros - *La Penya*, de pescadores, y *La Marina*, de navegantes y comerciantes - son, fundamentalmente, posteriores al siglo XVI. En la península itálica se refleja en la existencia de dos núcleos, el pueblo *soprano* y el *sottano*, escalonados en verticalidad. En otros puntos del Mediterráneo aparece un agrupamiento cercano a la costa y otro en el interior (en el litoral catalán: pueblo de munt y de mar). Ha habido aquí un desdoblamiento en horizontalidad, buscando el refugio del alejamiento y la seguridad de algún repliegue montañoso.

<sup>8</sup> Actualmente en el Museo Arqueológico de Ibiza. MACABICH, I.: *Ebusus. Ciclo romano*, 1931.

<sup>9</sup> ROMÁN CALVET, JUAN (1906): *Los nombres e importancia arqueológica de las Islas Pythiasas*. Barcelona, Tipografía "l'Avenç", 342+ LXXVI lams.+1 mapa. Págs. 29-30, lám. XVII, n. 12.

<sup>10</sup> Los trabajos de ROMÁN Y CALVET no han solucionado completamente, a nuestro entender, esta dificultad. En el periplo de AVIENO no parece haber cita expresa de ella, pues el nombre de Ophioussa se refiere a otras tierras (ed. SCHULTEN, A.: *Fontes Hispaniae Antiquae*. Barcelona, Berlin, 1922; I, versos 148, 152, etc.). Quizá Estrabón se confundió al aplicar a Formentera dicho nombre (III, 5, 1); pero lo cierto es que la designa así con toda claridad. Pomponio Mela (II,126) nos da una forma latina, Columbraria. Plinio el Viejo la llamó, juntamente con Ibiza, *Ebusus* (III, 76). Ya Estrabón las había unido con el nombre de *Pityoussai*, separandolas de las otras Baleares - *Gymnésiai*-. El principal problema estriba en comprobar si los toponímicos *Ophioussa* y *Columbraria* corresponden a Formentera o bien otras islas - quizás las Columbretes que, por cierto, presentan una gran cantidad de serpientes.

Una de las citas más fidedignas parece ser la de Estrabón, que nos la describe como completamente desierta.<sup>11</sup> Aunque ello fuera verdad para este siglo anterior a Cristo, es casi seguro que en la época imperial Formentera fué ocupada por el hombre, respondiendo a unos momentos de paz y seguridad. Hay una indudable explotación salinera anterior a la ocupación musulmana, hecho que, quizá, se refleja en algunas etimologías.<sup>12</sup> El nombre que recibe la isla -*Frumentaria*- aunque fuese románico, indicaría la existencia de un poblamiento ya en la época visigótica<sup>13</sup> y, por tanto, con mayor razón en la romana. Es interesante destacar que al mismo tiempo esta palabra pone de relieve, quizás, una característica económica que ofrecería importancia. De estos tiempos poseemos, además, noticias de la posible existencia de un monasterio, en momentos posteriores a las invasiones bárbaras.<sup>14</sup>

En la época romana y postromana la isla debió presentar una fisonomía bastante parecida a la actual: poblamiento disperso, cultivo extensivo, dando preferencia al trigo y a los típicos árboles mediterráneos, ganadería en pequeña escala y explotación del bosque y del mar -salinas, pesca-.<sup>15</sup> Quizás existió algún núcleo de población importante junto a Portusalé. Restos de edificaciones al lado de las canteras de *marés*, en punta Pedrera, inducen a suponerlo. Pero muchos de estos aspectos son, en la actualidad, difícilmente demostrables.

Con los ataques normandos y musulmanes nació una época de nueva inseguridad, que tuvo su repercusión posiblemente en un abandono de la isla.<sup>16</sup>

La ocupación islámica definitiva tuvo lugar a principios del siglo X. Durante bastante tiempo se disfrutaría de una paz mantenida primero por la hegemonía marítima de los sarracenos y después por la de los catalanes. Un interesante documento refleja esta situación, que se mantiene hasta el siglo XV. Se hace referencia a varias alquerías, se habla de bueyes y molinos - lo que señala una vida agrícola -, juntamente a referencias sobre la explotación de la sal y la pesca.<sup>16</sup> Indudablemente las salinas tenían importancia desde el

<sup>11</sup> III, 5, 1.

<sup>12</sup> El actual nombre de Portusalé procedería quizás, según algunos autores, de "*Portus salarius*". Macabich y otros autores han indicado que seguramente por influencia berberisca o mejor, por relación con formas dialectales mozárabes se conserva la vocal átona de la primera palabra. En realidad, este puerto es el único de Formentera que ofrecería ciertas condiciones naturales aceptables. Se abre entre el Estany del Peix y Punta Pedrera.

<sup>13</sup> La primera cita parece ser la contenida en el cronicón de Alfonso III (V. nota 16). En el siglo XII, con motivo de la expedición de Ramón Berenguer III y los pisanos, ya habla de *Frumentaria*. En 1234, en la concesión que de la isla de Ibiza se hizo por parte de Jaume I a Guillem de Montgrí, se hace también donación de *totam insulam de Formentera* (MACABICH, I, cit. II, 1, 59.)

<sup>14</sup> La afirmación de González de Posada, citado más adelante, 309 (nota 28), carece de pruebas documentales. La isla de que habla el P. FLOREZ (*España Sagrada*. VIII, ed.1752, pág. 57), recogíendolo del Turolense, y en la que se refugiaron los monjes del Monasterio de San Martín, en el siglo VI, es quizá Formentera.

<sup>15</sup> Sobre algunos de estos aspectos tenemos datos referentes a la isla vecina. Véase, sobre todo, PLINIO, X, 68 y XV, 82.

<sup>16</sup> Poseemos datos de la segunda mitad del siglo IX. *Nordomani piratidae per haec tempera ad nostris litoribus pervenerunt...Denique Maioricam, Fermentellam et Mionoricam insulas adgressi, gladio eas depopulaverunt*. Crónica de Alfonso III. Ed. GARCIA VILLADA. Madrid, 1918, pág. 84.

<sup>17</sup> Carta de infeudación de la isla de Formentera, otorgada por Guillem de Montgrí, señor de Ibiza, a Berenguer Renart; 19 de agosto de 1246. Archivo Catedral de Ibiza. (MACABICH, I.: cit., III, 16-17). Se citan las alquerías de *Alchanito* y del *Arenal*. La isla recibe el nombre de *Formentaria*, y su parte elevada, *La Mola*. Transcribimos un fragmento interesante: *Tu etiam et tui populatores eius insulae possitis in salinis abstrahere*



momento que, en la infeudación, el señor se reserva el permiso para la entrega o venta de la sal. Otros datos nos lo ofrece un documento por el que se otorga parte de La Mola al monasterio de Santa Maria de Formentera, de los ermitaños de la Orden de San Agustín.<sup>18</sup> La explotación ganadera tuvo un cierto valor, además de árboles y bosques se entregan tierras con pastos y se concede permiso para la salida de los rebaños.<sup>19</sup>

A partir de los últimos años del siglo XIV, se abre una nueva época de inestabilidad en nuestro mar. La piratería berberisca y la posterior intervención turca iniciarán y mantendrán durante cuatro siglos una marcada inseguridad. Uno de los primeros ataques realizados contra Ibiza tiene lugar en 1383. Fruto de todo ello es la despoblación de la isla de Formentera. El monasterio de agustinos debió también desaparecer entonces.<sup>20</sup> En 1403 Ruy González de Clavijo escribe escuetamente: “ El sábado, cuando amaneció, fueron en par de una isla que se llama Formentera y es deshabitada”.<sup>21</sup> Es preciso conocer, algo tan sólo de la agitada e intranquila vida que deben llevar los ibicencos, sobre todo durante el siglo XVI, para darse cuenta de la importancia que para el poblamiento revisten en estos momentos los ataques de turcos, berberiscos y, en algunas ocasiones, franceses. Hasta 1664 - como símbolo de la inseguridad hasta entonces reinante - no se establece de nuevo en Ibiza la reserva del Santísimo en las iglesias de los quartons. Según la documentación conocida, durante esta época Formentera sirvió meramente de avanzada en el sistema defensivo de Eivissa. Debió existir la torre de observación y aviso de Cap de Barbaria -la que ofrece más interés estratégico- y quizás también se construyeron ya la de la isla Espalmador y la de Punta de la Gavina, Torre de Migjorn o Pi des Català y Punta Prima. Por lo menos en ciertas épocas se establecieron ganados de Ibiza al cuidado de unos pocos pastores, que eran al mismo tiempo vigías del posible peligro y tenían la obligación de avisar - *fer lo fum* - en tal caso. Había unos corrales, cobertizos y abrevaderos para el ganado. Tales hombres - en 1674 los jurados de Eivissa enviaron a cinco - podían sembrar donde quisieran y recibían pan, vino, aceite y legumbres, entre otros alimentos y objetos necesarios, cobrando además un salario por la guardia que efectuaban. Debían conservar las construcciones que para el ganado existían y enviar carne, lana y queso cuando se les pidiese.<sup>22</sup> La última repoblación de la isla se inicia a finales del siglo XVII. El ibicenco Marcos Ferrer recibe por concesión real un establecimiento de media legua cuadrada de bosques en Formentera.<sup>23</sup> En el siguiente siglo el poblamiento volverá a adquirir, después de este largo intervalo, nueva intensidad.

*sal ad usus et opus vestris, sed non possitis inde trahere et alicui vendere vel dare sine speciali licentia nostra; et tu et tui possitis piscare in stagno et in mare.* La ocupación de la isla por los catalanes no tuvo repercusión en el poblamiento. Continúa la población de la isla hasta finales del siglo XIV.

<sup>18</sup> Donación del sacrista Montgrí, 3 de abril de 1258. Archivo Catedral Eivissa. (MACABICH, I., 3, cit., III, 17). Ya en la infeudación se habla de los ermitaños de La Mola. Seguramente este monasterio es perduración del que existió en la época visigótica. Actualmente no existen restos de él; pero unos terrenos situados en La Mola son llamados todavía *Es Monastir* y hay restos de enterramientos y vestigios de fundamentos de edificaciones.

<sup>19</sup> Et... possitis ducere vestrum bestiar ad aquam que est in loco qui vocatur carnatje. Documento cit.

<sup>20</sup> MACABICH LLOBET, ISIDORO (1945) : *Historia elemental de Ibiza*. In “Ibiza”. Sociedad Cultural y Artística Ebusus. Ibiza, Año II, 16. 246-261; pág. 254.

<sup>21</sup> *Historia del Gran Tamorlán*. Madrid. 1782; págs. 28-29.

<sup>22</sup> MACABICH, I.: cit., VI, 28.

<sup>23</sup> MACABICH, I.(1945): *Historia elemental de Ibiza*. In “Ibiza”. Sociedad Cultural y Artística Ebusus. Ibiza. Año II, 16. 246-261; 257.

### ***La instalación actual***

En esta última fase del poblamiento la ocupación humana se realizó con bastante rapidez. Muy pronto existió una capilla, de la que estaba encargado, en 1718, el presbítero Antoni Ribas.<sup>24</sup> El 15 de mayo de 1726 pasa a la categoría de parroquia. Pero en el transcurso del siglo llegó a ser incapaz, como lo demuestra el que a dicha iglesia de Sant Francesc Xavier - situada en el centro de la isla - se uniesen las nuevas parroquias de Nuestra Señora del Pilar, en la Mola, y la de Sant Ferran, junto a las Salinas. Fueron erigidas en 1785 por el primer obispo de la diócesis de Ibiza, Abad y Lasierra.

Así, pues, el poblamiento se inició en la parte baja y central de Formentera aprovechando la amplia llanura cuaternaria que, si bien no muy fértil, permite un cultivo extensivo. Allí se instaló la primera iglesia, la de Sant Francesc Xavier, en lo alto del reborde montañoso que señalamos en las notas físicas (Sa Mirada), dominando una extensa demarcación. Los datos antes indicados muestran que a mediados del siglo XVIII irían surgiendo dos nuevas zonas pobladas: una en la parte elevada de la isla y otra junto al Estany Pudent. Tenemos noticias explícitas sobre la primera. Abad y Lasierra - que escribe en 1786 - indica que a oriente del istmo de Formentera “está La Mola, que es un promontorio bastante elevado y escarpado, por todas partes, en cuya cima hay una hermosa llanura recién poblada de caseríos”.<sup>25</sup> Las necesidades espirituales de los nuevos ocupantes, que debían desplazarse a varios kilómetros para ir a Sant Francesc Xavier, determinaron la erección de la nueva parroquia del Pilar. Su construcción no terminó hasta 1784. La tercera iglesia - la de Sant Ferran tenía ya el precedente de un pequeño oratorio público, del que cuidaba un sacerdote autorizado para celebrar allí dos misas los días festivos.<sup>26</sup> Seguramente acudiría a ella, fundamentalmente, la población de las salinas. Aún siendo parroquia desde 1785, como dijimos, no se construyó edificio alguno hasta mediados del siglo siguiente.

Por el tipo de poblamiento hoy dominante - y por los datos y restos conservados - es indudable que junto a las parroquias no existía propiamente núcleo de población, excepto en la primera, donde se asentaban unas pocas casas alrededor de la plaza de la iglesia. Serían unas doce o quince a finales del XVIII y unas veinte a mediados del siguiente,<sup>27</sup> dejando entre ellas espacios más o menos amplios. En las dos restantes, sólo son dos o tres las casas junto al templo. En conjunto, pues, domina casi en absoluto la población dispersa.<sup>28</sup> La sequía y la baja calidad de las tierras no permiten otra cosa que un policultivo extensivo. Ello, juntamente con la carencia de buenos caminos y de medios de

<sup>24</sup> MACABICH LLOBET, ISIDORO (1915) : *Santa María la Mayor. Los cronistas. (Apuntes Históricos)*. Ibiza, Imprenta de Mariano Tur, XX+15+152; pág. 148.

<sup>25</sup> ABAD Y LASIERRA, MANUEL (1907) : *Breve noticia del estado natural, civil, militar y político que hoy tienen las Islas de Ibiza y Formentera, con sus adyacentes*, escrita por \_\_\_\_\_, primer obispo que fue de Ibiza (Firmado por el autor a 6 de Setiembre de 1786). In “Boletín de la Real Academia de la Historia”. Madrid. LI, IV. (Diciembre 1907). 417-446. Pág. 418

<sup>26</sup> LUIS SALVADOR, ARCHIDUQUE: *Las Baleares*, cit. 422.

<sup>27</sup> LUIS SALVADOR, ARCHIDUQUE: *Las Baleares*, cit. 413.

<sup>28</sup> Referente a Ibiza tenemos datos concretos respecto a este punto: “Lo restante de la isla son todo alquerías dispersas por los campos y bosques”. ABAD Y LASIERRA ob. cit., 421.- “Es cierta la dispersión del caserío fuera de la capital”. GONZÁLEZ DE POSADA, C. (1907) : *Adiciones a la relación de Ibiza, del Ilmo. Sr. D. Manuel Abad y primer obispo de aquella diócesis, por \_\_\_\_\_ primer canónigo magistral de la misma iglesia*. In “Boletín de la Real Academia de la Historia. Madrid”. LI, Cuaderno IV. (oct. de 1907), 307 - 318.; pág. 313.

locomoción adecuados<sup>29</sup> -no olvidemos que la vida en esta isla se desenvuelve siempre con cierta penuria-, explica suficientemente esta dispersión. No hay duda de que en Formentera se ha buscado evitar de esta forma los largos desplazamientos. Al mismo tiempo no existen fuentes, motivo de concentración en ocasiones. La resolución del problema del agua - mediante la abertura de pozos o la instalación de cisternas y aljibes - es obra meramente aislada, que puede emprender cada familia.

### III. Las dificultades del medio

Si es verdad que el medio formentereño ofrece al hombre unas posibilidades de existencia, unos horizontes de trabajo, le plantea al mismo tiempo unas dificultades que deben ser forzosamente resueltas. El agua es, sin duda, el problema fundamental, el que se presenta con caracteres más agudos y dramáticos. No consiste solamente en una escasez bastante acentuada de lluvia, sino en la carencia de fuentes y la existencia de escasas corrientes y depósitos subterráneos, dadas las condiciones geológicas del terreno. A esta dificultad se suman otras que, aún cuando en general son de menor importancia, revisten también en determinados puntos y momentos una acusada gravedad. Tales son, entre otros, la falta de buenas tierras para los cultivos y la acción insistente y dura, en ocasiones, del viento. A la avaricia de agua se une el hambre de tierra, la lucha contra el pedregoso suelo y la defensa contra el viento.

#### *El agua*

Su aprovechamiento minucioso es un hecho capital en la geografía humana de Formentera. Cuidadosamente es recogida el agua de lluvia mediante la construcción de cisternas y aljibes (cisternes, aljubs), obra que puede distinguirse a pocos pasos de la mayoría de las casas, sobre todo de aquellas que no pueden disponer de otros medios. Consisten en una gran cavidad - sus longitudes vienen a ser de 20 a 25 palmos en las tres dimensiones - recubierta de cemento. Caben así, aproximadamente, unas 60 u 80 toneladas. de agua. Externamente el brocal está cubierto por una pequeña construcción ligeramente abovedada y de planta rectangular. A su alrededor se extiende la *plaça de sa cisterna*, espacio rocoso o impermeabilizado con cemento destinado a recoger el agua de lluvia. Además de estas cisternas familiares existen otras de mayor capacidad y de carácter público. En la parroquia del Pilar se encuentra una de ellas y en la plaza de Sant Francesc Xavier otra que, si bien es propiedad de la iglesia parroquial, es aprovechada por los vecinos. El líquido así recogido se destina casi exclusivamente a las necesidades domésticas, es decir, beber, cocinar o lavar. En muy contados casos se utiliza para un reducidísimo huerto, junto a la casa. Parece ser el agua excesivamente preciosa para destinarse a otros fines que a los indispensables. Y a pesar de ello, en más de una ocasión se agudiza su penuria. Se recuerda algunos años en que fué preciso racionar e incluso cerrar las cisternas públicas durante los meses de verano, cuando la sequía es extremada y pertinaz.

---

<sup>29</sup> El Archiduque LUIS SALVADOR señala, como hecho que le llamó vivamente la atención, la carencia casi absoluta de carros. La observación es de finales del segundo tercio del pasado siglo. Obra cit., pág. 422.

En la parte baja y llana de la isla es posible la abertura de algunos pozos con posibilidades de éxito. Se encuentran mantos freáticos, de poca importancia y discontinuos, pero que permiten abastecerse de agua más o menos salobre. Según su calidad, se utiliza para fines domésticos o meramente para el riego de muy pequeñas extensiones. La experiencia ha demostrado claramente que, en muchas ocasiones, las sales disueltas han perjudicado notablemente la productividad de las tierras. En otros casos, el agua subterránea se eleva mediante norias (*sínia*) de tipo idéntico al ibicenco.

### ***Las conquistas del suelo***

El suelo destinado al cultivo ha sido conquistado en buena parte al bosque y al matorral. Por ser el poblamiento actual relativamente cercano en sus orígenes - lo remontamos, según hemos dicho, a dos siglos y medio -, puede aún apreciarse el avance del área agrícola por algunos datos y restos. En el siglo XVIII esta labor debió ser particularmente activa. Hasta mediados del siguiente tenemos noticias de talas.<sup>30</sup> Por aquellos años debió conseguirse un cierto equilibrio entre las necesidades agrícolas y las forestales. Al mismo tiempo se ha de tener en cuenta que el bosque había quedado reducido a sectores donde por la topografía y por la calidad de los suelos el cultivo era muy difícil.

El terreno conquistado era de baja productividad. Escaseaban las margas y arcillas y, en cambio, la caliza era abundante. Ya no nos referimos a las pedregosas zonas de costras calizas, que se extienden por numerosos puntos - sobre una de ellas está asentado Sant Francesc Xavier - y que son del todo improductivas. El hombre efectuó y efectúa todavía una verdadera modificación del terreno según sus necesidades. La piedra es cuidadosamente recogida y con ella se construyen las numerosas e intrincadas paredes de piedra seca que dividen toda la isla, singularmente La Mola, en reducidas parcelas. Si bien siempre estas construcciones responden a unas finalidades concretas - delimitación de propiedades, contención del ganado que pasta libremente, protección de cultivos contra los animales -, sólo se explica la abundancia que de ellas existe por la necesidad que el hombre tiene de separar la piedra de la tierra destinada al cultivo. En varias ocasiones uno queda perplejo ante un solo árbol en un extenso pedazo infecundo, rodeado de un gran murallón de piedras, colocadas cuidadosamente. Parece como si al construirlo, aparentemente de una anchura y altura innecesarias, el hombre hubiese gozado en la misma obra, aparte de la búsqueda de protección al árbol.

Un nuevo peligro acecha a los campos con el avance de las dunas. En las zonas más afectadas -singularmente en el tómbolo que une La Mola con el resto de la isla- se ha fijado la arena mediante plantaciones de barrón o de vegetales similares.

### ***El viento***

El árbol, cuidadosamente tratado, tiene un fuerte enemigo en el viento. Es frecuente notar su inclinación hacia el sur, así como los matorrales se apretujan y deforman hacia la misma dirección bajo el peso de las corrientes aéreas procedentes del norte. Nueva dificultad y nuevos límites a la acción humana. En la forma achaparrada que se da a determinados árboles - la higuera sobre todo -, en la escasez de cultivo de especies sensibles al viento - el algarrobo -, se puede observar la reacción humana. En otros aspectos

<sup>30</sup> Una de las talas afectó el bosque de pinos situado al norte de las Salinas, hecho que las perjudicó notablemente al permitir el avance de las dunas. In: LUIS SALVADOR, (1886-1889) v. pág. 428. Hacia 1855 se taló el extenso *bosc des Rei* que cubría buena parte del suroeste de Formentera (LUIS SALVADOR, cit., 398.)



## IV. Los horizontes de trabajo

El medio ofrece, juntamente a unas dificultades, unas posibilidades de vida y acción que el hombre sabrá explotar para su provecho. Cada una de estas facetas es motivo de una peculiar actividad del hombre respecto a ellas. Por eso se les ha llamado, con evidente acierto, horizontes de trabajo, como visiones de una nueva actuación que el hombre tiene ante cada una de ellas. En Formentera se presentan claramente, una serie de posibilidades: la tierra, como asentamiento de cultivos y ganados; el bosque y el matorral, con todo el interés que para el hombre encierra; el infinito mar, que será motivo de una explotación pesquera y salinera, aparte de su insoslayable valor en cuanto a comunicaciones.

### *Los cultivos*

Las características climáticas y edáficas no permiten una gran variedad en los cultivos. Una vez conquistado el suelo, careciendo casi en absoluto de agua para el riego, se impone una agricultura de secano, a base de cereales, y en menor cuantía de determinadas legumbres. El ciclo vegetativo de los cereales de invierno, sobre todo, encaja perfectamente con el régimen pluviométrico.<sup>32</sup> Otra posibilidad es la arboricultura de las especies características del Mediterráneo que, como la higuera y el olivo, vegetan con facilidad en terrenos pobres y secos. Toda una agricultura minuciosa y sabia, no siempre mantenida adecuadamente, se creará alrededor de estos cultivos. A pesar de sus medios aparentemente defectuosos - domina el arado romano, poco evolucionado<sup>33</sup> - y de un cierto abandono en ocasiones de las prácticas tradicionales, el formentereño sabe sacar fruto apreciable a las posibilidades agrícolas que se le ofrecen.

El más importante cultivo es el del trigo y cebada. El primero se siembra "a voleo" (*a eixam*) o "a chorrillo" (*a solc*) a partir de primeros de noviembre, cuando es primerizo, o hacia mediados de diciembre, si es tardío. Se siega a partir del 15 de junio. La cebada se siembra desde finales de septiembre hasta primeros de enero, empezando ya su siega, cuando es primeriza, al comenzar mayo. Del trigo, *blat*, se conocen las siguientes variedades: la *xeixa* (*Triticum aestivum*), el más apreciado por la calidad de su harina; la *coa d'orenella* (*T. turgidum?*) y el *mollar blanc* (*T. durum?*). De la cebada se cultivan el *ordi blanc* (*Hordeum distichum*) y el *ordi negre* (*H. vulgare*). El primero es más apreciado, y su ciclo vegetativo dura unos días más que el segundo. La producción de estos cereales es, en muchos casos, insuficiente para la población.<sup>34</sup> Continúan siendo, empero, los cultivos fundamentales y a ellos se dedican normalmente más de 1.000 hectáreas, lo que representales un 57 por 100 del suelo cultivado.

<sup>32</sup> En invierno llueve suficientemente, y la sequía veraniega le afecta poco, teniendo en cuenta además que el fin del ciclo viene algo avanzado, respecto a otros puntos, por un mayor calor medio.

<sup>33</sup> Téngase en cuenta que muchas veces tampoco la labor podría ser profunda. Véase la descripción la utensilios agrícolas en SPELBRINK, cit. II, 11 y sigs.

<sup>34</sup> A finales del XVIII se recolectaban ordinariamente unos 250.000 kilogramos de trigo. Según la estadística de 1862, se rebasó en mucho esta cantidad (LUIS SALVADOR, cit., I, 393). La actual producción es alrededor de los 100.000 kilogramos. El rendimiento medio es muy bajo - 2,22 Qm. por Ha. - agudizado en estos últimos años por la sequía. La cebada arroja cifras parecidas. Indiquemos, y valga la advertencia para todo el trabajo, que las estadísticas de estos últimos años, la mayoría obtenidas a partir del Mapa de Abastecimiento municipal, nos parecen, por defecto, bastante apartadas de la realidad. Además, en el trienio 1945-1948 la producción agrícola ha sido inferior a la normal. Véase observación nota 37.

La avena (*civada*) presenta un menor interés.<sup>35</sup> Se cultiva en forma parecida a la cebada y en iguales períodos. Asimismo su grano y paja sirven sólo para la alimentación del ganado.<sup>36</sup> Las legumbres no son, en muchas ocasiones, suficientes para el consumo normal. Añadiéndoles las plantas forrajeras - maíz (*dacsa*), cebada, avena de forraje, veza (*veça*)-, sólo ocupan medio centenar de hectáreas. Entre las leguminosas se cultiva los garbanzos, judías, habas y guisantes, siendo de menor importancia las lentejas y guijas.<sup>37</sup> Estas plantas se desarrollan con facilidad en los terrenos calizos, pero algunas de ellas acusan claramente las sequías excesivas. Este hecho, aparte de la mayor o menor superficie sembrada, explica las notables diferencias entre las cosechas de los varios años.<sup>38</sup> Sobre todo en lo que se refiere a las judías, las variedades cultivadas son muy numerosas. Entre las “enanás”, citaremos las del *greixet* y *xevatlínes*, y entre las “de enrame”, las de la *punxa* y *pasta reial*.

Prescindiendo de los cereales y leguminosas, sólo presentan un verdadero interés para la alimentación humana las patatas y coles.<sup>39</sup> Su uso es muy frecuente, ya como complemento de las legumbres, ya como alimento básico. Por ello, y a pesar de las condiciones poco favorables que presenta el medio respecto a las primeras, se mantiene su cultivo, en pequeñas parcelas, buscando los terrenos más húmedos y sueltos.

Las condiciones de aislamiento han obligado al cultivo del tabaco (el producto conseguido, *pota*), desde hace unos años reconocido legalmente. En invierno se siembra junto a la casa, en los sitios de más exposición solar y a cubierto del viento. En las otras estaciones, se cultiva en los lindes de los campos.

En estas tierras de Formentera, tan típicamente mediterráneas, la mejor posibilidad agrícola se da, aparte la producción cerealista, en el cultivo de determinadas árboles que resistan bien la sequía y no sean exigentes en la calidad de los terrenos. Junto a la casa, al lado de las tapias que separan los campos o las propiedades, entre los mismos cultivos, en los sitios más inverosímiles, el hombre ha plantado árboles. No constituyen plantaciones regulares. Al contrario, se presentan dispersos, adaptándose a mil circunstancias.

Descuella la higuera (*figuera*), que con facilidad se desarrolla en cualquier terreno. En su cultivo se ha puesto un especial interés, reflejado en el gran número existente - 3.285 pies en el año 1947 - y en las muchas variedades que presenta. En cualquier punto de la isla puede distinguirse la figura achaparrada de este árbol - para preservarlo del viento y poder recoger mejor sus frutos -, cuyas ramas, cuando alcanza respetable magnitud, es preciso apoyar en numerosas estacas (*estalons*) clavadas en el suelo. Sus frutos son de una inmejorable calidad, bien apreciada por los formentereños. A finales de junio se recogen las brevas (*figues flor*) y, a partir de agosto, los higos (*figues agostenques*). Algunas variedades - *albocós*, *julies* y *rojals* - sólo dan de las primeras. La mayoría - *martinenques*,

<sup>35</sup> La producción normal es de unos 20.000 kilogramos.

<sup>36</sup> Sólo en críticas ocasiones se utilizó la cebada para la panificación.

<sup>37</sup> La superficie ocupada por las leguminosas varía sensiblemente, según las necesidades familiares. En conjunto, se dedican a ellas, como término medio, unas 30 o 35 hectáreas. Damos algunas cifras de la recolección de 1947: garbanzos, 2.584 kilogramos; habas, 1.739 kilogramos; guisantes, 784 kilogramos. Insistimos en la observación de la nota 34. Los datos tienen un cierto valor comparativo.

<sup>38</sup> En 1946 se cosecharon 6.593 kilogramos de habas, o sea cerca del cuádruplo de lo que se recogió en el siguiente año.

<sup>39</sup> Ocupan unas cinco hectáreas. La producción media de patatas es de unos 7.500 kilogramos anuales.



*orioles, blanques, verdals, coll de dama, politanes, bardinots, etc.*<sup>40</sup> - rinden las dos cosechas. Las brevas se consumen a medida de su recolección. De los higos - en general más pequeños y más dulces - se reserva una buena parte para invierno y primavera. Se dejan secar durante unos ocho días y, previo haberlos pasado por agua hirviendo, se disponen dentro de un cajón en varios pisos separados con hojas de algarrobo. Se espolvorean con flores y tallos tiernos de tomillo, buscando así darles una mejor calidad en olor y sabor. A veces es también excesiva la producción de brevas. En este caso las parten por la mitad y las dejan al sol durante dos o tres días. Una vez secas, las espolvorean con tomillo y juntan y aplastan cada par de ellas, formando las *xareques*. A los frutos de la higuera se les ha buscado todavía más aplicaciones, aunque no frecuentemente. Con ellos se hace una pasta azucarada que, una vez seca y molida, es sustituto del azúcar. Con el jugo de las *figues agostenques* se prepara, en ocasiones, un típico licor.

Siempre el cultivo de la higuera ha tenido mayor importancia que el de otros árboles. En la primera mitad del siglo pasado su número era tres veces superior a todos los otros juntos.<sup>41</sup> Pero debe tenerse en cuenta que entonces la arboricultura tenía en Formentera un valor bastante inferior al actual y existían muy pocos árboles que, como el olivo y el almendro, necesiten más labores. A pesar de ello sigue dominando por su cantidad. Sus pocas exigencias y su fácil aprovechamiento lo explican suficientemente.

Las aceitunas se aprovechan en buena parte para ser consumidas directamente y en menor cuantía para la producción de aceite. Después de su recolección -en diciembre y enero- las preparan con agua y sal y, posteriormente, con agua, hinojo y limón. Seguramente es ello consecuencia del escaso número de olivos que tiene cada familia con la exigua producción de aceite consiguiente, prefiriendo el cultivo de olivas para comida (*oliveres sevillanes*). Sólo se encuentra un molino aceitero (*trull*) en Sant Francesc Xavier.<sup>42</sup>

El almendro, (*ametller*), se adapta también con facilidad a las condiciones climatológicas y edafológicas de esta isla. No existe el peligro de helarse sus flores, pues en febrero la temperatura media es ya de 11,7 °C y las mínimas absolutas llegan a los 2 o 3 °C excepcionalmente. Se le encuentra, generalmente, en terrenos pedregosos, acompañando a los cultivos de viña o bien en pies aislados. Todas sus variedades - de cáscara dura (*ametlla forta, ametlla pau*) o de cáscara blanda (*ametlla mollar, ametlla fita*) - se recogen en agosto. Aparte de la almendra - que juega un importante papel en la vida económica familiar - se destinan sus cáscaras, algunas veces, para calefacción y su cubierta para la preparación de lejía.<sup>43</sup>

La viña sufrió a mediados del siglo pasado una profunda crisis. En el amillaramiento de 1863 no constaba tal cultivo, lo que quizá demuestra la decadencia sufrida, pues con cincuenta años de anterioridad había unas cosechas medias de 11.500 litros.<sup>44</sup> En el último tercio comenzó la repoblación de vides, alcanzando pronto cerca de 16

---

<sup>40</sup> Algunas citadas en la clasificación de ESTELRICH, PEDRO (1888) : *La higuera y su cultivo en Mallorca*. Palma y ESTELRICH, PEDRO (1910) : *La higuera y su cultivo en España*. Palma, Ed. Librería Escolar.

<sup>41</sup> LUIS SALVADOR (1886-1890), cit. pág. 396. En 1947 existían 3.285 higueras con una producción de 249.660 kilogramos. Ocupaban, en conjunto, unas 15 hectáreas.

<sup>42</sup> En 1947 existían 2.523 olivos, con una producción de 9.960 kilogramos de aceitunas. Ocupaban 16,5 hectáreas.

<sup>43</sup> En 1947 existían 1.840 almendros, con una producción de 6.200 kilogramos de almendras. Ocupaban cinco hectáreas.

<sup>44</sup> LUIS SALVADOR (1886-1890), cit., pág. 394.

Ha. las ocupadas por este cultivo. Las nuevas plantaciones responden a unas pocas iniciativas; pero, en general, no fué ésta la reacción ante el grave quebranto económico que representó la súbita decadencia de los viñedos. Por una parte, parece que arranca de esta época la mayor importancia que se concedió a los árboles frutales; por otra, constituye la crisis vitícola un factor más en la emigración. Actualmente se cultivan muchas variedades para ser consumidas directamente (*palop blanc, palop negre, grec, moscatell, maçanet, fogoneu, granatge y gir bobal*). La mayoría de ellas se encuentran formando parras junto a la casa - sobre todo en la *enramada* -, en el arbolado o en soportes convenientemente dispuestas. La variedad para vino es la llamada *monastrell* utilizándose también con bastante frecuencia el *fogoneu* y mucho más raramente el *moscatell*. La cosecha se efectúa a finales de agosto y a primeros de septiembre.<sup>45</sup> Las viñas, casi siempre de muy poca extensión, se encuentran principalmente en la parte llana cercana a San Francesc y Sant Ferran y en algunos puntos de La Mola, buscando las localizaciones de mejor exposición solar. Abundan en otros sitios las parras o cepas aisladas, en ocasiones formando setos.

Ya hemos indicado anteriormente la escasez casi absoluta de cultivos de regadío. Sólo existen diminutos huertos en las cercanías de pozos o norias, en los que se recogen algunos tomates, ajos y cebollas. En pequeños trozos de regadío se cultivan también judías - legumbres que acusan rápidamente la falta de agua - y coles.

Debemos insistir, antes de concluir lo que estamos estudiando, en una acusada característica de la agricultura formentereña, esto es, en la carencia de zonas importantes destinadas a un vegetal especial. La economía cerrada, de tipo casi exclusivamente familiar, se refleja en una extraordinaria disgregación de cada planta. En cada propiedad se cultiva algo de todo, en parcelas más o menos diminutas. Sólo los campos de cereales dan cierta uniformidad a amplios retazos del paisaje de Formentera. Indicábamos también la sencillez de las formas de cultivo, rasgo, como tantos otros de acentuado sabor mediterráneo. Es común la rotación binaria con barbecho intermedio. La tierra donde se recogió la cebada y la avena se deja sin sembrar durante un año (*sa cultiva*), rebibiendo entonces el terreno el nombre de *s'ermàs* y después de haberlo labrado superficialmente - con el arado romano, todo él de madera, excepto la reja (*rella, reia*) y las orejas (*orelles, oreies*) - el de *goret*. A esta labor, que se efectúa desde finales de enero a mediados de febrero, la llaman *sa primera reia*. Tiene por finalidad evitar la evaporación por capilaridad y así permitir a las tierras la conservación de la humedad almacenada en invierno. Una segunda labranza se lleva a cabo en marzo (*binar*). Antes de la siembra del trigo, en octubre, se efectúa una labor generalmente más profunda, con lo que se retiene la humedad de las primeras lluvias otoñales y se deja el terreno suelto y preparado.<sup>46</sup>

### **La ganadería**

Más de la tercera parte de la isla es sólo aprovechable por sus pastos. Corresponde a la zona de matorrales y monte bajo, con amplios sectores casi en absoluto yermos. Los pastos son discontinuos, de mala calidad y agostados por completo entre mayo y septiembre. Escasas extensiones forestales<sup>47</sup> presentan también una posibilidad de

<sup>45</sup> En 1947 se obtuvo una cosecha de vino de 46.710 kilogramos. La viña ocupaba 63 hectáreas.

<sup>46</sup> Corrientemente, antes de esta tercera labranza se han abonado los campos con materias orgánicas. Para el trigo y alguna leguminosa, se añade guano. El uso de abonos químicos es en Formentera muy poco frecuente.

<sup>47</sup> 342 hectáreas, según datos de 1917. El monte bajo, con algunas posibilidades de pastos abarca 3.150 hectáreas.

utilización ganadera. Así, pues, en conjunto, aun cuando el terreno aprovechable para una explotación ganadera es considerable, los caracteres descritos merman muchísimo su importancia.

La existencia de grandes masas de ganado es de todo punto imposible. Sólo en momentos de despoblación acentuada y pudiendo aprovechar sucesivamente los diversos sectores podría concebirse algún agrupamiento de ganado importante.<sup>48</sup> Pero al aumentar la población, al fragmentarse extraordinariamente la propiedad, la explotación propiamente ganadera pasa a un plano secundario. Se forman en cada familia grupos reducidos de ganado<sup>49</sup> que aprovechan las rastrojeras de los cultivos propios, los terrenos en barbecho (*sa cultiva*) o bien las zonas de monte bajo que les pertenecen. Actualmente dominan las ovejas sobre las cabras.<sup>50</sup> Éstas han sufrido una notoria decadencia, a causa de la prevención que el formentereño les tiene por su acción perjudicial contra el arbolado. Pero, a pesar de ello, el ganado cabrío, por su mayor resistencia y vida menos exigente, continúa teniendo importancia. La disgregación y formación de pequeños núcleos ganaderos, dentro de una cerrada economía familiar, es característica de Formentera, paralelamente a lo que escribíamos acerca de los cultivos. La utilización de la leche y la lana se hacía y se hace dentro de estos círculos.<sup>51</sup> El exceso de producción láctea se destina a la fabricación de quesos. Sólo el aprovechamiento de la carne obliga a unas transacciones comerciales.

El ganado mayor se dedica exclusivamente al transporte y trabajos agrícolas. Domina el asnal, pero tiene considerable importancia el vacuno, de cría más fácil y adquisición menos costosa.<sup>52</sup>

La cría de aves de corral y conejos se lleva a cabo también, en cada casa, juntamente con la del ganado de cerda. Estos últimos son negruzcos, pequeños, - de origen, al parecer, berberisco - y poco exigentes en alimentación y cuidados.<sup>53</sup> Unos 80 enjambres de abejas, que aprovechan las numerosas plantas aromáticas del sotobosque y matorrales, completan este cuadro de la explotación ganadera.<sup>54</sup>

### ***El aprovechamiento del bosque y el matorral***

El suelo y la vegetación espontánea abren al hombre, además del aprovechamiento agrícola y ganadero, un nuevo horizonte de trabajo, una nueva faceta de actividades: la explotación forestal. En conjunto, responde meramente a las diversas necesidades que se presentan en el seno de cada agrupación humana. Sólo circunstancialmente es motivo de comercio.

<sup>48</sup> Uno de estos momentos es reflejado por las noticias que poseemos referentes al siglo XVII.

<sup>49</sup> Formados por un número que oscila generalmente entre ocho y veinte cabezas.

<sup>50</sup> 2.480 ovejas y 1.797 cabras existían en Formentera, según el último censo ganadero (1947). Véase notas 34 y 37.

<sup>51</sup> La producción de lana fué de 1.850 kilogramos (1947).

<sup>52</sup> 218 asnos, 10 mulas, 11 caballos, 150 bueyes y vacas (datos de 1947).

<sup>53</sup> 2.200 aves de corral, 425 conejos, 740 cerdos (datos de 1947).

<sup>54</sup> Producción de miel, 80 kilogramos; de cera, 24 kilogramos (1947). Respecto a todos estos datos, v. observaciones de las notas 34 y 37.

## DISTRIBUCION DE LA SUPERFICIE EN FORMENTERA

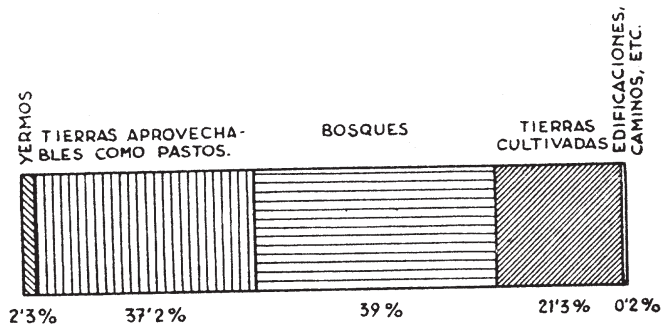


Fig. 5. *La utilización del suelo.* El *climax* dominante de Formentera consistiría, muy posiblemente, en altos matorrales de lentisco (*Pistacia lentiscus*, L), acebuche (*Olea europaea*, L. var. *sylvestris*) y coscoja (*Quercus coccifera*, L). La acción humana ha dado lugar al dominio de bosques con pinos carrascos y sabinas y a un matorral degradado típicamente mediterráneo - romero, jara, tomillo, etc., con rodales o pies residuales del primitivo. El bosque, juntamente con el matorral, medianamente aprovechable para el ganado, ocupa actualmente tres cuartas partes de la isla. Los campos dedicados al cultivo no llegan a la cuarta parte.

La leña se destina al horno de pan y al hogar. Su abastecimiento se efectúa a medida que es precisa su utilización. La producción de carbón, en cambio, requiere más esfuerzo y por ello se hace sólo en determinadas épocas del año. En todos los bosques se lleva a cabo esta explotación, pero singularmente en los de la ladera occidental de La Mola, que es donde los pinos presentan una mayor densidad.<sup>55</sup> Hay, juntamente con este aprovechamiento general del bosque, otras utilidades más o menos circunstanciales. Tal es el caso de la corteza (*carrasca*) que sirve para teñir las redes de pesca, después de hervirla en agua y previamente molida.

Aparte de abastecedor de combustible, el bosque rinde la madera, de gran importancia para la construcción. En épocas de facilidades económicas y de regularidad en el transporte, buena parte de ella se importa, y la de la isla se utiliza sólo para corrales o edificaciones secundarias. Pero con frecuencia debe aprovecharse meramente la del país, en particular la madera de la sabina, menos resinosa que la del pino. Antes se prepara para darle mayor dureza e impermeabilidad, dejándola flotar una larga temporada - un verano generalmente - en el Estany Pudent, donde se carga de sal. La mayor resistencia que a la humedad presenta la sabina hace su uso aconsejable en muchas ocasiones - aparte de la construcción -, con ventaja sobre el pino: estacas, palos sustentadores de parras y de las ramas de las amplias higueras (estalons), etc. Así, pues, si el pino se aprovecha con preferencia como leña y carbón, la sabina lo es como madera.

El monte bajo sirve sólo comúnmente para leña. De algunas plantas aromáticas, en particular de los tomillos, se extrae un típico licor (*frígola*), así como vimos servían también para dar sabor a varios frutos. Es un hecho corriente el aprovechamiento medicinal de determinadas especies del matorral.

<sup>55</sup> Un hecho etnográfico curioso es que las carboneras respiran por su base, pasando el humo por entre el hueco de las piedras dispuestas a su alrededor.

### **La pesca**

El mar extiende sus enormes posibilidades ante el hombre. Desde cualquier punto de la isla puede distinguirse en su inmensidad. Como el suelo, como el bosque, se presenta siempre al formentereño ofreciéndole un nuevo campo de actividades. La carencia de buenos puertos en la costa<sup>55</sup> hace imposible, a partir de Formentera, la existencia de una activa navegación de cabotaje o de alta mar. En cambio, la explotación pesquera se presenta como un recurso de notoria importancia que el hombre sabrá aprovechar. Origina actividades dedicadas exclusivamente a la pesca, pero frecuentemente, ésta constituye sólo un complemento a otras actividades económicas. En este último caso se dan a la venta, circunstancialmente, las especies de mejor calidad.

La pesca se lleva a cabo con instrumentos muy sencillos y de fácil manejo. Son los más usados la caña, el volantín y las lienzas. Algunos aparejos sólo son utilizados para determinadas especies: tales el *bolitx* y el *tonyinaire*, para el atún, y la *potera*, para los pulpos. Las embarcaciones son todas ellas de pequeño calado (*llaiüt, xalana*).

Junto a la isla del Espalmador existe una almadraba de la que se tienen noticias bastante antiguas. En 1783 se volvió a establecer,<sup>57</sup> y con intervalos ha seguido siendo utilizada. Pero fácilmente se observa una notoria negligencia en lo que representa una acción colectiva. Domina la pesca emprendida particularmente, adaptándose a las necesidades familiares y siguiendo el ritmo e intensidad de otras actividades.

El calamar (*calamars*), el caramel (*gerret*) y el atún (*tonyina*) son las especies más abundantes en las costas de Formentera. El primero es con mucho el que proporciona más beneficios a los isleños. Siguen en importancia el mero (*anfós*), el bonito (*bonítol*) y el denton (*dèntol*). Sobre todo en los meses de marzo a mayo y de agosto a octubre la actividad pesquera puede ser intensa. Junto con las citadas, se pescan entonces muchas otras especies: salmonete (*moll*), mabre (*mabre*), besuguete (*pagell*), priste (*serrà*), etc. La pesca de algunos crustáceos - langosta (*llagosta*) y cigala (*cigala*) - ofrece también importancia.<sup>58</sup>

### **La explotación salinera**

En los terrenos aluviales del norte de la isla la explotación salinera se ofrece con gran facilidad por presentar una marcada horizontalidad a un nivel muy cercano al del mar. Cordones de dunas o capas de *marès* le separan de éste. Sobre todo, la zona junto al Estany Pudent reúne muy buenas condiciones. Ello explica su temprana explotación, paralelamente a las de Ibiza, tal como hemos indicado anteriormente al mencionar algunas noticias que muestran su utilización a partir, por lo menos, de la época romana. Este

<sup>56</sup> Ya indicamos que sólo el Portusalé, o puerto de Punta Pedrera, podría presentar características aceptables. Los otros puntos aprovechables son calas que sólo pueden servir de refugio a unas pocas embarcaciones de pesca. La Compañía que, a finales del siglo pasado, adquirió el Estany del Peix, hizo construir el espigón y muro de cala Savina, desplazando el puerto de Formentera, de Portusalé a cala Savina. Poco después se construyó la farola. El primero quedó, meramente como refugio de embarcaciones de pesca, juntamente con la cala Saona, la desembocadura del torrente del Alga, las calas de Es Ram, S'Estofador, Codolar, Sa Cala, Es Caló y Es Pujols. Otros puntos - Es Caló des Mort, por ejemplo - se habilitan incidentalmente. El número de barquitas que pueden contener oscila entre tres y ocho. El que presenta mejores condiciones es el puertecito de Es Caló, o cala de Sant Agustí, en el que se ha construido un pequeño muro; pero bajo el régimen de vientos procedentes del Norte-*Tramuntana* -, es en absoluto inservible.

<sup>57</sup> GONZALEZ DE POSADA, C. (1907), cit., pág. 314.

<sup>58</sup> Algunos datos referentes al año 1947: calamar, 30 Tm.; caramel, 14,5 Tm.; atún, 6,7 Tm.; mero, 4,8 Tm.; bonito, 3,8 Tm.; langosta, 1,5 Tm. Véase la observación que efectuamos en la nota 34.

horizonte de trabajo ha dado origen a la única actividad “industrial” existente en Formentera.

A principios del siglo XVIII fueron incorporadas al Estado y, en 1871, vendidas a una empresa privada.<sup>59</sup> La producción media hasta este momento era de unas 2.000 toneladas métricas, aunque había descendido notablemente a mediados del pasado siglo.<sup>60</sup> Existía un almacén para la sal y un cargadero en La Savina.

Con rapidez se procedió a la limpieza de los estanques entonces existentes y a la ocupación de nuevas tierras para el engrandecimiento de las salinas. Actualmente abarcan más de 100 hectáreas y su producción anual puede ser, normalmente, de unas 20.000 toneladas métricas.

## V. La población y los modos de vida

En la primera mitad del siglo XVIII la densidad de población era muy baja. Seguramente no rebasaba la cifra de 10 hab./Km<sup>2</sup>. Pero debió aumentar paulatinamente - el asentamiento en La Mola corresponde a estos años - hasta llegar a unos 1.200 los pobladores de Formentera a finales de siglo.<sup>61</sup> Con regularidad siguió una curva ascendente, aunque la inmigración permanente parece que era ya escasa. A mediados del siglo pasado el censo de 1858 arroja una cifra de 1.620 almas.<sup>63</sup> Pronto el número de pobladores fué de unos 2.000.<sup>64</sup> La importancia que de nuevo fueron adquiriendo las salinas, a partir de finales del siglo XIX, y una mayor regularidad en las comunicaciones marítimas, juntamente con el aumento poblacional mantenido por una natalidad al parecer relativamente alta, redundaron en aumento de densidad. Actualmente llega a unos 40 hab./Km<sup>2</sup>.<sup>65</sup>

<sup>59</sup> LUIS SALLYADOR (1886-1990), cit., pág. 428. En las págs. 427-432 pueden verse varios detalles acerca de Las Salinas.

<sup>60</sup> Según VIDAL CARRERAS, LUIS MARIA and MOLINA, EUGENIO (1880) : *Reseña física y geológica de las Islas de Ibiza y Formentera*. In “Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España”. VII, 67-113. Hay una separata, Madrid, 1880, 49 págs. Pág. 44, ocupaban entonces Las Salinas 248.219 metros cuadrados.

<sup>61</sup> ABAD Y LASIERRA, MANUEL (1907) , cit. , pàg. 428

<sup>62</sup> LACROIX, FRÉDÉRIC (1844-1847) : *Îles Baléares et Pityuses*. In “Lavallée, J. - Guérout, A. : Espagne depuis l’expulsion des maures jusq’à l’année 1847. l’Univers Pittoresque. Histoire et description de tous les peuples.”, Paris, Firmin Didot, V. *Balears*: un bloque de 17 págs, en el vol. 2 con 3 grabados. Hay una edición de 1863: *Iles Baléares et Pityuses*, hecha en París, Firmin Didot frères, fils et cie. 47 págs+10 gravats. Hay una traducción al castellano hecha en Barcelona. Panorama Universal. Europa. *Islas Baleares*. Imprenta del Fomento S.A., 1846, 16 págs+4 gravats. Se cita esta última :V. pàg. 16. MADOZ, PASCUAL (1845-1850) : *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid. Vol VIII,(1847). La Ilustración. Est. Tipográfico-Literario Universal. V.id. pàg. 142

<sup>63</sup> COMISIÓN DE ESTADÍSTICA GENERAL DEL REINO (1858) : *Nomenclátor de los pueblos de España*, Madrid, Imprenta Nacional. Vid. pàg. 109.

<sup>64</sup> JUNTA GENERAL DE ESTADÍSTICA (1863) : *Provincia de Baleares*. In “Censo de la población de España segun el recuento verificado en 25 de Diciembre de 1860.”, Madrid, Imprenta Nacional, 72-77 : 1.684 hab.; DIRECCIÓN GENERAL DEL INSTITUTO GEOGRÁFICO Y ESTADÍSTICO (1879), *Provincia de Baleares*. In “Resultados Generales del Censo de Población de España según el empadronamiento hecho el 31 de Diciembre de 1877.”, Madrid, Establecimiento Tipográfico de R. Labajos, 66-71: 1.846 hab.; INSTITUTO GEOGRÁFICO Y ESTADÍSTICO, DIRECCIÓN GENERAL DEL (1891-1892) : *Provincia de Baleares*. In “Censo de la Población de España según el empadronamiento hecho el 31 de Diciembre de 1887.”, Madrid, Imprenta de la Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico, 50-53 : 1984 (Población de hecho)

<sup>65</sup> 3.392 habitantes de hecho, en 1940.



Llama la atención que, a pesar de desenvolverse la población en un mundo económico cerrado y escaso, sin posibilidad de emprender nuevas tareas que redundarían en un pronto beneficio y en una ruptura del equilibrio al que antes aludíamos, ciertos detalles acusan una indudable aportación monetaria relativamente importante. La edificación de nuevas casas, las mejoras introducidas en varias facetas son fruto del aumento pecuniario en un número considerable de familias. El hecho curioso es que ello al parecer procede, por lo menos parcialmente, de una emigración temporal llevada a cabo por buena parte de los varones de la isla. Con la búsqueda de un nuevo horizonte de trabajo, el hombre intenta conseguir unas mejoras que ni la tierra ni el mar pueden ofrecerle en la misma Formentera.

### ***La emigración***

Esta gente siente la vocación marinera en forma muy acusada, y con ella la inquietud por conocer nuevas tierras y nuevos hombres. Se ha de señalar que no parece así a primera vista. Pero cuando se ahonda un poco, fácilmente puede notarse esta característica no sólo económica, sino también psicológica. Una buena parte de los varones formentereños emigraron de la isla durante su juventud para volver un número importante años después con un montoncito de dinero ahorrado y un cúmulo de recuerdos.

La emigración se encauzó generalmente hacia América del Sur y las Antillas. Es difícil explicar por qué no se dirigió hacia zonas más próximas, como los ibicencos, que en buena parte fueron hacia las costas del norte de África y singularmente a Argel.

Las primeras noticias que poseemos acerca de este movimiento de población pertenecen a principios del siglo XIX. En el momento de apogeo de la navegación a vela, varios formentereños se enrolaron en diversos buques en calidad de marineros. Pronto se generalizó la costumbre entre la gente joven. La mayoría de los barcos donde prestaban sus servicios pertenecían a Argentina, Uruguay y Cuba, quizá por mayor facilidad en el lenguaje, unido al hecho de tener todavía España varias posesiones en aquellas tierras americanas. Siguió - por un número relativamente escaso - una emigración de asentamiento en estas zonas, en la que gente que buscaba una ganancia rápida ejerció los oficios más diversos. Si en parte se confunde con la inmigración que América sufrió en el pasado siglo, se ha de destacar, en lo que concierne a los formentereños, que tuvo frecuentemente un carácter temporal, incluso entre los que se asentaron en alguna ciudad del Nuevo Continente y no se dedicaron a la vida marítima.

El ritmo del movimiento emigratorio es también un hecho interesante. La mayoría estaban cinco o seis años fuera de la isla, y regresaban entonces a ella, empezando la edificación de una nueva casa y estableciendo un nuevo hogar al casarse con una formentereña. Muy pocos dejaron de seguir esta forma de endogamia y aquéllos que no lo hicieron fueron los únicos que convirtieron la emigración en definitiva. Un número bastante crecido de los que habían regresado volvían a partir poco después, para pasar unos años fuera de Formentera, navegando de nuevo por el Mediterráneo o el Atlántico. Al cabo de otro período, de duración aproximada al primero, regresaban de nuevo, casi siempre ya definitivamente, dedicándose en adelante al modo de vida normal en la isla.

Pocos datos estadísticos conocemos acerca de ello, pero es seguro que afectó a gran parte de los varones en su juventud.<sup>66</sup> La emigración debió continuar durante todo el siglo

---

<sup>66</sup> Algunas noticias en la obra del ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR, cit., pág. 402. Todos nuestros datos respecto a este punto han sido obtenidos por encuestas orales.



XIX y principios del nuestro y parece alcanzar en aquellos momentos su apogeo. La primera Guerra europea la interrumpió y a partir de aquel momento se hizo más importante el servicio en barcos españoles. La crisis de las recientes guerras (la Civil española y la segunda Mundial) determinó una paralización, quizá momentánea, de ese movimiento emigratorio.

Aparte de mejoras materiales, se reflejan los resultados de la emigración temporal en otra categoría de hechos. Ha habido, gracias a ella, una más estrecha relación con la Península, singularmente con Barcelona, ciudad a la que acudían muchos de los que querían enrolarse en algún barco. Una mejora en el nivel cultural del país fué también fruto indirecto de estos movimientos. Algunas canciones,<sup>67</sup> algún patronímico, recuerdan la estancia en otras tierras. Pero si no fuera por unas cuantas fotos, de fuerte sabor, viejas y mohinas, que puede verse en el *porxo* de muchas casas, casi nada os evocaría la emigración. A no ser los vivos recuerdos que de su agitada juventud conserva el formentereño, bajo su semblante al parecer algo apagado e indiferente. El resultado directo e este movimiento - y en realidad el único fruto de valor geográfico - es la mejora en el nivel de vida, concretada singularmente en la aparición de un nuevo tipo de casa, que más adelante estudiaremos.

### ***El modo de vida mixto***

A cada horizonte de trabajo responde el hombre con una actividad típica. Es característica del formentereño el no ceñirse a una forma exclusiva de trabajo, sino dedicarse a la explotación de diversas posibilidades en el curso del año. Al adaptarse a ellas se crea así un modo de vida que es digno de estudio.

El habitante de nuestra isla es fundamentalmente agricultor. Pero no vive de espaldas al mar. Lo vimos cuando hablamos de su emigración temporal. Hemos de insistir ahora al indicar que, en momentos en los que los cultivos acucian poco, se dedica a la pesca, como otro medio de subvenir a sus necesidades. También, con regularidad, lleva a cabo anualmente una explotación del bosque. Así, pues, de ordinario presenta, a través del año, estas facetas de agricultor, pescador y leñador-carbonero, predominando la primera. Incidentalmente lleva a cabo otros trabajos, que señalaremos más adelante. Hemos de convenir que no es fácil explicarnos por qué no existe una especialización de tareas en vez de esta marcada complejidad en cada individuo. Posiblemente la insuficiencia económica que presentan separadamente las diversas actividades sea motivo de este modo de vida. Paralelamente en el formentereño se ha despertado una manera propia de concebir el mundo material como un conjunto de familias, cada una de las cuales tiende a llenar sus necesidades sin que quepa regularmente la compra o intercambio de productos. En este círculo de ideas, la ayuda interfamiliar sólo es precisa muy pocas veces. Prestaciones de trabajo no se necesitan casi nunca. En algunas ocasiones, escasas, son utensilios o medios de trabajo ajenos los que se utilizan. Tal es forzosamente el de las barcas de pesca, pues ni su coste ni la capacidad de las reducidas ensenadas (cala, caló) permitiría la existencia de un gran número. Cada barca queda varada y protegida en la cala por una sencilla construcción de madera (sa casa des llaut).

<sup>67</sup> HAUSSMANN, RAOUL (1938) : *Recherches ethno-anthropologiques sur les Pityuses*. In "Revue Anthropologique". Paris. XLVIII, 122-145 y 136-167. Véase también la nota 74.

Si antes apuntábamos las notas fundamentales de tal modo de vida, hemos de completarlo ahora - antes de analizar cada una de ellas - señalando otras actividades. Además de lo indicado, el formentereño será incidentalmente, pero con cierta regularidad, según lo permitan los otros trabajos, cantero, constructor de paredes, establos y casas, ganadero, cazador y sujeto agente de varias industrias caseras. Si el modo de vida familiar es complejo y autosuficiente, es preciso, claro está, una cierta distribución de tareas entre los varios miembros. Cabe, pues, hablar de las actividades del varón aisladamente como núcleo fundamental en este modo de vida.

Las tareas agrícolas se inician en noviembre con la siembra de la cebada y avena y de las varias leguminosas. Se empieza también la del trigo, que seguirá hasta mediados del próximo mes, y en algunos años más allá. A últimos de enero los trabajos se concretan principalmente en unas labores superficiales con el arado en los terrenos en barbecho, operación que se repetirá en marzo. Se lleva a cabo en aquel mes la poda de los árboles frutales, y en el siguiente se preparan las tierras a su alrededor y se hacen las nuevas plantaciones. Las labores de escarda se efectúan en marzo - juntamente con la siembra de patatas - y siguen en abril. A finales de este mes y principios del otro empieza la siega de la cebada y avena, que se prolongará hasta los comienzos de la del trigo, a mediados de junio. Durante esta tarea, y con la trilla y aventado del grano, el trabajo agrícola llega a su máxima intensidad. Hasta mediados de agosto es frecuente la jornada de doce horas. Después decrece notablemente, creándose otra etapa de escasa intensidad laboral en los cultivos hasta primeros de noviembre. En octubre ya han empezado a prepararse los campos con el arado, unido en algunos casos a una fertilización con abonos, generalmente orgánicos.

En el descanso invernal tiene lugar la explotación del bosque para leña, singularmente en enero. Cuando decrece esta actividad se inicia la de la pesca - marzo, abril - hasta el inicio del intenso trabajo agrícola veraniego. A mediados de agosto y en septiembre se lleva a cabo la explotación carbonera, juntamente con esporádicos casos de labor pesquera.

Los otros miembros de la familia contribuyen también con su trabajo. La mujer, en las operaciones de trilla y aventado, y singularmente en la recolección y preparación de los frutos arbóreos - durante todo el verano, higos; en septiembre, además, almendras y algarrobas, y en diciembre, las pocas aceitunas -. Los pequeños coadyuvan a estas tareas, y es misión especial suya el cuidado del reducido número de ovejas y cabras. Las mujeres mayores se dedican a tareas parecidas o a pequeñas industrias caseras, singularmente la preparación y trenzado de las fibras de pita para sombreros y alpargatas y el hilado a mano y tejido de la escasa lana.

El cuadro que hemos trazado es, posiblemente, simplista y esquemático en exceso. Tememos que se nos haya escapado algo de la variedad que la misma vida impone, tantos son los matices que los hechos humanos presentan siempre. Pero por lo menos debemos anotar las características que presentan otros modos de vida, en los que predominan otras actividades, o bien en los que existe hay una verdadera especialización en una determinada de ellas.

Es considerable la cantidad de hombres que viven fundamentalmente del mar, ya como pescadores, ya como marineros. Dominan en la parte baja de la isla, singularmente en los núcleos de La Savina y Es Caló. En invierno se dedican especialmente a la pesca del calamar; en primavera, del caramel, atún y priste; en verano y parte de otoño, del mero, denton, dorada, etc. La época de pesca puede prolongarse más o menos, según las

circunstancias climáticas y la cantidad de pescado, bastante variable.<sup>68</sup> Buen número de especies son objeto de pesca durante todo el año. Más adelante nos referiremos, al hablar de los transportes y el comercio, a los marineros.

La explotación salinera absorbe ordinariamente un número poco considerable de obreros.<sup>69</sup> Pero en el momento de la extracción y preparación de la sal - a partir de los primeros días de agosto - aumenta considerablemente.

### LOS MODOS DE VIDA

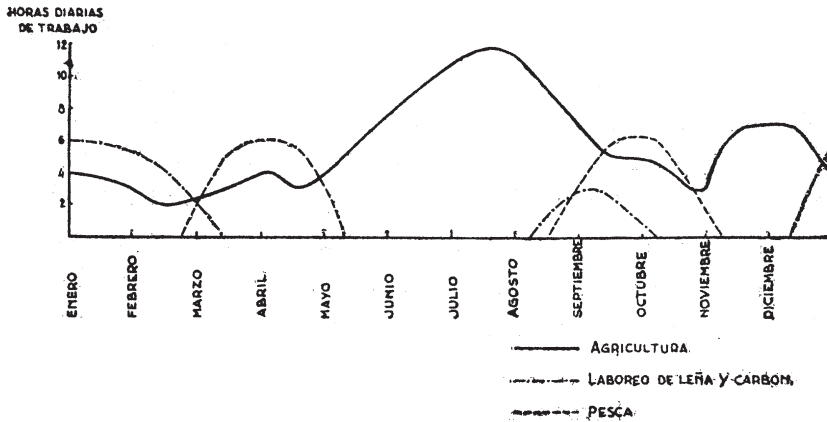


Fig. 6. *Modos de vida y curvas de trabajo.* Gráfico de las curvas de trabajo correspondientes a las principales ocupaciones del formentereño. Los máximos del trabajo agrícola corresponden a la siega y trilla (julio-agosto) y a la siembra de cereales (noviembre-diciembre). Las diversas ocupaciones representadas pueden realizarse, por lo menos en parte, por el mismo sujeto. Nótese el predominio del trabajo agrícola. Incidentalmente se puede llevar a cabo, además de las señaladas, otras actividades complementarias.

Debe señalarse todavía alguna otra especialización como la de la construcción - canteras, edificación - y transportes. Asimismo se dedica al comercio un reducido grupo de isleños. Pero en muchos casos lo simultanean con otras actividades, singularmente con la agrícola.

#### *El régimen alimentario*

La proverbial frugalidad del hombre mediterráneo se acusa claramente en el formentereño. Su régimen alimenticio es simple en calidades y bastante reducido en cantidad. El pan y las legumbres son su fundamento. A pesar del trabajo - bastante agobiante en algunos momentos -, no parece necesitar más el hombre de esta isla.

Por la mañana, inmediatamente después de levantarse y antes de empezar el trabajo, toman algunos un sorbo de café. Entre las siete y las ocho desayunan (*esmorzar*). Consiste

<sup>68</sup> En 1946 se pescaron más de 50 Tm. de calamares, lo que representa casi el doble de la producción normal.

<sup>69</sup> Cincuenta obreros en 1947.

éste en pan acompañado de un trozo de queso o sobrasada (*companatge*) o un pescado. En verano va precedido de una sencilla ensalada de patatas, tomate y lechuga. La comida del mediodía (*dinar*), se compone de un plato abundante de legumbres, seguido de un poco de queso o fruta. En los domingos y fiestas hay un segundo plato a base de carne o, singularmente en invierno, tocino. La cena (*sopar*), que tiene lugar poco después de oscurecer, a la luz de la vela o del pequeño aparato de acetileno, consiste en un plato de legumbres o bien sopas hechas a base de harina de maíz, generalmente, a la que se añade en ocasiones leche. En verano toman antes, al igual que en el desayuno, una sobria ensalada.

El régimen alimentario sufre pocas modificaciones respecto al que hemos indicado.<sup>70</sup> Sólo varía en las fiestas<sup>71</sup> o en ocasión de la matanza del cerdo (*sa matança*), que constituye un verdadero acontecimiento. Es curioso señalar que, como al parecer en todo el Mediterráneo, los pasteles caseros típicos tienen el gusto marcadamente dulzón y son hechos generalmente de almendras, harina y azúcar. En Formentera existe, además de *es flaó* y *sa greixonera*, la salsa de almendras de Navidad, a base de almendras, el caldo obtenido del pollo y azúcar.

Destaquemos algunos aspectos de valor geográfico. En primer lugar, la perfecta adecuación entre el modo de vida y la alimentación. Paralelamente a un dominio de la actividad agrícola predomina un régimen alimentario vegetariano, Los cereales y las patatas suministran los hidratos de carbono amiláceos y las legumbres las necesarias proteínas. La grasa utilizada es el aceite y la bebida fundamental es el vino, de fuerte graduación, pero medianamente elaborado. El azúcar viene substituído en buena parte por determinados frutos, en particular los higos y la miel. El complejo modo de vida se refleja en el aprovechamiento de otros alimentos, que complementan a los de procedencia vegetal, aportando sobre todo proteínas. Tal función llenan el queso, la leche, el pescado, la carne y los huevos.

## VI. La vida de relación y el comercio

El formentereño siente escasamente la necesidad de una vida de relación más o menos intensa. Vive bastante aislado, metido en el ambiente familiar, ocupado en los trabajos de su casa y sus tierras.

### *Las relaciones sociales y las comunicaciones*

Vimos ya como pocas exigencias le impelían a romper ese círculo en el que se desarrolla su vida. Aparte de determinados intereses económicos, que más adelante concretaremos, sólo las jornadas festivas constituyen un medio activo de relación. La misa del domingo agrupa a la gente que durante los días festivos permanecen dispersas. En el *porxo*<sup>72</sup> de la iglesia o en la plaza que se extiende ante su fachada, tienen entonces ocasión

<sup>70</sup> Los huevos se destinan en buena parte a la venta y, asimismo, las aves de corral y conejos. El consumo de leche es bastante irregular, según las familias y las épocas del año.

<sup>71</sup> Navidad es la más celebrada. La comida consta de caldo y pollo o carnero. Se finaliza con la típica *salsa d'ametlles*.

<sup>72</sup> Por el motivo que indicamos, se explica la importancia que en el trazado del edificio se le concede. En Formentera no hay un ejemplo tan interesante como el *porxo* de la iglesia de Sant Jordi, en Ibiza, que presenta una amplia extensión. Resguardados de la lluvia o el calor, los hombres, con sus enlutados trajes domingueros, que contrastaban con el blanco encalado de los muros, discutían calmosamente.

de hablar larga y tranquilamente. La inexistencia de ferias y mercados, el carecer los núcleos de población de centros recreativos - excepto los cafés -, da todavía mayor valor a la iglesia como centro vital de su demarcación. En determinadas fiestas anuales se agudiza todavía más este aspecto.<sup>73</sup> Unido a las funciones religiosas se celebran diversos actos profanos - el baile, *sa llarga* y *sa curta*, y el canto, *sa cantada*, típicos,<sup>74</sup> que son también motivo, en este caso, de intensa relación social. Existe además, reconocida como división del área de la parroquia, la llamada *vénda*, que agrupa los habitantes de las casas aisladas de un determinado sector.

Excepto el caso de determinados comerciantes o gentes a quienes su profesión lo exige, el formentereño sale raramente de su isla. Los desplazamientos se canalizan, claro está, hacia Ibiza, centro de las Pityusas, *sa Vila* por antonomasia. Aunque dos motoveleros establecen comunicación tres o cuatro veces por semana con la isla hermana, no es numerosa la cantidad de personas que la utilizan. Excepto los que habitualmente se desplazan - un grupo reducido -, sólo unos cuantos se trasladan, movidos generalmente por imperiosos motivos de relación o necesidad familiar.

Desde hace unos años, las mayores facilidades en la comunicación entre los diversos núcleos de Formentera, al mejorar el estado y trazado de los caminos - juntamente con el establecimiento de un servicio marítimo regular con Ibiza -, ha influido en abrir algo los horizontes de relación, repercutiendo en una mayor cantidad de desplazamientos. El antiguo camino de La Savina a Sant Francesc y de este núcleo a La Mola, pasó a ser, a principios del siglo XX, una humilde carretera, calificada como camino comarcal, y que une el puerto de Formentera con el faro de La Mola, pasando por San Francisco, Sant Ferran, Es Caló y El Pilar. Es el nervio longitudinal de comunicaciones, verdadero eje de la vida de relación y comercial. Casi perpendicular a él, el nervio transversal de la isla diríamos, se ha construido últimamente un camino vecinal que une el anterior y el núcleo de Sant Francesc con el cap de Barbaria. Aparte de los citados, una numerosa maraña de caminos cubre toda la isla. Es un claro ejemplo de las comunicaciones en red, típicas de la población dispersa, que se opone al ancho, recto y único de la concentrada.

### ***Producción económica y actividades comerciales***

Conforme a todo lo que hasta aquí hemos consignado las transacciones comerciales alcanzan una baja proporción. Prescindimos de la industria salinera, cuya producción total se destina a las salinas de Ibiza para ser exportada desde el embarcadero de La Canal.

La producción agrícola, ganadera y forestal es absorbida en buena parte por la población formentereña. Se destinan normalmente a la exportación bastantes quesos, huevos y pieles de animal, y en menor cantidad o número, leche, algunos frutos, conejos y aves de corral.<sup>75</sup> La importancia de estas transacciones - y en realidad se puede generalizar

<sup>73</sup> En Formentera se celebra sobre todo la fiesta de Sant Jaume, en la parte baja de la isla, y la de Nuestra Señora del Pilar, en La Mola.

<sup>74</sup> Para el estudio del aspecto folklórico y etnográfico, puede consultarse, además de las obras ya citadas (SPELBRINK y la nota 67): RULLAN, JOSE (1881) : *La Xacota (Costums eivissencs)*, in "Almanaque Balear", Palma, 93, y NAVARRO, VICTOR (1901) : *Costumbres de las Pithusas*. Memoria que obtuvo el quinto premio en el primer concurso especial sobre derecho consuetudinario y economía popular, abierto por la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas para el año 1897. Madrid, Imp. del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús., 216.

<sup>75</sup> La producción de huevos en 1947 fué de 14.400 docenas, en buena parte exportados a Ibiza; la de pieles de oveja, 787,50 Kgs., y de cabra, 212,5 Kgs., exportadas en su totalidad. Téngase en cuenta la nota 34.

para todas - depende principalmente del valor comercial que adquiere el puerto de Ibiza, según los servicios marítimos en él establecidos, pues la mayor parte de los productos no se consumen en la isla vecina, sino en Alicante, Valencia y singularmente en Barcelona.<sup>76</sup> Las ganancias procedentes de estas ventas permiten adquirir al formentereño varios productos y utensilios -cerámica, objetos de metal, aperos de labranza, etc.- que él no puede obtener directamente y que son indispensables a su vida y trabajo.

La exportación pesquera, sobre todo en determinadas épocas del año, puede adquirir importancia. Se dedican a ella, corrientemente las especies de más estima - calamar, mero, langosta, etc. -. Los centros habituales de consumo son Ibiza, Barcelona y Alicante.

De las otras exportaciones sólo tiene importancia habitualmente la de piedra para la construcción, dada la abundancia que de estos materiales presenta Formentera.

La importación se reduce a unos cuantos materiales y objetos de los que antes hemos ya indicado algunos. Debemos añadir las telas para vestido, prendas confeccionadas - aunque, en general, se prefiere adquirirlas directamente en Ibiza -, aparejos y utensilios diversos y unos pocos productos farmacéuticos y culinarios.

La actividad del comercio interior se concreta en las tiendas. Es característica de ellas su acentuada dispersión y el encontrarse localizadas a lo largo de la carretera longitudinal de la isla.<sup>77</sup> No hay en ellas, por otra parte, especialización de venta. Por el contrario, reúnen una cantidad sumamente diversa de objetos y productos. Son, a un mismo tiempo, tiendas de comestibles y bebidas, cacharrerías, ferreterías, mercerías, etc. Algunas agrupan todavía otras funciones, tales como las de panaderías y estanco. Así, pues, paralelamente a la dispersión humana en el poblamiento y a la concentración personal de actividades en cuanto a los modos de vida, el comercio presenta una acusada dispersión junto con una marcada yuxtaposición de ventas. Sólo en Sant Francesc existen dos carnicerías, constituyendo los dos únicos ejemplos de especialización comercial.<sup>78</sup> Unos cuantos cafés - seis se cuentan en toda la isla - juegan un importante papel social al relacionar, durante determinados días, a los formentereños, que comúnmente viven aislados. Un par de fondas, en toda la isla, acogen a los pocos forasteros.

## VII. El paisaje y el poblamiento

A través de nuestro trabajo va hemos esbozado o aludido a alguno de los caracteres paisajísticos más acusados. A pesar de ello, una vez analizados un buen número de aspectos geográficos, no creemos inútil sistematizar en una breve exposición los rasgos fundamentales del paisaje formentereño.

### *Paisaje natural y paisaje humano*

En estas tierras nada da verdaderamente la sensación de grandeza. Faltan verticalidades impresionantes y tampoco la horizontalidad se presenta como una gran magnitud. En lo que respecta a la primera cualidad, sólo los acantilados de La Mola

---

<sup>76</sup> El establecer de nuevo recientemente, en el año 1947, el servicio directo semanal Ibiza-Barcelona ha repercutido también en el desarrollo, dentro de sus escasas posibilidades, de! comercio formentereño.

<sup>77</sup> En 1947 existían en Formentera 21 tiendas.

<sup>78</sup> Se sacrificaron para el abastecimiento de carne, en el mismo año antes citado, 630 ovejas y 425 cabras.

destacan. Parece, pues, que debiera ser la llanura quien nos diese su sensación dominante en el paisaje. Pero en realidad no es así. La pequeña extensión de la isla no permitiría quizás una impresión excesivamente grandiosa de los llanos que pudieran presentarse. Pero además la erosión diferencial y las fracturas del SO. han determinado la formación de un modelado suavemente accidentado, pero suficiente para cerrar el horizonte de nuestra visualidad. Otros factores ayudan a alejarnos de la típica sensación que ante la llanura recibimos. La grandiosidad de ésta parece residir en su inmensidad y en su simplicidad. La primera, decíamos, no existe en Formentera. La segunda - unidad de aspecto, monotonía, uniformidad - tampoco se presenta. Y es el hombre quien fundamentalmente la ha destruido. No existen grandes extensiones de bosques, ni de cultivos, ni de yermos. Todo se ofrece ante nuestros ojos como pequeñas muestras, como reducidos grupos. Junto al bosquecillo, sobre limos y arenas, una pequeña viña; algo más lejos, tierras en barbecho; el lomo yermo de una colina calcárea; un retazo de tierra llana para cereales; el huerto y la casa. Aquí y allá unos cuantos olivos o almendros y más densas y ordenadas las higueras, que a veces se apretujan junto a la vivienda. Y así se repite la diversidad: los bosquecillos, los matorrales, los campos y las casas, las tierras rocosas más o menos estériles sucediéndose paulatinamente. Los árboles frutales, algún viñedo van apareciendo también a cada nueva hondonada, a cada nuevo recodo. Y siempre como centro la pequeña casa, símbolo de una división de las tierras en propiedades de escasa extensión y de producción variada. Incluso en aquellas zonas donde morfológicamente la llanura es acusada, como en buena parte de La Mola, la perfecta dispersión de la vivienda humana, juntamente con las interminables y numerosas paredes de piedra seca, ayudan a disgregar la unidad y a rehuir la monotonía del paisaje.

Paralelamente las sensaciones cromáticas son sumamente variadas. No sólo en las zonas costeras donde el azul del mar y el movimiento de las aguas dan un nuevo colorido al paisaje, junto con una viveza característica. En el interior, los verdes de las sabinas y los pinos se pierden, de pronto, para aparecer sólo - sobre el ocre pardusco de los campos segados - el verde grisáceo de los olivos o la mancha verdosa y brillante, redonda y aplastada, de las higueras. Los cuadros de los diferentes cultivos son otros tantos matices en el colorido del paisaje. Surge en él como nota claramente definida, vibrante, el limpio blanco de las casas, sin duda uno de los rasgos más característicos. Los grises de las calizas y margas, el tono rojizo o amarillento de las arcillas y el *marès*, el matiz blanquecino de los arenales, son otras tantas notas en el colorido del suelo. Sólo el cielo presenta, sobre todo en los días de verano, una perfecta unidad azul, algo pálido y desleído. Es entonces cuando una luminosidad extraordinaria, casi excesiva, baña todo el paisaje formentereño, desdibujando los objetos lejanos. En el ritmo estacional es éste uno de los aspectos más acusados, contrastando con los grises días invernales, bajo un régimen ventoso muchas veces, de luz ponderada y horizontes en ocasiones limpiamente recortados.

La unidad del paisaje es, en la zona de cultivos, las tierras que constituyen la propiedad familiar. Cada una de ellas forma una porción más o menos individualizada (*sa hisenda*), separada de las otras con frecuencia por el correspondiente muro de piedras. Por algún lado, un seto de parras, el bosque o el camino indican el término de la propiedad. Generalmente quien reside en la casa es el dueño de la finca. Las aparcerías y arrendamientos son poco corrientes. En el primer caso, cuando los pagos son en especie - generalmente la



mitad de la producción -, se llama al aparcerero *majoral*.<sup>79</sup> En el segundo, el arrendatario recibe el nombre de *pagès a renda*.

### **La casa**

No sólo como destacado elemento en el paisaje debe tratarse especialmente de la casa. Ésta constituye al mismo tiempo la manifestación más clara y concreta de los modos de vida del hombre, de sus relaciones económicas y biológicas con el medio. La casa viene a ser la síntesis más tangible y más interesante de los diversos fenómenos geográficos.

En los materiales utilizados la habitación formentereña es fundamentalmente un resultado directo de los medios que proporcionan el suelo y la vegetación. Las calizas compactas - mucho menos abundantes que en Ibiza, donde las hiladas neocomienses, por ejemplo, pueden ser fácilmente explotadas y ofrecen piedra de buena calidad - se utilizan para la construcción de los muros de la casa. Por el contrario, el *marès* se encuentra en Formentera en grandes cantidades. Es piedra de fácil labra, de poca densidad y por todo ello de sencillo empleo, unido a una gran economía. Sirve para la construcción de las varias paredes de separación en el interior de las casas. A veces se utiliza también para los muros; pero en este caso se escoge un tipo de *marès* más compacto y resistente y que, a ser posible, no produzca eflorescencias salinas con el tiempo.<sup>80</sup> Los ladrillos y tejas se importan comúnmente de la isla vecina. En la nuestra no existen las margas amarillentas neocomienses y son más escasas y de peor calidad las rojizas cuaternarias que, junto con las primeras, se utilizan para la construcción de baldosas, tejas y objetos de alfarería.<sup>81</sup> La madera más usada para las varias necesidades constructivas - vigas, puertas, etc. - es la de sabina y se concede una menor estimación a la del pino. Finalmente, como indicaremos más adelante, en ocasiones se utiliza en la construcción del techo carbón y algas, estas últimas recogidas en las playas. El primitivo tipo formentereño es la sencilla casa ibicenca, pequeña, de un solo piso, de techo plano y conjunto paralelepípedo rectangular, de posible filiación berberisca o que, quizás, arranca de una vieja tradición mediterránea.<sup>82</sup> Las descripciones y datos que poseemos permiten asegurar que esta forma dominó en todo el siglo XVIII y buena parte del XIX.<sup>83</sup> La composición de esta casa es muy simple: consta de una amplia pieza rectangular (*es porxo*), a la que da directamente la puerta de entrada. A un lado, se abre una habitación de menor capacidad, donde guardan los productos

<sup>79</sup> Debemos indicar que no corresponden al *masover* catalán. Entre otros detalles, se separa de éste porque el *majoral* formentereño suele participar en el pago de la contribución - una mitad, comúnmente -, teniendo por ello más derechos sobre el inmueble.

<sup>80</sup> En las explotaciones cercanas a La Mola presenta tales características. Se nos ha indicado que estas casas, construídas exclusivamente con *marès*, resultan más húmedas y más calientes

<sup>81</sup> VIDAL CARRERAS, LUIS MARIA and MOLINA, EUGENIO (1880) : *Reseña física y geológica de las Islas de Ibiza y Formentera*. In "Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España". VII, 67-113., págs. 91-92. En Ibiza las margas amarillentas neocomienses se utilizan también para formar, apisonándolas, el terrado de la mayor parte de las casas. Debido a la fuerte cantidad de arcilla que contienen, ofrecen la consiguiente impermeabilidad.

<sup>82</sup> SPELBRINK, WALTER (1936-1937) : *Die Mittelmeerinseln Eivissa und Formentera. Eine Kulturgeschichtliche und lexicographische Darstellung*. In "Butlletí de Dialectologia Catalana". Barcelona. Vid. XXIV (1936) y XXV (1937), XXIV, págs. 209, 213-215. Este autor la llama "la casa cúbica irregular".

<sup>83</sup> Los dibujos y descripciones de la obra del ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR reflejan claramente tal estado de cosas. Cit. véase singularmente págs. 382 y 413.

recogidos (*es rebost*).<sup>84</sup> A veces éste no existe, y tal lugar está ocupado por la cocina (*sa cuina*) y el horno del pan (*es forn*).<sup>85</sup> En ocasiones se presentan los dos ámbitos adosados a lado y lado del *porxo*. Unidos a él, en profundidad, se encuentran los dos dormitorios (*ses cases de dormir*). Hay además, cercanos a la casa, la cisterna o el pozo, los corrales (*es corral*s) y algunas veces una sencilla construcción resguarda el carro y las herramientas de trabajo (*sa casa des carro* o *sa casa de fora*). En lugar batido por el viento existe la era (*s'era*).

La orientación de la fachada, generalmente hacia el sur, buscando una mejor exposición solar y resguardándose de los vientos norteños, intensos y fríos. Una cubierta de ramas de pino, sostenida por dos palos, (*s'enramada*), resguarda la entrada contra el fuerte sol veraniego. La carencia de balcones, las ventanas escasas y pequeñas nos hablan de un país de acentuada luminosidad.

La pieza fundamental de la casa es el *porxo*. La misma denominación que reciben los dos dormitorios nos dan cierta idea de su independencia y, por tanto, de mera yuxtaposición a esta habitación fundamental. Los muros son de piedra unida por una mezcla de cal y grava (*mescla*); las paredes (*mitjanades*), que separan las varias dependencias, son de *marès*. El techo está formado por un cielo raso. Encima hay una capa de algas - para aislar la habitación del medio exterior - y otras dos de carbón (*carbonell*) y arcilla amarilla para impermeabilizar la cubierta de la casa. En el *porxo* transcurre toda la vida casera, diurna, del formentereño. Allí come, allí charla con sus familiares, allí prepara y arregla sus trabajos y asuntos. En su muro se abre una hornacina con las jarras para el agua, sostenidas por una madera (*es banc gerrer*). El precioso líquido es motivo de amable invitación para el amigo o el desconocido que en la casa entra, o acaso una justificación más para que, sentado en el *porxo*, pueda el hombre de estas tierras descansar en su labor.

Cada dependencia de la casa, tanto las que forman la vivienda humana como las anejas, rinden al hombre su función económica y sólo algunas de ellas - los dormitorios - cubren meramente unas exigencias vitales. Insistamos en el papel que como almacén de productos agrícolas y ganaderos juegan el *porxo* y el *rebost*. En el techo de la primera habitación, y más frecuentemente bajo la *enramada*, se secan, colgados, varios frutos: tomates, cebollas, etc. En el suelo, junto a la entrada a encima del techo de la casa, veremos secarse en verano y otoño los dulzones higos. En los corrales - de piedra seca, generalmente pequeños-<sup>86</sup> se encierran durante la noche y en los días lluviosos el pequeño hato de ganado cabrío o lanar y los negruzcos cerdos. Las gallinas corretean por entre las chumberas de un pequeño recinto (*es tancó*) cuadrangular. Todo da una clara sensación de estar al servicio del hombre, como si los varios elementos de la casa fuesen otros tantos utensilios de la actividad económica y humana. Como un símbolo global de todo ello, la cobertura de la casa, en este tipo ibicenco, se convierte en una superficie más de las destinadas a recoger avaramente las aguas de lluvia que por la encalada pared irán a parar a la cisterna.

<sup>84</sup> A veces recibe nombres más concretos, aunque en ocasiones también se aplican a una parte del *porxo*, que ha sido habilitado para tales fines, con o sin una pared medianera de altura y situación diversa: el sitio del grano (*es siti des gra*), sitio del vino (*es siti des vi*), etc.

<sup>85</sup> Parece que en la casa ibicenco primitiva la cocina estaba separada de la construcción que servía propiamente de habitación humana. Esta constaría sólo del *porxo* y dormitorios, formando en conjunto una planta rectangular.

<sup>86</sup> Solamente adquieren estas construcciones una mayor amplitud cuando hay un animal de tiro o carga.

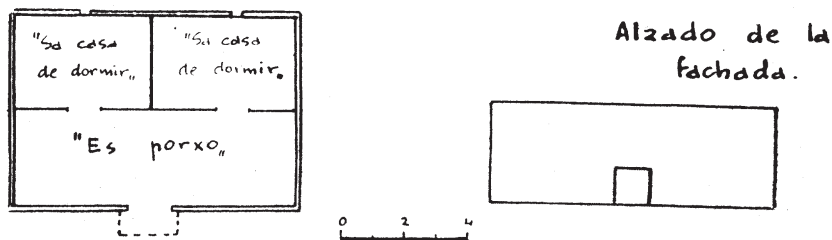


Fig. 7. La casa de tipo ibicenco primitivo. Morada de reducidas dimensiones, paralelepípedica, construida con piedra caliza y marès, cubierta con terrado. Los corrales están separados de la casa.

El tipo de casa que hasta aquí hemos descrito debió empezar pronto su evolución, yuxtaponiendo nuevas dependencias a las que ya conocemos. Es difícil saber si las formas surgieron sin ninguna relación con otras parecidas de Ibiza o son fruto de las relaciones culturales entre las dos islas. Desde su punto de vista etnográfico, Spelbrink ha descrito muy detalladamente los elementos de las diversas construcciones en las Pityusas y las ha agrupado convenientemente, aunque quizá dando un excesivo valor al aspecto meramente formal. Nosotros sólo indicaremos que la evolución de la casa ibicenco, de techo llano, de planta única y rectangular, de conjunto paralelepípedo, da en Formentera una casa más amplia, con una, dos o varias habitaciones yuxtapuestas a la anterior, y en algunos casos con un nuevo piso que nunca cubre toda la planta.<sup>87</sup> Todo ello puede explicarse perfectamente por mayor necesidad de espacio debido a un aumento en la producción y en el número de familiares y quizá también a un mejor sentido del bienestar. Es conveniente indicar que la morfología de la casa y los materiales empleados, y no digamos ya la utilización de las varias dependencias, sigue respondiendo a las mismas posibilidades y necesidades geográficas que determinaron - en el grado que ello es posible - la creación del sencillo tipo primitivo.

Poseemos datos más concretos sobre la aparición de una nueva forma, la casa de dos crujías, originada por las influencias etnográficas que los formentereños emigrantes trajeron consigo. Sobre el paisaje de esta isla la casa de techo en caballete y con tejas, encalada o de color pardusco, de dimensiones mayores que la cúbica, singularmente en altura, es la huella de las emigraciones temporales a las que antes aludíamos. Las influencias peninsulares, y concretamente catalanas,<sup>88</sup> parecen claras. Pero persiste la misma planta y la misma distribución que en la casa de tipo ibicenco, hecho geográfico de indudable interés. Sólo cambia el uso de ciertos materiales, sobre todo en el techo, donde no se utilizan ni el carbón pulverizado ni la arcilla.<sup>89</sup> Y asimismo se modifican otros detalles constructivos, buscando un mayor bienestar y solidez.<sup>90</sup> En algunos casos, no muy frecuentes, este tipo puede presentar también un primer piso.

<sup>87</sup> En otras se modifica incluso la primitiva planta, presentando una marcada irregularidad y una distribución diferente en las habitaciones.

<sup>88</sup> SPELBRINK (1936-1937) llama a este tipo "la casa catalana". Respecto a Formentera, véase sobre todo las págs. 222-228.

<sup>89</sup> Sustentadas por las vigas hay en el techo las maderas transversales (*es tegell*). Entre éstas y las tejas (*ses teules*) ponen, generalmente, una capa de mezcla formada, según dijimos, de cal y grava o bien por restos secos de las llamadas, con una cierta inexactitud, algues. En ocasiones el *tegell* viene sustituido por piezas de *marès* escuadradas.

<sup>90</sup> Así, la *enramada* se construye de obra. Se compone de dos pilares (*es pilars*) sustentando una pequeña cubierta adosada a la fachada, encima de la puerta, formada por el *tegell* y tejas.

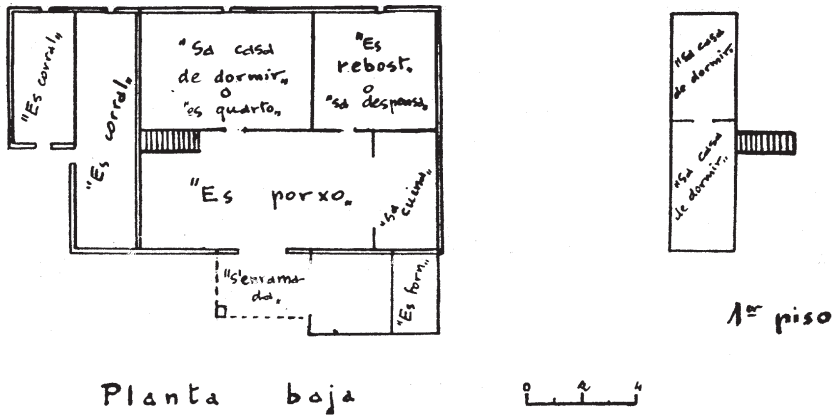


Fig. 8. La casa de tipo ibicenco evolucionado. Can Talaies, en la Mola (véase lámina III, fig. 2). Respondiendo a un mejor aprovechamiento económico y a una elevación en el nivel de vida, la casa se construye con más solidez y pulcritud y adquiere, al mismo tiempo, mayores dimensiones. Incluso, en algunas ocasiones - como en ésta - se yuxtapone un primer piso que cubre parte de la planta.

A mediados del siglo pasado predominaba con mucho el tipo ibicenco primitivo. Desconocemos el porcentaje que presentaba la forma evolucionada. El tipo con tejado era casi inexistente. Tal es el cuadro que nos describe el Archiduque Luis Salvador,<sup>91</sup> confirmado por los datos obtenidos en las encuestas, junto con los restos aún existentes.<sup>92</sup> En menos de un siglo el cambio ha sido muy notable. Ha desaparecido casi por completo la forma ibicenca primitiva, y aunque actualmente son bastante numerosos los ejemplos de la ibicenca más o menos evolucionada, en conjunto domina - sobre todo en la parte baja de la isla - la casa con tejas y de dos crujiás. La inmensa mayoría de los edificios son de una sola planta. Solo un 6 %, aproximadamente, presenta dos pisos.<sup>93</sup>

<sup>91</sup> LUIS SALVADOR (1886-1990), cit., pág. 182. Ofrece mucho interés el grabado intercalado entre las págs. 412 y 413, representando el núcleo de Sant Francesc Xavier. Al comparar las moradas formentereñas con las ibicencas, indica que aquellas "son más bajas y miserables". Hoy tal juicio es completamente inexacto. Precisamente se nota con facilidad, en el formentereño, dentro la vida forzosamente algo austera, un afán por la pulcritud y belleza, muy simple, si se quiere, de la casa.

<sup>92</sup> En La Mola indican concretamente la primera casa - Can Pep Roig - que fué cubierta con tejas. Lo es a una sola vertiente.

<sup>93</sup> En el año 1930 de los 605 edificios, 567 eran de un piso, 36 de dos pisos y 2 de tres pisos. Estos últimos son de utilización industrial, en las Salinas.

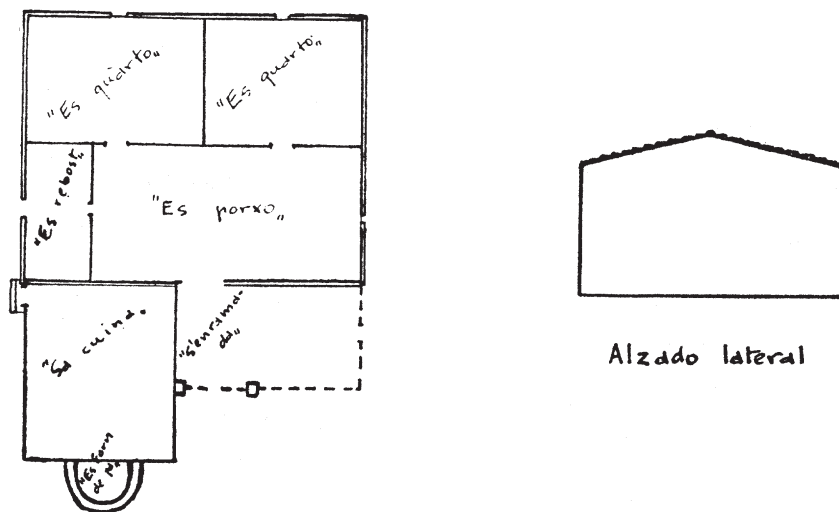


Fig. 9. *La casa de tejas*. Can Joanet Iern (cerca de Sant Francesc Xavier). Véase lám. IV, fig. 1. La disposición de la casa sigue siendo parecida a la de tipo ibicenco, con el porxo como pieza fundamental. En realidad, el nuevo tipo no es exponente de un cambio en el modo de vida, sino el resultado de influencias etnológicas aportadas por los emigrantes, especialmente los temporales. Dos formas de cubrir el terrado y la teja, han entrado en pugna, paralelamente a la nueva disposición en dos crujiás. En la actualidad, en Formentera, domina netamente el segundo procedimiento. El plano está trazado a la misma escala que los dos anteriores.

### ***Los núcleos de población***

Casi todas las casas se muestran, en el paisaje formentereño, aisladas unas de otras. Un 85 % de ellas presenta tal carácter y aún hemos de tener en cuenta que las restantes forman parte de siete pequeños núcleos diferentes. De estos últimos, tres pertenecen a las respectivas parroquias: Sant Francesc Xavier - el mayor, con 41 edificios y 173 habitantes de hecho en 1930 - y Sant Ferran - mucho menor, con siete edificios y 39 habitantes - en la parte baja de la isla; en La Mola existe un reducido agrupamiento, parecido al últimamente citado, junto a la iglesia de El Pilar. Diversos motivos originan los otros núcleos: la actividad pesquera, los de Ses Roques y Es Caló; la industrial, el de Ses Salines. Junto al embarcadero de La Savina ha surgido también un pequeño agrupamiento. Conviene destacar, en cuanto a la morfología que estos núcleos de población presentan, que en todos ellos - excepto en el de Sant Francesc - las casas aparecen entre si más o menos separadas, sin ni tan sólo insinuar posibles y futuras calles.

Ya anteriormente nos hemos referido a esta marcada dispersión del poblamiento para que de nuevo ahora volvamos a insistir. En definitiva, constituye una característica más de estas tierras formentereñas que vienen a ser, sin duda, una expresión típica y altamente interesante del mundo rural mediterráneo.

## Bibliografía

- ABAD Y LASIERRA, MANUEL (1907) : *Breve noticia del estado natural, civil, militar y político que hoy tienen las Islas de Ibiza y Formentera, con sus adyacentes, escrita por \_\_\_\_\_, primer obispo que fue de Ibiza (Firmado por el autor a 6 de Setiembre de 1786)*. In “Boletín de la Real Academia de la Historia”. Madrid. LI, IV. (Diciembre 1907). 417-446.
- ENSEÑAT, JUAN B.; LLOBET FERRER, A. y ROSSELLÓ, BARTOLOMÉ DE (1929): *Ibiza y Formentera*. Barcelona, Biblioteca de Turismo de la Sociedad de Atracción de Forasteros., XIX, 60.
- FALLOT, PAUL (1923) : *Esquisse morfologique des Îles Baléars*. In “Revue de Géographie Alpine”. Grenoble. 9, 421-448.
- FONT QUER, PIUS (1927) : *La flora de las Pityusas y sus afinidades con la Península Ibérica*. In “Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona”. Barcelona. XX (III época), 4. 109-154.
- KNOCHE, HERMAN (1921-1923) : *Flora Balearica. Étude phytogéographique sur les Îles Baléars*. Montpellier, 3 vols.
- LUIS SALVADOR, ARCHIDUQUE (1886-1890) : *Las Baleares*. Vol. II: *Las antiguas Pityusas. Obra escrita y publicada en alemán con el título “Die Balearen in Wort und Bild Geschildert”. Versión castellana de D. Santiago Palacios, Vicecónsul de España en Berlín, corregida y considerablemente aumentada con anuencia y conforme a las indicaciones del autor, por D. Francisco Manuel de los Herreros y Schwager, Director del Instituto Balear*. Palma, I. de la Biblioteca Popular - I. del Comercio, 2 vols. que corresponden al vol. I del original. (La parte referente a Formentera comprende las páginas 369-456 del segundo volumen)
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1915) : *Santa María la Mayor. Los cronistas. (Apuntes Històricos)*. Ibiza, Imprenta de Mariano Tur, XX+152.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1931) : *Ebusus. Ciclo romano*. Palma.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1935). Palma, Imp. de Francisco Soler Prats, 78.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1936) : *Historia de Ibiza.III. Crónicas siglos XIII y XIV*. Palma, Imp. de Francisco Soler Prats, 54.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1940) : *Historia de Ibiza.IV. Crónicas siglo XV*. Palma, Imp. de la Viuda de Francisco Soler Prats, 41.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1941) : *Historia de Ibiza.V. Crónicas siglo XVI*. Palma, Imp. de la Viuda de Francisco Soler Prats, 45.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1942) : *Historia de Ibiza.VI. Crónicas siglo XVII*. Palma, Imp. de la Viuda de Francisco Soler Prats, 45. : *Historia de Ibiza. II. El Feudalismo*
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1943) : *Historia de Ibiza. VII. Crónicas siglo XVIII*. Palma, Imp. de la Viuda de Francisco Soler Prats, 62.
- NOLAN, M.H. (1895) : *Rasgos generales de la estructura geológica del archipiélago balear*. In “Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España”. XXII, pág. 117
- PIFERRER FÁBREGAS, PABLO Y QUADRADO NIETO, JOSÉ MARÍA (1888 - 1891) : *Islas Baleares*. Fotogramas de Joaritz y Meriezcurrera, dibujos de Obiols Delgado. España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia. Barcelona, Daniel Cortezo, Fascículos 180-255 de la colección, V-XVIII, 19-1424 + 9 fotolit. (2 a color)+ 63 ilustr. Texto de Piferrer con notas de Quadrado, quien también

añade otros textos adicionales que constituyen dos tercios del volumen. Hay una edición hecha en Palma, por Editorial Mallorquina, 1947-1951, 9 vols., sin ilustraciones.

SPELBRINK, WALTER (1936-1937) : *Die Mittelmeerinseln Eivissa und Formentera. Eine Kulturgeschichtliche und lexicographische Darstellung*. In "Butlletí de Dialectologia Catalana". Barcelona. XXIV (1936), pp.184-281; XXV (1937) pp. 1-147 + 69 figs. + 3 làms. Hay una separata hecha en Barcelona: Casa d'Assistència President Macià, 1937, 248 págs+3 làms+ 18 pp. de fotografías.

VIDAL CARRERAS, LUIS M. y MOLINA, EUGENIO (1880) : *Reseña física y geológica de las Islas de Ibiza y Formentera*. In "Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España". VII, 67-113. Hay una separata, Madrid, 1880, 49 págs.

### LÁMINA I



Fig. 1.- El acantilado de La Mola, cerca de la cala Codolar (costa oriental de Formentera). En la ladera, algunos pinos, escasos y pequeños, y matas achaparradas (tomillo, romero, etc.). En la parte superior, grupos de pinos carrascos (*Pinus halepensis* Mill). Todas las fotos realizadas, por el autor del trabajo, en 1947 o 1948.



LÁMINA II



Fig. 1.- *Los horizontes de trabajo: la agricultura.* Aventando el trigo, no lejos de la parroquia de El Pilar (La Mola). La mujer participa en las labores agrícolas en los momentos de máximo trabajo. La construcción más cercana es una cisterna. Al fondo, varias casas dispersas. Campos de cereales. Higueras de forma achaparradas. Rodales de pinos.



Fig. 2.- *Los horizontes de trabajo: la explotación salinera.* Recogida de la sal en lo estanques de las Salinas de Formentera. Un número considerable de hombres toma parte en esta actividad, a partir de mediados de agosto. Un pequeño tren transporta el producto recogido hacia el embarcadero; la sal, posteriormente, se conduce en barcazas a la Canal (Ibiza). En último término, sobre las dunas, pinos carrascos y sabinas.

### LÁMINA III



Fig. 1.- *El paisaje humano formentereño*. Casas diseminadas, cada una con su cisterna y corrales. Junto a la casa, nopales y algunos árboles (higuera, olivo, almendro). El *habitat* o poblamiento disperso, en los momentos de seguridad, parece ser muy antiguo en las Pityusas. Numerosas paredes de piedra seca separan los pedregosos campos. Pequeños grupos de ovejas y cabras aprovechan los rastrojos y la tierra en barbecho (*sa cultiva*). La primera casa es *Can Joan des Pla* (Sant Francesc Xavier).



Fig. 2.- *La casa de tipo ibicenco evolucionado*. *Can Talaies* en La Mola (véase su planta en la fig. 8). En el centro, la cisterna. Adosado a la casa, un corral. En la fachada, *s'enramada*, protegiendo del sol la entrada y el horno. A la izquierda de la casa, la era (*s'era*) y la bodega (*sa casa des vi*). Paredes de piedra seca, cuidadosamente ejecutadas, separan los campos y las distintas fincas (*ses hisendes*). Vides y algarrobos aislados. En primer término, detalle de una *tanca*, hecha de piedra seca. En último término, un rodal de pinos.

LÁMINA IV



Fig. 1.- *La casa de tejas. Can Joanet Iern (Sant Francesc Xavier. Véase su planta en la fig. 9.).* A la izquierda, la cisterna. Adosada a la fachada, la cocina con el horno del pan, y protegiendo la puerta *s'enramada*. Paredes cuidadosamente encaladas. Vanos reducidos. Tejado de pendiente suave. La casa está asentada sobre una costra caliza, en espacio inaprovechable. Detrás de la casa, nopales y algunos árboles frutales y pinos. No se ven los corrales.



Fig. 2.- *La casa de tejas. Can Pep Guillamet (La Mola).* Adosada a la fachada, y dando sombra a las aberturas del porxo y la cocina, aparece la larga enramada, cubierta por una parra. Junto a la casa existe un pequeño huerto con vides y algunos árboles frutales, regados mediante agua de la cisterna. En pleno verano, se nos muestra casi agostado.



## LÁMINA V

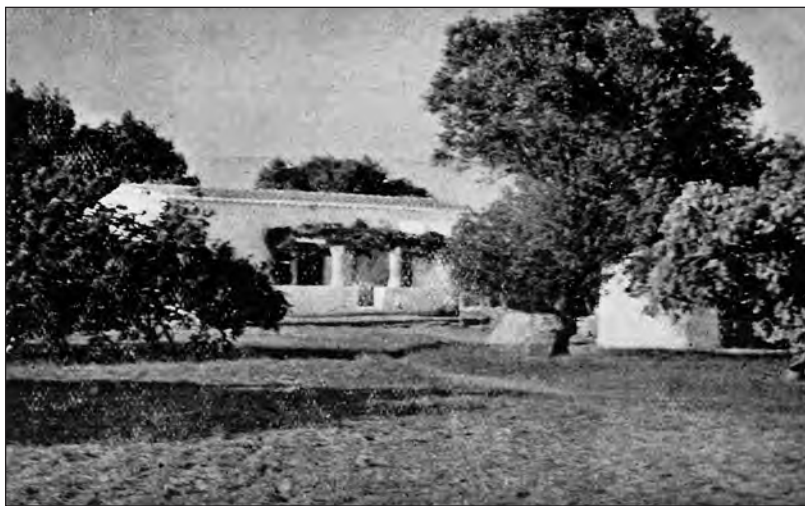


Fig. 1.- *La casa de tejas. Can Toni Maians (entre la carretera y l'Estany Pudent)*. En primer término, a la derecha, el pozo, de agua ligeramente salobre. Adosadas a la fachada, la cocina. Higueras achaparradas y olivos. Detrás de la casa, un reducido grupo de pinos.



Fig. 2.- *La iglesia parroquial de Nuestra. Sra. del Pilar (La Mola)*. El edificio, de formas acusadamente simples y geométricas, sigue el tipo de casa ibicenca. Vista obtenida desde la carretera que atraviesa longitudinalmente toda la isla y que desde el embarcadero de La Savina conduce hasta el faro de La Mola.

LÁMINA VI



Fig. 1.- Plaza e iglesia de Sant Francesc Xavier, el día de San Jaime (25 de julio de 1948). La fiesta religiosa es motivo de intensa relación social entre los formentereños. Por la mañana, el oficio religioso, y al atardecer, sa cantada, que dura largas horas, agrupan a los habitantes de la parroquia. Acuden, además, muchos otros formentereños e incluso ibicencos. La foto no refleja la interesante nota etnográfica de las mujeres formentereñas ataviadas con sus típicos trajes festivos.

## LÁMINA VII



Fig. 1.- *El pequeño núcleo de Es Caló, en un día encapotado (febrero 1948)*. Está habitado por pescadores, agricultores y leñadores, con preponderancia de la primera actividad en este caso. A la izquierda, un montón de corteza de pino utilizada para teñir las redes y hacerlas más resistentes a la humedad. En la reducida cala puede verse una xalana, barquichuela de pesca de quilla plana. Al fondo, la silueta de la costa noroccidental de La Mola.



Fig. 2.- *Vista parcial de Sant Francesc Xavier, desde lo alto de la iglesia hacia el SE*. En la pequeña aldea - la única existente en toda la isla - aparece un nuevo tipo de casa de tejas, con dos pisos y de aspecto lugareño. Nótese en el centro una casa de tipo ibicenco primitivo. La formación de este núcleo de población es reciente. Campos de cereales. Almendros y olivos en hileras o pies sueltos. Habitat o poblamiento disperso. Se distingue claramente el camino vecinal, últimamente mejorado y ampliado, que conduce hacia el sur al cabo de Barbaria. En último término, no lejos de la playa de Migjorn, bosques de pinos y sabinas. (Fotos de las láminas I a VII, J. Vilà Valentí)







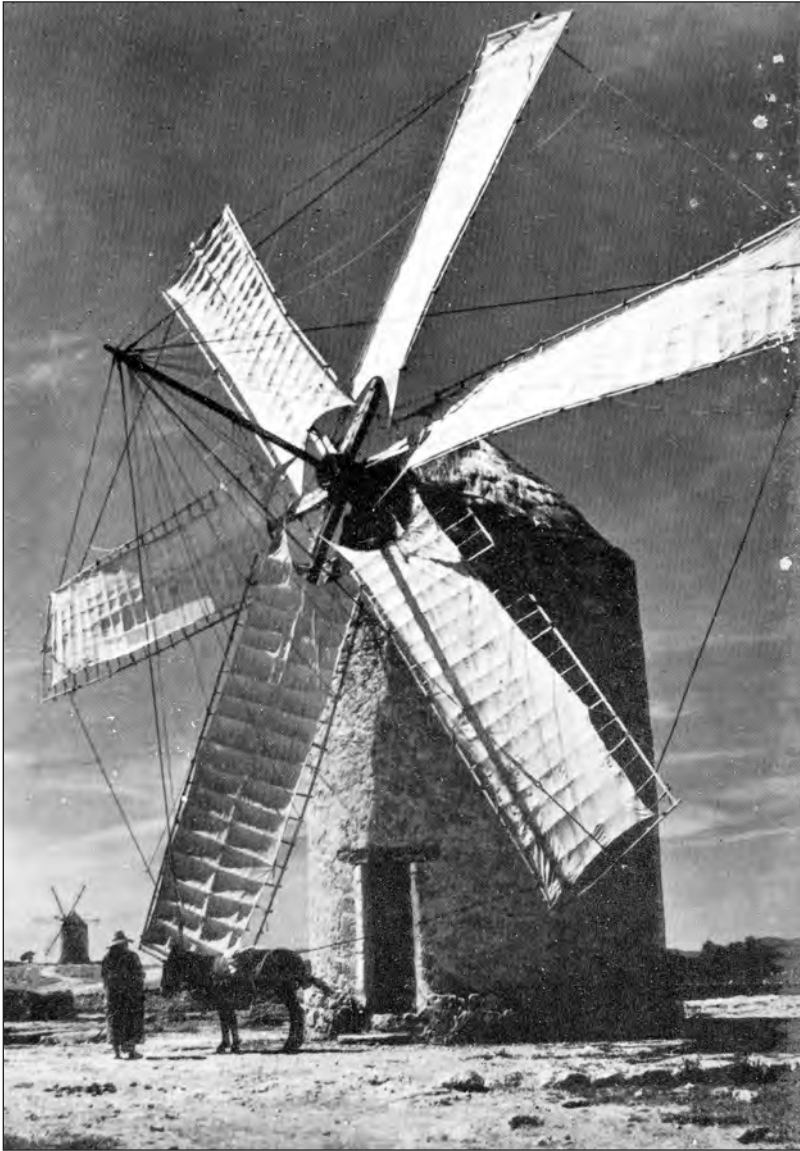
2.- Mapa de Formentera de Tomás López, 1782. El relleu i el contingut són força fantasiosos; un error ben clar és l'estrany relleu de La Mola (clixé de D. Juan Tur de Montis). (Làm. II a l'original)



3.- *Pagesa a l'era*. Can Pep Guillemet, a La Mola (foto J. Vilà Valentí). (Làm. III, esquerra, a l'original)



4.- *Velleta filant*. Can Pep Puig, a La Mola. L'any 1947 aquesta velleta formenterera ratllava el centenar d'anys (foto J. Vilà Valentí). (Làm. III, dreta, a l'original)



5.- *Molí parat*. Molí de sa Miranda. A mitjan segle, els molins eren encara utilitzats (foto Campañà i Puig). (Làm. V a l'original)

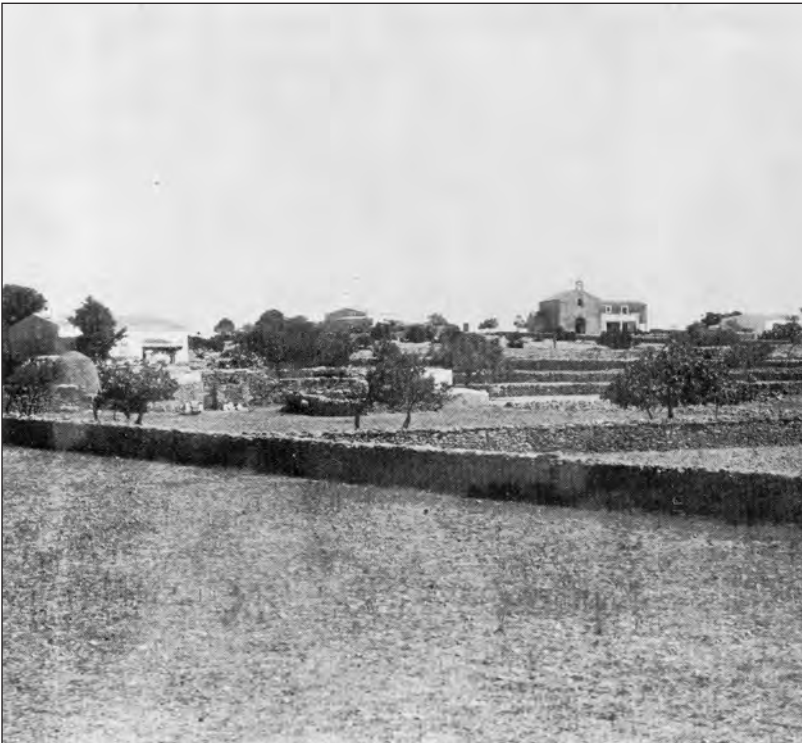




6.- *El nucli de població de Sant Francesc, a mitjan segle passat. L'església i el nucli de Sant Francesc Xavier o de Formentera, segons un gravat de l'obra de l'Arxiduc Lluís Salvador. Vegeu la fot. 7. (Làm. VI a l'original)*



7.- *La plaça de Sant Francesc*. Foto feta ara fa uns trenta anys. L'edifici del costat de l'església era l'Ajuntament (foto Campañà i Puig). Compareu amb la fot. F. (Làm. VII, inf. a l'original)



8.- *Sant Ferran*. El nucli era simplement l'església i unes cases rurals properes. Foto feta cap a mitjan segle (foto de Pere Català). (Làm. VIII a l'original). Apareix enfront de la pàgina 58 de l'original.



9 i 10.- *Dos aspectes de la Savina*. Ambdues fotos fetes fa uns trenta anys. En una d'elles, activitat pesquera (Fotos Campaña i Puig; Viñets). (Làm. IX a l'original)



**Ibiza y  
Formentera,  
islas de la sal**

Joan Vilà i Valentí

*Territoris* (2000), 3:  
117-156

# **Ibiza y Formentera, islas de la sal**

VILÀ VALENTÍ, JOAN (1953) : *Ibiza y Formentera, islas de la sal*. In “Estudios Geográficos.”. Instituto Juan Sebastián Elcano del CSIC. Madrid. XIV, 363-408+6 figs,+ V lám. f.t.. En el moment de aquesta publicació eran Director del Elcano, D. Amando Melón y Ruiz de Gordejuela; Vicedirector, D. José Manuel Casas Torres, i Secretari, D. Manuel de Terán Álvarez. Hi ha una separata de 48 pàgs + V lám.

## **SUMARI**

### **INTRODUCCIÓN**

#### **I. LAS CONDICIONES FÍSICAS**

*Insolación y evaporación*

*Los vientos*

*Un elemento desfavorable: las tempestades*

*Las llanuras litorales*

#### **II. LOS FACTORES HUMANOS**

*Densidad de población*

*El vacío del trabajo veraniego*

*Un camino relativamente fácil: el mar*

*La inseguridad y otros factores adversos*

#### **III. LA ACTUAL EXPLOTACIÓN SALINERA**

##### **LA ACTIVIDAD SALINERA**

*El “cultivo” de la sal*

*La cosecha*

*El comercio*

##### **EL PAISAJE**

*Las salinas de Eivissa*

*Las salinas de Formentera*

#### **IV. CONCLUSIÓN**

#### **APÉNDICES**

#### **BIBLIOGRAFIA**

#### **REVISTAS**

#### **MANUSCRITO**

\* \* \*

## Introducción

La definición del apasionante mundo mediterráneo se nos hace cada día más difícil. La trilogía de sus tres cultivos típicos - trigo, vid y, muy especialmente, olivo - no bastan para caracterizarle. Sería forzoso añadir otros puntos de vista: la miel, por ejemplo, este producto tan netamente nuestro y que fué paulatinamente desplazado por las cosechas tropicales del nuevo Continente. Y con más motivo todavía si el Mediterráneo es la tierra de la miel - la que posiblemente el Señor prometió a los hebreos - es también la de la sal.

La salinidad de las aguas del *Mare Nostrum* - de 37 a 39 kg de sales por metro cúbico - es un hecho sobradamente conocido. Duplica la del Mar Báltico y supera notablemente la media que presentan los grandes océanos, el Pacífico o el Atlántico, pongamos por ejemplo. El Mar Rojo - con sus 40 a 43 Kg de sales por metro cúbico - puede considerarse como un caso extremo de las aguas mediterráneas que, aprovechando parte de una considerable fosa tectónica, se disponen normalmente a la zona tropical árida aumentando aún más el valor de la evaporación y, por ende, su concentración. El cloruro sódico constituye buena parte de estas sales. En un metro cúbico de agua de nuestro mar la cantidad de sal común oscila entre 30 y 31,6 kg. En el Báltico no suele llegar a los 14,5 kg. Ciertamente, puede decirse que el Mediterráneo es el mar de la sal.

Tanto más cuanto que las condiciones climáticas, que más adelante analizaremos, coadyuvan eficazmente a su explotación. Pero, por otra parte, las circunstancias humanas favorecen asimismo el intenso aprovechamiento de estas salinas marítimas. El mundo mediterráneo, tanto en sus costas como en sus islas, presenta la suficiente densidad de población para permitir una intensa explotación de la sal. Caso opuesto a tantas zonas de la tierra, donde un régimen endorreico ha acumulado grandes cantidades de cloruro sódico que permanece sin aprovechar, por estar enclavado en zonas casi desiertas, vacías de hombres. Este hecho se muestra repetidamente desde las Pampas occidentales y la Puna argentina y boliviana hasta la estepa rusa del Kazakstán, muchos de cuyos lagos salados quedan sin explotar. Pero, además, el máximo de actividad que exigen las salinas marítimas encaja perfectamente con un acentuado mínimo en la curva de trabajo del mundo rural mediterráneo. Terminadas ya las labores de siega y trilla - a últimos de julio o primeros de agosto - existe un vacío de trabajo hasta mediados de septiembre, cuando se inicie la vendimia y la siembra de cereales. Esta mano de obra disponible es la que, en buena parte, se suele utilizar en la explotación salinera. Señalemos, finalmente, una nueva circunstancia favorable: la facilidad de exportación que representa el hecho de abrirse las salinas junto al mismo litoral, cara al mar, que es, en conjunto, un posible camino fácil.

\* \* \*

“Ibiza es de treinta parasangas de largo y casi tantas de ancho, y provee de sal a gran parte de Africa”.<sup>1</sup> Así reza una descripción geográfica de la isla de Ibiza, atribuida al siglo XI. No es el más antiguo dato que poseemos referente a la explotación salinera en estas islas, pero sí el que por vez primera refleja la importancia considerable que en las antiguas Pityusas - Ibiza y Formentera - llegó a revestir esta actividad humana. La sal

<sup>1</sup> Citado en PIFERRER-QUADRADO: *Baleares*, pág. 1309. Para las obras que indicamos abreviadamente véase la “Bibliografía”, al final del artículo.

constituyó, durante muchos siglos, el producto básico de estas tierras, y su exportación representaba el más saneado ingreso que podían recibir sus habitantes. De ella depende “la conservación y beneficio total” de Ibiza.<sup>2</sup> De los tres libros de Ordenaciones de dicha isla el último se dedica exclusivamente, a disposiciones acerca de la explotación y administración de la sal.<sup>3</sup> Refiriéndose a las postrimerias de la décimoquinta centuria un autor catalán escribía, que “Ibiza es el salero de todo el mundo”.<sup>4</sup> Braudel, recientemente, ha reflejado en forma escueta el papel que antaño jugaron estas tierras dentro de la economía mediterránea: Ibiza era la “isla de la sal”.<sup>5</sup>

Todos los datos históricos, alguno de los cuales más adelante aduciremos, demuestran que dicha isla constituye uno de los centros salineros más importantes de todo el *Mare Nostrum*, desempeñando en el mar Balear una función equivalente a la de Trápani, en el Tirreno, o a la de Chipre, en el Mediterráneo oriental. Y no sólo Ibiza, ciertamente. Las salinas de Formentera existían ya, por lo menos, desde principios del siglo XIII.<sup>6</sup> El hecho por otra parte, no corresponde meramente al pasado. Todavía hoy, como antaño, las Pityusas se nos presentan, dentro de este tan salino mar que es el Mediterráneo, como las islas de la sal.

## I. Las condiciones físicas

El análisis de las circunstancias físicas que presentan Ibiza y Formentera evidencia claramente las numerosas posibilidades que dichas islas encierran en lo concerniente a la explotación salinera. Ante todo, una fuerte proporción de sales disueltas en las aguas marinas, como en todo el Mediterráneo. Por otra parte, la existencia, en determinados puntos, de amplias llanuras litorales permitirá la instalación de los estanques destinados a la evaporación. Los elementos climáticos son, asimismo, netamente favorables, más aún que en otros sectores del archipiélago balear, ya de por sí privilegiados: escasa nubosidad, evaporación intensa, importantes corrientes atmosféricas. Sólo un peligro se cierne entre este cúmulo de propicias condiciones: las torrenciales tempestades que, si bien generalmente breves, representan la aportación de cuantiosas masas de agua dulce. En ocasiones pueden dar al traste, por lo menos parcialmente, a la paciente labor de la explotación salinera.

### Insolación y evaporación

Es forzoso referirse a la importancia que presentan en estas tierras la insolación y la luminosidad que, ciertamente, no son sólo un tópico. Durante cuatro meses - de mayo a

<sup>2</sup> “... lo unich medi pera la conservació y benefici total de esta Illa, consisteix en lo benefici dels estanys y millor produccio de la sal” (*Reales Ordenaciones Iviza*, 145).

<sup>3</sup> *De las obligaciones concernent a los Estanys, disposicions pera la millor y major producció de sal, bona administració y expedient de ella*. Libro III de las *Reales Ordenaciones Iviza*, 144-178.

<sup>4</sup> “Ivissa, la qual es lo saler de tot lo mon” (GIL, PERE: *Libre primer de la historia Catalana...*, ed. J. Iglesias, 299; Barcelona, 1949).

<sup>5</sup> BRAUDEL, F.: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris, 1949, p. 117.

<sup>6</sup> VILÀ VALENTI, J.: *Formentera*, 399. El documento citado puede verse en MACABICH: *Historia de Ibiza*, III, 16-17.

agosto - las horas mensuales de sol oscilan entre 281 v 360, lo que equivale a una media diaria de 9 a 11,6 horas.<sup>7</sup> El máximo lo alcanza el mes de julio, que presenta una media mensual - durante el último quinquenio - de 359,6 horas (con un máximo de 387 horas en 1950). Estos datos, junto con otros parciales, permiten asegurar que el sector donde están enclavadas las salinas de las Pityusas goza de una destacada insolación, aun dentro de las propias Baleares. En general supera, respecto a dicho elemento climático, a las otras estaciones isleñas, sobre todo durante la primavera

La humedad relativa no es, en cambio, considerable. Hecho, en realidad, algo sorprendente. Suele oscilar entre 65 y 75 superando en muy pocas ocasiones esta última cifra, aún en los meses invernales, que es cuando alcanza su máximo.<sup>8</sup> Incluso dentro del archipiélago balear de nuevo se evidencian las condiciones favorables del sector donde están enclavadas nuestras salinas. No sólo presenta una insolación de las más acentuadas sino que, por otra parte, muestra una humedad relativa de las más bajas. Todo lo cual, unido a una considerable temperatura media anual - superior a los 19 °C - y a temperaturas veraniegas altas, con datos bien conocidos, explica la importancia que suele alcanzar la evaporación.

## Los vientos

Añadamos otro elemento climático favorable: la intensidad y regularidad de los vientos. Las Baleares son islas donde las corrientes aéreas asumen un papel considerable. En Mallorca, resguardada por la cordillera septentrional o sierra de Tramuntana, que la protege de los vientos más duros, los norteños, el hecho no es tan evidente. Pero en estos altiplanos calizos que son Menorca y Formentera el viento llega, en ocasiones, a ser dueño absoluto.

En las Pityusas dominan, en invierno, las corrientes procedentes del Norte (NW., *mestral*; N., *tramuntana*; NE., *gregal*). En los equinoccios acostumbra a soplar los vientos del Este (*llevant*) y del Oeste (*ponent*). En verano los del Sur (SW., *llebeig*; S., *migjorn*; SE., *xaloc*). Todos ellos suelen ser vientos secos, excepto los del primer cuadrante (*gregal*, *llevant*). En invierno, el *llebeig* aporta también cierta humedad. Pero los restantes son corrientes que, casi siempre, se caracterizan por su marcada sequedad. A la fuerte y persistente acción solar y al estado higrométrico de la atmósfera, no excesivamente alto, se une la importancia de los vientos para coadyuvar a una más rápida e intensa evaporación.

---

<sup>7</sup> Según datos de la Estación de Previsión de Vuelo de Formentera situada junto a las salinas y a 6 metros de altitud. Nos referimos a las cifras mensuales medias del quinquenio 1946-1950. Publicado en el *Boletín Mensual Climatológico* del Servicio Meteorológico Nacional.

<sup>8</sup> Datos procedentes de la citada estación. Publicado en el *Boletín Mensual Climatológico* del Servicio Meteorológico Nacional.

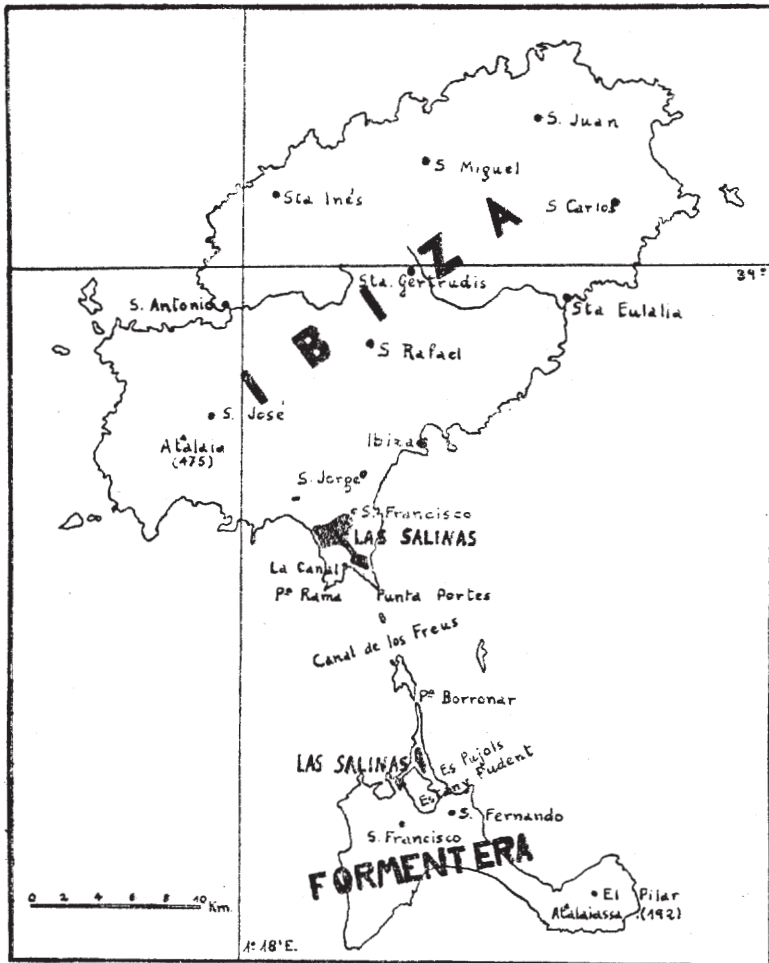


Fig. 1.- Situación de las salinas de Ibiza y Formentera

### Un elemento desfavorable: las tormentas

Finalmente, cabe señalar que la escasa pluviosidad de la zona donde están enclavadas las salinas acaba de redondear todo este conjunto de amplias posibilidades para la extracción de la sal. En Formentera la cantidad media de lluvia anual no llega a los 350 mm. En Ibiza alcanza los 400 mm.; y aún debe tenerse en cuenta que en el sector donde se hallan las salinas, las precipitaciones suelen ser menores que en el resto de la isla, alcanzando sólo unos 350 mm. Claro está que estas cifras medias no tienen una excesiva significación, habida cuenta de la irregularidad interanual de las lluvias.<sup>9</sup> Ahora bien, se evidencia un peligro, al considerar el régimen que presenta esta baja pluviosidad.

<sup>9</sup> Las primeras cifras que poseemos muestran ya esta irregularidad. Así, en las salinas de Eivissa, en 1884, cayeron sólo 366 mm, mientras que en 1887 sumaron 1.172 los mm. de lluvia (LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pityusas*, II, 181).





precipitaciones alcanzaron 58 mm.<sup>10</sup> Con todo el hecho no es, afortunadamente, demasiado corriente. Las lluvias veraniegas suelen ser, en conjunto escasas en número y no es raro que durante los meses de julio y agosto la cantidad de agua caída sea nula o prácticamente nula. En definitiva el peligro mayor, evidentemente, lo constituyen las primeras precipitaciones otoñales, sobre todo cuando aparecen algo avanzadas. En cuanto a las lluvias primaverales, éstas sólo retrasan, generalmente las operaciones para la cosecha de la sal.

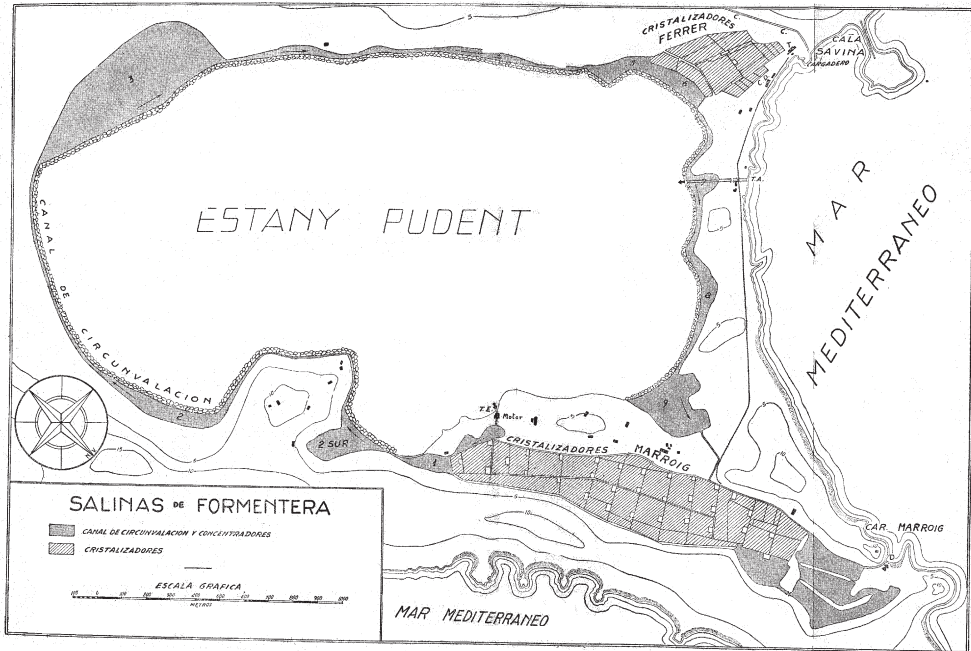


Fig. 3.- Plano de las salinas de Formentera

En ciertas ocasiones los temporales han representado un grave peligro, al provocar, incluso, serias inundaciones de los estanques. Destaca a este respecto, recurriendo ahora a la documentación histórica, la gran inundación acaecida en 1591, que motivó la pérdida de la cosecha de la sal.<sup>11</sup>

### Las llanuras litorales

Las condiciones climatológicas que hemos estudiado no bastarían si no estuvieran acompañadas, entre otras, de adecuadas circunstancias morfológicas. Parecidos rasgos se presentan en buena parte del Mediterráneo, y concretamente en las Baleares, y, con todo, sólo en Ibiza y Formentera ha llegado a alcanzar la explotación salinera una importancia

<sup>10</sup> Datos recogidos personalmente en la estación de Formentera.

<sup>11</sup> MACABICH: *Santa María la Mayor*, 51. Conocemos, además, la existencia de otros temporales y avenidas en las salinas de Ibiza en 1590, 1679, 1694 y 1703 (*Los Archivos de Ibiza*. II. 117-118; MACABICH: *Historia de Ibiza.*, VII. 6). El de 1679 fué un fuerte temporal de mar, con vientos del tercer cuadrante (*Illebeig y migjorn*), que arrastró unos 8.000 modines de sal. (FAJARNÉS: *Inundaciones salinas siglo XVII*, 97).

considerable. Sin duda, una nueva posibilidad - la existencia de determinadas llanuras litorales - ha jugado un relevante papel.

No es el nuestro un mar de amplias llanuras costeras. Su litoral suele ser sinuoso y acantilado. Aunque mar de la sal, presenta pocas superficies donde evaporar sus aguas y donde recoger el preciado producto. Las zonas deltaicas, que constituyen buena parte de las llanuras existentes, presentan el peligro de la colmatación y una escasa salinidad de las aguas. En las mismas Pityusas los sectores con buenas condiciones son escasos. Todo el litoral septentrional, batido, además por los vientos norteros que dificultan la existencia de puertos, está formado por las vertientes de una cordillera que, aunque de menor altura, recuerda en disposición y estructura a la de la vecina isla mallorquina. Las dolomías del Muschelkalk y las calizas urgonianas se abaten sobre el Mediterráneo, constituyendo una verdadera costa brava. En Formentera, la Mola aparece fuertemente acantilada en todo su alrededor y sólo queda unido al resto de la isla por un tómbolo reciente. Pero, en cambio, en el sur de Ibiza y en el norte de Formentera, flanqueando el canal que las separa, aparecen terrenos favorables.

Son llanuras litorales, formadas por materiales neógenos y cuaternarios, cubiertas antaño, mas o menos parcialmente, por lagunas costeras. En Ibiza los materiales coluviales arrancados de los macizos jurásicos de la Serra de la Cova Santa, Ribes, Corbmarí y Falcó han formado el llano de Sant Jordi. Las fuertes corrientes marinas que atraviesan el estrecho (*es Freus*) entre Ibiza y Formentera, han aportado, asimismo, gran cantidad de materiales, que han contribuido al relleno y avance de esta llanura. Sus playas se adentran suavemente en el mar (*platja des Codolar*, *platja d'en Bossa*) o están separados por cordones de dunas (*platja des Cavallet* y de *Solseró*, *platja de Migjorn*). Parecido aspecto presenta la costa septentrional de Formentera, donde a los maciños (*marès*) se unen las arenas acarreadas por las corrientes marinas (*platja de Marroig*, *Punta des Borronar* y *Es Pujols*).

## II. Los factores humanos

Lo hemos apuntado ya anteriormente: las condiciones físicas descritas son sólo meras posibilidades. Circunstancias y necesidades humanas, que a continuación señalaremos, actuarán de tal modo que convertirán en una realidad la explotación de la sal.

### Densidad de población

Ante todo, es preciso la existencia allí de hombres allí donde la extracción salinera pueda ser llevada a cabo. La sal es un producto tan abundante en distintos puntos de la tierra que difícilmente llegará a ser un estímulo tan decisivo para el hombre que se convierta en un centro de atracción. La explotación se inicia, por lo regular, en áreas ya de antemano pobladas y por gentes que se dedican a otras actividades económicas. La sal se destina, en primer lugar, al consumo propio, sobre todo en las islas, donde las relaciones con otras tierras no son siempre fáciles. Sólo la existencia de una importante población, junto con determinadas posibilidades físicas, podrán dar lugar a una extracción salinera para la exportación.

La densidad de las Pityusas no es, en conjunto, escasa. En la actualidad Formentera tiene sólo algo más de 40 habitantes por Km<sup>2</sup>. Pero, en cambio, Ibiza la supera notablemente, así como muchas otras islas mediterráneas (Córcega, Cerdeña, Creta, Rodas, etc.),

llegando a los 65 habitantes por Km<sup>2</sup>. Por otra parte, esta densidad no ha sido alcanzada recientemente. En las etapas de cierta seguridad parece ha existido siempre una considerable población, como lo confirman las noticias que nos dan diversos autores de la época romana.

La importancia de una población densa, en nuestro caso, radica no tanto en la demanda que de este producto efectúa como en la disponibilidad de abundante mano de obra. Sobre todo si, como ocurre en las Pityusas, gran parte de la población vive en una economía rural y, además, la técnica de la explotación salinera ha evolucionado escasamente.

### **El vacío de trabajo veraniego**

En efecto, tal como se lleva a cabo, la extracción de la sal requiere buen número de brazos. Por otra parte, aparece siempre como un trabajo eventual, circunscrito meramente a un par de meses veraniegos. La sal sólo exige muchos brazos en el momento de su cosecha. Ordinariamente, en el transcurso del año, en las salinas de las Pityusas trabajan solamente, como veremos más adelante, unos 120 o 130 hombres.<sup>12</sup> Pero en el momento de recogerse el producto cerca de 650 obreros se suman para llevar a cabo tal actividad.<sup>13</sup> Así, pues, para una gran masa de trabajadores, la explotación salinera debe constituir sólo, dentro de su modo de vida, una actividad complementaria y temporal.

De los 36.000 habitantes que ocupan Ibiza, de un 75 a un 80 % viven en una economía fundamentalmente agrícola. La totalidad de los formentereños - unos 3.500 - tienen asimismo un modo de vida rural. Es preciso indicar ahora que no sólo desempeña un importante papel la densidad de población lo que permite disponer de abundante mano de obra, sino muy especialmente el régimen de trabajo. El modo de vida del ibicenco es sumamente complejo; aun acostumbra a serlo más en las zonas del litoral y en toda Formentera. Tendiendo a una economía completa y cerrada dentro del círculo doméstico, el hombre del campo (*pagès*) es, en primer lugar, agricultor, pero lleva a cabo, además, muchas otras actividades. La curva de trabajo agrícola alcanza un máximo en julio (trilla de cereales) para iniciar un rápido descenso a principios de agosto.<sup>14</sup> Comienza entonces para gran parte de la población de las Pityusas un acusado vacío de trabajo que será preciso llenar con actividades complementarias (pesca, laboreo de leña y carbón, etc.). Es ésta la mano de obra que capta la explotación salinera.

Precisamente las últimas capas de sal sódica acaban su proceso de cristalización, por lo general, de principios a mediados de agosto. La recogida debe efectuarse lo más rápidamente posible, antes de iniciarse las lluvias otoñales. Es un trabajo duro, efectuado en condiciones desfavorables, que exige sólo mano de obra masculina. Pero en cambio, ofrece al campesino dinero contante y sonante, que es una de sus grandes ambiciones. En una isla con fuerte predominio de la vida rural, estructurada, además, en cerrados círculos familiares, no es fácil la venta de productos y no es corriente que la moneda corra en

<sup>12</sup> 82 en las salinas de Ibiza y 49 en las de Formentera en 1951.

<sup>13</sup> Unos 500 en Eivissa y 140 en Formentera. Aparte de ser menor la capacidad de las salinas de esta última, una mayor mecanización exige menos mano de obra.

<sup>14</sup> Véase, respecto al caso extremo de los habitantes de la Pityusa menor, nuestro artículo *Formentera*, fig. 6 y págs. 423-427.

abundancia. El salario percibido por la extracción salinera representa un fuerte acicate para el hombre rural. Por otra parte, la retribución no es escasa, teniendo en cuenta, sobre todo, el nivel económico de ibicencos y formentereños. Los cavadores cobran, actualmente, de 35 a 40 pesetas diarias y los que transportan y amontonan la sal, de 45 a 50 pesetas. De esta manera las salinas se convierten, a partir de mediados de agosto, en un centro de atracción de parte de la inactiva población rural. A las de Ibiza acuden, sobre todo, hombres procedentes del sector occidental de la isla (parroquias de Sant Francesc, Sant Jordi y Sant Josep). Pero no falta gente del mismo núcleo de Eivissa o Ibiza (*la Vila*) y de parroquias más alejadas (Sant Rafel, Santa Agnès, etc.). En las salinas de Formentera se reúnen gentes de toda la isla, pero dominan, claro está, los que pertenecen a las cercanas parroquias de Sant Ferran y Sant Francesc Xavier.

### **Un camino relativamente fácil: el mar**

Las salinas marítimas gozan de una notable ventaja en lo que se refiere al transporte. La sal es un producto pesado, difícil de acarrear a través de sendas y caminos. Nada tan significativo, a este respecto, como las interminables caravanas que antaño cruzaban el Sahara, llevando hacia el Sudán el preciado producto. Cientos de camellos formaban y, aunque más escasos, forman todavía estas verdaderas expediciones de la sal. Antaño eran miles los animales que tomaban parte en dicha actividad comercial.<sup>15</sup> En cambio, el mar se abre como un fácil camino, que contrasta con las penosas rutas terrestres. De esta manera, si las salinas marítimas presentan una buena capacidad de producción, pueden convertirse en un importante centro exportador hacia lejanos mercados.

Posibilidades físicas y humanas, según hemos visto, más bien favorecían la explotación salinera en las Pityusas. Por otra parte, la sal de estas islas ha gozado en todos los tiempos de una gran reputación. Es difícil ponderar hasta qué punto son ciertas las ditirámicas afirmaciones de varios autores de pasados siglos (Beuter, Escolano, el P. Cayetano de Mallorca, Martín de Callar, Vargas Ponce, etc.).<sup>16</sup> La que se obtiene actualmente reúne óptimas propiedades para la salazón del pescado. Ya debía ser así en la centuria décimoséptima, pues la llamada sal “roja” que era, con mucho, el principal producto de las salinas, con toda seguridad debía dedicarse a este menester. En cambio la sal “blanca” se destinaba al consumo doméstico.<sup>17</sup> Es muy probable que estas cualidades fueran pronto valoradas. Y sin ninguna duda son los pueblos pescadores del norte y oeste de Europa los que, una vez apercebidos del hecho, buscarían la compra de este producto.

Así debió establecerse, ya muy antiguamente, a través de las rutas marítimas, un activo comercio entre dos economías contrastadas y complementarias: la de los mares Báltico y del Norte y la del Mediterráneo. Entre los productos que éste ofrecía, unos siglos antes de Cristo, se encontraba ya la sal.<sup>18</sup> Quizás parte de ella procedía de las Pityusas,

---

<sup>15</sup> GRANDIN ha estudiado en un interesante artículo una muestra de este comercio: *Notes sus l'industrie et le commerce du sel au Kawar et en Agram*, “Bulletin Institut Français Afrique Noire”, XIII, núm. 2 (abril 1951), 488-533.

<sup>16</sup> Algunos llegan a extrañas afirmaciones sobre sus cualidades u origen, como MARTIN DE CALLAR, quien asegura que la sal de Ibiza no es sal de piedra, ni de fuentes saladas, ni de agua de mar, sino de “tierra salada y coagulada” (*Memorias*, 36).

<sup>17</sup> MARTÍN DE CALLAR: *Memorias*, 37-8; VARGAS PONCE.: *Descripciones Pithiusas*, 9.

<sup>18</sup> Los mercaderes fenicios y púnicos llevaban consigo cerámica, objetos de bronce y sal. A partir de comienzos del siglo I a. de J. C., los romanos se apropiaron de este comercio (ESTRABÓN, III, 5, 11).

pues tenemos noticia de la existencia de las salinas de Ibiza con anterioridad a la dominación romana. Por el contrario, durante toda la época medieval la sal ibicenca y formentereña no irradia más allá del ámbito mediterráneo. Sin embargo, continuaba dando pie a un activo comercio que establecía frecuentes y estrechas relaciones con las costas ibéricas, itálicas y africanas por lo menos.<sup>19</sup> Del valor que para las Pityusas seguía manteniendo la explotación salinera dará idea el hecho de que, a pesar de estar despoblada Formentera en el siglo XV, continuaba todavía la extracción.<sup>20</sup> Casi todo este comercio de la sal estaba, a finales de la Edad Media, en manos de mallorquines e italianos.<sup>21</sup> Pero en el siglo XVI la sal ibicenca y formentereña conquista los mercados del norte y oeste de Europa, al establecerse nuevas relaciones marítimas entre el Atlántico y el Mediterráneo.

La irrupción de los barcos procedentes del mar del Norte y del Báltico parece tener una gran repercusión en la explotación salinera de las Pityusas. Aunque parte de la sal se destina todavía a las tierras de las islas y penínsulas cercanas,<sup>22</sup> otra buena parte entra dentro de ese comercio que se establece entre dos economías complementarias. Si los barcos de allende el Estrecho aportan hacia nuestras tierras los productos de sus latitudes - bacalao por ejemplo, tan apreciado en el cristiano mundo mediterráneo - se llevan como flete las cosechas de las salinas litorales.

Por este motivo, durante los tres primeros siglos de la Edad Moderna las salinas de nuestras islas conocieron épocas de gran esplendor. En el momento de la cosecha ocupaban a un considerable número de sus habitantes.<sup>23</sup> Además, trabajaban ordinariamente en ellas cautivos moros - seguramente, en parte, piratas hechos prisioneros - y reclusos (24). Gracias a los beneficios que la sal reportaba se construían y mantenían numerosas obras y actividades públicas.<sup>25</sup> Incluso se utilizaba para el rescate de los ibicencos hechos cautivos por los piratas argelino.<sup>26</sup> La renta de la sal constituía una de las aportaciones más saneadas para numerosos señores e Instituciones políticas y religiosas (Municipio de Ibiza, Teniente procurador real, Arzobispo de Tarragona, Arcediano de Sant Fructuòs de Tarragona, dominicos del convento de Sant Vicenç Ferrer, etc.).<sup>27</sup> Así, pues, con sobrada razón un

<sup>19</sup> FAJARNÉS: *Comercio ibicencos y sarracenos*, 17, 19, 29. Véase además, la nota 21 del presente artículo.

<sup>20</sup> Así se desprende de un documento extractado por MACABICH, *Historia de Ibiza*, IV, 15.

<sup>21</sup> FAJARNÉS: *Comercio ibicencos y sarracenos*, 22-23, 33-34.

<sup>22</sup> Córcega, por ejemplo, recibe durante el siglo XVI sal ibicenca. (Según un documento del Archivo del Estado de Génova, indicado por BRAUDEL, op. cit., 333). En el XVII se sigue exportando sal a Menorca (*Los Archivos de Ibiza*, IV, 24).

<sup>23</sup> MACABICH: *Historia de Ibiza*, V, 7. VARGAS PONCE: *Descripciones Pithiusas*, 37. A la extracción de la sal "deven concurrir con sus cavalgaduras, si las tienen, todos los naturales de una y otra isla, con tal que sea gente robusta...". (MARTÍN DE CALLAR: *Memorias*, 37).

<sup>24</sup> MACABICH: *Historia de Ibiza*, V, 7-3; *id.*, VI, 38.

<sup>25</sup> En 1666, la reina gobernadora ordena al comisario general, Jerónimo García, la extracción de la sal para terminar el hospital. (FAJARNÉS: *Colección documentos inéditos historia Ibiza. Los Archivos de Ibiza*, III, 51). En 1709, la Universidad de Ibiza concede al dominico fray Antonio Juan quince modines anuales de sal como pago a la escuela gratuita que debe instalar (MACABICH : *Historia de Ibiza*, VII, 41) Anteriormente los jesuitas ejercían ya el mismo cometido, recibiendo una ayuda de la Universidad, asimismo, en sal. La enseñanza pública quedó casi abandonada al perder el municipio la disponibilidad de las salinas (*Id.*: *Ibid.*, VII, 17).

<sup>26</sup> En 1656 Felipe IV concede remitir sal a Argel para el rescate de los cautivos de nuestra isla. (FAJARNÉS: *Comercio ibicencos y sarracenos*, 43-4).

<sup>27</sup> FAJARNÉS: *Distribución renta sal*, 86-9.

cronista puede escribir que de la explotación salinera procede “el sustento de nuestras vidas y el sustento de nuestra tierra”.<sup>28</sup> No es, por lo tanto, motivo de extrañeza que, a fines del siglo XVII, quiera mejorarse el miserable estado de la isla de Ibiza sólo con la mejor administración de la industria de las salinas,<sup>29</sup> que - en frase del P. Cayetano - constituía el “Potosí de estas Islas”.<sup>30</sup>

El comercio de la sal fué durante toda esta época activísimo. El puerto de Ibiza era visitado, en primer lugar, por numerosos barcos procedentes de la Península Ibérica o de otros puntos del mismo Mediterráneo.<sup>31</sup> Estos navíos, por lo común, solían cargar sal “blanca” o de mesa. En cambio, los barcos del norte de Europa preferían, claro está, la sal “roja”. Los genoveses comerciaban también con los países del Atlántico y por ello adquirirían también esta última clase de nuestro producto.<sup>32</sup> Vargas Ponce calcula que llegan a un centenar los navíos que anualmente atracan en la isla para cargar sal.<sup>33</sup> Escolano afirma que acuden embarcaciones de toda Europa<sup>34</sup> y Martín de Callar nos da un dato más concreto, pero sumamente expresivo, según el cual él mismo ha podido contemplar reunidos, en alguna ocasión, pabellones de siete naciones distintas, sin contar la española.<sup>35</sup>

En la actualidad, la industria salinera en las Pityusas se ha especializado todavía más. La sal de mesa es insignificante y atiende sólo al consumo preciso para la isla. Casi todo el producto recogido se destina a la salazón de pescado, para lo cual, como hemos dicho, parece reunir cualidades excepcionales. Por ello buena parte de la exportación está absorbida, como veremos, por barcos procedentes del Báltico y mar del Norte, siguiendo seculares relaciones. Con todo, los términos se han invertido. En vez del púnico o del genovés ahora es el hombre del Atlántico quien lleva a cabo el transporte de la sal. Quizás una muestra más de la pérdida de vitalidad de este nuestro viejo mar.

## La inseguridad y otros factores adversos

Llamar camino fácil al inquieto Mediterráneo podría parecer una ironía. Inquieto, ciertamente, mucho más por los hombres que por los elementos. La historia de estas aguas es una de las más complejas de todos los rincones del mundo. Etapas de sosiego y tranquilidad se suceden y mezclan con las de creciente inseguridad. Intereses creados de señoríos y ciudades, pugnas de piratas y corsarios, luchas entre potencias militares y políticas agitan su historia. Y sobre el hombre mediterráneo se abaten, duramente, estas etapas de inseguridad.

<sup>28</sup> “...de aquí ve la sustentació de nostras vidas y sustentació de la terra nostra, per ahon se subvenen y remedian nostras necessitats y treballs” (MACABICH : *Santa María la Mayor*, 22-3).

<sup>29</sup> Informe de 1689 (MACABICH: *Historia de Ibiza*, VI, 21-4).

<sup>30</sup> *Resumpta Historica*, XXXI.

<sup>31</sup> Probablemente la sal era transportada en barcas de los cargaderos de las salinas al puerto de Ibiza.

<sup>32</sup> VARGAS PONCE: *Descripciones Pithiusas*, 9. MARTIN DE CALLAR: *Memorias*, 38.

<sup>33</sup> “Un año con otro, llegan a 100 los navíos que sólo este objeto (el de la sal) trae a Iviza” (VARGAS PONCE: *Descripciones Pithiusas*, g).

<sup>34</sup> “El comercio más caudaloso de esta isla consiste en la sal..., de donde ay embarcación ordinaria della para toda Europa” (cit. por el P. CAYETANO en *Resumpta historica*, XLII).

<sup>35</sup> Refiriéndose a los navíos que transportan la sal, escribe: “yo he visto alguna vez bastimentos de siete naciones diferentes extranjeras, sin contar las españolas” (MARTIN DE CALLAR: *Memorias*, 38).



La explotación salinera acusa, más o menos directamente, estas angustiosas circunstancias. El poblamiento disperso tiende a desaparecer y el hombre se aleja del campo o fortifica algunos edificios o casas rurales aisladas. El fenómeno puede verse claramente reflejado en la isla de Ibiza a partir de finales del siglo XIV, cuando se inicia una fase de inseguridad que se mantendrá tres centurias. Formentera, fruto de los mismos ataques de los piratas berberiscos, queda despoblada.<sup>36</sup> La documentación de la época hace continuas referencias a los ataques de los “moros”.<sup>37</sup> Muchas veces las salinas de Ibiza y los llanos contiguos (*Pla de Vila* y *Pla de Sant Jordi*) fueron saqueados por los piratas, que solían desembarcar en los cargaderos de sal. Una buena muestra de estos ataques es el efectuado en octubre de 1543, durante el cual veintitrés galeras turcas desembarcaron en las salinas una columna de mil hombres (?) que, posteriormente, se dirigieron hacia la ciudad de Ibiza.<sup>38</sup> Todos estos hechos privan de seguridad al comercio marítimo de la sal y menguan, por más o menos tiempo, el rendimiento de las salinas. No sólo por circunstancial falta de mano de obra, sino porque, además, la obtención de la sal es fruto de un lento y laborioso proceso que requiere continuados cuidados. Por otra parte, el abandono de las salinas durante un tiempo requiere posteriormente minuciosos trabajos de reconstrucción y mejora. Con todo, las repercusiones de la inseguridad reinante no debieron ser, a la postre, excesivas. Precisamente hemos visto que los siglos modernos representan un momento de auge y expansión comercial. Las mismas salinas de Formentera continuaron su labor, por lo menos durante determinadas épocas, a pesar de estar despoblada la isla.

Mayor peligro representa todavía, en ocasiones, la incuria y el abandono de quienes dirigen la extracción. Porque las salinas de Ibiza a diferencia de las reducidas y familiares salinas del Atlántico francés, por ejemplo, han revestido - probablemente siempre - un carácter de gran explotación, que precisa de un cierto capital, una flota comercial y abundante mano de obra. Por ello constituyeron siempre una empresa de auténtico interés público. Antaño dependían, en definitiva, de la Universidad de Ibiza, que percibía buena parte de la renta de la sal por numerosos conceptos.<sup>39</sup> El precio del producto estaba regulado por los poderes públicos e incluso por el propio rey.<sup>40</sup> Es verdaderamente curiosa e interesante la relación de los numerosos cargos y oficios existentes entre los encargados y trabajadores de las salinas en el siglo XVIII, como muestra de la complicada

<sup>36</sup> VILÀ VALENTI: *Formentera*, 400.

<sup>37</sup> Véase, como ejemplo, unas notas entresacadas del libro de cuentas de la Universidad de Ibiza, referentes al año 1493. En el mes de junio hay seis avisos de naves moras; en el mes de julio, otros seis, amén de varias descubiertas en busca de moros, etc. Publicado por MACABICH en *Historia de Ibiza*, IV, 7-8.

<sup>38</sup> MACABICH: *Santa María la Mayor*, 19. Tenemos noticias de muchos otros ataques a las salinas de Ibiza por parte de berberiscos, turcos o franceses: en enero de 1533, en septiembre y octubre de 1536, en enero de 1538, en agosto de 1563, etc. (MACABICH: *id.*, 4, 10-11, 14, 19; MACABICH: *Historia de Ibiza*, V, 17; MACABICH: *Historia elemental de Ibiza*, 255). Ya a principios del mismo siglo (años 1505-1506) se había reforzado la guardia nocturna de los estanques con 50 peones y seis caballos y los cautivos eran puestos, por la noche, a buen recaudo, por temor a los ataques de los moros (MACABICH: *Historia de Ibiza*, V, 7-8).

<sup>39</sup> FAJARNÉS: *Distribución renta sal*, 88-89.

<sup>40</sup> Año 1668. Carta de la reina gobernadora fijando en 20 reales el precio mínimo de la sal. Otra carta de la misma autoridad sobre el sueldo de los trabajadores de las salinas (FAJARNÉS: *Colección de documentos inéditos historia Ibiza*, “*Los Archivos de Ibiza*”, III, 53).



administración que antaño regulaba toda esta empresa.<sup>41</sup> Es evidente el peligro de caer la explotación salinera en una fuerte decadencia cuando mengüen el interés o la capacidad de los organismos públicos o de la burocracia que la rija. A finales de la décimoséptima centuria parece iniciarse una decadencia de este tipo. En 1715 las salinas habían pasado a la Corona de España por “derecho de conquista”.<sup>42</sup> Posteriormente, Felipe V concedió a los habitantes de Ibiza el consumo gratuito de la sal y en 1735 otorgó al Ayuntamiento de la ciudad, como compensación por la pérdida de sus mejores rentas, la cantidad de dos mil seiscientos pesos anuales.<sup>43</sup> En la extracción de la sal continuaron trabajando, quizás en mayor número que antes, desterrados y presidiarios.<sup>44</sup> Con todo ello la administración de las salinas más bien empeoró.<sup>45</sup> Y el interés de los habitantes de las Pityusas por la extracción debió decaer notablemente. Se debió hacer entonces más patente esta cierta desidia o impotencia de los isleños por resolver problemas que están por encima de las pequeñas necesidades de cada día. Quizás el ibicenco, como todo auténtico mediterráneo, sea más ágil con la inteligencia que con los brazos. Y más apto para efímeras y sutiles empresas que para aquellas que requieren un renovado y continuado esfuerzo.

Otros factores pueden provocar la decadencia de las salinas. Así vemos que las relaciones comerciales con el Báltico llegaron a interrumpirse, más o menos parcialmente, durante el siglo XVIII. Desconocemos si en este hecho concurren cambios económicos o responde, meramente, a la inseguridad - ahora no sólo en el Mediterráneo - por causa de las guerras coloniales y, más tarde, por las napoleónicas. La sal queda, en ocasiones, abandonada, como en el año 1783, durante el cual quedaron en las salinas 1.418.364 fanegas que no pudieron ser cargadas.<sup>46</sup> Aparte de las fluctuaciones del mercado no cabe

<sup>41</sup> *Lloch-tinent de Governador y Curador* (tenía a su cargo la conservación y mejora de los estanques y la producción y cobro de la sal), *escrivà de la sal* (llevaba los inventarios, actas y escrituras), *guardià de la sal* (vigilaba la compra y venta), *paletjadors* (medían la sal), *ofici de Maymo* (cuidaba del cargador), *armador* (cuidaba de las barcas), *venders o judicadors* (resolvían posibles dificultades de la venta, salarios, etc.), *patrons de les barques salineres*, *Drassaner* (tomaba nota de los barcos que entraban y salían del puerto y cuidaba de ellos), *traents* (transportaban la sal), *racionals* (tomaban nota de la sal que se cargaba), *Jurat* (visitaba las naves una vez cargadas), *Tinent de Procurador Real* (cobraba los impuestos; encargado de las obras de las salinas). Según las *Reales Ordenaciones*, 154-174. Puede verse también una relación de los encargados y trabajadores de las salinas en el manuscrito de J. CIRER: *Tratado Salinas Yviza y Formentera*, especialmente en los caps. 3, 5 y 6. (Véase “Bibliografía”)

<sup>42</sup> Ya durante la guerra de Sucesión, en 1710, el archiduque Carlos había decidido arrendar las salinas al capitán italiano Bautista Visconti, para aumentar las rentas del Real Patrimonio y sin que representase un mayor beneficio para los habitantes de nuestras islas. Con tal motivo hubo un pleito con el Municipio. Véase para éstas y otras diversas notas históricas acerca de las salinas durante el siglo XVIII: MACABICH: *Historia de Ibiza*, VII, 6-17, 42; ID: *Historia elemental de Ibiza*, 251, 257; CIRER: *Tratado Salinas Yviza y Formentera*.

<sup>43</sup> En noviembre y diciembre, los cabezas de cada casa acudían a las salinas para proveerse de sal. Recogían una cantidad proporcional a los miembros de su familia. Algunos autores indican dos fanegas por familia. Respecto a la subvención que recibía el Municipio no fué satisfecha a partir del año 1849 (MARTÍN DE CALLAR: *Memorias*, 38-9; MACABICH: *Historia elemental de Ibiza*, 251). Quizás, en ocasiones, no se concedió la sal a los isleños, pues sabemos que en el pasado hubo varios robos de dicho producto (*Archivos de Ibiza*, III, 93-94; IV, 87-88).

<sup>44</sup> MACABICH: *Historia de Ibiza*, VII, 54-55; VIDAL-MOLINA: *Reseña geológica Ibiza y Formentera*, IO9; *Archivos Ibiza*, 111, 137. Véase nota 38.

<sup>45</sup> Hay varios intentos de reforma. Uno de ellos lo constituye la Instrucción Real de 30 de noviembre de 1785, art. 7 (MACABICH: *Historia de Ibiza*, VII, 37).

<sup>46</sup> Importaban 236.394 pesos (VARGAS PONCE: *Descripciones Pithiusas*, 9).

duda que factores muy diversos de los cuales acabamos de señalar varios de ellos - inseguridad, mala administración, etc. - pueden concurrir en la motivación de una marcada decadencia en la extracción salinera. Tal parece que sucedió a partir de mediados de la pasada centuria, que, según los datos que conocemos, representó una época de fuerte crisis.

### III. La actual explotación salinera

En 1871 las salinas de Ibiza fueron vendidas por el Estado a un particular.<sup>47</sup> Igual suerte cupo a las de Formentera.<sup>48</sup> En las primeras se iniciaron, hacia 1885, numerosas obras de reforma y mejora, que pronto redundaron en una mayor producción. Se construyeron los diques de defensa, de tres kilómetros de longitud cada uno, para la desviación del curso de los torrentes y para mejor protección de las salinas contra toda posible avenida. Se hicieron más de veintidós kilómetros de calzada con el fin de establecer una adecuada separación y subdivisión de los estanques, formando varias plazas interiores para el apilamiento de la sal.<sup>49</sup> El suelo de las salinas fué cubierto de arcilla, utilizando también, al parecer, las margas neocomienses, abundantes en la isla. Quedó así un suelo firme e impermeable que reúne magníficas condiciones para la explotación salinera. En Formentera se llevaron a cabo, asimismo, varios trabajos de mejora y aumento del número de estanques.<sup>50</sup> En 1897 la Sociedad que explotaba las salinas de Ibiza adquirió el Estany Pudent y las salinas de Marroig y Ferrer, en Formentera. Al año siguiente la empresa tomó el nombre de Salinera Española, S.A. Actualmente las salinas de las Pityusas continúan perteneciendo a la misma Sociedad.

#### LA ACTIVIDAD SALINERA

El trabajo en las salinas marítimas ofrece unas características sorprendentes. La producción no sólo depende de determinadas condiciones físicas o humanas que pueden cambiar a medida que vaya progresando la explotación - nuevos procedimientos técnicos, fluctuaciones en el mercado, etc. -, sino de ciertos rasgos que sólo atañen específicamente a la actividad que estudiamos. La extracción de la misma sal gema, recuerda la industria extractiva de cualquier otro mineral. La sal marina, en cambio, es un caso aparte. Ofrece, podríamos decir, características más agrícolas que mineras.

#### El “cultivo” de la sal

Por ello no puede sorprender que se hable de un “cultivo” de la sal. En efecto, su obtención va íntimamente ligada con las condiciones climáticas. La insolación, la humedad relativa y el viento tienen una importancia decisiva en la cosecha del producto. Las lluvias tienen también un considerable valor, aunque, a diferencia de los cultivos vegetales, en nuestro caso representan casi siempre, como hemos dicho, una pérdida, en ocasiones muy

<sup>47</sup> El precio de la venta fué de 1.162.020 pesetas (LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pityusas*, II, 175).

<sup>48</sup> El precio de la venta fué de 30.401 pesetas (In: *Ibid.*, II, 428-429).

<sup>49</sup> n : *Ibid.*, II, 177-179.

<sup>50</sup> In : *Ibid.*, II, 429-430.

notable.<sup>51</sup> Cada estación juega su papel en el desarrollo del producto: la primavera evoca la etapa de la siembra y del crecimiento; el verano es la recolección; otoño e invierno son el descanso, constituyen la época destinada a las reformas y mejoras precisas, mientras se prepara la nueva campaña. Es en invierno y primavera, salvo en las épocas invernales de mal tiempo, cuando suele adquirir mayor importancia, el embarque de la sal.<sup>52</sup>

Las labores humanas presentan, por lo tanto, unos momentos de fuerte densidad y otros de valor muy escaso o nulo. Refiriéndonos a la actividad de las salinas marítimas podemos hablar, también, de unas curvas de trabajo, en forma parecida a como acontece en el mundo agrícola. Y la suerte del salinero no sólo dependerá de las circunstancias climatológicas, sino que, por otra parte, para hacer más semejante el parecido, también tiene su importancia la naturaleza y calidad del suelo sobre el que se deposita la sal.

En las salinas de Ibiza el “ciclo vegetativo” dura menos de un año. El agua procedente del mar se introduce en los estanques concentradores a partir de diciembre o enero. Se asciende el líquido - que debe hacerlo algo más de un metro - mediante tímpanos que funcionan con gas pobre. En nuestras salinas no puede aprovecharse, como ocurre en las atlánticas, el movimiento de las mareas, ya que, como se sabe, en el Mediterráneo tienen una escasa importancia. Durante el resto del invierno y la primavera, el agua recibe en los concentradores la acción de los agentes naturales, que provocan una fuerte evaporación, de tal forma que pasa de 3,5° Baumé a una densidad de 23-24° B. Con anterioridad, a unos 16° B, ha empezado a depositarse el sulfato cálcico.

Entonces, regularmente en mayo, se introduce el agua a 23-24° B. en los estanques cristalizadores. La sal se precipita a partir de 25° B. De esta manera, realizándolo por etapas, casi todo el sulfato cálcico se ha depositado en los estanques concentradores, mientras la sal sódica ha pasado totalmente a los cristalizadores. Sólo conviene que el agua no consiga, ya en estos últimos, un exceso de densidad - más de 28-29° B. - para evitar que se precipiten sales magnésicas que comunicarían al producto un sabor amargo. Durante tres meses se mantiene el agua a 27-28° B., depositándose así, normalmente, una capa de cloruro sódico de un milímetro de grosor por día.

El yeso que ha quedado en los concentradores se saca cada dos o tres años. Cada diez o doce se procede a una limpieza general de los estanques, eliminando la tierra y demás impurezas depositadas por las aguas madres.

En Formentera el ciclo es parecido, aunque con cierta diferencia, debido al aprovechamiento de una laguna, el Estany Pudent, que se utiliza como intermediario entre el mar y las salinas. En realidad, actúa como un inmenso concentrador. En la pasada centuria dicho estanque fué objeto de una activa explotación piscícola.<sup>53</sup> Pero posteriormente, y como fruto de las reformas realizadas a finales del siglo, pasó a formar parte de la extracción salinera. El agua del Estany Pudent es mantenida siempre a unos 9-10° B. En marzo o abril se introduce en un largo canal, que circunda la laguna, y en cuyas varias secciones se va depositando parte del sulfato cálcico.<sup>54</sup> Así llega a los

<sup>51</sup> Una de las pérdidas más considerables de las que tenemos noticia fué provocada en 1679 por fuertes aguaceros caídos en el mes de marzo. El caso no es corriente, ya que suelen ser más perjudiciales las lluvias otoñales. En esta ocasión se perdió casi toda la cosecha de aquel año, pudiéndose recoger tan sólo la sal precisa para las necesidades de los habitantes de la isla (FAJARNES: *Inundaciones salinas Ibiza*, 96-7).

<sup>52</sup> Véase apéndice núm. 3, al final del artículo.

<sup>53</sup> LUIS SALVADOR : *Las antiguas Pityusas*, II, 435-439

<sup>54</sup> Véase figura 3.

concentradores a 16-17° B. y unos pocos días - veinte o veinticinco, son suficientes para alcanzar los 25° B. De esta manera, a finales de abril o principios de mayo, el agua puede ocupar ya los cristalizadores.

Para llevar a cabo todas estas actividades son precisos unos pocos hombres. El número de obreros que trabajan permanentemente en las salinas es, como dijimos, de algo más de un centenar. Hay un encargado general de todas las labores (*saliner*), auxiliado por el *canaler*, que cuida especialmente de la entrada y salida de las aguas madres. Dependen de ellos varios albañiles (*picapedrers*),<sup>55</sup> una brigada encargada de la limpieza de los canales<sup>56</sup> y varios mecánicos y carpinteros que se dedican singularmente al servicio de vagonetas.<sup>57</sup> Del transporte de la sal en éstas cuidan varios capataces.<sup>58</sup> Finalmente, existe personal administrativo, fuera ya de la actividad propiamente extractiva.<sup>59</sup> En cambio, la recogida de la sal requiere abundante mano de obra, como vamos a ver inmediatamente.

## La cosecha

A finales de julio casi todo el cloruro sódico se ha depositado ya en los cristalizadores, formando una capa de unos 9 a 10 cm. de espesor. Es preciso iniciar entonces las operaciones de la cosecha (*recoïda*) que se alargarán hasta mediados de octubre.<sup>60</sup> Dicha tarea requiere - de nuevo la semejanza, incluso en este aspecto laboral, con los varios cultivos vegetales: trigo, vid, olivo - la aportación de mano de obra temporal, ante la insuficiencia de la permanente.

Los obreros que acuden a cosechar la sal, como hemos señalado ya, son numerosos. Antaño, cuando la densidad de las Pityusas era inferior a la actual y las salinas conservaban cierto carácter de institución pública, ofreciendo y ligando a sus habitantes con derechos y deberes actualmente perdidos, la cosecha de la sal repercutía en la vida toda de nuestras islas. En este tiempo incluso vacaban los tribunales y no se administraba justicia, sino en casos muy urgentes y perentorios que no podían sufrir dilación.<sup>61</sup> Al empezar los trabajos de extracción de la sal se celebraba, en los pasados siglos, una animada fiesta. A ella acudían los jurados de Ibiza, el gobernador e incluso representantes del obispo. etc.<sup>62</sup> Hogaño, el considerable número de obreros que cada mañana se desplazan hacia las salinas (cerca de 650, según ya hemos dicho), durante las semanas de cosecha, procedentes de los más variados puntos de las islas, nos evoca y simboliza, todavía, la importancia que para las Pityusas tuvo y mantiene la explotación salinera.

<sup>55</sup> Doce hombres en las salinas de Ibiza y ocho en la de Formentera.

<sup>56</sup> Veinte y doce hombres, respectivamente.

<sup>57</sup> Treinta y siete y veintidós hombres, respectivamente.

<sup>58</sup> Cinco y tres hombres, respectivamente.

<sup>59</sup> Seis y dos hombres, respectivamente. Varios de los datos estadísticos referentes a la actual explotación salinera han sido amablemente facilitados por don Manuel Escandell, administrador en Ibiza de Salinera Española S. A. Mientras no indiquemos lo contrario, nos referiremos siempre a la campaña de 1951.

<sup>60</sup> Como era de suponer, las noticias históricas que poseemos muestran que la recogida de sal se ha efectuado siempre en estos meses veraniegos. En julio de 1541 se cosechaba ya el producto; ¿vino este año algo avanzado respecto a lo normal?. En septiembre de 1547 y en agosto de 1551, sabemos que se estaba efectuando asimismo dicha operación (MACABICH: *Santa María la Mayor*, 16, 22, 26). Quizás antaño se iniciase ya la recogida a principios o mediados de julio (MARTIN DE CALLAR: *Memorias*, 36).

<sup>61</sup> MARTÍN DE CALLAR: *Memorias*, 37.

<sup>62</sup> MACABICH: *Historia de Ibiza*, IV, 29.

Una vez sacadas de los cristalizadores las aguas madres, un grupo de hombres (*cavadors*) se dedican a apilar la sal dentro de los estanques, formando largos y rectangulares montones de sección triangular (*calçades*), de unos dos metros de base. Entre las respectivas *calçades* queda un espacio libre de unos seis metros. La sal la cavan con azadas (*aixades amples*) y la amontonan mediante largas palas de madera (*tirassos*). Estas operaciones requieren ciertos cuidados y, por ello, generalmente las efectúan obreros especializados, que suelen pertenecer a las parroquias cercanas a las salinas (en Ibiza, de Sant Francesc y Sant Jordi). En conjunto, hay unos 100 *cavadors* en la Pityusa mayor y unos 40 en la menor. La sal se deja amontonada en las *calçades* dos o tres días, durante los cuales se escurre, por el plano inclinado de sus costados, el exceso de agua.

Entonces comienza el transporte de la sal a las plazas (*salers*) construidas en el interior de las salinas o a las vagonetas que la llevarán directamente al cargadero. Esta operación la realizan los llamados *traents* o *traients*. Es un trabajo más duro y pesado que el que efectúan los *cavadors*, pero requiere menos cuidado. Son gentes que suelen proceder de zonas algo alejadas de las salinas (Vila; parroquias de Sant Josep, Sant Rafel, Santa Agnès, etc.). Llevan la sal dentro de unos capazos (*senaiés*) apoyados encima de la cabeza, que está protegida por un sombrero (*capell*) de fibra de pita,<sup>63</sup> recubierto con lona impermeable. La arrancan de las *calçades* mediante unos azadones triangulares (*càvecs*). Para no hollar directamente el piso de los cristalizadores y evitar, en lo posible, la humedad, construyen con sal unos caminos hasta los *salers* o a las vagonetas. Sin embargo, es preciso proteger los pies con gruesos calcetines de lana, que ha sido hilada y tejida en el mismo país.<sup>64</sup> El número total de *traents* se eleva a medio millar, de los cuales unos 400 trabajan en las salinas de Ibiza y un centenar aproximadamente en las de Formentera.

La existencia de tantos hombres, sobre todo en la época de la recogida, obligó a resolver diversos problemas, teniendo en cuenta que las áreas de explotación salinera quedan relativamente distantes de los núcleos de población. Junto a las salinas surge, por ejemplo, la iglesia, atendiendo a sus necesidades religiosas. En el siglo XVII existía al lado de los estanques un pequeño oratorio. Allí se celebraba la llamada *missa dels traents*.<sup>65</sup> Estaba enclavado seguramente junto a un edificio (*casa de l'Estany*), que servía para almacenar herramientas y utensilios y para habitación de algún encargado de las salinas. En 1785 se elevó a parroquia bajo la advocación de San Francisco de Paula.<sup>66</sup> En el mismo año se fundó la parroquia de San Fernando, al lado de los estanques de Formentera.<sup>67</sup>

Las labores de la cosecha terminan, normalmente, a mediados de octubre. Buena parte de la sal queda en los *salers*, de donde será sacada a medida que sea preciso. Una vez amontonada, las lluvias otoñales e invernales, si no son excesivas, constituyen un

<sup>63</sup> La pita, *Agave americana*, L. (*pita* o *pitra*, en el país), se ha adaptado con facilidad al clima de las Pityusas. Su fibra se utiliza para tejer sombreros, alpargatas, etc.

<sup>64</sup> SPELBRINK dedica el capítulo VIII de su obra *Eivissa und Formentera* al estudio de las salinas. Incluye interesantes notas etnológicas y de vocabulario, que no afectan directamente a la finalidad de nuestro trabajo. Véase especialmente las páginas 120-121, sobre el ritmo de los trabajos, y las páginas 121-123, acerca de la cosecha y sus utensilios. En el ms. de J. CIRER: *Tratado Salinas Yviza y Formentera* hay numerosos detalles de las operaciones que se efectuaban a principios del pasado siglo, muy parecidas a las actuales.

<sup>65</sup> FAJARNÉS: *Misa salineros ibicencos*.

<sup>66</sup> Véase para estas y otras notas históricas: MACABICH, *Historia de Ibiza*, VII, 41, 51; LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pityusas*, II, 160, 169.

<sup>67</sup> VILÀ VALENTÍ: *Formentera*, 402.

beneficio, ya que la limpian y purifican, disolviendo y arrastrando, sobre todo, las sales magnésicas. Otra parte del producto se transporta directamente, como hemos dicho, al cargador, mediante vagonetas.<sup>68</sup> Previa la trituración - en Ibiza lo efectúan varias máquinas, que suman una fuerza de 80 caballos -<sup>69</sup> la sal se almacena en un gran depósito (*plaça de la sal*), con una capacidad de 5.000 Tm., situado junto al mismo embarcadero, donde queda lista para cargar. El producto obtenido después de la trituración se llama *sal menuda*, a diferencia de la que hay en los *salers* (*sal granada*).

La sal triturada pertenece a dos clases: una de grano grueso (tipo “salazón”) y otra mas fina (tipo “anchoa”). Casi toda la obtenida en la actualidad pertenece a la primera clase.

Las salinas de las Pityusas presentan en las últimas campañas una producción media de unas 80.000 Tm., de las que 64.000 Tm. corresponden a Ibiza y unas 16.000 Tm., a Formentera.<sup>70</sup> Con todo, la cantidad conseguida varía notablemente, según los años. No olvidemos que se trata de un verdadero cultivo y que, aparte de otros motivos, las condiciones climáticas hacen variar sensiblemente la producción. En años óptimos puede llegarse, sólo en Ibiza, a las 80.000 Tm., mientras que en otros puede reducirse a 50.000 Tm. e incluso menos.<sup>71</sup>



Fig. 4.- Producción de sal en los siglos XVIII y XIX

A finales del pasado siglo, y como resultado de las reformas y mejoras llevadas a cabo, la producción media se elevó, en total, a unas 55.000 Tm.<sup>72</sup> Desde entonces se ha mantenido, normalmente, por encima de esta cantidad,<sup>73</sup> alcanzando en el último

<sup>68</sup> En Ibiza existen 80 vagonetas y dos locomotoras. En Formentera, 48 y dos, respectivamente. Téngase en cuenta que en estas últimas salinas casi todo el producto se almacena directamente en una gran plaza que hay junto a las máquinas trituradoras (*plaça de la sal granada*).

<sup>69</sup> La energía necesaria se obtiene, en Ibiza, en una pequeña central eléctrica instalada junto al embarcadero y que antaño funcionaba con vapor y actualmente con gas pobre. En un futuro próximo, se instalará un motor Diesel.

<sup>70</sup> Véase apéndice núm. 1, al final del artículo.

<sup>71</sup> Prescindimos de los años en los que, como durante los últimos conflictos bélicos, no ha podido existir un comercio normal. En 1920, sólo en las salinas de Ibiza se llegó a cerca de las 90.000 Tm. En cambio, en 1934 se rebasó en muy poco las 30.000 Tm.

<sup>72</sup> LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pityusas*, II, 184, 428.

<sup>73</sup> A finales del primer decenio del presente siglo la producción era de unas 90.000 Tm. anuales (PÉREZ CABRERO: *Ibiza*, 75-6).



quinquenio la cifra antes indicada de 80.000 Tm., una vez salvada la crisis de la Guerra Civil y de la Guerra Mundial. En cambio, los datos que poseemos acerca de las dos anteriores centurias muestran una producción notablemente más baja.<sup>74</sup>

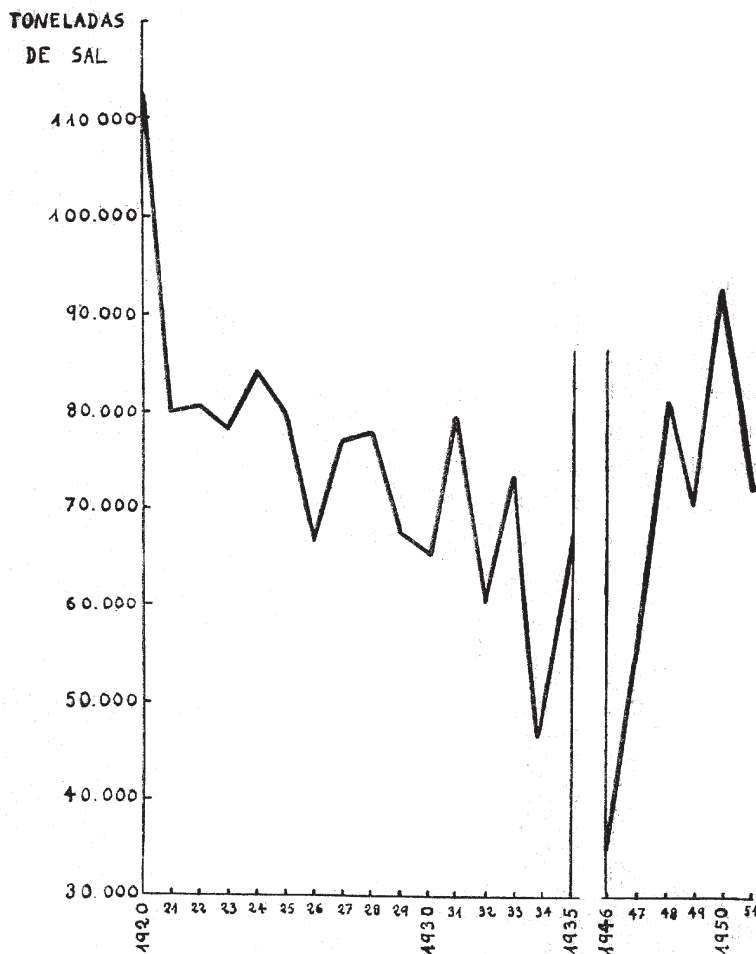


Fig. 5.- Producción de sal en 1920-1950 (V. apéndice 1)

<sup>74</sup> Los primeros datos estadísticos se refieren a mediados del siglo XVIII. Hacia 1740 las salinas de Ibiza y Formentera producían 21.500 modines de sal, o sea unas 29.800 Tm. Se indica que si se limpiasen los estanques se podría llegar a los 50.000 modines, unas 69.350 Tm. (V. VARGAS PONCE: *Descripciones Pithiusas*, 8-9). En los siguientes años disminuyó mucho. En el quinquenio 1774-78 se elevó a unas 16.000 Tm. anuales. En el quinquenio 1786-90, el promedio anual fué de 19.750 modines, o sea unas 27.400 Tm. (CIRER : *Tratado Salinas Yviza y Formentera*, cap. 8.). Continuó aumentando hasta principios del siglo XIX en que volvió a decaer (LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pithiusas*, 11, 175, 428). En 1844 la producción fué de 19.500 Tm. y, al año siguiente, 25.000 Tm. Se insiste en que podría llegarse a los 50.000 modines, copiando, seguramente, las referencias del siglo anterior (*Relación visita Ibiza y Formentera*, 70). Después, la decadencia fué extraordinaria: hacia 1870, en Ibiza se cosechaba sólo unas 7.750 Tm., y en Formentera unas 850 (LUIS SALVADOR. *Las antiguas Pityusas*, 11, 175, 428).

## El comercio

En la actualidad casi toda la sal obtenida se destina a la salazón de pescado. Sólo una ínfima cantidad - unas 200 Tm. anuales -es consumida para usos domésticos por los habitantes de las Pityusas. Para ello se muele la sal triturada, del tipo “salazón”, en varios molinos existentes en nuestra isla (ciudad de Ibiza, Santa Gertrudis). Antaño se transportaba parte del producto para ser empleado, con esta finalidad, a varios puntos de las Baleares y del Levante español, por lo menos. Todavía a mediados del siglo XIX los alfólies de Mallorca y Menorca recibían, anualmente, más de 1.160 Tm. procedentes de Ibiza.<sup>75</sup> Pero hoy el consumo de sal de cocina queda limitado sólo a las propias islas de Ibiza y Formentera.

Se ensayó otra posibilidad: el aprovechamiento de la sal para fines industriales. En la pasada centuria se intentó la producción de sulfato sódico mediante ácido sulfúrico, que se obtenía en la misma fábrica, y el cloruro sódico procedente de las salinas. Pero la empresa fracasó, de la misma forma que lo hizo otro intento de elaborar carbonato sódico.<sup>76</sup> Quizás este hecho señale, a pesar de todo, la posible dirección a seguir en una mejor valoración de nuestro producto.

Así, pues, podemos decir que, en la actualidad, casi toda la sal de las Pityusas se destina a la salazón, en particular del bacalao, siendo consumida singularmente por los pueblos pescadores del noroeste de Europa. Buques extranjeros la transportan hacia las lejanas costas de Islandia o de los mares del Norte y Báltico. Dominan los barcos de pabellón noruego, danés e inglés.<sup>77</sup> Generalmente se dirigen hacia los puertos mediterráneos con cargamentos de madera, carbón, bacalao, etc. Regresan con productos agrícolas y sal. Es corriente, por ejemplo, que los buques que arriban a las salinas para cargar nuestro producto se dirijan luego hacia el puerto de Valencia, donde embarcan naranjas, cebollas, etc. Sólo excepcionalmente nuestro producto se destina a otros usos que no sean la salazón, como el caso de navíos japoneses que últimamente, en 1949 y en 1951, transportaron sal hacia su país para ser utilizada por la industria química.

Los barcos atracan en el cargadero llamado de la Canal. Se encuentra en el fondo de una ensenada que se abre entre los acantilados formados por las dolomías triásicas y las calizas jurásicas del Puig Falcó (cap Falcó, punta Rama y punta des Canal de s'Olla) y los bancos de *marès* y los arenales de la punta Portes. Unas barcazas trasladan la sal desde el cargadero hasta los buques, que suelen fondear a unos metros de la costa. El embarcadero de la Canal se halla por completo desabrigado contra las corrientes aéreas procedentes del sur. Sobre todo cuando sopla el *llebeig* la carga se hace con muchas dificultades e incluso, a veces, las operaciones deben suspenderse por completo. Este hecho motivó que desde antiguo existiese otro cargadero, al otro lado de punta Portes, abierto cara a levante. Es el embarcadero llamado del Cavallet. Más al norte se encontraba otro, el del Roig o de la Sal rossa, resguardado asimismo de los vientos meridionales<sup>78</sup>

Los trabajos de carga requieren la aportación de una eventual mano de obra. Suelen ser agricultores que moran no lejos de las salinas, los mismos que en época de cosecha harán el oficio de *cavador*. Viviendo dispersos por el *Pla de Sant Jordi* y el *Pla de Vila* se

<sup>75</sup> *Relación visita Ibiza y Formentera*, 60, 70. Véase S.A. (sin autor)

<sup>76</sup> El edificio para obtención del sulfato sódico se levantaba en Ses Figueretes, cerca del cementerio de la ciudad de Ibiza. En 1868 esta industria, llamada Fábrica de Productos Químicos, ya no funcionaba (LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pityusas*, II, 166-167). Hay otro intento de aprovechamiento industrial de la sal hacia el año 1880 (VIDAL MOLINA: *Reseña geológica Ibiza y Formentera*, 111).

<sup>77</sup> Véase apéndice 2, al final del presente artículo.

<sup>78</sup> Puede verse su descripción en LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pityusas*, II, 167-168.

hace difícil la tarea de avisarles. La solución no deja de ser original : estando ya el sol en el ocaso, se queman ramas de pino todavía verdes para que produzcan abundante humo. La operación suele hacerse en un determinado cerro que se levanta junto a las salinas (Puig des Fum). Según se haga una o dos humaredas se indica la necesidad de más o menos gente.<sup>79</sup> Las operaciones de carga reúnen en las salinas de Ibiza unos noventa o cien hombres Un grupo (*colla*) de unos veinticinco trabajadores se encarga de arrancar y transportar el producto amontonado en los *salers*. Otra *colla*, más reducida, cuida de sacar la sal almacenada en la gran *plaça* que hay junto al embarcadero. Ésta, como dijimos, ya está triturada. La otra sufre dicha operación al mismo tiempo que es echada a las barcazas. Finalmente, tres o cuatro brigadas (*mans*) llevan a cabo el transporte de la sal desde el cargadero hasta el barco. Para ello hay cuatro barcazas, con una capacidad de 20 Tm. y tres de 150 Tm. Estas últimas son las empleadas por la noche. En Formentera no existe embarcadero para nuestro producto. Una *colla* de unos veinticinco hombres se encarga del transporte en vagoneta y luego es trasladada, en barcazas, del pequeño puerto de la Savina a la Canal.

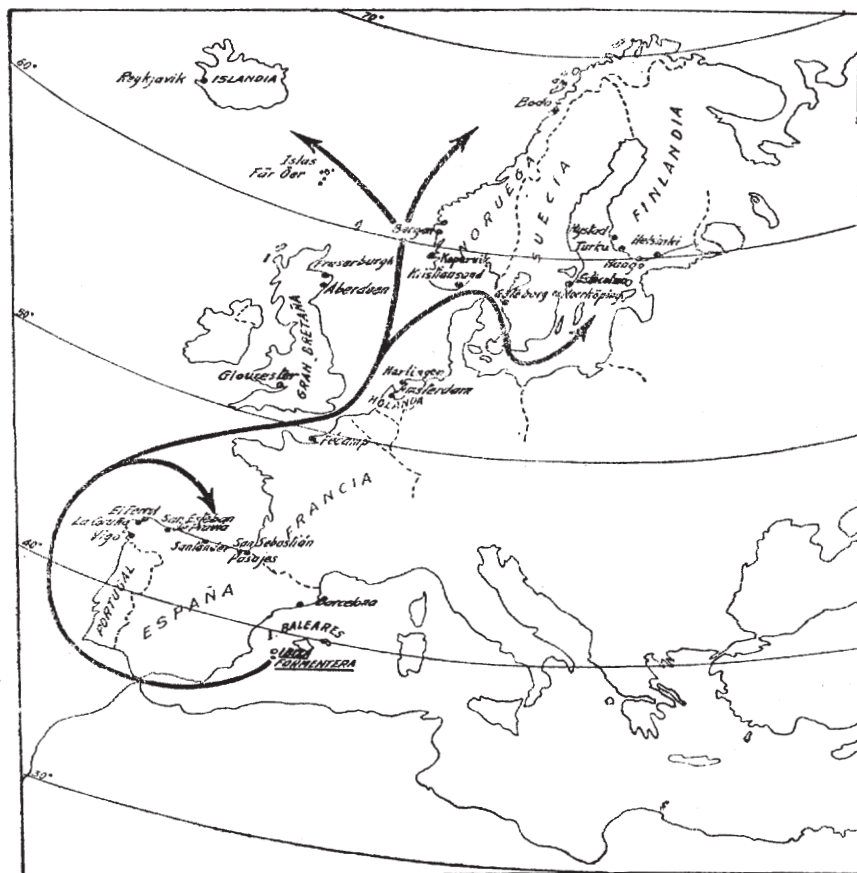


Fig. 6.- Rutas comerciales de la sal de Ibiza y Formentera en la primera mitad del siglo XX

<sup>79</sup> Una humareda es la señal convenida para que sólo se den por avisadas tres brigadas. Con dos se solicita la presencia de cuatro brigadas.

Como hemos dicho los puntos de destino de la sal se hallan, singularmente, en las costas del Atlántico septentrional. Por lo general son puertos islandeses (Reykjavik), noruegos (Bodo, Bergen, Kopervik, Kristiansand), suecos (Estocolmo, Norrköping, Göteborg), fineses (Nystad, Turku o Abo, Hango, Helsinki), escoceses (Fraserburgh, Aberdeen), ingleses (Gloucester), holandeses (Harlingen, Amsterdam) o del norte de Francia (Fécamp). También Thorshavn y Trangisvaag (islas Fär Oer) constituyen un frecuente punto de destino.<sup>80</sup> Las exportaciones hacia otros puertos son mucho más esporádicas. Además debe tenerse en cuenta que la nacionalidad del buque no implica, claro está, que desembarque el género en el propio país. A este respecto debemos señalar que en muchas ocasiones son daneses o noruegos los barcos que se dirigen a Islandia, así como, con anterioridad a la pasada contienda de 1939-45, solían ser rusos los que atracaban en puertos fineses.

Esta exportación de la sal hacia el noroeste de Europa constituye, evidentemente, una prueba de la continuidad del comercio entre el Mediterráneo y los puertos del Atlántico septentrional.<sup>81</sup> En cambio, otros mercados se muestran más inestables. Hacia América se exportaba, en el pasado siglo, una cantidad apreciable de sal.<sup>82</sup> En el quinquenio 1881-85 oscilaba entre la cuarta y la quinta parte del total de ventas efectuadas.<sup>83</sup> A principios de este siglo esta relación comercial disminuyó notablemente.<sup>84</sup>

Otro caso interesante lo constituye el comercio de la sal de nuestras islas respecto al mercado español. Durante el siglo XIX una parte considerable del producto era transportado a puertos de la Península Ibérica. En el quinquenio 1881-85 más de la mitad de la sal fué consumida en España.<sup>85</sup> Pero a fines de la pasada centuria se redujo notablemente la exportación de sal al propio país, en comparación con la exportada al extranjero. En 1903 España absorbió sólo unas 9.000 Tm., mientras al conjunto de las otras naciones se destinaban más de 42.000 Tm.<sup>86</sup> En 1908 no se llegó a las 7.000 Tm., contra una exportación al extranjero de cerca de 90.000 Tm.<sup>87</sup> En 1911 la cantidad de nuestro producto embarcado en buques españoles llegaba meramente a las 386 Tm.<sup>88</sup> El transporte lo efectuaban barcos goletas de bajo desplazamiento - de cien a ciento veinticinco Tm. - que conducían la sal hacia los puertos pesqueros del Cantábrico.

<sup>80</sup> Según datos del 'Registro de buques' de las salinas de Eivissa. Véase fig. 6.

<sup>81</sup> Los datos que poseemos acerca del siglo XIX siguen mostrando una estrecha relación entre las dos áreas económicas. A mediados de dicha centuria, barcos rusos, suecos y daneses continuaban cargando, como antaño, la sal de las Pityusas (*Relación visita Ibiza y Formentera*, 60). En 1879 fueron exclusivamente barcos fineses los que cargaron la sal ibicenca (VIDAL y MOLINA: *Reseña geológica Ibiza y Formentera*, 109). En 1908, sólo a Noruega, Finlandia y Dinamarca se exportaron 60.042 Tm. (PÉREZ CABRERO: *Ibiza*, 77)

<sup>82</sup> Hacia 1845 venían a cargar sal barcos de los Estados Unidos (*Relación visita Ibiza y Formentera*, 60). Véase, asimismo, rev. *Ibiza*, 327.

<sup>83</sup> LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pityusas*, II, 434-437.

<sup>84</sup> Parece excepcional, a este respecto, el año 1908, durante el cual se destinaron 21.986 Tm. a Norteamérica y 1.432 a los países del Plata (PÉREZ CABRERO: *Ibiza*, 77). A partir del segundo decenio, cesan casi por completo las relaciones de nuestras salinas con los puertos americanos.

<sup>85</sup> En total 6.357 Tm. En cambio, Europa y África absorbieron sólo 2.697 Tm.; estas últimas debieron consumirse casi todas ellas en el Bático. Destinadas a América salieron 2.558 Tm. (LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pityusas*, II, 434-437. Pueden verse datos referentes al año 1884 en FAJARNÉS: *Puerto Ibiza*, 20-1. Téngase en cuenta que durante estos años la producción de las salinas fué muy baja.

<sup>86</sup> *Archivos de Ibiza*, año III, 31, 35.

<sup>87</sup> PÉREZ CABRERO: *Ibiza*, 77.

<sup>88</sup> Según datos del "Registro de buques" de las salinas de Ibiza.

Así, pues, con anterioridad a la primera Guerra general de nuestro siglo, la exportación a América casi había cesado, era escasa la sal absorbida por el mercado español y buena parte del producto se destinaba a las costas septentrionales del Atlántico. Esta situación se mantuvo aproximadamente, salvada la crisis de 1914 al 1918, hasta la segunda Guerra general.<sup>89</sup>

Con posterioridad, aumentó la demanda de sal ibicenca por parte del mercado español. Durante los años 1942-44, sólo arribaron a La Canal buques del propio país. En el norte de España empezó a apreciarse la calidad del producto de las Pityusas, sobre todo al formarse o tomar incremento varias sociedades para la preparación del pescado, tales como las Pesquerías y Secaderos de Bacalao de España (P. Y. S. B. E.), de San Sebastián, y la Compañía de Pesca e Industrias del Bacalao de España (C. O. P. I. B. A), de Vigo. Aunque a partir del año 1945 se reanudó el comercio con el Báltico y mar del Norte, que pronto consiguieron de nuevo la primacía en la cantidad de sal cargada, no se rompió la relación con los puertos españoles. De las 73.724 Tm. exportadas en 1949, 19.848 se destinaron a la propia nación, singularmente a las costas gallegas y del Cantábrico.<sup>90</sup> Los puertos de Vigo, La Coruña, El Ferrol, San Esteban, de Pravia, Santander, San Sebastián y Pasajes son, generalmente, los puntos de destino de la sal ibicenca. En algunos casos nuestro producto se desembarca en puertos de Levante, sobre todo en Barcelona, donde es utilizada para diversos fines industriales.

## EL PAISAJE

Las salinas presentan, dentro del paisaje de nuestras islas unos caracteres netamente diferenciados. Los cultivos de secano se interrumpen bruscamente al iniciarse las tierras excesivamente cargadas de sales que circundan los estanques. Entonces el suelo aparece sólo cubierto por un matorral de plantas halófilas, entre las que predominan el salicor, *Salicornia arabica* L. o *Salicornia fruticosa* L. (en el país *solsera*) y el almajo o salado negro, *Suaetonia fruticosa* L. Forsk (*solseró*). En las dunas, en cambio, arraigan pequeños bosques formados por pinos, *Pinus halepensis* Mill (*pi bord*), y sabinas, *Juniperus phoenicea* L. (*savina*), con grandes matas de lentisco, *Pistacia lentiscus* L. (*mata*). Las condiciones biológicas se van haciendo más difíciles a medida que nos acercamos a las salinas. La sal dificulta la vida. Aunque sin trascendencia en el paisaje, es curioso señalar que en las aguas de los estanques vive tan sólo una quinta parte de las especies que se desarrollan en las acequias o charcos cercanos a Sant Francesc, a pesar de que éstos presentan ya cierta salinidad.<sup>91</sup> Las salinas constituyen uno de estos oasis que, gracias al agua, se forman en el Mediterráneo. Pero no es, ciertamente, ni agua dulce ni un oasis de

<sup>89</sup> En el quinquenio 1931-1935 se destinaron a España un promedio anual de 4.170 Tm. contra 53.750 Tm. exportadas al extranjero. Según datos facilitados por la oficina central de Palma de Mallorca de Salinera Española, S. A.

<sup>90</sup> Según el "Registro de buques" de las salinas de Ibiza. Una parte de los datos referentes a este año han sido publicados en *Ibiza*, 498. En 1950 la sal destinada a España fué de 6.961 Tm. para ascender posteriormente a 15.502 Tm., en 1951. Estos últimos datos han sido facilitados por la oficina central de Palma de Mallorca de Salinera Española, S. A.

<sup>91</sup> Según muestras de tres estaciones de las salinas de Ibiza, una de ellas con clorinidad de 96,63. MARGALEF: *Hidrobiología de Ibiza*. Compárese, especialmente, la tabla VIII con la lámina X (págs. 24-25).

verdor. Por el contrario es el dominio de la sal y, en principio, de la esterilidad. Aunque también, paradójicamente, de la riqueza. Por una parte, en la periferia (en las aguas más o menos saladas cercanas, en las franjas terrestres) puede haber una notable riqueza y diversidad vegetal y faunística. Por otra parte, de estas anchas superficies llanas propiamente salineras, cubiertas por aguas tranquilas y poco profundas, que ocupan los numerosos y geométricos compartimentos, se pudo decir, sin mucha exageración, que dependía, según ya hemos señalado, “la conservación y beneficio total” de nuestras islas.

### Las salinas de Ibiza

Estas salinas presentan una extensión de 400 Ha. Viene a ser la que ocupaban hacia 1890 una vez terminados los trabajos efectuados a partir de 1885.<sup>92</sup> La superficie actual es, probablemente, la mayor alcanzada por las salinas. Por lo menos en los tres últimos siglos había menos estanques y en peores condiciones.<sup>93</sup> Existe el proyecto de construir un nuevo grupo de estanques al nordeste de San Francisco.

El proceso de concentración es el que requiere más tiempo. Asimismo, es el que precisa de más espacio. Unas tres cuartas partes de las salinas de Ibiza, son concentradoras. Forman grandes estanques (*Estany des Còdols*, *Estany des Codolar*, etc.), que cubren 297 Ha. y 95 a. Su profundidad suele ser de 40 a 50 cm. El grosor de la capa de agua, que alcanza como máximo los 30 cm., se mantiene alrededor de 25 cm. La evaporación sería excesivamente lenta si aumentase la altura del líquido.

Los cristalizadores ocupan sólo 102 Ha. y 82 a. Estos estanques - el más importante es el *Estany Roig*-<sup>94</sup> están divididos en varios cuadros de superficie variable. Los cristalizadores están separados por recios muros de piedra y cemento (*calçades*) periféricos, que presentan varios ensanchamientos rectangulares (*salers*), donde se almacena la sal en el momento de la cosecha. El carácter agrícola de la explotación salinera permite valorar la producción mediante el rendimiento por hectárea de superficie de cristalización. Depende, como se desprende de lo que antes hemos dicho, de las condiciones climatológicas del lugar, de la composición del agua del mar, del estado de los concentradores y cristalizadores y de los trabajos efectuados durante el año. En Ibiza el rendimiento medio es de 621 Tm. de sal por Ha. de cristizador y de 159 Tm. por Ha., si tenemos en cuenta la superficie total.

Los cuatro principales estanques de las salinas de Ibiza se abren al sur del llano de San Jorge. Los otros ocupan la estrecha faja de tierras cuaternarias que separa los macizos de

<sup>92</sup> LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pityusas*, II, 177.

<sup>93</sup> Todos los planos que hemos visto son posteriores a las mejoras iniciadas en 1885. Existe un plano de 1887, a escala 1:80.000, que no hemos podido consultar (citado en *Archivos de Ibiza*, IV, 27). En LUIS SALVADOR (*Las antiguas Pityusas*, II, lám., frente a pág. 262) se publica un plano de las salinas de Ibiza, a escala 1:40.000, realizado en las postrimerías de los trabajos de mejora y ampliación. Por ello difiere muy poco del estado actual. En las *Reales Ordenaciones* se indica las mediciones de los estanques efectuadas en el siglo XVI (pág. 175). En la *Resumpta Historica* del P. Cayetano de Mallorca, se halla una detallada descripción de las salinas en el siglo XVII y otra de la centuria posterior (págs. XXXI-XXXII). En el manuscrito de J. CIRER: *Tratado de las Salinas Yviza y Formentera*, hay una descripción correspondiente a principios del siglo XIX (cap 2).

<sup>94</sup> Véase el plano que publicamos en la figura 2. Puede verse la nomenclatura de los estanques y otros detalles en LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pityusas*, II, 163-164, y en SPELBRINK: *Eivissa und Formentera*, 118-119.



dolomías triásicas y calizas jurásicas del puig Falcó, al oeste, y del Corbmarí, al este. Finalmente, una parte aprovecha la espiga de la Punta de les Portes, formada por *marès* y arenas.

### Las salinas de Formentera

En cambio, las salinas de Formentera se asientan exclusivamente sobre estos últimos materiales. Los maciños dominan en el sector cercano a la cala Savina. Todo el resto del territorio lindante con los estanques está constituido por arenas y dunas (*pujols*) que se adentran hacia el canal de los Freus, formando la flecha o espiga del Borronar, flanqueada al Oeste por la playa de Marroig y al este por la de Es Pujols. Un peligro evidente se desprende de todo ello: la posible invasión de estas salinas por las arenas movedizas. Tanto más cuanto que a diferencia de las de Ibiza, ninguna altura las protege contra la acción de los vientos.

Este peligro se agravó a principios del pasado siglo, al talar un bosque situado junto a la playa de Es Pujols. El avance de las arenas menguó notablemente la productividad de las salinas. Hacia 1845 se recogieron sólo unas 1.400 Tm. de sal, contra unas 4.200 Tm. de producción media a comienzos de la centuria.<sup>95</sup> En 1867, la cosecha fué todavía más reducida: apenas llegó a las 850 Tm.<sup>96</sup> La decadencia de estas salinas, más considerable todavía que las de Ibiza, puede achacarse en buena parte a la invasión parcial de los estanques por las dunas. Por otra parte, la sal recogida llevaba numerosas impurezas, al depositar los vientos abundante arena sobre el agua salina o el producto almacenado.<sup>97</sup>

Al ser vendidas por el Estado, en 1871, las salinas de Formentera se componían de dos grupos de estanques. El primero, situado al este del Estany Pudent, era, con mucho, el más importante. Se le conoció con el nombre de Salinas de San Luis, aunque en realidad sólo correspondía esta denominación a uno de los cuatro compartimientos en que estaba dividido. Actualmente se le llama salinas de Marroig, nombre del propietario que las adquirió en 1873.<sup>98</sup> El otro sector estaba formado por la laguna salada de la Savina (*Estanyol de la Savina*), situada al oeste del Estany Pudent. Su producción era muy escasa.<sup>99</sup> Quizá nunca perteneció al Estado, constituyendo una empresa relativamente reciente de algún propietario que quiso aprovechar las buenas condiciones que para la explotación salinera dicha laguna presentaba. Actualmente se conoce con el nombre de salinas de Ferrer, que fué el que las adquirió y construyó dos estanques, en el último cuarto del pasado siglo.<sup>100</sup>

En 1897 las salinas Marroig y Ferrer fueron adquiridas por la Sociedad que explotaba las de Ibiza, así como el Estany Pudent. Éste, de una extensión de 397 Ha. y 64 a. y de escasa profundidad (2,60 m. como máximo), dejó de ser una laguna litoral dedicada a una intensa explotación pesquera para formar parte integrante de las salinas. Dicho estanque constituye actualmente un gran depósito de concentración, intermedio entre el mar y las salinas propiamente dichas. Esto motiva que el proceso salinero sea algo más rápido, como hemos señalado, que en Ibiza. Asimismo, la superficie ocupada por los

<sup>95</sup> *Relación visita Ibiza y Formentera*, 94. Véase S.A. (sin autor)

<sup>96</sup> LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pityusas*, II, 428.

<sup>97</sup> VIDAL y MOLINA: *Reseña geológica de Ibiza y Formentera*, 109.

<sup>98</sup> LUIS SALVADOR: *Las antiguas Pityusas*, II, 429-430.

<sup>99</sup> Id.: *Ibíd.*, 430.

<sup>100</sup> Id.: *ibíd.*, 430-431. Véase el plano que publicamos en la figura 3.

concentradores mengua muchísimo. El agua - que sale ya del Estany Pudent a 9-10° Baumé - va concentrándose paulatinamente a lo largo del canal que circunda el estanque y de sus varias secciones. Por ello más de un tercio de la superficie de las salinas Ferrer y Marroig está destinada a cristalizadores. Éstos ocupan 23 Ha. 60 a. contra 44 Ha. 56 a. los concentradores.<sup>101</sup> Por otra parte, el peligro que constituían las dunas fué atajado mediante la plantación de barrón y sabinas, singularmente.

## IV. Conclusión

Esta monografía encierra, tan sólo, una finalidad: presentar las salinas de las Pityusas como un caso típico de explotación salinera en la zona mediterránea. A conciencia hemos sido prolijos, quizás en exceso, en la exposición de detalles que no afectan directamente a aspectos propiamente geográficos. Pero los hechos humanos no suelen ser simples y su total comprensión requiere la referencia a numerosas facetas. El estudio de los hechos geográficos como una mera reacción ante el medio físico responde, sin duda, a una visión parcial. Con tanta o más razón constituyen respuestas de un conjunto humano, en definitiva sumamente complejo y variable.

El Mediterráneo, decíamos, mar de la sal. En sus tierras ribereñas las condiciones climáticas (insolación, vientos, etc.) favorecen la evaporación. Nuestras islas no son, ciertamente, una excepción, antes al contrario. Incluso la existencia de adecuadas llanuras litorales constituirá una posibilidad más. Junto al mar, que puede llegar a ser uno de los más expeditos caminos. Pero, en definitiva, todo ello sólo se actualiza, sólo se convierte en realidad, ante ciertas circunstancias humanas. Se requiere la presencia de hombres con una determinada técnica y con un especial ritmo de trabajo. Y, asimismo, la existencia de unos mercados que precisen del producto elaborado. Todas estas circunstancias humanas pueden variar rápidamente cambiando las características de la explotación o haciéndola desaparecer. Creo que el estudio de nuestras salinas, además de mostrarnos la complejidad de los factores que en ella concurren, evidencia asimismo la variabilidad de éstos.

Y, sin embargo, es preciso señalar que la extracción se mantiene desde hace más de dos mil años, por lo menos. Prueba de que las circunstancias físicas y humanas siguen presentándose favorablemente, a pesar de las modificaciones que hayan podido ocurrir. Conocemos relativamente bien la etapa de los cuatro últimos siglos. En la actualidad, las salinas de las Pityusas continúan desarrollándose dentro de parecidas características. No ha habido un cambio fundamental respecto a dichas centurias. Quizás el interés de nuestro estudio resida también en el análisis de una explotación que continúa en una fase tradicional, sin haber sufrido contemporaneamente ninguna revolución decisiva. Como antaño, se mantiene el mismo valor del hombre y de su trabajo. A pesar de la mejora de los transportes y del mayor cuidado de los estanques y de su aprovechamiento, la labor manual sigue manteniendo una gran importancia. De acuerdo con la escasa mecanización, son muchos los hombres que acuden a las salinas en los meses veraniegos, cuando su ritmo de trabajo anual presenta un acusado vacío.<sup>102</sup> Se mantiene también el mismo destino del

<sup>101</sup> El rendimiento medio en Formentera viene a ser de 680 Tm. por Ha. de cristalizador.

<sup>102</sup> Aunque quizá no tantos como antaño, pongamos el siglo XVIII como ejemplo, cuando todos los naturales de la isla acudían a amontonar la sal y a llevarla en "mulas mallorquinas o a hombros" hacia los cargadores (VARGAS PONCE: *Descripciones Pithiusas*, 9).

producto - la salazón - y las mismas rutas: además de destinos cercanos (España), hacia el Atlántico septentrional, singularmente. Las gentes del Báltico y del mar del Norte, mares con escasa sal y menguado sol, continúan esperando un producto de nuestro Mediterráneo. Por parecidas razones de contraste que les impele a visitarlo actualmente, en sus épocas de descanso, en busca de nuestro luminoso paisaje. Ante estas circunstancias el hombre de nuestras islas mantiene la explotación. Frente a las dificultades físicas: tempestades, avances de las dunas, según vimos. Frente a ese peligro que puede invadir las pantanosas y bajas tierras mediterráneas: el paludismo.<sup>103</sup> Frente a avatares de los hombres y los tiempos: cambios de propiedad, buena o mala administración, fluctuaciones económicas y comerciales. De todo ello hemos tenido ocasión de hablar a lo largo de este trabajo.

Queda en pie un problema, aquél que suele ser siempre el más difícil: ¿Por qué la explotación salinera se estableció precisamente en las Pityusas? ¿Mejores condiciones físicas? ¿Quizás un conocimiento de la técnica, con anterioridad a otras tierras? ¿La posibilidad de un comercio hacia el exterior en función de unos determinados colonizadores, en particular de los cartagineses, en la Antigüedad?. Posiblemente el estudio de otros sectores con parecidas características pueda aclarar este punto y podamos llegar a explicarnos satisfactoriamente el por qué las Pityusas, dentro de este tan salino mar que es el Mediterráneo, se presentan, desde antiguo, como las islas de la sal.

Instituto de Geografía “Juan Sebastián Elcano”,  
C.S.I.C., Sección de Barcelona, mayo 1952.

<sup>103</sup> En 1886 más de 600 obreros de las salinas de Eivissa se vieron atacados de paludismo. Posteriormente se llevaron a cabo obras de saneamiento (LUIS SALVADOR : *Las antiguas Pityusas*, II,182).

## APÉNDICE I

## LA PRODUCCIÓN DE SAL DE LAS SALINAS DE IBIZA Y FORMENTERA (\*)

Año	Salinas de Ibiza TM	Salinas de Formentera TM	Total TM
1920	89.541	21.565	111.106
1921	64.445	15.010	79.455
1922	61.440	18.920	80.360
1923	62.980	15.100	78.080
1924	69.750	14.580	84.330
1925	65.860	13.905	79.765
1926	51.629	14.909	66.529
1927	60.627	16.203	76.830
1928	60.612	16.854	77.466
1929	52.417	14.697	67.114
1930	50.910	14.665	65.575
1931	60.961	18.840	79.801
1932	59.658		59.658
1933	53.220	19.295	72.515
1934	30.633	15.860	46.493
1935	49.420	16.456	65.876
1936			
1937	48.458	18.261	66.719
1938	50.082		50.082
1939	48.700	14.395	63.095
1940	33.500		33.500
1941	25.750	8.875	34.625
1942	2.500		2.500
1943	16.891		16.891
1944			
1945			
1946	34.654		34.654
1947	50.450	4.750	55.200
1948	67.235	14.720	81.955
1949	56.065	14.680	70.745
1950	74.600	18.300	92.900
1951	54.700	17.635	72.335

(\*) Según datos facilitados por “Salinera Española, S.A.”, a través del ingeniero don Pedro Garau y de don Francisco Isaz, a quienes agradecemos sinceramente su eficaz colaboración. El primero, además, revisó parte de nuestro trabajo y nos hizo provechosas observaciones.

APÉNDICE II

NACIONALIDAD DE LOS BUQUES CARGADORES DE SAL EN EL EMBARCADERO DE LA CANAL (\*)

NACIONALIDAD DE LA BANDERA	Año 1911	Año 1913	Año 1925	Año 1930	Año 1935	Año 1950
Noruega	25	18	10	10	9	4
Suecia			2	1	1	3
Danesa	7	10	7	4		5
Finesa						2
Estona					1	
Letona					1	
Islandesa						6
Inglesa	6	8	9	6	1	3
Holandesa	5	10				
Rusa	7	6				
Alemana	1	1				
Francesa	4	6			6	
Española	3	3				10
Italiana	1	1				
Panameña						1
TOTAL	59	60	31	21	19	34

(\*) Según datos del “Registro de buques” de las salinas de Ibiza (embarcadero de La Canal). Nótese el predominio de los barcos procedentes de los mares Báltico y del Norte. Ultimamente ha adquirido mayor importancia, de acuerdo con lo que indicamos en el texto del trabajo, el comercio con los puertos españoles

APÉNDICE III

EMBARQUES EFECTUADOS EN LA CANAL. Año 1950 (\*)

MESES	Producto destinado al extranjero (Tm.)	Producto destinado a España (Tm.)	TOTAL
Enero	8.900	915	9.815
Febrero	1.350	316,44	1.666,44
Marzo	1.420	1.456,6	2.876,6
Abril	9.830	578,09	10.408,09
Mayo	11.265	11,54	11.276,54
Junio	5.080	1.311,77	6.391,77
Julio	5.480	1.096,905	6.576,905
Agosto	2.575	264,618	2.839,618
Septiembre	755	225,950	980,950
Octubre	4.100	22,580	4.122,580
Noviembre	1.300	246,039	1.546,039
Diciembre	12.125	515,865	12.640,865
TOTAL	64.180	6.961,397	71.141,397

(\*) Datos facilitados por Salinera Española, S.A. Nótese el mínimo de embarque correspondiente al máximo de trabajo en la explotación salinera (meses de agosto y septiembre) o a las épocas de tiempo adverso (Febrero y marzo)

## Bibliografía

- ALTAMIR, JOSÉ (1948-1950) : *La sal en el mundo*. Vol.I. Madrid. 514 pàgs. Numerosas figuras y mapas. Vol. II. Madrid, 1950, 716 pàgs. Numerosas figuras y mapas.
- AYUNTAMIENTO (DE IBIZA) (1751): *Reales Ordinaciones de la isla y Real Fuerza de Iviza que saca a luz su Muy Ilustre \_\_\_\_\_ y dedica al Rey nuestro Señor Don Fernando Sexto (1685)*. Palma, M. Cerdá y Antich, 8+CVII+187 pàgs
- CALLAR Y DESCALLAR, PRÓSPERO MARTÍN DE (1798) : *Memorias históricas y geográficas de Ibiza y Formentera llamadas antiguamente las Islas Pythiusas*. Obra de D. Próspero Martín de Callar y Descallar, español. Ferrara, Imprenta de los herederos de Josef Rinaldi, 56 pàgs. El nombre es el pseudónimo del Rector del Colegio de Ios Jesuitas de Palma. Hay una reimpressiój hecha en Ibiza, Imp. de Mariano Tur, 1915, 56 pàgs.
- FAJARNÉS TUR, ENRIQUE (1887) : *El puerto de Ibiza*. Palma, Rotger, 40 pàgs.
- FAJARNÉS TUR, ENRIQUE (1895) : *Inundaciones de las Salinas de Ibiza en el siglo XVII. I: Aguacero de 1679. II: Temporal en 1694*. In “BSAL.”. Societat Arqueològica Lul.liana. Palma. IV (1895-96), 96 - 97.
- FAJARNÉS TUR, ENRIQUE (1895) : *Antiguas costumbres ibicencas. La venta de la sal*. In “BSAL.”. Societat Arqueològica Lul.liana. Palma. IV (1895-96), 153-155.
- FAJARNÉS TUR, ENRIQUE (1896) : *El comercio de la sal de Ibiza en el Reino de Nápoles (1485)*. In “BSAL.”. Palma. IV (1895-1896), 276-277.
- FAJARNÉS TUR, ENRIQUE (1903) : *Colección de documentos inéditos para la historia de Ibiza (Siglo XVI)*. In “Los Archivos de Ibiza”. Ciutadella, I. de Salvador Fàbregues. Any III, I. 164-167. Contiene:
- I. La fiesta del Patrocinio de la Virgen (1656).
  - II. Sobre la creación de notarios (1659).
  - III. Barcos ingleses y holandeses en Formentera (1659).
  - IV: El fruto de la Pabordía y el Paborde A. Lupián Zapata (1667).
  - V. Incompatibilidades de los familiares del Santo Oficio (1667).
  - VI. Situación de la isla al empezar la guerra franco-española (1667)
  - VII. Las mercaderías de contrabando (1667).
- FAJARNÉS TUR, ENRIQUE (1904) : *Distribución de la renta de la sal en Ibiza*. In “Los Archivos de Ibiza”. Ciutadella, I. de Salvador Fàbregues. I. 86-89.
- FAJARNÉS TUR, ENRIQUE (1904) : *La misa de los salineros ibicencos (Segles XVI-XVII)*. In “Los Archivos de Ibiza”. Ciutadella, I. de Salvador Fàbregues. Any III,134.
- FAJARNÉS TUR, ENRIQUE (1929) : *El comercio entre ibicencos y sarracenos en la Edad Media*. Palma, J. Colomar, 46 pàgs.
- HABSBURG LORENA, LUDWIG SALVATOR. (1886-1890) : *Las Baleares. Vol. II: Las antiguas Pityusas. Obra escrita y publicada en alemán con el título “Die Balearen in Wort und Bild Geschildert”. Versión castellana de D. Santiago Palacios, Vicecónsul de España en Berlín, corregida y considerablemente aumentada con anuencia y conforme a las indicaciones del autor, por D. Francisco Manuel de los Herreros y Schwager, Director del Instituto Balear*. Palma, I. de la Biblioteca Popular - I. del Comercio. Corresponden al vol. I de l’ original.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1915) : *Santa María la Mayor. Los cronistas. (Apuntes Històricos)*. Eivissa, Imprenta de Mariano Tur, XX+152.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1935) : *Historia de Ibiza, II. El Feudalismo*. Palma, Imp. de Francisco Soler Prats, 78.



- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1936) : *Historia de Ibiza, III. Crónicas siglos XIII y XIV*. Palma, Imp. de Francisco Soler Prats, 54.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1940) : *Historia de Ibiza, IV. Crónicas siglo XV*. Palma, Imp. de la Viuda de Francisco Soler Prats, 41. I
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1941) : *Historia de Ibiza, V. Crónicas siglo XVI*. Palma, Imp. de la Viuda de Francisco Soler Prats, 45.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1942) : *Historia de Ibiza, VI. Crónicas siglo XVII*. Palma, Imp. de la Viuda de Francisco Soler Prats, 45.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1943) : *Historia de Ibiza, VII. Crónicas siglo XVIII*. Palma, Imp. de la Viuda de Francisco Soler Prats, 62.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1945) : *Historia elemental de Ibiza*. In "Ibiza", Sociedad Cultural y Artística Ebusus. Eivissa. Any II, 16. 246-261.
- MALLORCA, P. CAYETANO DE (1751) : *Reales Ordenaciones de la Isla y Real Fuerça de Iviça, que saca a luz su Muy Ilustre Ayuntamiento y dedica al Rey Nuestro Señor Don Fernando Sexto*. Con un propileo que es "Resumpta Historica, Corografica y Cronologica de las mismas islas". Palma, Imprenta de Miguel Cerdá y Antich, Impresor delante la Carcel del Rey, 8 + CVI + 187.
- MALLORCA, P. CAYETANO DE (1751) : *Resumpta Historica, Corographica y Cronologica de las mismas islas* (Eivissa i Formentera). Palma, M. Cerdá y Antich, Precedeix les "Reales Ordenaciones .... de 1685". Vid.: Mallorca, P. Cayetano de (1751).
- MARGALEF, RAMÓN (1951) : *Materiales para la hidrobiología de la isla de Ibiza*. In "Instituto de Biología Aplicada". Madrid. VIII. 5-70 + 6 figs.
- Memorias históricas y geográficas de Ibiza y Formentera...* Vid. CALLAR, P. MARTÍN DE
- PÉREZ CABRERO, ARTURO (1909) : *Ibiza, Arte, Arqueología, Agricultura, Comercio, Costumbres, Historia, Industria, Topografía. Guía del turista*. Barcelona, Imprenta de Joaquín Costa, 156.
- PIFERRER FÁBREGAS, PABLO y QUADRADO NIETO, JOSÉ MARÍA. (1888 - 1891) : *Islas Baleares*. Fotograbados de Joaritzí y Meriezcurrena, dibujos de Obiols Delgado. España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia. Barcelona, Daniel Cortezo, Fascicles 180-255 de la col.lecció, V-XVIII, 19-1424 + 9 fotolit.(2 a color)+ 63 il.lustr. Texte de Piferrer (V. Piferrer, 1842) con notas de Quadrado, el que también añade otras textos adicionales que constituyen dos tercios del volumen. Hay una edición hecha en Palma, por Editorial Mallorquina, 1947-1951, 9 vols, sin ilustraciones. Vid. Ibiza y Formentera: pàgs. 1293-1409
- Reales Ordenaciones de la Isla y Real Fuerça de Iviça...* Vid. MALLORCA, CAYETANO DE.
- Resumpta Historica....* Vid. MALLORCA, CAYETANO DE
- S.A. (1944): *Relación de la visita practicada en las islas de Ibiza y Formentera al tenor de la Real Orden de 25 de Agosto de 1845*. In: Ibiza, I, 42-43, 60-61, 70-71, 93-97.
- SPELBRINCK, W. (1936-1937) : *Die Mittelmeerinseln Eivissa und Formentera. Eine Kulturgeschichtliche und lexicographische Darstellung*. In "Butlletí de Dialectologia Catalana". Barcelona. 1936: XXIV; 1937: XXV, XXIV: 183-281; XXV: 1-147 + 69 figs. + 3 lám. Hi ha una separata feta a Barcelona, Casa d'Assistència President Macià, 1937, 248 pàgs+3 láms+ 18 pp. de fotografias. Vid: Moll Casasnoves, Francesc de B. (1942).

- SPIKER, EWWALD THOMAS NICOLAAS und HANSTRA, U. (1935) : *Geologie von Ibiza (Balearen)*. In "Association pou l'Etude de la Géologie de la Méditerranée Occidentale". Barcelona. III, 3 (Part V). 1 - 89, 5 figs, 10 láms. f.t.
- VALLVÉ, JOSÉ M. (1947): *Las salinas marinas*. In "Ibérica", II época, V (primer semestre de 1947), Barcelona. 411-414+5 figs.
- VARGAS PONCE, JOSÉ (1787) : *Descripciones de las islas Pithiusas y Baleares*. Madrid, Imprenta Viuda de Ibarra, XXIV + 158. V. Ibiza: 1-18.
- VIDAL CARRERAS, LUIS MARÍA and MOLINA, EUGENIO (1880) : *Reseña física y geológica de las Islas de Ibiza y Formentera*. In "Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España". VII, 67-113. Hay una tirada aparte , Madrid, 1880, 49 págs.
- VILÀ VALENTÍ, JOAN (1950) : *Formentera. Estudio de geografía Humana*. In "Estudios Geográficos.". CSIC, Madrid. XI, 40. 389 - 442 + VII láms + 9 grabados.

## Revistas

*Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*. Palma de Mallorca. (BSAL): I (1885-1886). En publicación.

## IBIZA

1944-1950 (I época).

Sociedad Cultural y Artística Ebusus.

Ibiza

Año I (1944): 1 al 9; pp. 1-148.

Año II (1945); 10 al 16; pp. 149-264.

Año III (1946): 17 al 22; pp. 265-364.

Año IV (1947) : 23 al 25; pp. 365-432

Año V (1948). 26 al 28; pp. 433-480

Año VI (1950): 29; pp 481-450 (Acaba el 29-III)

## LOS ARCHIVOS DE IBIZA

1902-1904. Director: José Clapés Juan. Ibiza - Almería - Mahón - Ciudadela

Año I. 1902-1903.

1902: I (Abril) a IX (Diciembre). I. de José Tur. Ibiza.

1903: X (Enero) a XII (Marzo). I. de la Provincia. Almería.

Any II: 1903

1903: XIII (Abril) a XXI (Diciembre). I. de Bernardo Fábregas. Mahón.

Any III: 1904

1904: I. I. de Salvador Fábregues. Ciudadela (En la portada pone equivocadamente 1903)

Any IV: 1914-1915

1914:

1915: I (?) a 13 (?). I. de Salvador Fábregues. Ciudadela

## Manuscrito

CIRER, JAYME : *Tratado de las Rs. Salinas de Yviza y Formentera, que comprhénde, el manejo antiguo, quando se gobernaban por la Universidad de dicha Ysla, y el posterior desde que se incorporaron a la Corona, con varias instrucciones para sus fábricas. Compuesto por Dn \_\_\_\_\_ Contador de Rtas. unidas en dicha Ysla*, 62 fols. Biblioteca de Catalunya, Ms. 21.

## LÁMINA I

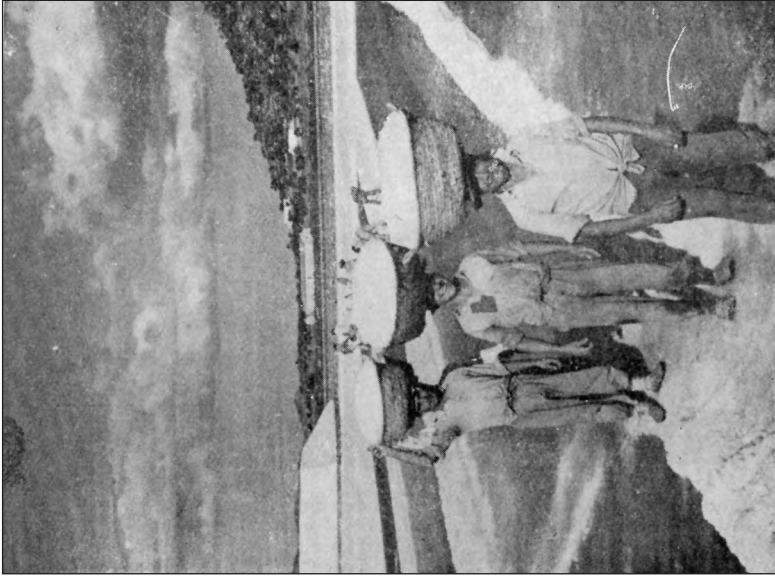


Fot. 1.- Vista parcial de un estanque cristalizador (el *Estany Roig*), en las salinas de Ibiza, durante la época de la cosecha. La sal se amontona en alargadas fajas de sección triangular (*calçades*). Esta operación la llevan a cabo los llamados *cavadors*, que acostumbran a ser agricultores que viven cercanos a las salinas y que llenan su vacío de trabajo veraniego con la extracción de sal. En segundo término, el llano de Sant Jordi, ocupado por un poblamiento disperso. Al fondo, las estribaciones de la Serra de la Cova, Puig Damians y Puig Palau. Foto obtenida en septiembre de 1951. (Fot. J. Vilà Valentí.)

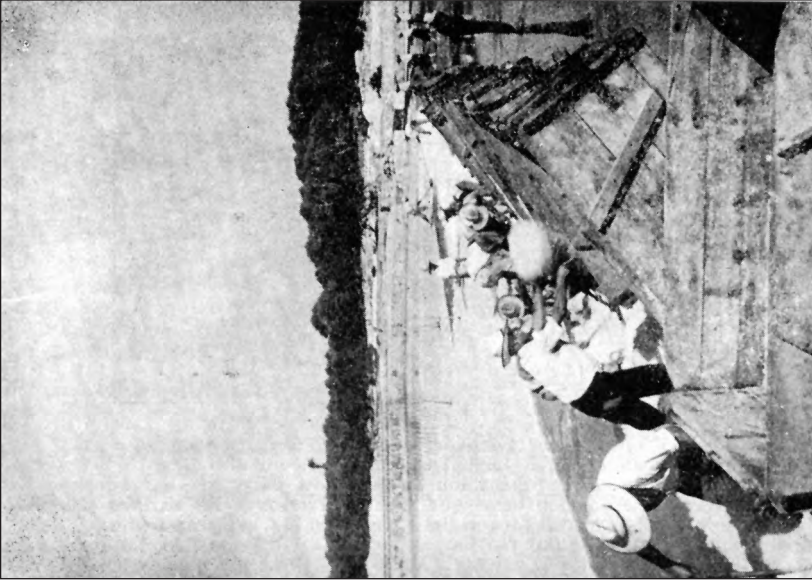


Fot. 2.- La sal se deja en las *calçades* dos o tres días para que se escurra parte del agua. Después se procede a su arranque y transporte. Al fondo, a la izquierda, puede verse la iglesia destinada a los salineros: la actual parroquia de Sant Francesc de Paula. Septiembre 1951. (Fot. J. Vilà Valentí)

LAMINA II



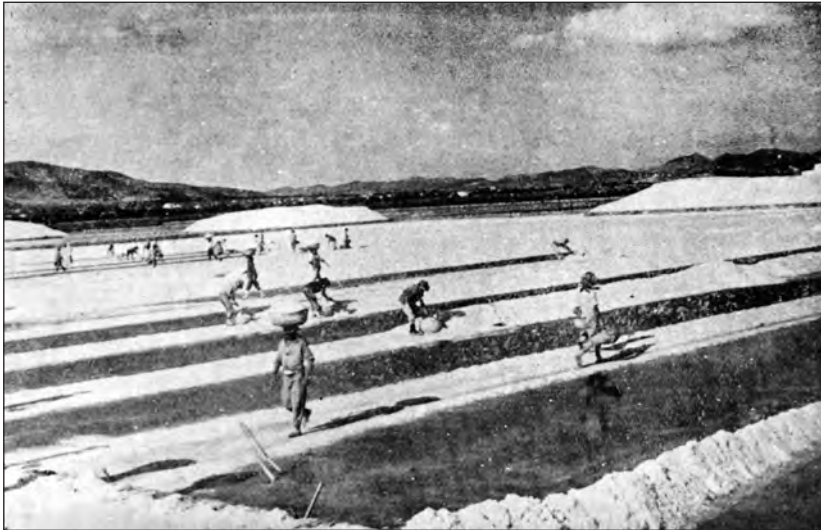
Fot. 1. - El transporte de la sal. Una vez arrancada de las *calçades*, la sal se transporta en capazos (*senates*) hacia las plazas construidas junto a los cristalizadores. Los *traients* protegen la cabeza con sombreros de pita (*Agave americana*, L.), muy abundante en las Pityusas, y los pies con calcetines de lana, hilados y tejidos, asimismo, en la propia isla. Proceden de muy diversos puntos de Ibiza y Formentera. Debido a la escasa mecanización son necesarios, en el momento de la cosecha, muchos hombres: unos ciento cuarenta *cavadors* y unos quinientos *traients*, entre las salinas de una y otra isla. Septiembre 1951. (Fot. J. Vilà Valentí.)



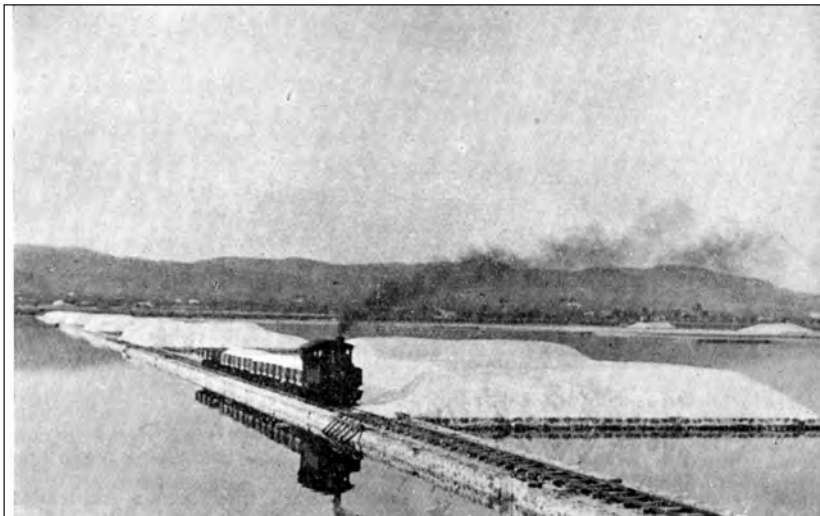
Fot. 2. - En las salinas de Formentera, a diferencia de las de Ibiza, la sal se transporta casi siempre directamente, mediante vagonetas, de los estanques a una gran plaza situada junto al cargadero (*plaça de la sal granada*). Una vez triturada se trasladada, en barcazas, del puerto formenterense de La Savina al ibicenco de La Canal. La vista corresponde a un estanque cristalizador del sector de Marroig . En último término, sobre las dunas que separan las salinas del mar, pinos carrascos y sabinas (*Juniperus phoenicea*, L.). Agosto 1948. (Fot. J. Vilà Valentí.)



LAMINA III



Fot. 1 .- La sal se amontona en las plazas construidas al efecto junto a los cristalizadores formando los *salers*. Con ello ha terminado el largo y laborioso “cultivo” de la sal, que se había iniciado un año y medio antes con la entrada del agua marina en los concentradores. El producto se irá sacando de los *salers* a medida que vayan efectuando sus demandas los buques que atraquen en la Canal. Al fondo, plantaciones de algarrobos y bosquecillos de pino carrasco (*Pinus halepensis*, Mill.) cubren los materiales jurásicos que forman el Corbmari. Septiembre 1951. (Fot. J. Vilà Valentí.)



Fot. 2 .-Transporte de la sal desde los *salers* al embarcadero de la Canal, en Ibiza. (Fot. Manuel Escandell.)

LAMINA IV



Fot. 1 .- La iglesia de Sant Francesc de Paula, junto a las salinas de Ibiza, surgió para atender a las necesidades religiosas de los obreros de la sal. En 1875 fué elevada a parroquia al mismo tiempo que la capilla de Sant Ferran correspondiente a las salinas de Formentera. (Fot. J. Vilà Valentí)



Fot. 2 .- *El comercio*. Junto a las salinas de Ibiza se halla el embarcadero de la Canal donde se carga todo el producto extraído, excepto la escasa cantidad consumida en la propia isla. El puerto de la Canal está mal protegido contra los vientos del S. y SW. (*migjorn, llebeig*), que, en ocasiones, llegan a impedir las operaciones de carga. Al lado del embarcadero se levantan varios edificios destinados a la producción de energía, vivienda para unos pocos empleados y cantina. Al fondo, la Punta Portes, formada por dunas y *marès*, que cierra la bahía de la Canal por el este. Sobre el pronunciado saliente se yergue la torre de les Portes, que antaño formó parte del sistema defensivo de la costa meridional de Ibiza contra los piratas berberiscos. (Fot. Viñets.)

## LÁMINA V



Fot. 1 .-El embarcadero de la Canal. A la izquierda, el depósito de la sal ya molturada (*Plaça de la Sal*). Las vagonetas transportan el producto de los *salers* al embarcadero. Esta sal será triturada al echarse en las barcazas, que la llevaran hasta el costado de los buques. La mayoría de los barcos suelen ser extranjeros. Conducen la sal, singularmente, hacia los puertos del norte del Atlántico (Islandia, islas Fär Oer, Noruega. Finlandia, Escocia, etc.), donde se destina a la salazón del pescado. Desde la última contienda mundial ha adquirido importancia la demanda de nuestro producto por parte del litoral gallego y del Cantábrico. (Fot.Viñets.)



Fot. 2 .- Vista parcial de las salinas de Formentera. En primer término, varios cristalizadores del sector Ferrer. En segundo término, a la derecha, el Estany Pudent. Al fondo, hacia los Freus, la isla termina en una larga flecha de arenas que culmina con la Punta des Borronar. Bosques de pinos carrascos y sabinas cubren las dunas. Agosto 1948. Véase la figura 3 del texto. (Foto Vilà Valentí)



**Notas sobre la  
antigua producción  
y comercio de la sal  
en el Mediterráneo  
Occidental**

Joan Vilà i Valentí

*Territoris* (2000), 3:  
157-166

# Notas sobre la antigua producción y comercio de la sal en el Mediterráneo Occidental (1955)

JOAN VILÀ VALENTÍ (1955): *Notas sobre la antigua producción y comercio de la sal en el Mediterráneo Occidental*. In “ Actas del I Congreso Arqueológico del Marruecos español. Tetuán. 1953”. Tetuán. Hi ha una separata de 10 pàgs.

## Sumari

Preámbulo

*El Mediterráneo, mar de la sal*

*La explotación salinera*

*Los orígenes de la explotación: la influencia púnica*

*El comercio de la sal*

*Conclusiones*

## Intervenciones

\* \* \*

No parece necesario insistir en la importancia que la sal ha tenido y mantiene en el transcurso de los tiempos. En la alimentación, en la terapéutica, en la conservación de diversos productos, la sal ha jugado un papel fundamental. De ahí que, con facilidad, basándose en sus diversas cualidades, pase a ser un símbolo: de fuerza, de sabiduría, de eternidad, en ciertas ocasiones; a veces, paradójicamente, de esterilidad y de muerte. En la actualidad ha renovado su interés al convertirse en materia prima para la industria química. El hecho sorprendente que cabe subrayar es que la sal es uno de los pocos productos que por ser de imperiosa necesidad ha mantenido su importancia a través de los tiempos y las culturas. Casi siempre donde hay un hombre, no falta la sal. Esta nota quiere constituir una breve aportación a la historia, en el Mediterráneo occidental, de este extraordinario producto.

## El Mediterráneo, mar de la sal

Todos los mares son mares con sal. Pero nuestro Mediterráneo con mucha más razón. Es sabido que un m<sup>3</sup> de sus aguas contiene de 37 a 39 kgs. de sales, por término medio, superando en todo caso la salinidad del Atlántico y del Pacífico e incluso llegando a

doblar el porcentaje de otros mares, el Báltico, por ejemplo. Buena parte de estas sales están formadas por cloruro sódico. Se calcula que las aguas del Mediterráneo encierran entre 30 y 31,6 kgs. de sal común por m<sup>3</sup>. Realmente no falta materia prima para la explotación salinera.

Pero, además, otras circunstancias físicas coadyuvan a que la extracción de la sal no sea un hecho difícil en nuestras latitudes. En primer lugar, la importancia de la insolación. Nuestro Mediterráneo, mar de la sal, es también, afortunadamente, el mar del sol. La nubosidad y la nebulosidad suelen ser escasas. Con ello se facilita la evaporación de las aguas de las salinas, sobre todo en verano, cuando a los largos y calurosos días se une, precisamente entonces, una marcada sequía. Porque el segundo rasgo característico favorable es el escaso valor de las precipitaciones, unido a un régimen lluvioso que se caracteriza por un mínimo, a veces muy acusado, durante los meses estivales. Aún cabría añadir otras circunstancias climáticas más o menos locales, que explican la importancia de la explotación salinera en el Mediterráneo. Tal es el caso de los cálidos vientos meridionales que en numerosos puntos se presentan como marcadamente secos (*chaluç, sirocco, xaloc, del SE; mezzogiorno, migjorn, del S.; gharbí, garbino, garbí o libeccio, llebeig, del SW.*). Incluso el estado higrométrico no es siempre muy elevado en el litoral mediterráneo, en comparación con otras costas no lejanas.<sup>1</sup> Claro está que hay factores adversos, como las súbitas tempestades veraniegas que suelen ser cuantiosas en agua; pero, en conjunto, no contrarrestan, ni mucho menos, las numerosas ventajas que someramente acabamos de señalar.

Por otra parte, diversas circunstancias humanas favorecen, asimismo, una fácil y remuneradora extracción salinera. La densidad de población en determinados sectores de este litoral mediterráneo y el vacío de trabajo veraniego que presenta la curva de actividades del hombre mediterráneo son, a no dudarlo, dos factores importantes.<sup>2</sup>

Así, pues, el Mediterráneo no es sólo el mar de la sal, sino que, además, presenta circunstancias que favorecen su extracción. Este hecho se patentiza claramente cuando estudiamos la producción salinera de unos países, como España o Francia, que presenten fachada a dos diferentes mares. En el primero, prescindiendo de las salinas de Cádiz, hasta cierto punto «mediterráneas», contrasta la penuria de sal en el litoral occidental respecto al oriental. En lo que concierne a las salinas marítimas francesas, la producción de las situadas en el Mediterráneo oscila entre el 87,6 % y el 91,3 % del total.<sup>3</sup> Y el contraste no sólo estriba en la cantidad y calidad de sal extraída, sino en muchos otros aspectos, tales como en la técnica y la organización de la industria salinera y la propiedad y disposición de las salinas.

## La explotación salinera

De hecho, en el litoral mediterráneo, desde antiguo, esta actividad extractiva ha adquirido gran importancia, atestiguada por numerosas citas y hallazgos arqueológicos que

<sup>1</sup> La importancia de ello se evidencia en la mediocre producción de las salinas marroquíes francesas, en contraste con las tunecinas (JEAN STOCKER (1949): *Le sel*. París, pág. 21).

<sup>2</sup> Véase el análisis de todas estas circunstancias físicas y humanas en relación con unas características y concretas salinas mediterráneas en: JOAN VILÀ VALENTÍ (1953): *Ibiza y Formentera, islas de la sal*. In «Estudios Geográficos», Madrid, Instituto Elcano, CSIC, XIV, n. 52, pàgs. 1-53

<sup>3</sup> Datos referentes a los últimos decenios. STOCKER, ob. cit., 15.

a ella hacen referencia. No debe sorprendernos, dadas las condiciones físicas y humanas que hemos brevemente analizado. Pero tampoco debemos creer que una explotación salinera sea empresa sencilla y fácil de organizar.

La instalación y funcionamiento de unas salinas requiere, aún en los tiempos antiguos, una precisa y, hasta cierto punto, complicada técnica. Todo estriba, como es sabido, en la evaporación de las aguas marinas y en la precipitación de las sales en el fondo de los estanques. Pero es preciso que la evaporación se efectúe con la máxima rapidez posible y que la cristalización se lleve a cabo en las mejores condiciones.

En primer lugar, se presenta el problema de la localización de las salinas. No es siempre tarea fácil hallar en las articuladas costas mediterráneas las amplias llanuras litorales que se precisan para la instalación de unas salinas de mediana capacidad. Unos puntos privilegiados, a este respecto, como son los sectores deltaicos, deben ser casi siempre rechazados, pues las aportaciones de nuevos aluviones cegarían con facilidad los estanques salineros. La adecuada construcción e instalación de éstos, con su debida profundidad, pendiente y suelos impermeables, no es tampoco empresa sencilla. Hay, además, en el Mediterráneo la dificultad de la subida y distribución de agua por los canales y estanques, pues en nuestro caso, a diferencia de lo que sucede en el litoral atlántico, no pueden ser aprovechadas las mareas.

Durante el proceso de extracción siguen las dificultades. La explotación salinera es una especie de «cultivo», según se ha dicho en frase afortunada. Por la íntima relación que presenta con los agentes atmosféricos a veces parece más un hecho agrícola que propiamente minero. Un sumo cuidado y una extremada vigilancia debe presidir el proceso de la evaporación, si se persigue un buen rendimiento en cantidad y calidad. Las aguas marinas deben pasar de unos 3°6' Beaumé (densidad media del Mediterráneo) a unos 25° B., que es cuando empieza a depositarse el cloruro sódico. Pero el proceso no puede efectuarse en un solo estanque, pues con anterioridad a la cristalización de la sal común se precipita el sulfato de cal. Por eso es preciso que el agua deposite en los estanques concentradores el yeso, hecho que efectúa a partir de los 16° B., y luego pase a los cristalizadores donde se precipita la sal común. Se ha de cuidar que la densidad alcanzada no sea excesiva, pues a partir de los 32° B con el cloruro sódico se mezclan las sales amargas magnésicas. Así, pues, las aguas madres deben ser retiradas en el momento exacto en que han depositado gran parte de la sal común que contenían.

Todo este proceso que acabamos de esquematizar viene facilitado o dificultado por la acción de los agentes atmosféricos. Lluvias escasas, fuerte insolación, vientos secos, aceleran y aseguran la buena cristalización de la sal. Precipitaciones cuantiosas, sobre todo cuando el proceso está en su fin, pueden perjudicar notablemente la cosecha. Cuando las lluvias se den en primavera será preciso separar cuidadosamente el agua recientemente caída, hecho que es posible gracias a su menor densidad. En todo caso, como puede verse, la explotación salinera exige continua atención y el conocimiento de determinadas técnicas.

Finalmente, debe existir la adecuada organización para la recogida y venta de la sal. Unas salinas de mediana capacidad, incluso elaborando la sal con métodos poco evolucionados, pueden llegar fácilmente a una producción anual de 30.000 a 50.000 Tm. Es preciso contar con la mano de obra suficiente para cosechar, en unas pocas semanas veraniegas, esta gran cantidad de sal cristalizada en los estanques. Y hace falta, asimismo, hallar cada año un mercado seguro a esta ingente producción. Todo ello obliga, por lo general, a convertir la explotación salinera en una empresa colectiva, que asegure la existencia de un capital, mano de obra cotidiana y temporal, más o menos especializada, y

una organización comercial, contando, claro está, con los medios de transporte oportunos. Por este hecho las salinas, incluso las de sal gema o aquéllas cuya agua procede de fuentes o cursos salados, aparecen frecuentemente en la época medieval bajo los auspicios de los monasterios (San Honorato de Lerins, en el Sur de Francia; Arlés, en el Rosellón; Gerri de la Sal, en Catalunya, etc.)<sup>4</sup> o de los municipios (Cardona, Ibiza, etc.).<sup>5</sup> Por otra parte los poderes públicos se interesan por esta producción, gravándola con determinados impuestos o intentando monopolizar la extracción de este imprescindible producto.<sup>6</sup>

## Los orígenes de la explotación: la influencia púnica

Al estudiar la distribución espacial de las actuales salinas del Mediterráneo occidental se constata un hecho sorprendente: la superposición, en muchos casos, de los sectores de explotación salinera con las zonas, que, en la antigüedad, estuvieron sometidas a una fuerte influencia púnica. Incluso prescindiendo del caso bien patente de Cádiz y del litoral atlántico-marroquí, pueden señalarse numerosos ejemplos, tales como los suministrados por la costa sudoriental de la Península Ibérica, las islas de Ibiza y Cerdeña y el litoral tunecino. ¿Debemos concluir por ello que la explotación salinera en el Mediterráneo occidental fué iniciada por los cartagineses?

Precisemos varios aspectos. En primer lugar, conviene advertir que hablamos de la puesta en marcha de grandes salinas marítimas con una importante producción que, por fuerza, rebasa el ámbito meramente local. No nos referimos a pequeñas explotaciones, como las que actualmente podemos ver en la llanura aluvial del río Martín (Protectorado español en Marruecos), aprovechando un antiguo cauce abandonado, junto a la costa. Este tipo de extracción, sumamente primitivo, debe ser muy antiguo y suele tener un carácter familiar o reducido a unas pocas localidades. En cambio, el verdadero problema consiste en saber cuándo se inició la gran explotación salinera que es la que requiere todas las circunstancias que anteriormente hemos señalado y que representa la aportación de un rasgo fundamental a la economía mediterránea, tal como se presenta desde hace muchos siglos. Porque, además, es preciso señalar que no hay duda acerca de la antigüedad de dicha industria salinera. Aunque, por desgracia, no se hayan realizado estudios monográficos acerca de estas salinas, sabemos que muchas de ellas existían ya en época romana y que, casi siempre, no se hizo otra cosa que recoger una tradición anterior.

Pero, en última instancia, es la arqueología la que debe mostrar claramente, cuando sea posible, el origen púnico de las grandes salinas del Mediterráneo occidental. De momento no pasa de ser una hipótesis de trabajo, que parece muy verosímil con los datos que actualmente poseemos.

Admitiendo este hecho, cabe dilucidar el por qué precisamente los cartagineses fueron quienes actualizaron las numerosas posibilidades que nuestro litoral ofrecía para la explotación salinera. No es una extracción fácil, decíamos. Requiere la posesión de una

---

<sup>4</sup> *Cartulaire de l'abbaye de Lérins* (1883). Ed. H. Morris y E. Blanc. Vol. 1. París, 19.287-19.293; PETRO DE MARCA (1688): *Marca Hispánica*, París, ap. XXXVI, (col. 800), como caso concreto; hay otros ejemplos.

<sup>5</sup> La carta de población de Cardona, del año 986, ha sido publicada por RAMON GAYA (1935), Manresa. Acerca de Eivissa veáse nuestro trabajo anteriormente citado.

<sup>6</sup> Para Francia, por ejemplo, puede verse: PAUL CACHOIS (1902): *Étude historique et critique de l'impôt sur le sel en France*. París; GAUTHIER DE KERMOAL (1904): *L'impôt sur le sel en France*. Rennes.

determinada técnica. ¿Fueron ellos los primeros que la conocieron o por lo menos los primeros que pudieron y supieron ponerla en práctica?. Un hecho, además, les era sumamente favorable: disponían de capitales y de una organización económica que les permitía emprender grandes explotaciones. Ya hemos señalado la importancia que esto puede tener y que explica el carácter colectivo que suele presentar la extracción salinera.

Pero lo realmente digno de destacar, según nuestro modo de ver, es que en el mundo púnico se cumple una tercera circunstancia capital: la venta de la sal está, en todo momento, asegurada. Al consumo normal de] producto se ha unido una industria que, precisamente entonces, adquirió un extraordinario desarrollo y que solicita grandes cantidades de sal. Nos referimos a las salazones y a la elaboración de lo que los romanos conocieron con el nombre de *garum*. Es sabido la importancia que estas actividades tuvieron durante la época púnica, paralelamente a la explotación pesquera. Stephane Gsell recoge algunas citas que hacen referencia, sobre todo, al Norte de Africa.<sup>7</sup> García Bellido ha aportado, a este respecto, numerosos datos de todo el Mediterráneo occidental.<sup>8</sup> Esperamos, además, que los estudios arqueológicos vayan confirmando la importancia que las salazones de pescado y la fabricación del *garum* tuvieron en muchos sectores de influencia púnica. A este respecto los romanos, como en el caso de la gemela industria salinera, parece que no hicieron otra cosa que recoger y seguir las actividades anteriores a su ocupación.

Así, pues, la sal tenía un mercado asegurado en la industria que acabamos de señalar y en la que entraba como fundamental materia prima. Pero hay más. En la misma época ella jugaba, posiblemente, un importante papel en el comercio extramediterráneo. Es un hecho que creemos no se ha destacado convenientemente.

## El comercio de la sal

Bien poco es lo que sabemos del comercio cartaginés. La arqueología, desgraciadamente, no parece que pueda suministrar, a este respecto, demasiados datos. Es muy difícil señalar cuáles eran los productos que entraban en el comercio de importación y exportación púnico, que sin duda tuvo siempre importancia y conoció momentos de gran esplendor. Es muy posible que los metales (estaño, plata, oro y plomo muy especialmente) jugaran un importante papel.<sup>9</sup> Pero entrarían, además, muchos otros productos, sobre todo en el comercio de cabotaje que llevaron a cabo entre los varios países de todo el Mediterráneo. Entre aquellos no cabe duda que entraría la sal, dada la importancia que tenía en sus costas la industria de salazón de pescado y elaboración del *garum*.<sup>10</sup>

Por otra parte, existía un comercio extramediterráneo. Sabido es que más allá del estrecho de Gibraltar, el tráfico marítimo estuvo monopolizado durante siglos por los cartagineses. El comercio de minerales parece que adquiriría en este caso un gran valor. Importarían, como es sabido, estaño de Cornualles, Bretaña y Galicia y oro del Sudán.

<sup>7</sup> STEPHANE GSELL (1924) : *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord.*, vol. IV, París, 2ª ed., 50-52.

<sup>8</sup> ANTONIO GARCÍA BELLIDO (1942): *Fenicios y cartagineses en Occidente*. Madrid, págs. 32, 49, 50, 78 y 82-93.

<sup>9</sup> S. GSELL, ob. cit., IV, 167; J. TOUTAIN (1929): *La economía en la Edad Antigua*. Barcelona, pág. 261.

<sup>10</sup> S. GSELL, ob. cit., IV, 137.



¿Qué exportarían, procedente del Mediterráneo, hacia el N. del Atlántico o el Golfo de Guinea?. Quizá una parte de la plata o el plomo hispano, si es que no quedaba absorbido completamente, por las rutas interiores del «Mare Nostrum». Mucho más probable es que fuese la sal la que tuviese un lugar importante en este comercio de exportación púnico más allá de las columnas de Hércules.

Esta afirmación no es aventurada si se admite la importancia de la extracción salinera en la época cartaginesa y se tiene en cuenta la continua demanda que de sal han hecho aquellos países al mundo mediterráneo. En efecto, en contraste con nuestro mar, los del Norte y Báltico han presentado siempre una escasa producción salinera. Aguas con poca sal y tierras con menguado sol, siempre han sido zonas deficitarias de este producto. Por otra parte, han precisado de él desde la iniciación de sus actividades pesqueras, con la consiguiente industria de salazones, cuya importancia es bien conocida. Por ello no puede extrañar que en las transacciones comerciales que se establecieron entre estos países y los del Mediterráneo -fruto de su diversa y coimplementaria economía- la sal haya jugado, desde siglos, un importante papel. Todavía hoy, como hemos demostrado en nuestro estudio sobre la industria salinera de las islas Pityusas o Pitiüses (Eivissa y Formentera), hay salinas en el Mediterráneo cuya producción va en gran parte destinada a las tierras que bordean los mares del Norte y Báltico. ¿Fueron los cartagineses quienes iniciaron este comercio, que se ha ido manteniendo, a pesar de ciertas etapas de discontinuidad?

Por diferentes motivos, entre los que destacan las excesivas y regulares lluvias, los países del Africa ecuatorial también han sido siempre deficitarios en sal. Durante muchos siglos, el desierto, rico en depósitos salinos, fue su normal proveedor, mediante la organización periódica de largas y penosas caravanas. El Sáhara jugaba, respecto a Guinea, el papel que el Mediterráneo jugaba respecto a las tierras que bordeaban el Atlántico septentrional. Actualmente, la sal que llega por vía marítima al golfo de Guinea ha hecho caer en una decadencia cada día más acusada al antiguo comercio sahariano de la sal. Cabe preguntar si fueron también en este caso los cartagineses los que abrieron estas rutas marítimas de la sal.

Teniendo en cuenta estos hechos y el carácter emprendedor y monopolizante que mantuvo durante varios siglos el comercio cartaginés más allá del Mediterráneo, creemos admisible la existencia de este comercio. Los textos, desgraciadamente, no son explícitos en lo que a nuestro problema se refiere y, por otra parte, la arqueología no podrá aportarnos seguramente demasiados datos. Sin embargo, una conocida cita de Estrabón, ofrece gran interés. Al referirse a los habitantes de las islas Cassiterides, cuenta que cambiaban los metales y pieles por «vasos (¿con vino?), sal, objetos de bronce» que les llevaban los mercaderes púnicos.<sup>11</sup> Era éste un comercio antiguo que antes estuvo exclusivamente en manos de los fenicios o cartagineses de Cádiz, quienes en los comienzos debieron compartirlo con los tartesios, y que luego continuaron los romanos desde la expedición de Publio Craso, a principios del siglo I a.C.<sup>12</sup> Aunque, como es sabido, es un problema no del todo resuelto la ubicación exacta de las Cassiterides, la cita es suficiente para demostrar que en el comercio púnico más allá de las columnas de Hércules la sal jugaba un importante papel. Por otra parte, no parece probable que este tráfico estuviese establecido

<sup>11</sup> ESTRABON, Libro III, cap. V, 11.

<sup>12</sup> GARCÍA Y BELLIDO (1954): *España y los españoles hace dos mil años*. Madrid, págs. 228-231. Véase asimismo los comentarios de A. SCHULTEN a su edición del libro de Estrabón: *Fontes Hispaniae antiquae*, VI (Barcelona, 1952), 299-300.

desde muchos siglos antes de nuestra era. En su reciente estudio sobre las relaciones atlánticas de la Península Ibérica en la Edad del Bronce, Mac White ha confirmado que los productos que entraban en el comercio eran, fundamentalmente, los metales. Más adelante, la exportación salinera debió coincidir con las explotaciones iniciadas en la época púnica.

## Conclusiones

De la consideración de varios hechos geográfico-económicos y recogiendo, además, las pocas noticias que acerca de nuestro estudio suministran las fuentes escritas y los hallazgos arqueológicos, se llega a las siguientes conclusiones:

1ª: La instalación de las grandes salinas marítimas en el Mediterráneo occidental, uno de los rasgos fundamentales de la economía tradicional de estos países, tuvo lugar, muy probablemente, en la época del predominio económico y comercial cartaginés.

2ª: Esta sal, aparte de sus comunes aplicaciones, estaba destinada a la salazón de pescado y elaboración del *garum*, industrias que tuvieron gran importancia no sólo en las costas estrictamente mediterráneas, sino también en el occidente de la Península Ibérica y de Marruecos.

3ª: Es posible, además, que esta sal entrase ya, como producto de exportación, en el comercio que los púnicos mantuvieron, directa o indirectamente, con los países del Mar del Norte y Báltico, por un lado, e incluso con las costas del golfo de Guinea, por otro.

Algunas de estas afirmaciones más que conclusiones son sugerencias que, fruto de un enfoque esencialmente geográfico del problema, pueden servir como hipótesis de trabajo acerca de este interesante punto de la historia económica del Mediterráneo occidental. A la arqueología en especial compete confirmar o rectificar buena parte de lo que llevamos dicho.

*Instituto de Geografía «J. S. Elcano» del C. S. I. C. Barcelona.*

## Intervenciones

SR. GARCÍA BELLIDO: Para decir que en la edad del bronce en Europa probablemente la exportación de la sal del Mediterráneo no fue necesaria. Es lo más probable que la sal que pudieran consumir los que habitaban en el Báltico y en el Mar del Norte no la necesitaban en grandes cantidades entonces por no disponer de industria de salazones, que en aquellos tiempos no existía.

SR. VILÀ: Estoy conforme que en la época cartaginesa fue cuando debió tomar un notable desarrollo la producción y comercio salineros en el Mediterráneo.

SR. GARCÍA BELLIDO: Sí, pero ya se exportaba en el siglo V. El “garon” es un producto natural, como la sal. La expansión colonial de los cartagineses hacia occidente, fue una expansión pesquera, extendiéndose después al Atlántico, porque había una industria de conservas muy extendida. Le sugiero al comunicante que en la edad de los metales, probablemente la sal no se exportaba; los pueblos nórdicos no la necesitaban más que para su consumo normal y la adquirían de Baviera y de Suiza, ya que, como antes he dicho, no había industrias que justificasen una importación de sal en grandes cantidades.

SR. VILÀ: Los púnicos pudieron llevar asimismo sal hacia la Guinea.

SR. GARCÍA BELLIDO: Es probable. Creo que el viaje de Hannon hacia el sur fue sobre todo colonizador y además buscaban también el banco pesquero del Sahara; y llevarían sal. Probablemente el tráfico del oro se realizaba, en la época antigua, a cambio de sal.



**Los llanos de Sant  
Mateu y Santa  
Agnès**

Joan Vilà i Valentí

*Territoris* (2000), 3:  
167-180

## Los llanos de Sant Mateu y Santa Agnès

J. VILÀ VALENTI (1960): *Los llanos de Sant Mateu y Santa Agnès*. In *Ibiza*. Revista del Instituto de Estudios Ibicencos". Eivissa. II época, n. 6. Impresa als tallers del "Diario de Ibiza". El "Instituto de Estudios Ibicencos" s'integrava al "Patronato José María Quadrado" del "Consejo Superior de Investigaciones Científicas" i la seva Comissió Executiva estava formada per José María Mañá de Angulo com a president; Josep Tur Riera com a secretari; Josep Tur Soler com a tesorero i Isidoro Macabich Llobet, Manuel Sorà Bonet i Antonio Ferrer Viñas com a vocals. El director de la revista era José Zornoza Bernabeu i el seu redactor en cap, Josep Costa Ramon. Vid. pp.1-12.

### SUMARI

*Introducción*

*El sector occidental*

*Las cubetas llanas y su origen*

*El llano de Sant Mateu*

*El llano de Santa Agnès*

*La ocupación humana*

*La colonización agraria*

*La última fase agrícola*

\* \* \*

### Introducción

La región septentrional ibicenca, que se abre en un ancho arco, desde la amplia bahía de Sant Antoni de Portmany y más exactamente desde el cap Nunó hasta las puntas Jonc y Grossa, presenta unas características geográficas bien acusadas. Se trata de una región elevada y rocosa, llamada Es Amunts, entallada por los profundos barrancos que fluyen directamente al cercano litoral, lo que da como resultado la existencia de un relieve sumamente quebrado y complejo.

Para el hombre que viene del centro de la isla (colinas de Sant Rafel, llanos de Santa Gertrudis y Sant Llorenç), la región septentrional aparece como una irregular e intrincada barrera montañosa con varias culminaciones superiores a los 300 metros (Campvell o Campvei, Cova, Fornou, Tomó, Guillem o Guiem, Talaia de Sant Joan, Capità, Fornàs, Rei), que le impide alcanzar fácilmente el mar. Al otro lado, se abre de pronto el Mediterráneo, dominado por una articulada costa, alta y acantilada. Los primeros cabos y puntas que se adentran atrevidamente en las marinas aguas (Nunó, Negret, Musson o Albarca, Rubió, La Creu, Bernat, Blanc, Xarracó, Galera, Gat, etc.) ocultan a sus pies profundas calas, cubiertas en su interior por pequeños arcos arenosos. Así, pues, el frente litoral de esta rocosa y elevada región septentrional, constituye una auténtica costa brava,

parecida en sus características morfológicas, aunque con menos grandiosidad, a la que se recorta al pie de la Cordillera norteña mallorquina, la serra de Tramuntana. Es «la costa septentrional de l'illa, alta i penyalosa.., on s'aixequen, superbs, els penyasegats» de que nos ha hablado, certeramente, el poeta Marià Villangómez.

## El sector occidental

El presente trabajo está dedicado al análisis de alguno de los elementos geográficos más característicos de la parte occidental de la región a que nos hemos referido. Este sector constituye uno de los de mayor altitud media de toda Ibiza. Varios cerros sobrepasan los 300 m. (Campvell, 398 m; Cova, 339 m; Fornou, 347 m; Tomó, 305 m; Guillem 301 m) y aparecen numerosas elevaciones por encima de los 200 m. (Nunó, Rotavella o Rotavea de Corona, Joanot, Puig Teia o Tea, Serra Plana, Serra des Mussols, Rotavella de Sant Mateu, etc.). Con razón se ha conocido desde antaño este sector con la denominación de Es Amunts (las tierras altas), subrayando con ello su carácter relativamente elevado y montañoso (véase fig. 1).

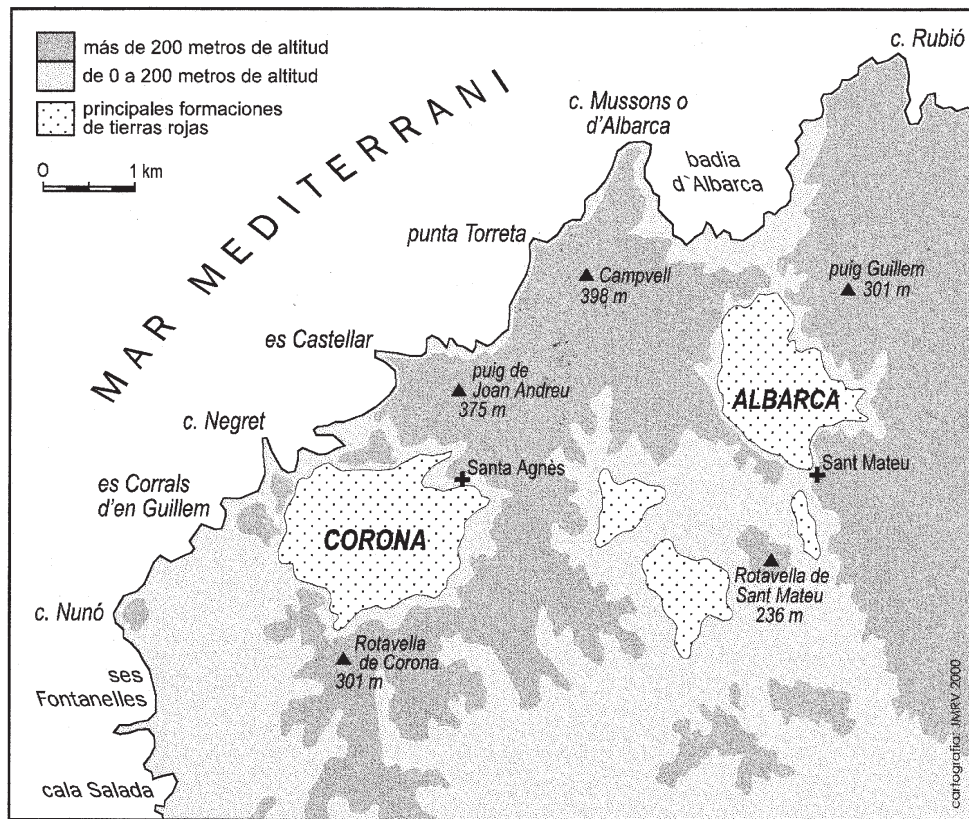


Fig. 1. Quedan claramente destacadas las dos cubetas tipo *polje*, estudiadas en el presente trabajo.



El sector al que nos estamos refiriendo aparece bien encuadrado, desde el punto de vista del relieve: al Oeste, y al Suroeste termina en las vertientes que descienden bruscamente hacia punta Torreta y Es Castellar y hacia caIa Salada y la bahía de Sant Antoni; al Este, una línea de elevaciones discontinua, pero bien individualizada (Fornou, Tomó, Guillem, adentrándose en el mar por el Cap Rubió), lo separa claramente de los tierras de Sant Miquel . Predominan en los materiales geológicos las calizas, cuyo blancor grisáceo se destaca en los acantilados o en los altos de los cerros, por encima de las margas grises o amarillentas o de las arcillas rojizas.<sup>1</sup> Tierras altas y quebradas, quedan con frecuencia abandonadas al bosque, que las cubre en forma discontinua por la excesiva explotación a que estuvo o está sometido. En el monte alto predomina el pino carrasco (*Pinus halepensis* Mill; en el país, *pi bord*); pero aparecen también pies aislados o rodales de sabinas (*Juniperus phoenicea* L ; *savina*) y pino piñonero (*Pinus pinea* L; *pi ver*). El matorral y el sotobosque están formados especialmente por lentisco (*Pistacia lentiscus* L; *mata*), cada (*Juniperus oxycedrus* L; *ginebre*), jara (*Cistus albidus* L; *estepa blanca*), romero (*Rosmarinus officinalis* L; *romani*) y tomillo (*frígola*).

Tal como hasta ahora lo hemos descrito este sector occidental podría presentarse como un ejemplo de los paisajes característicos de las costas bravas mediterráneas. Pero la personalidad geográfica del país que estudiamos reside en la aparición, ciertamente paradójica en tierras quebradas y montañosas, de unas determinados áreas que presentan una planitud sorprendente. El hecho, claro está, no ha pasado desapercibido al pueblo. Estas anchas cubetas de fondo plano, en ocasiones con unos límites precisos, reciben el nombre de *plans* (llanos). Pero se trata de unos llanos relativamente elevados, colgados en sectores montañosos, muy distintos, por ejemplo, de las anchas y bajas llanuras litorales que se hundan suavemente hacia el mar (Pla de Vila, junto a la capital; Pla de Sant Jordi y Pla de ses Salines, al Sur de la isla, etc.).<sup>2</sup> En nuestro sector aparecen numerosos ejemplos de dichos llanos; sin embargo sólo cuatro o cinco muestran cierta extensión y entre ellos destacan, por su regularidad e importancia, el Pla de Santa Agnès o Pla de Corona y el Pla d'Albarca o de Sant Mateu.

## Las cubetas llanas y su origen

El contraste que presentan dichas áreas planas con el paisaje circundante es realmente extraordinario. En primer lugar, como hemos apuntado, por el mismo hecho morfológico, ya que tras haber recorrido un país relativamente quebrado es sorprendente la insospechada existencia de un sector notablemente plano. Desde lo alto del collado, estas llanuras suelen aparecer como una inmensa cubeta de forma más o menos redondeada y de fondo regular y horizontal, rodeada por escarpes rocosos que las dominan por completo. Pero a la observación, por superficial que sea, no escapa, al mismo tiempo, la existencia de otros contrastes. Si observamos el llano de Sant Mateu desde lo alto del camino que

---

<sup>1</sup> Acerca de la Geología de nuestra isla el trabajo de conjunto fundamental es el de SPIKER-HAANSTRA: *Geologie von Ibiza*. Véase la cita completa de las obras que indicamos en la bibliografía, al final del presente artículo.

<sup>2</sup> Véase la descripción de esta última llanura litoral en VILÀ VALENTÍ: *Ibiza y Formentera, islas de la sal*, pp. 370-371.

arrancando de la iglesia conduce al Puig Cova, o el llano de Santa Agnès desde la vertiente septentrional de Rotavella, se nos aparecen como dos inmensas manchas parduscorojizas, a veces de un rojo vivo e intenso, casi de sangre, en oposición con los grises y albos, que pueden ser de una blancura hiriente bajo el sol a plomo, de las calizas periféricas.

La oposición se muestra también en otros aspectos. Sin duda el de la vegetación es uno de los más llamativos. En efecto, mientras las rocas que limitan dichas cubetas aparecen, en buena parte, ocupadas por un bosque o un matorral más o menos denso, el rojizo fondo plano se muestra cuidadosamente cultivado, formando un continuo campo cerealista punteado por las anchas y verdes copas de numerosos árboles frutales. Así, pues, también en este sentido estos llanos constituyen una manifiesta excepción, apareciendo como un fértil y compacto oasis agrícola en el seno de un país quebrado y boscoso.

¿Cómo se han originado estas curiosas cubetas?. No cabe duda de que el factor fundamental ha sido la constitución geológica del sector que estudiamos. Como hemos ya indicado, el material predominante son las calizas, que en nuestro país pueden presentar una notable continuidad en sus estratos y una considerable potencia. En estas condiciones el agua de lluvia, combinada, con el anhídrido carbónico atmosférico, disuelve y corroe los materiales calizos, produciendo en su interior un número considerable de cuevas, simas y corredores hipogeos. Cerca del llano de Santa Agnès, a un Km. al NE, aparece la entrada de una de estas simas, el llamado Pouàs que fué estudiado hace siete años, por un grupo de espeleólogos barceloneses.<sup>3</sup> Además, en las superficies calizas van formándose unos embudos de disolución, con el fondo cubierto por la arcilla que acompañaba al carbonato cálcico y que no ha sido arrastrada por las aguas (materiales de descalcificación). Al agrandarse estos embudos van uniéndose por los bordes, mientras por la paulatina disolución, van encajándose en el interior de la masa caliza, dibujándose unos escarpes periféricos rocosos cada vez más acentuados. La culminación del proceso será la formación de una sola y amplia cubeta, de límites más o menos redondeados y tapizada en su fondo por una capa de rojizas arcillas. Esta es, sucintamente expuesta, la génesis de los llanos que estamos estudiando y que en Geografía suelen denominarse con la palabra servocroata *polje*, con que se designan en las montañas yugoeslavas de los Alpes dináricos, en las que pueden ser, en ocasiones, muy frecuentes. Refiriéndonos a toda el área afectada se habla de sectores cársticos o cársicos.

Fácilmente se comprenderá el considerable interés que para el hombre pueden presentar estos sectores llanos, verdaderamente privilegiados tanto para la colonización agrícola como para la instalación del poblamiento. Su valor agrario radica en aquellos rasgos que hacen excepcionales al *polje* en el conjunto del país: su superficie plana permitirá una ocupación agrícola de una continuidad y densidad que no será posible en las vertientes montañosas, donde además será preciso la penosa construcción de bancales, para evitar la erosión; por otra parte, el fondo aparece cubierto por un suelo arcilloso rico y potente, cuya fertilidad y humedad contrastan con las que presentan las desnudas calizas cercanas.

---

<sup>3</sup> THOMAS-MONTORIOL, *Campaña geoespeleológica Ibiza*, 44-46 . Vid. cita en la bibliografía.

## El llano de Sant Mateu

Como hemos señalado son varias las cubetas que aparecen en el sector occidental de la región septentrional ibicenca; pero sólo dos, los de Sant Mateu y Santa Agnès, presentan una magnitud considerable y unos rasgos muy característicos.

El *polje* de Sant Mateu, situado a una altitud de 180-190 m. sobre el nivel del mar, presenta una forma groseramente elíptica (véase figura 1). Su eje mayor, orientado de N.NO. a S.SE., tiene una longitud de 2 km y la superficie total la evaluamos aproximadamente en 2 Km<sup>2</sup>. En algunos puntos no presenta en sus límites la precisión del llano de Santa Agnès, pero visto en su conjunto desde, por ejemplo, las alturas cercanas a la iglesia, o las que, por el Norte, le cierran el paso hacia la costa, constituye un excelente ejemplo de *polje* que ha alcanzado ya las últimas fases de formación.

Como todas las cubetas de este tipo, el llano de Sant Mateu presenta ciertas dificultades para el avenamiento de las aguas pluviales, sobre todo cuando las lluvias son cuantiosas e intensas. En efecto, aquéllas se almacenan en el fondo del *polje*, donde apenas pueden infiltrarse, debido a la existencia de las arcillas rojizas impermeables. Entonces se van acumulando en la parte más baja de la cubeta, buscando la salida a través de algún sumidero y conducto hipogeo. En general el colector avanza con lentitud, por lo que con frecuencia, esta área de acumulación acuífera aparecerá cubierta o semicubierta por las aguas, en especial después de lluvias intensas o prolongadas. Sólo la intervención del hombre puede mejorar dichas condiciones, facilitando, el avenamiento y la colonización de estos terrenos pantanosos, que generalmente serán los últimos en ser ocupados en el conjunto del *polje*. En el llano de Sant Mateu el área de acumulación hídrica está situada al Norte y recibe el expresivo nombre de Albarca o Aubarca o Auberca (del árabe *al-birka*, depósito de aguas, balsa, estanque). El topónimo se extendió posteriormente por el sector costero cercano (ensenada de Albarca, cabo de Albarca) e incluso llegó a designar todas las tierras aledañas a Sant Mateu.

## El llano de Santa Agnès

Tres kilómetros al Oeste del llano de Sant Mateu se abre el *polje* de Santa Agnès, tangente a la misma costa por su lado noroccidental (véase figura 1). Sin duda esta cubeta constituye uno de los más acabados ejemplos de *polje* que pueden verse en las tierras insulares y periféricas al Mediterráneo occidental, a pesar de la frecuencia del fenómeno en toda esta región. Su forma recuerda un óvalo, con un diámetro en su parte más ancha, de E. a O., de 2.100 metros. Probablemente a su forma circular alude el topónimo de Corona o Pla de Corona, con que se conoce popularmente al llano de Santa Agnès. El borde del *polje* presenta una altitud de unos 170 m, y su superficie total alcanza 2,9 Km<sup>2</sup>. Por el gran interés que presenta esta cubeta le hemos dedicado recientemente un trabajo, en el que analizamos con detalle su génesis y sus características morfológicas.<sup>4</sup> En el presente nos limitamos a señalar algunos de sus rasgos físicos y, en cambio, nos detendremos a considerar el valor que este llano ha presentado para la ocupación humana.

<sup>4</sup> J. VILÀ VALENTÍ: *El «polje» de Santa Agnès o Corona*; con un gráfico de la disposición geomorfológica del llano de Santa Agnès (en curso de publicación en la revista *Speleon*).

El área de acumulación hídrica está localizada al Oeste del *polje*, siendo designada también con un toponímico bien significativo, Ses Basses (del catalán *bassa*, balsa). Aquí aparecen, asimismo, los aparatos de absorción del agua que se va almacenando. Antaño funcionaba un sumidero cuya boca está situada a unos 20 m por encima del fondo del *polje*, en la Roteta de Sa Carradona. Los aparatos de avenamiento actual están localizados al lado de Can Míguel d'En Tur y en el campo de n'Esteve. El agua que penetra en los sumideros discurre subterráneamente unos 500 m y aflora a unos 100 m por encima del nivel del mar en la vertiente litoral, siendo aprovechada para el establecimiento de unos pequeños regadíos abancalados (sector de es Corral d'en Guillem, v. fig. 1).

Pero la acción humana y la erosión marina, que muerde la base de la cubeta por su parte noroccidental, han motivado que parte de los aguas se escurran superficialmente por el lado noroccidental y viertan directamente al mar por s' Esboldregat. En este hecho reside un evidente peligro para la integridad del *polje* y para la conservación de su fertilidad, ya que en algunos sectores existe una fuerte erosión del suelo agrícola. En el trabajo antes citado hemos planteado este grave problema, señalando sus posibles consecuencias para el futuro de este rico sector agrario.

## La ocupación humana

No hay duda de que estos llanos excepcionales ofrecen un alto interés para la instalación humana. Como hemos tenido ocasión de señalar, el contraste agrícola que en la actualidad presentan las cubetas de Sant Mateu y Santa Agnès con las tierras periféricas lo muestra en forma palmaria. Pero a pesar de la poca documentación histórica existente, el estudio de las últimas etapas de la ocupación de dichos llanos muestra que la instalación humana fue tardía y que no se realizó sin unas determinadas premisas técnicas. Más adelante veremos las razones que nos explican este fenómeno, que probablemente se da en muchos otros casos parecidos, en contra de quienes, por el puro hecho de su mayor fertilidad, consideran que estas cubetas fueron las primeros áreas ocupadas totalmente por el hombre en los sectores calizos.

Para reducirnos a las fases que mejor conocemos, concretaremos nuestro análisis al período posterior a la Reconquista. Como es sabido, las tierras que actualmente forman parte de las parroquias de Sant Mateu y Santa Agnès, junto con las de Sant Miquel, constituyeron el *quartó* de Balanzat, que correspondía a la división administrativa llamada Benizamid durante la época musulmana.

No cabe duda en la existencia de un poblamiento disperso a finales de la época musulmana, como se refleja en el documento de repartimiento de Ibiza;<sup>5</sup> el conjunto de Benizamid contaba con 32 casas dispersas o pequeños núcleos de dos o tres casas y, además, seis molinos. Suponiendo la presencia, como término medio, de dos familias por alquería citada en dicho repartimiento, aparecen unas 350 almas en Benizamid, lo que arroja una escasa densidad humana (menos de 3 habitantes por Km<sup>2</sup>).

Si esta cifra se acerca a la realidad, puede deducirse que en la centuria y media que sigue a la Reconquista el efectivo humano fue recuperándose e incluso llegó a doblarse casi

---

<sup>5</sup> Archivo de la Catedral de Ibiza. Dicho repartimiento se efectuó en los últimos meses de 1235 y refleja por tanto el estado del poblamiento en el primer tercio del siglo XIII.

la población, ya que a finales del siglo XIV en el *quartó* de Balanzat constan unos 625 habitantes.<sup>6</sup> En este caso quizás pueda hablarse no sólo de una sustitución de los antiguos propietarios sino también de un auténtico avance colonizador. De las tierras de Santa Agnès y Sant Mateu tenemos algún dato concreto a este respecto. En el momento del reparto dicho sector correspondió a Guillem de Montgrí, quien llevó a cabo personalmente o a través de sus procuradores, en los sectores que le cupieron en suerte, una intensa labor de reorganización; en el mismo decenio de la conquista aparecen ya varios establecimientos, como el de la familia Riera, en 1238, en Corona.<sup>7</sup> Con todo, desconocemos la distribución exacta de este poblamiento que, de todas formas, ofrecía una escasa densidad, y nos es imposible señalar hasta qué punto estaban ocupados los llanos de Sant Mateu y Santa Agnès.

En los tres siglos siguientes parece que la población de este sector que estudiamos, como la de gran parte del agro ibicenco, siguió estacionaria. En el transcurso de estas centurias van jugando un conjunto de factores (hambres y pestes, escaso nivel técnico, inseguridad, etc.) que dificultan considerablemente el aumento de población. Respecto al último de los factores señalados, recordemos que las tierras de Sant Mateu, quedaron abiertas durante muchos años a los ataques de los berberiscos que recalaban con frecuencia en la amplia ensenada o cala de Albarca.

El siglo XVIII, en cambio, representa una fase de restauración poblacional y económica. Aunque no dispongamos de censos completos y bien establecidos, ciertas referencias pueden ser utilizadas para el cálculo de la población. Conocemos, por ejemplo, los contingentes que en 1775 formaba la Milicia del *quartó* de Balanzat (478 hombres).<sup>8</sup> Si calculamos dos hombres aptos por familia obtendremos una cifra total de unos 1200 habitantes, lo que arroja una densidad cercana a los 70 habitantes por Km<sup>2</sup>. En esta época fue cuando debieron poblarse más intensamente las tierras de Sant Mateu y Santa Agnès, mientras que hasta el momento llevaban una neta ventaja las de Sant Miquel. En el año antes citado la población de las *vendes* (división territorial de la parroquia) de Albarca y Corona - que corresponden aproximadamente al ámbito de las actuales parroquias de San Mateo y Santa Inés - era la siguiente:

	Número milicianos	Población calculada
Albarca	134	335
Corona	129	320

Pero, en realidad, la población era probablemente mayor, ya que sabemos que, a finales de la centuria, el número de habitantes alcanzaba, en forma aproximada, las 750 y 500 personas, respectivamente.<sup>9</sup> Fue entonces cuando la ocupación de las cubetas de Sant Mateu y Santa Agnès debió ser importante. Este hecho viene confirmado por la creación, en 1785, de las dos actuales parroquias, cuyas iglesias se construyeron, en los dos casos, en el mismo borde del *polje* respectivo (véase figuras 1 y 2); la de Sant Mateu se terminó en el último decenio del siglo XVIII y la de Santa Agnès en el primero de la centuria siguiente.

<sup>6</sup> Unos 125 fochs. Los datos los recogemos de MACABICH, *Historia de Ibiza*, III, 26.

<sup>7</sup> MACABICH : *Historia de Ibiza* I, 124-127 y 130.

<sup>8</sup> MACABICH : *Historia de Ibiza*, II, 37-39.

<sup>9</sup> LUIS SALVADOR: *Los antiguas Pityusas*, 248, 276-277.



Fig. 2. *Iglesia de Sant Mateu*. El edificio fue construido a finales del siglo XVIII, en el extremo meridional del llano de Sant Mateu o Albarca (Foto J. Vilà Valentí)

A lo largo del siglo XIX la población fue creciendo paulatinamente y la colonización agrícola, como tendremos ocasión de señalar, fue haciéndose cada vez más intensa. El efectivo humano llegó a superar los 1.000 y los 800, habitantes, respectivamente, en el transcurso de la pasada centuria.

La evolución de la población en los dos parroquias de San Mateo y Santa Inés, a lo largo de los últimos decenios, ha sido la siguiente:<sup>10</sup>

	1920	1930	1940	1950
Sant Mateu	839	902	898	1.054
Santa Agnès	695	739	732	867

Puede verse que el efectivo humano se mantiene con una tendencia a un parecido aumento (porcentaje de 25 % y 24 %, respectivamente, en 30 años). La natalidad, todavía elevada, viene compensada y aún superada, en estos últimos años, por una emigración, que se realiza singularmente hacia los núcleos de Sant Antoni y Eivissa; por ello es de esperar que en el próximo censo (diciembre de 1960) se acuse una disminución del efectivo humano.

Las cubetas de Sant Mateu y Santa Agnès y su periferia inmediata están habitadas actualmente por unas 200 y 250 personas, respectivamente, presentando la máxima densidad dentro del conjunto de cada parroquia. El poblamiento aparece instalado normalmente en el borde del *polje*, en el contacto entre las tierras rojas y los escarpes calizos. Esta disposición periférica se debe al deseo de asentar la casa en terrenos improductivos o poco fértiles, lo que permite aprovechar íntegramente las ricas tierras

<sup>10</sup> Datos obtenidos de los *Nomenclátors* respectivos.



centrales. Si alguna vivienda aparece en el interior de la cubeta suele apoyarse en un resalte calizo (tipo *hum* en la terminología cárstica) que emerge por entre las tierras rojas del fondo del *polje*: un ejemplo típico, lo constituye, a este último respecto, Can Miquel d'en Bet, en el Pla de Corona.

## La colonización agraria

Ya se ha podido adivinar, a través de lo que hemos escrito hasta ahora, que el motor principal que ha movido a la ocupación de estas tierras y concretamente de los llanos de Sant Mateu y Santa Agnès ha sido el interés agrícola. Pero esta colonización no se ha realizado paulatina y regularmente, ni ha tenido siempre el mismo sentido.

Vamos a referirnos a las dos últimas centurias, de los que poseemos datos suficientes para trazar un cuadro de la evolución agrícola. Como hemos señalado, en el siglo XVIII la población aparece relativamente más densa en estas tierras de Sant Mateu y Santa Agnès y parece que data de entonces una ocupación más intensa de los fondos de las respectivas cubetas. Es imposible decir si con ello se abre una primera colonización densa de cada *polje* o bien si antaño se había efectuado ya, para quedar luego, por lo menos parcialmente, abandonado. Sin duda el hombre ocupa estas cubetas llevado por la fertilidad de las tierras que tapizan su fondo y que, además, conservan la humedad mucho mejor que las circundantes. Cabe también el establecimiento de pequeños regadíos, aprovechando las surgencias de aguas subterráneas o las retenidas tras las lluvias. El mapa grabado por Tramullas en el siglo XVIII cita explícitamente «Los Horts de Corona».

Pero la ocupación del fondo de cada *polje* en el transcurso de las centurias décimotercera y siguiente fue parcial. Es verdad que se trata de tierras fértiles, pero su colonización no es posible sin la organización de un avenamiento adecuado; por otra parte, son suelos profundos y compactos, pesados y fuertes, que deben ser trabajados con utillaje más potente que el simple arado de reja metálica. Por eso no puede extrañarnos que tuviese tanta o más importancia el cultivo de los escarpes periféricos de la cubeta o de algunos sectores cercanos, aprovechando el delgado suelo desarrollado sobre las calizas. En este caso se trata, claro está, de una agricultura de vertiente, dispuesta en bancales, con un policultivo en el que dominaban algunas plantas arbóreas o arbustivas (algarrobos, almendros, vid, etc.). Esta última parece que tuvo importancia antes de la invasión de la filoxera; entonces el vino del sector que estudiamos gozaba de cierta fama entre la payesía ibicenca. En cambio, las tierras ocupadas en el fondo del *polje*, de acuerdo con su vocación, estaban destinadas fundamentalmente a la producción cerealista, dando siempre rendimientos superiores a los de los bancales dedicados a cereales en las vertientes cercanas.

## La última fase agrícola

Este cuadro cambió notablemente a finales del pasado siglo y principios del actual. De esta manera termina un proceso que pudieramos llamar de inversión de las áreas agrícolas, ya que las vertientes quedan casi abandonadas, mientras se completa la colonización del fondo de las cubetas de Sant Mateu y Santa Agnès. El abandono de buena parte de las vertientes se debió al escaso rendimiento agrícola que ellas presentaban, a la poca rentabilidad que ofrecían al trabajo humano y, en cuanto a las vides concretamente, a la crisis filoxérica.

Paralelamente se procedió, a la colonización agrícola completa del fondo de cada *polje*. Este hecho comportó singularmente la ocupación de los sectores de acumulación de aguas (Albarca, en Sant Mateu, y Ses Basses, en Santa Agnès) que, con sus tierras vírgenes, dan notables rendimientos, sobre todo en los primeros años de cultivo. La organización del avenamiento con todo, ha quedado defectuosamente organizada. Es un problema difícil que conviene estudiar en cada caso y que debe resolverse científicamente. De lo contrario, existe siempre la posibilidad de inundaciones periódicas y el peligro de una fuerte erosión de los suelos agrícolas.

Al mismo tiempo, todo el fondo de cada *polje* es sometido a una actividad agrícola bastante intensiva. En primer lugar, interesa la producción cerealista, sobre todo la triguera, siguiendo con ello la vocación de estas equilibradas y ricas tierras. Un conjunto de hechos permite la intensificación del sistema de cultivos: entre estos avances técnicos señalemos la adopción de una más acertada rotación de cultivos, la aportación de abonos químicos y la aparición de un nuevo arado, el brabante (*arada de rodes*), que no araña simplemente la tierra sino que con su doble vertedera la volteja por completo. De esta manera puede establecerse una rotación cuatrienal con tres cosechas y un barbecho; pongamos el ejemplo de una de las más corrientes de estas alternancias.

1er. año, trigo

2º. año, cebada

3er. año, reposo en otoño e invierno (*sa cultiva*); en ciertos sectores reducidos, habas o garbanzos en primavera.

4.º. año, barbecho, con varias labradas (*es guaret* o *goret*)

Pero existen rotaciones más intensivas que incluso llegan, en algunos casos, a la desaparición del barbecho. Todas estas transformaciones no hubieran sido posibles sin algunas premisas humanas y económicas que no hubiesen impulsado la colonización agrícola. A nuestro juicio juegan en ello gran importancia la presión demográfica, la acumulación de pequeños capitales por aumentos transitorios de precio en los productos agrícolas y la mejor salida de éstos gracias al avance de las comunicaciones (terminación de los caminos carreteros de la ciudad y puerto de Ibiza a las iglesias de Sant Mateu y Santa Agnès). Nunca se subrayará bastante la importancia de este último hecho. La llegada de la carretera lleva consigo realmente la apertura de estos grupos humanos de Es Amunts al mundo exterior. En el plano económico representa la posibilidad de aportaciones técnicas y la salida de los productos, ensanchando un tanto el círculo de la antigua economía, antaño en buena parte cerrada y familiar, que busca ahora un cierto objetivo comercial.



Fig. 3. Vista parcial del llano de Santa Agnès o Corona. El fondo del llano está ocupado por los cultivos cerealistas y una densa arboricultura (almendros, olivos, algarrobos, etc.). Al fondo, los escarpes calizos que limitan el llano por el oeste, cubiertos por el pinar (Foto J. Vilà Valentí)

Por otra parte, no debemos creer que desaparece la tradicional diversificación de plantas agrícolas. Subsiste, a pesar de todo, como en buena parte de la isla, la idea del policultivo, tan enraizada, por razones que no son del caso exponer, no sólo en el campo ibicenco sino en todo el mundo mediterráneo. De esta manera los fondos de cada *polje* se destinan al cultivo de cereales y, al mismo tiempo, al de numerosos árboles (almendros e higueras, dominando; además, algarrobos, olivos, vides, etc.). Como es lógico, fisonómicamente juegan un mayor papel estas plantas que las cerealistas (véase fig. 3). Por ello, la primera visión que actualmente se tiene de los llanos de Sant Mateu o Santa Agnès es el de un apretado bosque de árboles frutales, como un inesperado oasis arborícola. Pero después, en la cuidadosa disposición de las tierras rojizas - los «campos de entrañas encendidas», descritos por Enrique Fajarnés -, que sirven de fondo a las verdes copas, y en la minuciosa división y el cuidadoso cultivo de las parcelas, separadas por paredes de piedra seca o líneas de vides, se adivina ya la importancia que juegan las plantas no arbóreas.

## Bibliografía

- FAJARNÉS CARDONA, ENRIQUE (1958) : *Viaje a Ibiza*. Eivissa, C.S.I.C. Instituto de Estudios Ibicencos, 295.
- LUIS SALVADOR, ARCHIDUQUE : *Las antiguas Pityusas*. Trad. de Francisco Manuel de los Herreros y Schwager, 2 vols, 1886-1890.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO : *Historia de Ibiza*. Palma de Mallorca, 8 vols. 1935-1958
- PIFERRER FÁBREGAS, PABLO and QUADRADO NIETO, JOSÉ MARÍA.: *Islas*

- Baleares*. Barcelona, 1888, 1.424 pàgs
- SPIKER, EWWALD THOMAS NICOLAAS and HAANSTRA, U.: *Geologie von Ibiza. Balearen. Geologie Mediterranée Occidentale*. III, Junio 1935, 89 pàgs, 5 figs., 10 láms. f.t.
- THOMAS CASAJUANA, JOSÉ MARÍA and MONTORIOL POUS, JOAQUÍN (1953) : *Resultados de una campaña geoespeleológica en la Isla de Ibiza (Baleares)*. “Speleon”, IV (Oviedo, 1953), 219 - 256, 9 láms.
- VILÀ VALENTÍ, JOAN : *Ibiza y Formentera, islas de la sal*. “Estudios Geográficos”. XIV (Madrid, 1953), 363-408, 6 figs, V láms. f.t.
- VILÀ VALENTÍ, JOAN : *El polje de Santa Agnès o Corona (Ibiza)*. “Speleon.”, XII (Oviedo, 1961). En curso de publicación.
- VILLANGÓMEZ LLOBET, M. : *Llibre d'Eivissa. Paisatge. Història. Antologia*. Barcelona, 1957, 230 pàgs., VIII láms. f.t.

## **Cartografia**

- Geologische karte von Ibiza*, escala 1 50.000, en la obra de SPIKER-HAANSTRA, cit., 1935.
- SERVICIO CARTOGRÁFICO Y GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO. Mapa de España 1:50.000, hoja 772 (San Miguel), Madrid, 1940.

**El polje de Santa  
Agnès o Corona  
(Ibiza)**

Joan Vilà i Valentí

*Territoris* (2000), 3:  
181-190

## **El polje de Santa Agnès o Corona (Ibiza)**

JOAN VILÀ VALENTÍ (1961): *El polje de Santa Agnès o Corona (Ibiza)*. In "Speleon. Revista Española de Hidrología, Morfología Cárstica, Espeleología y Cuaternario". Instituto de Geología Aplicada. Universidad de Oviedo. N.º era director el Professor Noel Llopis Lladó, Facultad de Ciencias, Oviedo, t. XII, nn. 1-2, Enero-Junio 1961, págs. 55-68. NOTA: no hem pogut reproduir les dues figures que acompanyen el text, per no aparèixer en l'original utilitzat. Vegeu el mapa que trobareu en l'article *Los llanos de Sant Mateu y Santa Agnès* (1960), pàg. 170.

### SUMARI

La región septentrional ibicenca  
El sector de Santa Agnès  
Las características del "polje"  
La evolución morfológica  
La ocupación humana

\* \* \*

Los trabajos estratigráficos y petrográficos realizados acerca de Ibiza<sup>1</sup> han puesto en evidencia la importancia que los materiales calcáreos presentan en el conjunto de la isla. En las formaciones secundarias, que abarcan más de la mitad de la superficie ibicenca, abundan, igualmente dichos materiales. Por ello no puede extrañar el notable desarrollo que la morfología cársica ha adquirido en el conjunto de la isla, a pesar de lo cual no existe, que sepamos, trabajo alguno acerca del carso ibicenco, aparte del publicado hace unos años (1953) en esta misma revista.<sup>2</sup> En el presente artículo pretendemos efectuar un breve análisis del *polje* de Santa Agnès o Corona, sin duda el más interesante de toda la isla y una de las formas más perfectas de cubeta cárstica o cársica que conocemos en las tierras insulares y periféricas del Mediterráneo occidental.

### **La región septentrional ibicenca**

La franja norteña de la isla de Ibiza, desde la bahía de Sant Antoni hasta las puntas Jonc y Grossa, aparece como una irregular e intrincada barrera montañosa, con numerosas

<sup>1</sup> Las obras fundamentales son las de VIDAL-MOLINA, *Reseña geológica Ibiza* y SPIKER-HAANSTRA, *Geologie Ibiza*. Véase la cita completa en la nota bibliográfica al final del artículo.

<sup>2</sup> THOMAS-MONTORIOL, *Campaña geoespeleológica Ibiza*.



altitudes superiores a los 300 metros. (Campvell o Campvei, Cova, Fornou, Tomó, Guillem o Guiem, Talaia de S. Joan, Capità, Fornàs, Rei, Joan), que termina en un acantilado frente litoral, alto y articulado. En el sector occidental de dicha franja montañosa, que abarca los términos de Sant Mateu y Santa Agnès, los materiales calizos mesozoicos predominan netamente. En efecto, las calizas y dolomías del Triásico y las calizas del Jurásico superior y del Urgoniense cubren la casi totalidad del área considerada. Sólo unas formaciones cuaternarias de tierras rojas introducen un elemento de diversificación en el paisaje geológico. En las áreas calizas abundan los fenómenos cársicos (pilancones de disolución, simas y cavernas, cubetas tipo *polje*, etc.) De estas últimas existen algunos notables ejemplos. Nos ha parecido conveniente dedicarles una particular atención no sólo por el importante papel que juegan en la morfología del país sino también por el interés humano que ellas presentan.

En dicho sector occidental destacan las cubetas de Sant Mateu y Santa Agnès o Corona. La primera tiene una forma groseramente elíptica, presentando su eje mayor, orientado de N.NO a S.SE, una longitud de unos 2 km. El fondo del *polje* (cubeta en un sector calizo o cársico), cuya superficie evaluamos en unas 200 Ha., está situado a 180-190 m. sobre el nivel del mar. El área de acumulación de las aguas superficiales está situado en la parte de la cubeta y recibe el expresivo nombre de Albarca o Aubarca (del árabe *al-birka*, estanque, depósito de aguas).

El *polje* de Santa Agnès, que aparece a 3 Km. al Oeste del anterior, está localizado muy cerca de la costa, siendo tangente al mismo litoral por su lado noroccidental. Su forma es aproximadamente de una circunferencia casi perfecta con un diámetro en su parte más ancha, de E. a O., de unos 2.100 m. A esta forma circular alude probablemente el topónimo de Corona o Pla de Corona, con el que se conoce popularmente al llano de Santa Agnès. La altitud del fondo del *polje* es de 170-180 m. El área de acumulación hídrica, donde aparecen asimismo, los aparatos de absorción, está localizada en la parte occidental. Se la designa asimismo con un topónimo bien significativo, Ses Basses (del catalán *bassa*, balsa).

## El sector de Santa Agnès

El *polje* de Santa Agnès o Corona se presenta rodeado por un conjunto de elevaciones calizas que le circundan por completo y cuyas escarpadas estribaciones dibujan con rara precisión el límite de la circular cubeta. En dicha periferia aparecen las siguientes culminaciones, que oscilan entre los 230 y 375 metros de altitud: Talaia d'en Jordi, puig Guillem, puig Valla, Rotavella o Rotavea de Corona (301 m.), Serra Plana (puigs Blai y Pere), Coca, Vert, Anfós, Joan Andreu y Baló.

Este sector calizo periférico presenta en su superficie las huellas de un intenso proceso cársico. Un Km. al NE del *polje* se abre la gran boca de la sima del Pouas, de 14 m. de diámetro. En el torrente de Sa Mortereta, a unos 3 km. al sur de la cubeta de Corona, aparece asimismo otra importante sima. Ambos sumideros, que constituyen dos de los ejemplos más notables de los aparatos de absorción del sector cársico a que nos referimos, han sido ya descritos en el artículo antes citado.<sup>3</sup> Es curioso señalar la escasa importancia

<sup>3</sup> THOMAS-MONTORIOL, *Campaña geoespeleológica Ibiza*, 44-49, figs. 8 y 9.

que presentan en el área que estudiamos las formas cársicas superficiales, en contraste con el notable desarrollo de las hipogeas. Apenas existen lenares iniciales, siempre de escasa profundidad. Aparecen, en cambio, con cierta frecuencia, pilancones de disolución (*cocons*, en el país); el área comprendida entre puig Guillem y puig Valla, al Oeste de la cubeta de Santa Agnès, se designa con el topónimo de Cocons.

## **Las características del “polje”**

Como hemos dicho el *polje* de Corona se abre tangencial a la costa, por uno de sus lados, abarcando una superficie de unas 290 Ha. Todo el fondo de la cubeta aparece tapizado por una capa casi continua de tierras rojas, producto de la descalcificación de las calizas, que alcanza su mayor espesor en la parte occidental del llano. La continuidad de este manto rojizo solo viene rota por la aparición de algunos afloramientos calizos del tipo *hum*; uno de los mejores ejemplos lo constituye el resalte calcáreo sobre el que está edificado Can Miquel d'en Bet, unos 300 m. al Oeste de la iglesia de Santa Inés. El origen de estas tierras rojas parece ser en nuestro caso, por lo menos parcialmente, alóctono. En algunas de las vertientes periféricas, como en la ladera septentrional de Rotavella de Corona, puede verse claramente que se trata de materiales coluviales, arrastrados de las alturas cercanas. Asimismo, en Ses Basses, la parte más baja del fondo de la cubeta, las capas superiores de tierras rojas no son fruto de un proceso edáfico realizado “in situ”, sino que se trata de un material transportado, en el que aparecen cantos más o menos angulosos.

La circulación hídrica actual se realiza en dirección a Ses Basses, donde aparecen los aparatos de absorción en la parte más baja de la cubeta, en el mismo contacto con la pared caliza occidental. Los más importantes sumideros (*avenc*, en el país) actuales son dos: uno está localizado junto a Can Miquel d'en Tur; el otro en el extremo occidental del Camp d'en Esteve. El primero ha sido obturado por el hombre, por lo que en la actualidad la absorción se efectúa sólo por el segundo. En la vertiente caliza contigua, en la Roteta de Sa Carredona, se abre la boca de otra sima, que en la actualidad no interviene en el desagüe del fondo del polje, por quedar colgada a unos 20 m. por encima del nivel inferior de la cubeta.

Los aparatos de surgencia aparecen al otro lado del Puig d'en Guillem, en su cara noroccidental, en el paraje denominado Corraló o es Corrals d'en Guillem. Las bocas se abren a unos 100 metros por encima del nivel del mar; así, pues, los conductos hipogeos de desagüe vienen a tener unos 500 m. de longitud y en este tramo salvan un desnivel de unos 70-80 m. El líquido que brota de las surgencias ha sido aprovechado para instalar un pequeño sector de regadío, dispuesto en pequeños bancales que descienden hasta cerca de la punta Roja o Rotja, llamada así por el color rojizo de los sedimentos depositados por las aguas procedentes de la circulación hipogea.

## **La evolución morfológica**

Tanto el *polje* de Corona como el de Sant Mateu parecen haberse formado a expensas de una superficie de erosión desarrollada a una altitud de 230-260 metros y cuyos restos aparecen en numerosos puntos cercanos: al este de Rotavella de Corona, antes de alcanzar la carretera de Santa Agnès a Ibiza; Serra Plana; Serra des Mussols; Rotavella de Sant Mateu, etc. No hemos encontrado indicio alguno que nos permita fecharla.

La excavación de la cubeta cársica de Corona parece se ha realizado en una fase climática distinta de la actual, seguramente más lluviosa. No hay duda que el sistema morfológico que determinó el carso o *carst* (área caliza afectada por la circulación epigea o hipogea de las aguas) que estudiamos actuó con mucha mayor potencia y eficacia en el pasado que en la actualidad. La misma formación de las tierras rojas es preciso referirla, por lo menos en buena parte, al pasado. En los relieves planos cercanos no hemos visto una película suficiente que nos permita concluir en un proceso edáfico actual importante. Por otra parte, en algunas vertientes periféricas al *polje*, puede verse como los materiales coluviales de formación reciente fosilizan el manto de tierras rojas. Por ello parece prudente referir la fase más activa de la excavación de la cubeta y singularmente de la formación de las tierras rojas al último período pluvial, lo que coincidiría con las observaciones verificadas últimamente por Mensching (1955) en la vecina isla de Mallorca.<sup>4</sup>

Por otra parte, la excavación del *polje* se ha producido en varios episodios, por lo menos en dos. De éstos el antiguo alcanzaría un nivel situado a unos 20 m. por encima del actual fondo; su reconstrucción puede efectuarse teniendo en cuenta el sumidero colgado de la Roteta de Sa Carradona, la altura relativa de los afloramientos calizos interiores y algunos suaves rellanos periféricos a la cubeta. En una nueva fase se prosiguió el ahondamiento de la cubeta, adquiriendo la forma que presenta en la actualidad. Así quedaba formado un *polje* muy cercano a la costa septentrional ibicenca, colgado, como hemos dicho, a unos 170-180 metros sobre el nivel actual de] mar. De ahí el evidente peligro de la erosión marina que, en efecto, muerde ya en la actualidad el frente litoral de la peana caliza sobre la que está excavada la cubeta, como más adelante señalaremos. Por otra parte, el lado occidental y meridional están expuestos al ataque de la erosión de los torrentes costeros, cuyas cabeceras avanzan incesantemente por el lado exterior de la periferia caliza que domina al *polje* de Corona, singularmente por la parte occidental y sudoccidental (s'Esboldregat). De esta manera, perdida ya en buena parte la eficacia del sistema morfológico cársico y de la circulación hipogea, la futura evolución morfológica de la cubeta estará regida especialmente por las erosiones marina y torrencial.

Como hemos señalado la primera se ejerce por el lado del *polje*. La costa forma aquí un acantilado de más 150 metros, al borde del cual asoman ya las tierras rojas de la cubeta. Los materiales de la pared litoral están fuertemente atacadas en su base por la erosión marina, ayudada por las fisuras y por la morfología cársica del conjunto calcáreo. En efecto, las calizas están afectadas por un complejo sistema de diaclasas en el que predominan las de dirección N.NE-S.SO y otras casi normales a las anteriores. El resultado ha sido la individualización de alargados bloques verticales, a veces netamente destacados por haber evolucionado alguna de las diaclasas periféricas hacia la formación de una sima inicial. El fenómeno puede verse con claridad en varios puntos, especialmente en la vertiente septentrional de la Atalaia d'en Jordi y en la cara oriental del cabo Negret, donde aparecen un conjunto de paralelepípedos verticales netamente separados por alargadas simas, tapizadas, más o menos parcialmente, de tierras rojas. Por ello viene facilitada la erosión litoral, ya que el paulatino desplome de estos bloques significa un rápido retroceso del acantilado.

<sup>4</sup> MENSCHING, *Karst Mallorca*. 195-96.

Además, a la acción marina se ha añadido en esta costa noroccidental la fuerte acción de las aguas epigeas, hecho en parte provocado por el hombre. La obturación del sumidero de Can Miquel d'en Tur y la búsqueda consciente de una salida superficial para las aguas de acumulación provoca una irrupción de éstas por el sector más bajo y más cercano al mar del borde de la cubeta, es decir del noroccidental. De esta manera se ha abierto ya, por esta parte, una acusada brecha en el límite del *polje* llamada s'Esboldregat, por la que se precipitan las capas superiores de las aguas que se acumulan superficial y esporádicamente en Ses Basses.

El segundo factor que hay que tener en cuenta para la futura evolución morfológica del sector que estudiamos viene representado por la erosión regresiva torrencial. Las cabeceras más peligrosas son las instaladas en la parte occidental y sudoccidental del *polje*. La fuerza erosiva de estos cursos es enorme. Los que afectan más directamente el borde de la cubeta son dos torrentes que desembocan al norte del cabo Nunó; uno de ellos, el más septentrional, en un trayecto de unos 950 m, salva un desnivel de 180 m., lo que representa una pendiente media del 20%. El barranco que fluye hacia cala Salada presenta, en los torrentes que bajan por el lado occidental y sudoccidental de Rotavella de Corona pendientes aún superiores. Estos cursos han hendido profundamente la vertiente del Oeste del sector de Santa Agnès o Corona, atacan los últimos restos de la superficie de erosión primitiva, individualizando algunos bloques residuales y, en algunos puntos -concretamente entre el Puig Guillem, Cocons y Valla- inician el ataque al mismo borde exterior calizo de la cubeta de Corona.

## **La ocupación humana**

Nos interesa ahora señalar algunas de las características de la colonización del *polje* de Santa Agnès por parte del hombre, hecho que hemos tratado con más detalle en otro trabajo reciente.<sup>5</sup>

Como ocurre en todos los sectores cársicos, el fondo de las cubetas constituye un área excepcional dentro del conjunto del paisaje. Las rojas tierras que cubren la parte inferior del *polje* ofrecen un vivo contraste con las desnudas calizas de la periferia rocosa. A la oposición petrográfica y edáfica se suma el contraste de la vegetación y de los cultivos. En la actualidad el fondo del *polje* de Santa Agnès o Corona aparece cuidadosamente cultivado, estando dedicado a una intensa arboricultura (almendros, higueras, olivos, vides) y a una importante producción cerealista; en cambio, las vertientes del reborde calizo están ocupadas por un discontinuo matorral y coronadas por un bosque de pino carrasco (*Pinus halepensis* Mill). que cubre todas las culminaciones periféricas de la cubeta (foto 2). La población se adensa junto al fondo del *polje*; hemos calculado que en la actualidad viven en él unas 250 personas, lo que representa cerca de cien habitantes agrícolas por km<sup>2</sup>. El poblamiento se dispone con preferencia periféricamente a la cubeta o bien en los resaltes rocosos que aparecen en el fondo del *polje*. El mismo edificio parroquial aparece enclavado en el borde oriental del llano de Santa Agnès. Sin duda han influido en ello varios factores concordantes, tales como el afán de no ocupar

---

<sup>5</sup> VILÀ VALENTI, *Llanos de San Mateo y Santa Inés*, 6-12.

innecesariamente las tierras que puedan ser dedicadas a cultivo, evitar posibles inundaciones y la antigua importancia que tuvo la agricultura en las vertientes.

El hecho que conviene subrayar es que esta ocupación humana no parece muy antigua, como podría esperarse de las posibilidades agrícolas que ofrece el suelo que recubre el fondo de la cubeta. Una vez más parece confirmarse que, a diferencia de lo que podría creerse, estas tierras fuertes y húmedas no han podido ser ocupadas hasta haberse resuelto el problema del avenamiento rápido y regular del *polje* y hasta disponer del utillaje agrícola necesario para el trabajo de unos suelos que pueden ser pesados y profundos. En el caso de Corona la ocupación agrícola ha pasado por tres fases:

1. Un largo período con una agricultura de vertiente, basada en la explotación de la delgada y discontinua capa de tierras rojas de las laderas, a excepción de algunas bolsadas más profundas. Los campos se disponían en alargados bancales o terrazas de piedra seca. La agricultura se apoyaba singularmente en el cultivo de especies arbóreas y arbustivas mediterráneas, poco exigentes (algarrobo, almendro; tuvo importancia asimismo la vid).

2. Respondiendo a un aumento de la población, en el siglo XVIII se efectúa la ocupación continua y regular del fondo de la cubeta, preferentemente su parte oriental y central, de más fácil avenamiento, dadas las características ya señaladas de la circulación hídrica. Adquiere importancia la cerealicultura, mientras se diversifican asimismo las especies arbóreas cultivadas. Parece ser de esta fase la instalación de pequeños sectores de regadío; se aprovecha para ello, sobre todo, las aguas de surgencia de la vertiente noroccidental del Puig d'en Guillem. El mapa de Tramullas, realizado en el siglo XVIII, cita continuamente "Los Horts de Corona". En 1785 se erigió la parroquia de Santa Agnès; en el primer decenio de la centuria siguiente se construyó el edificio parroquial.

3. A finales del pasado siglo y principios del actual se acaba de colonizar el fondo de la cubeta, incluida el área de Ses Basses. En este hecho, juegan indudablemente una mayor presión demográfica y la aparición de un nuevo arado, el brabante (*arada de rodes*), que con su doble vertedera es capaz de voltear profundamente las fuertes y compactas tierras que tapizan el *polje*. Por otra parte se van abandonando paulatinamente las terrazas de las vertientes periféricas, al ser afectadas las vides por la invasión filoxérica y al presentar estas tierras unos escasos rendimientos en comparación con la producción cerealista y arbórea de la cubeta. Ya en nuestro siglo se ha consumado casi por completo este proceso que pudiéramos llamar de inversión de áreas agrícolas. En contraste con la continua e intensiva agricultura del fondo del *polje*, aparecen actualmente los antiguos bancales casi siempre abandonados y cubiertos por un discontinuo pinar o un abierto matorral. Este paisaje aparece frecuentemente desde el borde mismo de la cubeta hasta las cumbres cercanas o las vertientes calizas que dan directamente al mar.

El futuro agrícola de Santa Agnès o Corona estriba sin duda en un mejor aprovechamiento del fondo del *polje*, mediante la mejora de los sistemas de cultivo, con el uso de un utillaje más perfecto y la supresión, en lo posible, de las largas rastrojeras (*sa cultiva*) y de los barbechos dedicados a pastoreo extensivo con varias labradas (*es goret*). Juntamente es preciso resolver en forma racional el problema de la evacuación de las aguas, tanto de las superficiales o epigeas como de las hipogeas; relacionado con este problema existe el de su mejor utilización para regadíos eventuales e incluso el afloramiento de corrientes hídricas hoy desaprovechadas.

Finalmente, queda por resolver un hecho fundamental que va ligado al de la existencia misma del *polje*. La activa erosión marina y torrencial, a que antes hemos aludido, deja planteado, en efecto, el problema de la defensa de la cubeta de Santa Agnès o Corona, afectada ya directamente por su lado occidental y noroccidental.

## **Résumé**

Analyse du “polje” de Santa Agnès o Corona, développé dans les calcaires mésozoïques de la chaîne septentrionale d’Ibiza. Il s’agit d’une cuvette presque circulaire, de 290 Ha. de surface, dont le fond est de “terra rossa”. On étudie la circulation actuelle et la genèse de la cuvette et de la “terra rossa”.

Petit à petit l’homme s’est installé d’abord sur les rebords, au moyen d’une arboriculture de versant. Après on a occupé les terres rouges du fond, avec une remarquable variété de végétaux céréalistes et arborés. Il faut songer à la future défense du “polje” contre l’érosion marine et la progression des têtes de torrents occidentaux.

## **Summary**

Analysis of the “polje” of Santa Agnès or Corona, formed in the mesozoic limestones of the northern mountain range of Ibiza. It is an almost circular depression, of some 290 Ha. in area, overlaid in its floor by a strong covering of “terra rossa”. The present watercourses, the excavation of the hollow and its evolution and the formation of the “terra rosa” are all being studied. There is a gradual human occupation, based at first on the peripheral slopes, with a sloping arboriculture, and then developed on the red soils of the floor, with a notable variety of cereal and arboreal vegetation. It is important to resolve for the future the defense of the “polje” against marine erosion and the advance of the headwaters of the western watercourses.

## **Bibliografía**

- MENCHING, H. *Karst und “terra rossa” auf Mallorca*. “Erdkunde” IX (Bonn, 1955), 188-196, 1 mapa y 5 figs.
- SPIKER, N. Y HAANSTRA, U. *Geologie von Ibiza (Balearen)*. “Geologie Mediterranée, occidentale”, III, Barcelona, junio 1935, 89 págs. 10 figs., 5 láminas y 1 mapa f. t.
- THOMAS, J.M. y MONTORIOL, J. *Resultados de una campaña geoespeleológica en la isla de Ibiza (Balears)*, “Speleon” IV (Oviedo, 1953), 219-256, 9 figuras.
- VIDAL, L.M. Y MOLINA, E. *Reseña física y geológica de las islas Ibiza Formentera*, “Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España”, VII (Madrid, 1880), 67-113. 9 figuras.
- VILÀ VALENTÍ, J. *Los llanos de San Mateu y Santa Agnès*. “Ibiza”, VI (Ibiza, 1960), 1-12, 1 fig. y 2 fotos f. t.

## **Cartografía**

- SPIKER, N. y HAANSTRA, U. - *Geologische Karte von Ibiza*. Escala 1:50.000 en la obra cit., Barcelona, 1935.
- SERVICIO CARTOGRAFICO Y GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO. *Mapa de España* I:50.000, hoja 772 (San Miguel). Madrid, 1940.

**Las salinas de Ibiza  
y Formentera**

Joan Vilà i Valentí

*Territoris* (2000), 3:  
191-204



# Las salinas de Ibiza y Formentera

J. VILÀ VALENTÍ (1961) : *Las salinas de Ibiza y Formentera*. In “Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca”. Any LXI, n. 630. pàgs. 35 - 41, essent el seu director Bartomeu Barceló i Pons. Es tracta d'un número monogràfic dedicat a les Pitiüses.

## SUMARI

*Preàmbulo*

*Importancia tradicional de la explotación salinera*

*Las salinas de Ibiza*

*Las salinas de Formentera*

*La producción*

*El comercio*

*Perspectivas y problemas*

*Apéndice estadístico. Bibliografía citada*

\* \* \*

Las dos islas Pityusas - Eivissa y Formentera - constituyen una perfecta síntesis del mundo mediterráneo. No está ausente de ellas elemento alguno, histórico o que pueda entrar en la caracterización de los países cercanos a nuestro mar. Paso de pueblos y de culturas, en una sucesión impresionante: griegos y púnicos, romanos y bárbaros, musulmanes y cristianos; gentes de toda procedencia, a los cuatro vientos, pero casi siempre del marco mediterráneo: de las tierras itálicas o de sectores más alejados del Oriente, oleadas de norteafricanos, Reconquista desde el Nordeste peninsular.

En el paisaje, como en un crisol, se han fundido la naturaleza y los aportes humanos más diversos para darnos, en forma depurada y tangible, la más acabada imagen de una región mediterránea: la clásica trilogía de los cultivos, la colonización familiar y el poblamiento disperso, la ciudad amurallada y en acrópolis, la ganadería reducida y la industria artesana, la pesca y el comercio marino. La sal también. ¿Cómo podían faltar en una acabada síntesis mediterránea las formas blancas y azules, geoméricamente ordenadas, de las salinas?.

## **Importancia tradicional de la explotación salinera**

La sal ha jugado, y sigue jugando en la economía de las Pityusas, singularmente en Ibiza, un relevante papel. Se trata, además, de una actividad muy antigua, que

probablemente se remonta a la época prerromana, cuando buena parte del comercio del Mediterráneo occidental estaba en manos de los púnicos.<sup>1</sup>

Durante muchos siglos la sal ha constituido uno de los productos básicos de la economía ibicenca y probablemente el que ha presentado una mayor importancia en el comercio de la isla. De las salinas dependían, en efecto, «la conservació i benefici total de esta illa», como confiesan las mismas Ordenaciones.<sup>2</sup> La sal proporcionaba trabajo al agricultor, en verano; era al mismo tiempo la fuente segura de ingresos anuales para la misma corporación municipal. El comercio establecido con este producto abarcaba numerosos sectores de las tierras periféricas del Mediterráneo occidental; un autor



Fig. 1. Vista parcial de un estanque cristalizador de Ibiza. Una vez cavada la sal se amontona en alargadas bandas de sección triangular (*calçades*). Así se deja dos o tres días, para que escurra parte del agua

<sup>1</sup> VILÀ VALENTÍ, JOAN (1955) : *Notas sobre la antigua producción y comercio de la sal en el Mediterráneo Occidental*. Véase la cita completa de las obras que indicamos, en la bibliografía que se adjunta al final del artículo.

<sup>2</sup> *Reales Ordenaciones Ibiza*, pág. 145

medieval nos informa de que “Ibiza..., provee de sal gran parte de Africa”; desde el siglo XVI, se conquistan los mercados del Báltico; siguiendo tendencias y rutas marinas que probablemente se habían establecido ya en la antigüedad. No puede extrañar que un autor catalán escribiese, hace casi cuatro siglos, que “Ivissa... es lo saler de tot el mon”.

Un conjunto de circunstancias físicas y humanas han contribuido a originar y mantener, durante cientos de años, esta importante actividad salinera. En un estudio anterior hemos tenido ocasión de analizar detenidamente los factores y elementos que han condicionado la aparición y permanencia de nuestras salinas.<sup>3</sup> Entre las condiciones físicas conviene destacar la existencia de anchas y bajas llanuras litorales (fig. 2) y de un largo verano, cálido y seco. Entre los factores humanos es preciso subrayar la importancia que ha presentado la presencia de una notable masa de población afectada por un vacío estival de trabajo y la apertura, desde antiguo, de unas rutas comerciales marinas hacia alejadas tierras.

## Las salinas de Ibiza

Las salinas de las Pityusas están localizadas a ambos lados del canal de los Freus, que separa Ibiza de Formentera. Los materiales cuaternarios, de origen terrestre o marino, forman dos opuestas llanuras que se adentran suavemente hacia el canal. Las arenas consolidadas (*marès*), las arcillas rojas de las playas colgadas y los limos y arenas recientes, formando estas últimas dunas o *pujols*, se adentran hacia los Freus hasta Punta Portes, en Ibiza, y hasta Punta Borronar, en Formentera. En este sector llano, afectado además por un clima local, marcadamente seco y cálido, se despliegan las salinas (fig. 1).

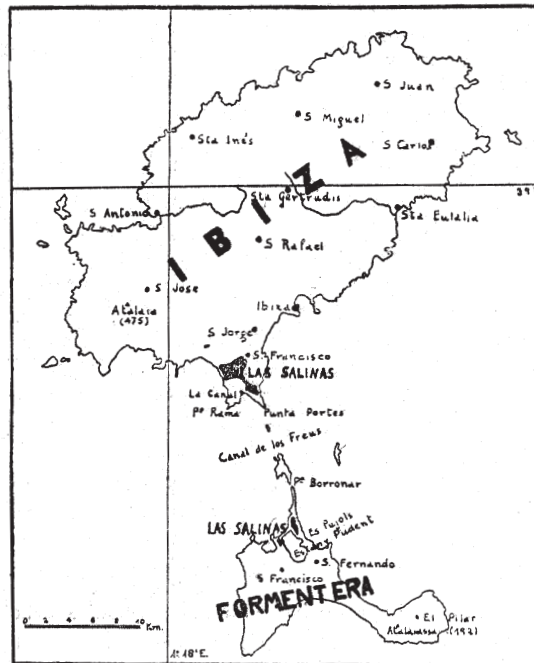


Fig. 2. Situación de las salinas de Ibiza y Formentera

<sup>3</sup> VILÀ VALENTÍ, JOAN (1953) : *Ibiza y Formentera, islas de la sal*, 366-382



## Las salinas de Formentera

La primera cita que tenemos de estas salinas se refiere a la Reconquista, lo que evidencia su existencia durante la dominación musulmana.<sup>4</sup> Existió luego un largo período de abandono, más o menos completo, que, corresponde a la fase de inseguridad y despoblación de la isla de Formentera, desde el siglo XIV a fines del XVII.

Como ocurrió con las salinas de Ibiza, las formenterenses fueron vendidas en la centuria pasada a una empresa privada, por el precio de 80.400 pts. En 1897, la Sociedad propietaria de las salinas de Ibiza adquirió las de Formentera. Al año siguiente esta empresa, que desde entonces ha regentado la explotación salinera en ambas Pityusas, tomó el nombre de “Salinera Española”.

Una amplia albufera situada al norte de la Isla, el llamado Estany Pudent, constituye el área dedicada a la concentración preliminar del agua marina. Ésta posee ya, al salir del estanque, una densidad de 9 a 10° Beaumé y va concentrándose a lo largo de las diversas secciones que presenta un canal circundante a la albufera. A ambos lados del Estany Pudent aparecen los cristalizadores que, en conjunto, ocupan una superficie cercana a las 25 Ha. El rendimiento medio de estas salinas es de 682 Tm. por Ha. de cristalizador, de acuerdo con los datos correspondientes al último decenio.

En Formentera no existe embarcadero para la sal. Ésta se transporta en barcazas a La Canal (fig. 2), lugar de embarque del producto procedente de las salinas de Ibiza.



Fig. 4. *Transporte de la sal.* La sal se amontona en las plazas construidas al efecto junto a los cristalizadores (*salers*) o se almacena en los depósitos situados junto al embarcadero. El transporte se efectúa por medio de vagonetas.

<sup>4</sup> VILÀ VALENTÍ, JOAN (1950) : *Formentera*, 399. El documento que se cita puede verse en MACABICH, III, 16-17.

## La producción

A partir del siglo XVIII poseemos datos que permiten formarnos una idea del volumen total de producción en las dos salinas de las Pityusas. A mediados de dicha centuria la sal obtenida oscilaba alrededor de las 30.000 Tm. En los decenios que siguen las cifras suelen ser bastantes más bajas y casi nunca, que sepamos, se supera la cantidad antes indicada: en el quinquenio 1774-78 el promedio anual fué de 16.000 Tm.; en el quinquenio 1786-99, de 27.400 Tm. Los autores de la época indican que se podría llegar a los 50.000 modines, esto es, a más de 69.000 Tm.; pero, en realidad, esta cifra jamás fue entonces alcanzada.<sup>5</sup> Durante buena parte del siglo XIX la producción siguió oscilando entre 15.000 y 30.000 Tm. Ya en la segunda mitad de la pasada centuria la decadencia fue muy acusada: hacia 1870 en Ibiza se obtuvieron sólo unas 7.750 Tm. y en Formentera unas 850 Tm.<sup>6</sup>

Como resultado de las reformas llevadas a cabo en el penúltimo decenio, la producción se elevaba, a finales del pasado siglo, a una 35.000 Tm. Ya en nuestra centuria se había alcanzado, antes de la primera Guerra Mundial, las 90.000 Tm. anuales. Superada la crisis motivada por dicha cinflagración la producción asciende rápidamente alcanzando un máximo (111.000 Tm.). En el tercer decenio se mantiene 80.398 Tm. como promedio anual en el quinquenio 1921-25 y 70.703 Tm. en el quinquenio 1926-30. Tras la crisis de la segunda Guerra Mundial, se vuelve a obtener ya una cifra normal en 1948. En los dos últimos quinquenios la producción ha sido de 71.354 Tm. y 56.855 Tm. respectivamente; de éstas, un cuarto aproximadamente corresponden a las salinas de Formentera y el resto a las de Ibiza (véase el apéndice estadístico, al final del artículo).

La irregularidad de la producción salinera debe achacarse no sólo a determinadas circunstancias históricas y a las diversas coyunturas económicas, sino a numerosos factores físicos, singularmente climáticos. Con razón se ha considerado el proceso de obtención de nuestro producto como un verdadero cultivo.

## El comercio

La sal obtenida en las Pityusas se ha destinado tradicionalmente al comercio. Desde que conocemos su existencia, las salinas de Ibiza y Formentera han presentado una notable importancia, lo que muestra que se ha tratado de conseguir no un producto de subsistencia sino comercial. Probablemente en la Edad Antigua la sal ibicenca entró ya en el tráfico con los países atlánticos. Durante la Edad Media la sal es enviada, aparte de la Península, a las tierras periféricas del Mediterráneo occidental (Italia, Africa septentrional) y a las islas cercanas (Mallorca, Menorca, Córcega, etc.). En el siglo XVI se establecen, de nuevo, relaciones comerciales con los países del mar del Norte y Báltico. La producción salinera adquirió gran importancia. Un cronista escribe que las salinas constituyen, “la sostentasió de nostras vidas y sostentasió de la nostra terra, per ahon se subvenen y remedian nostras necessitats y treballs”. El comercio de la sal llega a ser activísimo y con destinos muy diversos: Escolano aforma que acuden embarcaciones de toda Europa, a finales del siglo

<sup>5</sup> Véase una descripción de las salinas en el siglo XVIII en CIRER: *Tratado de las Salinas de Yviça*.

<sup>6</sup> VILÀ VALENTÍ, JOAN (1953): *Ibiza y Formentera, islas de la sal*, 390-391.







## Perspectivas y problemas

La producción salinera sigue jugando actualmente, como fue antaño, un acusado papel en la economía de Ibiza y Formentera. En este último decenio, tan importante para ambas Pityusas, ya que ha significado el inicio de un nuevo despliegue económico, la sal ha continuado siendo un producto básico en la exportación. Ella ha mantenido su tradicional valor, junto al reciente desarrollo del turismo y a la mayor intensidad y comercialización de ciertos cultivos de los regadíos, como en el caso de la patata temprana. Pero ha habido ya ciertos cambios técnicos, que más adelante señalaremos.

Se mantiene, en efecto, los mercados extranjeros tradicionales y a ellos se les han sumado en los últimos quinquenios, como hemos indicado, algunas áreas españolas. No parece próxima la necesidad de encontrar en las Pityusas nuevas salidas al cloruro sódico obtenido como es el caso de otras salinas españolas ( Sant Carles de la Ràpita) o como



Fig. 6. *La iglesia de Sant Francesc Xavier*. Enclavada junto a las salinas de Ibiza, esta iglesia corresponde a una pequeña capilla de origen muy antiguo que surgió para atender a las necesidades religiosas de los salineros. En 1785 fué elevada a parroquia, al mismo tiempo que la capilla de Sant Ferran, situada cerca de las salinas de Formentera.

antaño se intentó en las mismas que estudiamos. Pero indudablemente la competencia de los restantes centros de producción mediterráneos puede motivar el aprovechamiento de otras sales marinas, aparte del cloruro sódico, como ocurre actualmente en Torrevieja con el boro. Sin embargo, debe tenerse en cuenta que mientras la sal de las Pityusas goza de considerables ventajas respecto a su utilización para la salazón, los otros productos que pueden obtenerse no presentan, al parecer, la riqueza y calidad de otras salinas españolas.

Por otra parte, aún manteniendo una producción y unos mercados que siguen la línea tradicional, han debido verificarse, en este último decenio de desarrollo económico, algunas modificaciones para el reajustamiento de las bases técnicas y laborales de nuestras salinas a la coyuntura actual. En realidad se está verificando en la actualidad una profunda transformación en el proceso de obtención y recogida de la sal. Hace diez años podíamos presentar la explotación salinera de las Pitiüsas como un conjunto de actividades tradicionales, poco evolucionadas, en las que jugaba un papel fundamental el trabajo humano. En aquellos años, hacia 1950, el personal permanente era escaso, oscilando alrededor de algo más del centenar de obreros y técnicos entre las dos salinas; pero en la época de la recogida de la sal, en verano, debía acudir un numeroso personal eventual, que podía llegar a sumar, en conjunto, unos 650 hombres (unos 150 *cavadors* y unos 500 *traents o traients*).

Una producción más cuantiosa y una recogida más rápida exigen una progresiva mecanización de los trabajos de cava, carga, transporte y molturación, como ha ocurrido en otras salinas españolas, de las que la de San Pedro del Pinatar, pertenecientes a la misma sociedad, constituyen un buen ejemplo. Pero este hecho, que se está efectuando ya en nuestro caso, encierra el problema de la creación de un paro tecnológico temporal. De esta forma se moderniza y acrecienta la producción, pero cede en importancia el valor laboral y social que, hasta hace poco, mantuvieron tradicionalmente las salinas. Para la población ibicenca y formenterense se va perdiendo aquella trascendencia humana que tenía antaño la explotación salinera, cuando acudía a ella buena parte de la población - "todos los naturales de una y otra isla, con tal de que sea gente robusta" - dice Martín de Callar,<sup>8</sup> para ayudar a cubrir sus necesidades y llenar el vacío de trabajo veraniego. Queda así planteado un problema social que sólo una intensificación agrícola, poco probable, o un nuevo proceso de industrialización o un avance turístico podrán ir solucionando satisfactoriamente.

---

<sup>8</sup> *Memorias*, 37.

## APÉNDICE ESTADÍSTICO

## LA PRODUCCION DE SAL (\*). (En Tm.)

Año	Salinas de Ibiza	Salinas de Formentera	Total	Promedio anual de los quinquenios
1920	89.541	21.565	111.106	
1921	64.445	15.010	79.455	
1922	61.440	18.920	80.360	
1923	62.980	15.100	78.080	80.398
1924	69.750	14.580	84.330	
1925	65.860	13.905	79.765	
1926	51.629	14.909	66.529	
1927	60.627	16.203	76.830	
1928	60.612	16.854	77.466	70.703
1929	52.417	14.697	67.114	
1930	50.910	14.665	65.575	
1931	60.961	18.840	79.801	
1932	59.658	—	59.658	
1933	53.220	19.295	72.515	64.888
1934	30.633	15.860	46.493	
1935	49.420	16.456	65.876	
1936	—	—	—	
1937	48.458	18.261	66.719	
1938	50.082	—	50.082	
1939	48.700	14.395	63.095	
1940	33.500	—	33.500	
1941	25.750	8.875	34.623	
1942	2.500	—	2.500	
1943	16.891	—	16.891	
1944	—	—	—	
1945	—	—	—	
1946	34.654	—	34.654	
1947	50.450	4.750	55.200	
1948	67.235	14.720	81.955	67.091
1949	56.065	14.680	70.745	
1.950	74.600	18.300	92.900	
1951	54.700	17.635	72.335	
1952	61.450	12.005	73.455	
1953	56.750	11.615	68.365	71.354
1954	52.450	23.015	75.465	
1955	49.250	17.900	67.150	
1956	62.800	21.300	84.100	
1957	56.850	18.025	74.875	
1958	36.929	12.207	49.136	56.855
1959	25.070	15.446	40.516	
1960	23.767	11.883	35.650	

(\*) Según datos amablemente facilitados por “Salinera Española, S.A.”

## Bibliografía citada

- ANÓNIMO. (1751) : *Reales Ordinaciones de la isla y Real Fuerza de Iviza* (1685). Palma, M. Cerdá y Antich.
- CALLAR DESCALLAR, PRÓSPERO MARTÍN DE (1798) : *Memorias históricas y geográficas de Ibiza y Formentera llamadas antiguamente las Islas Pythiusas*. Obra de D. Próspero Martín de Callar y Descallar, español. Ferrara, Imprenta de los herederos de Josef Rinaldi, 56 págs. El nom es el pseudònim del Rector del Col·legi dels Jesuïtes de Palma. Hi ha una reimpressió feta a Eivissa, Imp. de Mariano Tur, 1915, 56 pàgs.
- CIRER, JAYME : *Tratado de las Rs. Salinas de Yviza y Formentera, que comprhénde, el manejo antiguo, quando se gobernaban por la Universidad de dicha Ysla, y el posterior desde que se incorporaron a la Corona, con varias instrucciones para sus fábricas. Compuesto por Dn \_\_\_\_\_ Cobrador de Rtas. unuidas en dicha Ysla.* .62 fols. Biblioteca Central de la Diputación de Barcelona. Manuscrit n. 21
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1936) : *Historia de Ibiza. III. Crónicas siglos XIII y XIV*. Palma, Imp. de Francisco Soler Prats, 54.
- VILÀ VALENTÍ, JOAN (1950) : *Formentera. Estudio de geografía humana*. In “Estudios Geográficos.”. CSIC, Madrid. XI, 40. 389 - 442 + VII làms + 9 gravats.
- VILÀ VALENTÍ, JOAN (1953) : *Ibiza y Formentera, islas de la sal*. In “Estudios Geográficos.”. CSIC. Madrid. XIV, 363-408+6 figs. + V làms. Hi ha una separata de 48 pàg. + V Làm.
- VILÀ VALENTÍ, JOAN (1955) : *Notas sobre la antigua producción y comercio de la sal en el Mediterráneo Occidental*. In “Actas del I Congreso Arqueológico del Marruecos Español. 1953”, Tetuán, 226-234.

Seminario de Geografía  
de la Universidad de Murcia, 1961.

**Ville et campagne  
dans l'Île d'Iviça**

Joan Vilà i Valentí

*Territoris* (2000), 3:  
205-218

## Ville et campagne dans l'Île d'Iviça

JOAN VILÀ VALENTÍ (1962) : *Ville et campagne dans l'Île d'Eivissa*. In "Méditerranée". Université d'Aix-en-Provence. III, 4. 51 - 65. Hi ha una versió al castellà de B. Barceló Pons: "Ciudad y Campo en la Isla de Ibiza", Palma, BCOCINP, 1963, T. LXV, n. 639, pp. 94-101. Aquesta versió va ser reproduïda a "Arquitectura y espacio rural en Ibiza. Publicación de la Delegación en Ibiza y Formentera del Colegio de Arquitectos de Baleares". Eivissa, 1981-1982, núm. 4-5. 16-23. Aquesta darrera edició du una referència biogràfica de J. Vilà Valentí i una presentació del mateix autor, però no inclou la bibliografia de l'original.

### SUMARI

#### INTRODUCTION

##### I. L'OPPOSITION ENTRE VILLE ET CAMPAGNE

*Les différences.*

*L'opposition violente.*

##### II. LES RELATIONS TRADITIONNELLES

*La ville traditionnelle.*

*La fonction religieuse.*

*La fonction militaire.*

*Les fonctions politiques et administratives*

*Les fonctions économiques*

*Le port.*

##### III. L'ÉVOLUTION RÉCENTE

*L'évolution de la ville.*

*L'évolution de la campagne.*

*Situation actuelle et perspectives.*

\* \* \*

Nous avons parlé à diverses reprises des différences géographiques marquées, physiques et humaines, que présentent entre elles les îles Baléares, en dépit de certaines caractéristiques communes. La personnalité, bien déterminée, de chacune de ces îles apparaît à nouveau nettement si l'on considère les rapports qui se sont établis, dans chacune d'entre elles, entre la campagne, d'une part, et les noyaux urbains, d'autre part. C'est là un problème qui intéresse vivement à sociologues et géographes urbains et que nous voudrions étudier, dans ce travail, pour la seule île d'Iviça.

Le cas le plus complexe, au sein des Baléares, est évidemment celui de Majorque. En dépit de la forte influence que la ville de Palma exerce sur toute l'île, d'autres noyaux urbains y sont apparus depuis longtemps, constituant des sortes de centres secondaires qui donnent naissance à un réseau compliqué de rapports entre l'aire majorquine et sa capitale.

Ainsi, Palma n'a pas le monopole des fonctions urbaines et n'exerce pas directement son influence sur toute la superficie insulaire. Beaucoup plus simple est le cas de Minorque; cependant, là encore deux noyaux urbains bien différenciés apparaissent chacun avec ses propres fonctions.

Par contre, Formentera manque de centre urbain, comme nous avons déjà montré ailleurs (VILÀ VALENTÍ, 1950; voir la référence complète dans la bibliographie citée à la fin de cet article). En réalité, cette île peut parfaitement être considérée, à notre point de vue, comme un prolongement de la campagne d'Iviça.

Le cas d'Iviça s'oppose à la fois à celui de l'une et l'autre des deux Iles Baléares restantes. Cette île a toujours présenté un seul noyau urbain, dont l'influence s'exerce de telle sorte qu'elle s'étend sur Iviça tout entière, sans qu'il existe aucun autre centre intermédiaire. On ne pourrait trouver d'exemple aussi parfaitement caractéristique. Pendant des siècles, l'île d'Iviça a été exactement ceci: une ville et une campagne.

## I. L'opposition entre ville et campagne

Les différences très marquées qui existent entre ville et campagne n'échappent à personne, particulièrement à Iviça. Aussi, encore que cela puisse paraître quelque peu paradoxal, avant de parler des rapports proprement dits entre ville et campagne, nous présenterons brièvement les oppositions qui existent entre celle-ci.

### Les différences

Des notables différences apparaissent, à tous les points de vue. En premier lieu, en ce qui concerne le paysage: d'un côté, la ville, en acropole, nettement limitée par ses murailles (la *Vila*); d'un autre côté, la vaste campagne, avec ses cultures céréalières et arboricoles, son habitat dispersé, ses petites collines (*puigs*) avec leurs pinèdes, jusqu'aux confins insulaires.

Opposition économique, en second lieu, au sujet de laquelle nous insisterons plus loin, entre le commerce et l'artisanat de la *vila*, d'une part, et l'agriculture, l'élevage et l'exploitation forestière, campagnards, d'autre part; opposition sociale, aussi, dans les genres de vie entre les propriétaires fonciers et la bourgeoisie vivant dans la ville, surtout dans la haute ville (*Dalt Vila*) et le cultivateur de la campagne (*es pagès*). Opposition, enfin, entre les fonctions complexes de la concentration urbaine et les activités exclusivement rurales du reste de l'île.

Il n'y a pas longtemps, un auteur insulaire insistait sur les différences existantes entre le parler de la ville face à celui de la campagne (VILLANGÓMEZ, 1957). Il s'agit là évidemment de la projection matérielle, dans quelque chose d'aussi vivant que le langage, de l'existence des deux communautés distinctes, l'une urbaine, l'autre rurale. On pourrait facilement étudier d'une façon plus poussée d'autres aspects culturels -certaines coutumes, la mentalité elle-même- afin de préciser les contrastes, également marqués dans ces domaines, entre les deux groupes humains.

### L'opposition violente

Les divergences entre ville et campagne sont parfois si accusées qu'elles arrivent à s'exprimer sous une forme très contrastée, même violente: l'hégémonie que le noyau urbain iviçain est arrivé à détenir, en particulier à certaines époques, a donné lieu dans les campagnes à un état de ressentiment permanent qui a pu parfois prendre même la forme



d'un mouvement armé. L'exposition des faits qui fut faite au roi en 1690 par Joan Sunyer, au nom des syndics et députés des «parties foraines», est très intéressante à cet égard (MACABICH, 1942).

Une étude de ces manifestations serait fort intéressante, que seule une analyse exhaustive des archives d'Iviça pourrait peut-être rendre possible. Les documents connus permettent de suivre des mouvements armés de *pagesos* (paysans) contre la ville depuis le XV<sup>ème</sup> siècle au moins. Ils ont constitué un aspect des crises économiques et sociales de ce siècle et présentent selon, toute vraisemblance, des caractères semblables à ceux qu'ont revêtu les luttes qui eurent lieu à la même époque dans l'île voisine de Majorque entre les urbains et les gens de la campagne, appelés *forans*, c'est-à-dire les extérieurs ou forains (QUADRADO, 1895). Au cours du siècle dernier, des émeutes se produisirent encore à diverses reprises pendant les quelles s'affrontèrent des groupes de paysans et les gens de la ville.

Ces faits ne peuvent surprendre puisque, dans des circonstances plus ou moins semblables, ils se sont produits pendant ces siècles dans d'autres régions de l'Europe occidentale. La vie était très dure pour les paysans, soumis à de nombreuses charges sociales et économiques, ayant un niveau de vie très bas, et décimés périodiquement par la peste et par la faim. Ainsi, comme il ne fait pas de doute que ces plaies affligèrent également notre île, le soulèvement de la campagne constitue une manifestation de révolte contre la ville et le patriciat urbain qui la dominait, oligarchie n'oeuvrant presque toujours, à l'exception de quelques cas, que dans son strict intérêt.

## II. Les relations traditionnelles

Cependant, en dépit des oppositions que nous venons de montrer, souvent si éclatantes, des liens profonds existent entre la ville d'Iviça et l'ensemble de l'île, liens qui peuvent paraître parfois subtils, mais toujours variés et étroits, en particulier, à ce qu'on en sait, après la Reconquête, date à partir de laquelle l'abondante documentation existante nous permet de brosser un tableau complet de l'influence de la ville sur toute l'aire insulaire. Il est possible qu'à d'autres époques la situation ait été semblable. Nous pensons par exemple à la période punico-romaine, quand le noyau d'Iviça fut probablement aussi le seul centre urbain de l'île. Mais les sources archéologiques et littéraires (Strabon, Diodore de Sicile, etc.) ne nous permettent pas d'avoir une idée précise du problème qui nous intéresse ici. Nous nous bornerons donc à parler de la période que l'on pourrait appeler traditionnelle, et dont la durée s'étend au moins sur cinq siècles, du XIII<sup>ème</sup> au XVIII<sup>ème</sup>.

### La ville traditionnelle

Il convient de préciser, d'abord, ce que nous entendons par «ville» pendant la période traditionnelle. En effet, on doit tenir compte du fait que ce concept ne correspond pas exactement à celui de noyau urbain dans l'époque actuelle, ce noyau qui est né ou s'est développé sous l'impulsion de la révolution industrielle du siècle passé. Nous envisageons, au contraire, une ville d'origine médiévale qui présente, comme il est fréquent dans la région méditerranéenne, de nombreuses ressemblances avec les centres urbains de la période antique. Il faut aussi insister sur le fait qu'il n'existe pas seulement une différence quantitative entre l'agglomération médiévale et la ville actuelle, différences qui consisteraient en une supériorité du seul nombre de ses habitants. Il existe aussi des différences qualitatives, résultat du phénomène économique auquel il a été précédemment fait allusion et qu'il n'est pas question de traiter ici.

Iviça a constituée, pendant la période traditionnelle, un parfait exemple de ville médiévale. Il s'agit d'un noyau urbain avec des fonctions religieuses, militaires, politiques, administratives, artisanales et commerciales, environné de sa campagne. Cette campagne, de laquelle il est séparé nettement et totalement par les murailles, constitue le pays qui nourrit la ville et que celle-ci organise et vivifie. Ainsi le pays est finalement, en dépit de ce que les oppositions très marquées pourraient suggérer, une création indirecte de la ville. D'éventuelles inerties ou égoïsmes urbains ne contredisent pas, à ce qu'il nous semble, ce que nous venons de dire.

Ce schéma est valable pour beaucoup de pays de la zone méditerranéenne et dans de nombreuses phases de l'histoire. La Grèce centrale et le Péloponnèse nous apparaissent, dans la période antique, comme une véritable mosaïque de contrées (*comarques*, nous dirions en catalan), chacune avec sa ville respective. C'est exactement ce qui se produit, mais à l'époque médiévale, dans les péninsules italique et ibérique. Dans certains cas, l'ensemble ville-pays assume de telles prérogatives militaires, politiques et administratives, qu'il se convertit en ville-état. Là encore, de nombreux exemples de la Grèce classique, entre autres, viennent à l'esprit immédiatement.

De la même façon, la ville d'Iviça apparaît comme un cas parfait de ville-pays après la Reconquête. Peut-être aussi le noyau d'Iviça a-t-il présenté ce caractère, comme nous l'avons suggéré précédemment, dans l'antiquité. Mais il n'y a aucun doute en ce qui concerne les siècles du moyen-âge, comme on va le voir dans l'analyse de ses fonctions, en ajoutant cet élément original que l'influence d'Iviça coïncide avec les limites extrêmes de l'île. La contrée dépendante d'Iviça est en effet, on l'a vu, l'île tout entière. Sans doute la coïncidence et même la confusion - unique dans les Baléares et rare dans beaucoup d'îles de la Méditerranée - entre le toponyme désignant la ville, d'une part, et l'ensemble de l'île, d'autre part, sont-elles plus significatives qu'il ne semble.

Plus encore : pendant la période traditionnelle, on pourrait presque dire qu'Iviça est une ville-état. Un historien a souligné ce fait récemment (ESCANDELL, 1957). L'insularité est accentuée, pendant ces siècles, par une remarquable indépendance militaire, politique, administrative et économique. Cette indépendance augmente, en fait, à cause des attaques venues de l'extérieur, en particulier de celles des pirates barbaresques.

### **La fonction religieuse**

Que représente la ville d'Iviça, pendant la période traditionnelle, pour le paysan? En premier lieu un centre religieux, non seulement le plus important de l'île, mais encore, à vrai dire le seul; les autres églises sont, en fin de compte et au maximum, des sortes de délégations de celui-ci (*vicaries*). Nous allons préciser tout de suite cela, mais il faut dès maintenant constater que la ville est, pour le *pagès*, bien plus encore: elle est la place forte, le centre politique, administratif et judiciaire, le marché, le noyau artisanal, le port.

Pendant des siècles, la ville détient la seule paroisse de l'île. L'emplacement de l'édifice de l'église sur le point le plus haut de l'agglomération urbaine, au coeur de la zone fortifiée, à côté du château, constitue une sorte de preuve tangible de son absolue hégémonie religieuse. Il existait bien quelques petites églises dans la campagne, mais il s'agissait simplement de chapelles où ne se célébrait qu'un culte temporaire. Et ce n'est que dans la première moitié du XIV<sup>e</sup> siècle que, l'on érigea les églises de Sant Antoni, Santa Eulària, Sant Miquel, et probablement celle de Sant Jordi; au milieu du siècle suivant celle de Jesús. Au début du XVIII<sup>e</sup> siècle, on autorisa la construction de deux nouvelles églises: celle de Sant Josep et de Sant Joan Baptista, avec le même caractère que les précédentes (MACABICH, 1916).

Ainsi, le sanctuaire urbain, pendant plus de quatre siècles, est le seul où existe un culte permanent, où est constamment réservé le Saint Sacrement, et où est toujours maintenue l'administration des sacrements. La situation commence à évoluer dans la deuxième moitié

du XVII<sup>ème</sup>. siècle, quand les cinq églises foraines deviennent vicairies, avec résidence constante de leurs officiants, encore que dépendantes de la paroisse unique. Jusqu'à la fin du siècle suivant, pendant la neuvième décennie, on ne créera pas de paroisses rurales.

### **La fonction militaire**

La ville est le château et les murailles. Une place forte, en somme, très difficile à aborder. Les enceintes entourent, à la base et à mi-pente, la colline d'Iviça, haut de 85 mètres, et le rendent presque inexpugnable. Il l'était déjà à l'époque musulmane, et après la reconstruction chrétienne, avec ses trois enceintes dont nous parle la chronique de Jaume I. Beaucoup plus tard eut lieu la grandiose construction du XV<sup>ème</sup>. siècle, avec ses vastes bastions et ses murs de calcaire hauts et épais.

Il existait dans la campagnes de petites constructions militaires de vigie et de défense. Elles formaient parfois un système coordonné, comme les tours qui jalonnaient la périphérie de l'île, ou celle qui entouraient la plaine proche de la ville (*Pla de Vila*). Dans d'autres cas, elles pouvaient constituer des centres isolés de défense, pour la population éparsée, comme cela était pour les petites églises fortifiées, celles de Sant Jordi et Santa Eulària en constituant un excellent exemple. Mais tout cela est en fin de compte accessoire. La seule forteresse capable d'abriter hommes et biens et pouvant résister à un long siège est sans aucun doute la ville. La *Vila*, et aussi le *castell* (château), comme ils apparaissent déjà nommés dans la « concession » de Jaume d'Aragó en 1234: « *Castrum et villam de Eviça* » constituent exactement la place forte de l'île.

### **Les fonctions politiques et administratives**

Nous voulons parler à ce propos non seulement des fonctions strictement politiques mais aussi des fonctions administratives et judiciaires. Pendant tout le XIII<sup>ème</sup>. siècle, les divers pouvoirs, dans leur nouvelle expression chrétienne et occidentale, s'accumulent peu à peu, probablement de la même façon qu'à l'époque musulmane, dans la ville d'Iviça.

Comme on le sait l'île fut divisée, après la Reconquête, entre les trois seigneurs qui en furent les artisans. Au terme d'une série de transferts, les pouvoirs seigneuriaux finirent par échoir au Roi, à l'Archevêque de Tarragone, et à l'Archidiacre de Sant Fructuós. Leurs délégués, les *governadors* et les *batlles* (gouverneurs, baillis), résidèrent toujours dans la ville. D'autre part, malgré la diversité des vassalités, les habitants d'Iviça et Formentera constituèrent un seul municipio ou « université », dont les jurés et conseillers habitèrent aussi le noyau urbain. La création du municipio d'Iviça découle de la «concession» faite en 1299 par le roi Jaume II de Majorque, qui fut, immédiatement confirmée par les autres coseigneurs ecclésiastiques (MACABICH, 1935). En dépit du fait que cette « concession » concerne tous les habitants de l'île, celle-ci est administrée en définitive presque exclusivement, comme en tant d'autres occasions, par les prud'hommes de la cité, nobles et propriétaires fonciers essentiellement, qui constituent une véritable oligarchie urbaine. Les gens de la campagne étaient représentés par un groupe de jurés - le *Jurat de mà de fora* (le jury de la main foraine) - mais il ne fait pas de doute que son rôle ait été subordonné.

Les juges, officiers des coseigneurs, résidaient aussi dans la ville d'Ibiça et y rendaient justice. On doit tenir compte, de plus, que l' «université», aussi bien que les

prud'hommes, jouèrent également un rôle important dans l'exercice de la justice. En 1343 le roi Pere IV d'Aragon décréta que les juges ne pourraient rendre leurs sentences que d'accord avec les prud'hommes (MACABICH, 1935).

### **Les fonctions économiques**

La vila, était, à tous les points de vue, le coeur économique de l'île. En effet, celle-ci ne compte pas de marchés intermédiaires et de centres et ports secondaires. La campagne est simplement une zone de production agricole et forestière et d'élevage. La ville est tout, en dehors de cela: marché de vente des produits précédents, centre d'approvisionnement des paysans et d'exportation pour les produits dirigés vers l'extérieur.

Nous nous trouvons en face de deux communautés aux genres de vie diamétralement opposés et de cette opposition naît leur complémentarité et leur subordination totales. La ville est un complexe social: propriétaires-fonciers (sans être latifondiaires), clercs, fonctionnaires (au sens le plus large), commerçants et marchands, artisans, pêcheurs et marins. L'artisanat qui faisait du centre urbain un petit centre manufacturier n'était pas très nombreux quoique varié: cordonniers; tailleurs; préparateurs, fileurs et tisseurs à laine (*paraires* et *teixidors*); fabricants d'espadrilles; tanneurs; teinturiers; forgerons; ciriers; potiers; savonniers; plâtriers; charpentiers; maçons; ouvriers des chantiers de construction navale. Tous, en définitive, avec des activités extrarurales, à l'exception du groupe des jardiniers qui cultivaient les *feixes*, petit secteur d'horticulture irriguée à proximité immédiate de la ville. Tous, aussi, rigidement intégrés dans un ensemble structuré en classes sociales et groupes professionnels : classe supérieure, l'ordre ou état des chevaliers nobles, représentée dans l' "Université" par le *Jurat de ma major* ("jury de la main majeure"); classe moyenne, l'ordre des artisans et marchands, représentés par le *Jurat de ma mitjana* ("jury de la main moyenne"). Artisans et marchands sont également groupés en confréries et corporations (FAJARNÉS, 1930; MACABICH, 1935).

Par contre, la campagne apparaît comme exclusivement habitée par les *pagesos*, cultivateurs et éleveurs, gens occupés aussi à l'exploitation des bois. Dans les débuts, un certain nombre de propriétaires fonciers a vécu également à la campagne, quoique l'absentisme semble avoir été déjà très notable. Quant à la mise en valeur des propriétés, la subordination des paysans est également nette par rapport aux propriétaires de la ville. Pendant une longue période, les paysans constituent même une classe à laquelle manquent certaines libertés: une partie de cette classe est constituée par des musulmans soumis après la Reconquete et qui, par la suite, seront remplacés par des captifs. Les documents des XIII, XIV et XV ème. siècles ne laissent pas subsister de doute à cet égard. Une donnée particulièrement concluante est fournie à ce sujet par la lettre du roi à son gouverneur Ramon Muntaner, en 1335, conservée dans les archives municipales d'Eivissa: " ... *totas las obras rusticales... se fan per mans de catius* " (tous les travaux des champs... se font par mains de captifs).

Compte tenu de ces faits, on comprendra aisément la situation preponderante, économiquement et socialement, qui était celle de la ville par rapport à la campagne. On comprendra aussi la nécessité dans laquelle étaient los campagnards d'avoir recours à la ville tant pour livrer ou offrir leurs produits que pour acquérir ce qu'ils ne produisaient pas (vêtements, ustensiles de travail, etc.). Nous n'insisterons pas davantage là-dessus, mais nous voudrions, par contre préciser davantage la fonction commerciale de la ville par rapport à l'extérieur.

## **Le port**

L'hégémonie économique du noyau d'Iviça sur l'île était si totale que la seule production non urbaine et qui pourtant n'était pas le fait des paysans - nous voulons parler de la production du sel - dépendait cependant exclusivement de l' "Université" d'Iviça. Nous avons déjà parlé ailleurs et il y a peu de temps (VILÀ VALENTÍ, 1961) de l'importance de ce produit. Ainsi nous soulignerons seulement ici combien cette profitable activité était fonction du noyau urbain et comment son exportation s'effectuait, précisément, par son intermédiaire. Cela nous amène à parler, avec quelque précision, de la fonction portuaire.

De fait, la ville d'Iviça n'était pas seulement le marché d'échanges et le centre artisanal de l'île. C'était aussi le port; le seul port de l'île. Il existait, c'est vrai, de petits mouillages sur toute la périphérie de l'île, en particulier dans les golfes de la côte septentrionale (baie de Sant Antoni ou Portmany, cala d'Albarca, etc.). Mais il ne s'agissait à l'exception du Portmany, que de criques d'accostage utilisées par les pêcheurs, et n'ayant pas régulièrement une autre utilité. Le seul port commercial était celui du noyau urbain. Le port est installé dans le petit golfe naturel qui s'ouvre entre l'île Grossa et la pointe de la Marloca. La baie, dominée par la colline d'Iviça est assez bien abritée contre les vents; de plus, il existait déjà au moyen-âge une sorte d'appontement ou de digue de bois qui la protégeait des grains du Levant et du Sud.

Durant la période traditionnelle les entrées se réduisent à peu près aux produits alimentaires, le blé en particulier; les sorties aux produits forestiers (bois de construction, de chauffage, charbon de bois) et sel. Ainsi donc, l'approvisionnement de la ville et de l'île entière était complété grâce au port d'Iviça d'une part, tandis que d'autre part on exportait les produits des salines et des bois. L'importance réduite des produits agricoles aux sorties est à remarquer; elle s'explique par une économie rurale fermée et par une maigre production, de sorte que les paysans et la ville devaient consommer à peu près tout ce qui avait été récolté. En ce qui concerne, par contre, l'importance des produits forestiers, celle-ci ne fait aucun doute. L'auteur musulman Al Makkari, par exemple, précise déjà concrètement que "Iviça approvisionnait une grande partie de l'Afrique en bois de chauffage et sel" et que "la principale industrie de ses habitants consiste en fabriquer du charbon". Au cours des siècles qui suivent la Reconquête, la documentation montre l'importance de ce commerce. En 1299 on autorise à nouveau l'exportation du bois de construction et du charbon de bois. On menace de graves sanctions, dans les capitulations de l'"université" d'Iviça de 1454, ceux qui essaieraient de vendre à l'extérieur des bois de construction ou de chauffage sans l'autorisation voulue.

Le port d'Iviça joue donc, pendant des siècles, un rôle fondamental dans l'approvisionnement et le commerce de la ville et de la campagne. Rôle exclusif et total, de plus, puisque comme on l'a vu il n'existe aucun autre point d'embarquement et que son hinterland coïncide avec l'île tout entière.

## **III. L'évolution récente**

Les relations entre la ville et la campagne d'Iviça se modifient lentement à partir du XVIIIème. siècle. D'une part le noyau urbain évolue dans sa personnalité et dans sa structure interne; certaines de ses fonctions connaissent des changements fondamentaux. D'autre part, la campagne a également évolué de façon importante. Le résultat de ce nouvel état de choses est la perte, à plusieurs égards, par la ville, de son ancienne hégémonie sur la campagne. Cette dernière, de son côté, n'a pas seulement acquis une individualité

religieuse et administrative, mais elle a également acquis une complexité sociale et économique qu'elle n'avait pas eu dans le passé. On ne pourrait plus du tout parler actuellement du noyau d'Ibiça comme d'une cité-état; mais même en tant que ville-pays, sa vie de relations a perdu de sa simplicité traditionnelle, tandis que cette vie se présente sous une forme notablement différente de celle qui existait autrefois.

### **L'évolution de la ville**

En dépit des changements, de nombreux traits subsistent évidemment encore de la ville médiévale, ne serait-ce que du point de vue de sa physionomie et du paysage urbain qu'elle constitue. L'importance du développement d'une industrie moderne a été bien trop réduite ici pour qu'une continuité n'ait pas lieu avec le passé. Comme beaucoup de centres urbains méditerranéens, elle n'a pas offert l'image d'une rupture marquée avec le passé, comme c'est le cas des noyaux industrialisés de l'Europe occidentale et centrale. Mais l'évolution historique générale, avec ses répercussions de toutes sortes, n'a pas manqué d'avoir un réel retentissement sur la ville, encore qu'indirect et tardif.

La transformation a été décisive sur les plans politique, administratif et religieux. Quelques étapes de cette évolution sont, chronologiquement: perte des prérogatives de l' "université " traditionnelle, après la guerre de Succession, au début du XVIIIème. siècle; création de l'évêché, à la fin du même siècle; établissement de municipes indépendants dans la campagne (Santa Eulària, Sant Josep, Sant Antoni et Sant Joan), tandis que la capitale était réduite à un minuscule finage municipal. Le déclin de la ville est donc bien net dans certaines de ses fonctions. Mais l'évolution générale a également des répercussions dont les effets se précisent dans le domaine économique. Ils sont même parfois très évidents comme dans le cas de la perte, par l' "université" d'Iviça, des revenus des salines, dont la propriété passe à la couronne d'Espagne par décision de Philippe V, en 1715.

Il n'est pas nécessaire d'insister sur l'importance de ces aspects; il est bon de préciser, cependant, qu'à la création de l'évêché d'Iviça, en 1782, correspond paradoxalement une diminution des fonctions religieuses de la ville. En fait, à la suite de cette création eut lieu la division paroissiale définitive de l'île. Ainsi apparurent un bon nombre de paroisses extérieures dans la campagne d'Iviça. A la fin, chaque municipe fut divisé en quatre paroisses: Santa Eulària, Nostra Senyora de Jesús, Santa Gertrudis et Sant Carles; Sant Josep, Sant Jordi, Sant Francesc de Paula et Sant Agustí; Sant Antoni Abad, Sant Rafel, Sant Mateu et Santa Agnès; Sant Joan Baptista, Sant Miquel, Sant Llorenç et Sant Vicenç. Formentera fut, de son côté, divisée en trois paroisses : Sant Francesc Xavier, Nostra Senyora del Pilar et Sant Ferran.

La ville cesse d'être, de cette façon, le seul centre religieux de l'île, la paroisse unique. Sur le plan municipal elle perd également sa qualité d'unique centre administratif, tandis que son rôle politique réel diminue. Il est vrai qu'elle remplit, en même temps, de nouvelles fonctions, ou que d'anciennes fonctions se développent: le noyau d'Iviça est par exemple, actuellement le centre scolaire et médical de l'île. Mais sur presque tous les plans, elle perd son hégémonie passée à cause de l'évolution décisive de quelques centres extérieurs.

### **L'évolution de la campagne**

L'aire rurale, on vient de le voir, s'organise dans la deuxième moitié du XVIIIème. siècle et dans la première moitié du XIXème. en un ensemble de paroisses et communes ou municipes indépendants. Mais l'évolution n'affecte pas seulement les cadres religieux et administratifs. La campagne d'Iviça connaît aussi une lente mais régulière évolution, qui va durer jusqu'à nos jours et qui finira par modifier notablement les structures



économiques: certaines cultures arbustives prennent une importance prépondérante (caroubier, amandier); on crée et on étend les petits secteurs irrigués; l'élevage muletier prend de l'essor; les systèmes de culture sont améliorés, avec une augmentation des rendements céréaliers; le régime des exploitations se modernise; un meilleur équilibre de la propriété rurale est réalisé. C'est là un ensemble, une série d'aspects qui ont déjà été abordés, plus ou moins partiellement, par quelques auteurs (FAJARNÉS C., 1961), mais qu'il conviendrait d'étudier isolément d'une manière approfondie dans leur développement, leurs conséquences et leur structure d'ensemble. Cela donnerait lieu, à coup sûr, à une intéressante monographie, pour un historien de l'évolution économique et sociale des pays méditerranéens dans sa penultième phase, au même temps ou avant l'éclat du tourisme.

De nombreux éléments restent à élucider. Un d'entre eux, peut-être le moins envisagé et le plus intéressant, est celui de l'influence que la croissance de l'effectif humain a exercé sur l'évolution de la campagne. Dans quels domaines, l'augmentation de la population rurale d'Iviça, fait évident depuis presque deux siècles, joue-t-elle un rôle. Car elle détermine, par exemple, le début d'une phase de forte émigration insulaire, aspect que nous ne pouvons traiter maintenant. Ce que nous devons souligner ici, c'est que cette augmentation apparaît comme un facteur de base dans tous les éléments en cours de transformation dans l'aire campagnarde. C'est elle qui a nourri, sur un plan strictement démographique, la forte émigration qui s'est produite de la campagne vers la ville, avec une forte recrudescence de la tendance séculaire, au début du XIX<sup>ème</sup>. siècle (pétitions et dispositions restrictives de l'administration municipale d'Iviça en 1813 et 1832). Ce fait contribue à créer, d'une part, une opposition plus vive encore entre le noyau urbain et la campagne.

Tout cela exerce une influence sur le peuplement rural. Autour de quelques centres paroissiaux apparaît peu à peu un habitat concentré, formé exclusivement de *pagesos*, comme par exemple à Sant Joan et Sant Miquel, ou de *pagesos* et de pêcheurs, comme à Sant Antoni et Santa Eulàlia. En 1845, selon le rapport du chef politique des Baléares, « il n'y a d'autre population véritablement agglomérée que celle de la capitale, quelques cinquante maisons à Santa Eulària, et un peu plus de vingt dans le port de Sant Antoni ». Mais cent ans ne s'étaient pas écoulés que la population concentrée montrait déjà une notable augmentation: en 1930, quelque 700 habitants étaient agglomérés dans le noyau de Sant Antoni, quelques 350 à Santa Eulària, et une centaine à Sant Joan. La dispersion continue à prédominer nettement, mais la nouvelle tendance, qui deviendra encore plus évidente au cours des trente dernières années, se dessine déjà nettement. L'amélioration des communications, qui se réalise à partir des dernières décennies du siècle passé, a exercé sans doute son influence à ce sujet.

L'évolution économique de la campagne a des répercussions, évidemment, sur le mouvement du port d'Iviça. En 1845, selon le rapport précité, il était encore conforme aux tendances traditionnelles: importation d'aliments et de draps, exportation de produits forestiers (bois de chauffage et de construction, charbon de bois, écorces de pin) et sel. Mais les produits forestiers diminuent régulièrement jusqu'à nos jours, à l'exception du bois de construction, tandis que les importations se diversifient et que les sorties de produits agricoles prennent de l'importance: caroubes, amandes, céréales, produits avicoles, fruits et produits horticoles (MOLL, 1961).

### **Situation actuelle et perspectives**

L'insularité d'Iviça garde toute son importance, de nos jours, et l'isolement qui en résulte continue d'entraîner dans l'île une évolution humaine originale. Dans le domaine religieux, politique et militaire, cette insularité est encore cause, comme par le passé, de la



présence, à Iviça, d'un évêque, tandis, que l'Etat moderne y a son délégué de gouvernement, son commandant militaire et son juge de première instance. Mais le fait fondamental reste que contrairement à ce qui se produisait dans le passé, l'insularité d'Iviça n'entraîne plus une hégémonie totale de la ville sur le reste de l'île. Au contraire, la ville a perdu certains privilèges et prérogatives, tandis que les campagnes s'organisaient et que des noyaux de population groupée apparaissaient et progressaient. En somme, on peut parler, depuis quelques dizaines d'années, d'un réveil des campagnes d'Iviça.

Un des facteurs qui peuvent augmenter le réveil campagnard est la revalorisation de certains produits agricoles. Il s'agit parfois d'un fait accidentel, comme dans le cas des années après la guerre civile; mais cet essor peut devenir définitif s'il se fonde sur des bases plus solides (meilleures techniques dans les cultures traditionnelles, accroissements des surfaces irriguées, essor des produits laitiers et avicoles, et des cultures de fruits et primeurs). Il faut tenir compte, par exemple, que pour l'année 1960 la vente de la pomme de terre précoce insulaire a atteint la valeur, selon les calculs paraissant les plus conformes à la réalité, de quelques 40 millions de pesetas.

Un autre facteur de progrès est le tourisme. Après le remarquable développement pris par ce dernier au cours des dix années passées, avec des répercussions sociales et économiques à la fois, il est devenu un élément fondamental de l'économie d'Iviça. On calcule qu'en 1960, quelque 30.000 touristes espagnols et étrangers - ces derniers particulièrement nombreux - sont arrivés dans l'île, ce qui représente au minimum un apport de 92 millions de pesetas (JOTAZOR, 1961). Cette année (1962) les deux chiffres ont été, selon toute vraisemblance, amplement dépassés. Que peut représenter cette activité économique par rapport au problème qui nous occupe?. Sans aucun doute un accroissement de la prospérité générale de l'île tout entière. S'il est vrai, en effet, que ce tourisme est en partie localisé dans la ville elle-même, il concerne aussi de façon importante, deux autres centres (Sant Antoni, surtout, et Santa Eulària), quelques secteurs de la périphérie insulaire et, indirectement, en définitive, tout le monde rural. En dépit du fait que c'est la ville d'Iviça qui canalise tout le mouvement touristique, maritime et aérien, on peut dire en toute objectivité qu'aujourd'hui l'île a deux capitales touristiques : Iviça même et Sant Antoni. Le développement de ce dernier centre, qui mériterait une étude approfondie, a été, en effet, impressionnant. Avec sa magnifique baie - le "Portus Magnus" des Romains, le Portmany des Catalans -, entouré d'excellentes plages et doté d'un bon équipement hôtelier (onze hôtels, vingt neuf pensions, et de nombreux appartements de location, ce qui dépasse largement l'équipement hôtelier de la ville d'Iviça) et avec son nouveau port, Sant Antoni est dans de bonnes conditions pour continuer sa favorable évolution de grand centre d'attraction touristique des Baléares et du Levant espagnol. Aussi on peut signaler le possible rôle de Santa Eulària.

Qu'en est-il des perspectives futures?. Celles-ci doivent comporter - outre le développement d'autres activités économiques -, une certaine industrialisation. Industrialisation, en particulier, dans des domaines plus stables que le tourisme (l'irrigation et le tourisme ne sont-ils pas en train de devenir deux véritables mythes dans l'esprit de beaucoup d'espagnols?) et plus diversifiée et avancée qu'un simple conditionnement des produits ruraux. Comment ce fait se traduirait-il dans les rapports entre ville et campagne? Ce problème et les possibles répercussions économiques et sociales d'un développement industriel méritent qu'on y prête attention. Nous pensons, par exemple au phénomène d'une forte immigration qui pourrait se produire, consécutive à une industrialisation ou à un fort développement du tourisme.

Quoi qu'il en soit, les rapports entre ville et campagne ont pris et prendront une forme que l'on n'aurait pas soupçonnée il y a à peine deux siècles, même au premier tiers de nôtre siècle. Il nous a semblé que le noyau urbain d'Iviça gardera naturellement une fonction stimulante et organisatrice dans l'avenir de l'île, mais cela seulement si la ville sait se montrer à la hauteur du rôle qu'elle peut jouer. Enfin nous pouvons bien prévoir un équilibre futur basé sur de nouvelles et originales données, qui verra enfin se réaliser dans l'île une véritable harmonie économique et sociale entre ville et campagne.

*Institut de Géographie. Université de Murcie. Décembre, 1961.*

## **Bibliographie citée**

- ESCANDELL BONET, BARTOLOMÉ (1957) : *Entorn a la creació de la ciutat cristiana d'Eivissa (1235)*. In "Extret del "Llibre d'Eivissa" de VILLANGÓMEZ, v. cit., Barcelona, Gràfiques Diamant. Biblioteca Selecta.
- FAJARNÉS CARDONA, ENRIQUE (1961) : *Ibiza en los siglos XIX y XX*. In "Boletín de la Camara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca". Palma. LXI, 630. 20-26.
- FAJARNÉS TUR, ENRIQUE (1930) : *Política económica de Ibiza en el siglo XVI*. Palma, Imprenta Hija de J. Colomar.
- JOTAZOR (ZORNOZA BERNABEU, JOSÉ) (1961) : *El turismo en Ibiza y Formentera*. In "Boletín de la Camara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca". Palma. LXI, 630. 48-54.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1915) : *Santa María la Mayor. Los cronistas. (Apuntes Históricos)*. Eivissa, Imprenta de Mariano Tur, XX+152.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1935) : *Historia de Ibiza, II. El Feudalismo*. Palma, Imp. de Francisco Soler Prats, 78.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1942) : *Historia de Ibiza, VI. Crónicas siglo XVII*. Palma, Imp. de la Viuda de Francisco Soler Prats, 45.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1943) : *Historia de Ibiza, VII. Crónicas siglo XVIII*. Palma, Imp. De la Viuda de Francisco Soler Prats, 62.
- MACABICH LLOBET, ISIDORO (1955) : *Historia de Ibiza, VIII. Crónicas del siglo XIX*. Palma
- MOLL MARQUÉS, FRANCESC DE B. (1961) : *El puerto de Ibiza y su comercio*. In "Boletín de la Camara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca". Any LXI, n. 630. 65-84
- QUADRADO NIETO, JOSÉ MARÍA (1847) : *Forenses y ciudadanos. Historia de las disenciones civiles de Mallorca en el siglo XVI*. Palma, Esteban Trias, Hi ha un edició de 1895 feta a Palma per Amengual y Muntaner.
- VILÀ VALENTÍ, JOAN (1950) : *Formentera. Estudio de geografía humana*. In "Estudios Geográficos.". CSIC, Madrid. XI, 40, 389 - 442 + VII làms + 9 gravats.
- VILÀ VALENTÍ, JOAN (1961) : *Las salinas de Ibiza y Formentera*. In " "Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca". Any LXI, n. 630. pàgs. 35 - 41.
- VILLANGÓMEZ LLOBET, M. (1957) : *Llibre d'Eivissa. Paisatge. Història. Antologia*. Barcelona, Biblioteca Selecta de Ciutats i Paisatges, 230+VIII làms.

**Personalitat i  
originalitat  
fisiogràfica i  
humana de  
Formentera**

Joan Vilà i Valentí

*Territoris* (2000), 3:  
219-224

## Personalitat i originalitat fisiogràfiques i humanes de Formentera

VILÀ VALENTÍ, JOAN (1985): «Personalidad geográfica y humana de Formentera». A *Anuario de Ibiza y Formentera III*, Eivissa, Mariano Productions. Imp. Ibosim SA, 117-127. Conferència pronunciada el 14 d'agost de 1984 en la II Setmana Universitària de Formentera. Transcripció de Mariano Planells.

Durant el període 1982-85 el professor Vilà Valentí va pronunciar tres conferències, a Eivissa i Formentera, sobre l'illa de Formentera. De la pronunciada a Formentera, a l'agost de 1984, el periodista i escriptor Mariano Planells en va efectuar una transcripció que fou publicada a l'*Anuario de Ibiza y Formentera III* (1985). D'aquest treball, en donam la referència completa a la citació bibliogràfica que encapçala aquest escrit. Les altres dues conferències no foren publicades.

Hem demanat al professor Vilà Valentí, per evitar repeticions innecessàries, que d'acord amb l'esmentada conferència donada a Formentera (1984) i el contingut de les altres dues —els guions de les quals ell guarda— ens en faci un sol resum. El que ell mateix ha escrit és el text que trobareu a continuació (nota de la redacció d'aquesta publicació).

\* \* \*

Les tres conferències tracten, en conjunt, d'uns aspectes semblants sobre l'illa de Formentera. En el resum que segueix, assenyalarem què de comú presenten les esmentades dissertacions i evitarem repeticions amb publicacions anteriors —especialment la de 1950, que és la més extensa— o posteriors, que poden ja referir-se a la segona meitat del segle XX.

En els tres casos ens va interessar explicar especialment dos conjunts de qüestions: en primer lloc, l'originalitat que Formentera presenta, en comparança amb Eivissa, respecte a certes característiques fisiogràfiques, especialment el relleu; en segon lloc, la peculiar evolució que, al llarg dels segles fins avui dia, ha presentat Formentera respecte a la seva població i al seu poblament.

La posició geogràfica de Formentera li concedeix ja, sens dubte, una certa singularitat. Queda al sud d'Eivissa, a l'extrem meridional de les Balears, encarada a una Mediterrània que, més enllà, vers el migdia, ja dóna pas a les terres africanes: el cap formenterer dit de Barbaria té un nom ben significatiu. Diguem que Formentera sovint s'ha presentat i representat, als ulls de la gent aliena, com una illa relativament allunyada, potser fins i tot remota, diguem com un cap de món.

L'estructura geològica i el relleu donen a Formentera una gran originalitat, una indubtable personalitat geogràfica, respecte a Eivissa. La planícia, la condició de plana, domina en aquesta Pitiüsa, en un contrast molt marcat amb l'altra. En efecte, mentre Eivissa és una illa de turons i puigs, amb ben limitades planes litorals o interiors,

Formentera és, a la banda de ponent, com un gran pla suaument inclinat cap al nord-oest i, en canvi, apareix com un destacat i horitzontal altiplà (la Mola), que ateny els 200 metres, per la banda de llevant.

Aquesta originalitat de les formes del relleu arrenca de la diferent edat dels materials geològics. Eivissa, amb formacions del secundari i terciari, fou fortament afectada pels plegaments anomenats alpins. En canvi, Formentera queda constituïda exclusivament per materials originats amb posterioritat, que es formen en el Terciari superior, i que, per tant, no foren afectats pels esmentats moviments tangencials orogènics, que havien determinat forts plegaments i fins i tot encavalcaments de les capes geològiques a l'illa eivissenca.

Formentera, al contrari, és un gran paquet d'estrats horitzontals o subhoritzontals amb una base d'unes calcàries sabuloses del Terciari superior, de color grisenc, de la unitat geològica dita Tortonià, recobertes per materials quaternaris diversos, alguns de molt recents. Es tracta de llims vermellosos o terrosos; de capes de sorres consolidades (marès); i de crostes calcàries. Com hem dit, aquests materials no s'han plegat, ja que no han rebut empentes tangencials; però, en canvi, el sòcol basal pot haver estat afectat per moviments tectònics postorogènics verticals que els han fracturats i els han elevats o enfonsats.

D'aquesta manera es formen les dues grans unitats de relleu formenterenc: la Formentera baixa i la Mola. La primera està constituïda per uns materials geològics que han basculat suaument cap al nord i nord-est, arribant al mateix nivell del mar, on apareixen les dues albuferes de l'estany des Peix i l'estany Pudent; per la banda meridional, en un marcat contrast, els estrats queden elevats (60-100 metres) com es pot veure clarament encara al cap de Barbaria.

A la Mola, el paquet de materials ha quedat aixecat i destacat i amb una disposició horitzontal o subhoritzontal. L'altiplà resultant es mostra, és clar, netament enlairat (150-200 metres) respecte a la Formentera baixa. La percepció de la Mola, com un altiplà elevat per sobre el nivell del mar, és encara més acusada, si es té en compte que aquesta unitat de relleu està voltada, gairebé per complet, per uns acusats penya-segats.

Entre les dues unitats de relleu s'ha format una barra allargassada de materials més recents —una espècie de tómbolo, almenys en part, en direm tècnicament— que les uneix. Aquest sector allargat d'oest a est uns cinc quilòmetres, rep el nom de ses Clotades i està flanquejat per un arc de platges al nord (platja des Carnatge o de Tramuntana) i un altre gran arc de platja al sud (platja de Migjorn).

Les característiques fisiogràfiques de Formentera queden encara més acusades si es tenen en compte altres aspectes, com poden ser les condicions climàtiques i els trets que presenta la vegetació natural. Respecte al clima, en efecte, Formentera esdevé fins a un cert punt com una prolongació septentrional del clima del sud-est de la Península, sovint de tendència subàrida, amb escasses pluges (uns 350 mm de mitjana, però amb una notable irregularitat interanual) i temperatures elevades. El resultat és el predomini d'un matoll xeròfil i resistent a les sequeres. Per altra part, convé assenyalar l'empenta que per totes bandes poden presentar a la nostra illa els vents, en no trobar relleus que puguin servir de pantalla protectora.

\* \* \*

La segona gran qüestió que desitgem tractar és la peculiar manera que Formentera mostra de ser ocupada, poblada i colonitzada. Assenyallem ja, des del primer moment, dues característiques: per una banda, la dificultat que presenta l'ocupació agrícola i ramadera,

que no sembla que hagin pogut presentar mai uns sectors extensos amb una gran rendibilitat; per altra banda, la dependència que, al llarg de la història —i d'una forma o altra fins avui dia—, Formentera mostra respecte a l'altra Pitiüsa, set vegades més extensa i força més poblada i amb unes possibilitats majors en nombrosos sentits.

Les limitacions agràries formentereres deriven, a part de determinades característiques climàtiques que ja abans hem apuntat, de la inexistència de superfícies àmplies i amb sòls aptes per a una producció agrícola important. Les crostes calcàries i els sectors amb pedres, marès o sorres redueixen notablement les possibilitats agrícoles. Però és que, a més, aquestes dificultats són augmentades per l'escassa pluviositat, l'excés de vent i la manca de corrents superficials o epigeus d'aigua i de dipòsits hídrics subterranis de certa entitat.

La resposta social i econòmica sembla que ha estat sempre un mode de vida mixt amb activitats ben diverses. El formenterer, a més dels treballs agrícoles i ramaders, a una escala reduïda però sovint preponderants, ha diversificat les seves formes econòmiques: l'explotació dels petits sectors de bosc —antany més extensos que ara— i les àrees de matoll, l'obtenció de la sal, la pesca, la vida marinera, la construcció de cases i tanques. El formenterer mostra una capacitat extraordinària per efectuar uns aprofitaments amb enginy i minuciositat, dels més diversos recursos. I, al mateix temps, pot ser un pagès —diguem «de terra endins», fet que no té gaire sentit a la nostra illa— que no defuig pas, ben al contrari per part d'alguns especialment, la vida marinera.

La dependència d'Eivissa queda sempre clara, d'una manera o altra. Recordem que Formentera resta en un extrem de l'arxipèlag Pitiüs i Baleàric, en un cap de món, hem dit. En tot cas, l'illa immediata i propera és Eivissa, que és gairebé set vegades més extensa que Formentera (82 km<sup>2</sup>), amb més possibilitats sens dubte en activitats econòmiques, amb una població contínua i força més elevada, amb un nucli —la vila d'Eivissa— que ha estat, d'una manera o altra, un centre poblacional, econòmic, cultural, religiós, administratiu i de comunicacions i serveis des de fa dos mil cinc-cents anys.

Respecte a la població, sabem que Formentera ha estat poblada almenys des del 1800 aC, aproximadament, per troballes arqueològiques efectuades fa poc, a començament del decenni anterior. Però la seva història poblacional presenta una corba curiosa i ben irregular, fins i tot amb períodes d'abandonament absolut o gairebé absolut. Que sapiguem amb certesa, la més important fase de despoblament —iniciada a final del segle XIV, amb motiu de pestes i inseguretats— dura gairebé quatre-cents anys. Llavors Formentera esdevingué simplement com un lloc avançat de guaita en la defensa d'Eivissa, quan no feia el paper advers de recolzament o amagatall circumstancial de vaixells enemics i gent enemiga.

Vist des d'avui, podem parlar —havent-hi una repoblació de Formentera des del segle XVIII i a partir de gent eivissenca— d'un manteniment i augment poblacional al llarg de tres-cents anys. En el cinquè decenni del segle XX, el nombre d'habitants era d'uns 3.400, el que representava una densitat relativament alta (41 habitants per km<sup>2</sup>). L'emigració, que havia estat important des de la segona meitat del segle XIX, en forma temporal o definitiva, s'havia estrocat, com a resultat de la Guerra Civil Espanyola i la segona Guerra Mundial (1936-45). Com abans apuntàvem, el mode de vida era força diversificat i, en definitiva, amb un nivell econòmic i social ben baix i migrat. Llavors —ara ho sabem— estàvem en la darrera fase d'una Formentera que podem anomenar «tradicional».

La transformació social i econòmica comença clarament en el decenni 1955-1965, amb mostres clares de canvi de deu o quinze anys després. Formentera reflectirà, però d'una

manera peculiar, l'evolució que gairebé sobtadament i d'una forma ràpida sofreix Eivissa. A través de la Pitiüsa gran, Formentera rep immigrants, temporers o definitius, o bé simplement visitants d'una jornada o turistes que s'hi establiran durant dies o setmanes. De vegades grups i col·lectius que cerquen precisament el que la nostra illa els pot oferir, ser una terra percebuda com a llunyana i solitària. Comença llavors també la construcció de residències secundàries per a gent de la Península o estrangers, així com les infraestructures i els allotjaments necessaris per a la gran massa de turistes que poden ocupar l'illa en un moment determinat.

Ho hem dit, ho diem i ho repetirem en el futur: parlem d'una Formentera en uns anys d'un acusat canvi i una gran transformació. Representa, és clar, una discontinuïtat molt clara amb la Formentera que en podem dir tradicional. Evidentment s'establiran, en quantitat i qualitat, unes altres relacions —poblacionals, socials i econòmiques— amb l'altra Pitiüsa, amb Eivissa, i a través d'aquesta —en especial respecte a comunicacions— amb la Península i amb l'estranger.

Mentrestant la gran transformació de la mateixa Formentera continua. Hom pot estudiar —ara, ja en ple novè decenni— les noves característiques de la població i de les formes econòmiques formentereres. També els trets del nou paisatge: el significatiu canvi del port i del nucli de la Savina, la plasmació en el territori del desenvolupament de noves activitats, la minva de la tradicional producció salinera, l'aparició del nucli des Pujols i de les platges properes, la transformació i el creixement de Sant Ferran i especialment de Sant Francesc —convertit en un reduït, però veritable centre social, cultural i financer—, l'evolució de l'antany solitària cala Saona, totes les construccions i infraestructures, per a allotjaments i adequació turística del gran arc de la platja de Migjorn. N'hem indicat tan sols els exemples més cridaners.

Em diuen que l'Ajuntament de Formentera vol publicar ara, traduït al català i en forma de llibret, el meu article sobre l'illa, publicat exactament a mitjan segle, l'any 1950. No solament hauran passat trenta o trenta-cinc anys. Es tracta ja sens dubte, com abans insinuàvem, d'una altra Formentera. La gent, les actituds, el paisatge, tot ha canviat ben acusadament. El geògraf pensa que resta tan sols —i certament no és poca cosa— tot allò de què parlàvem al començament: la posició geogràfica, les característiques del relleu, del clima i de la vegetació que encara s'acosta a les formes naturals. Queda el que al mateix títol en dèiem exactament la personalitat i l'originalitat fisiogràfiques. Però queda clar també que els formenterers utilitzen tot això, en bona part, d'una altra manera, amb nous objectius i noves tècniques. És ben cert que, des d'un punt de vista humà, és una nova Formentera: en la gent, en l'economia, en les comunicacions, en les cases i els habitacles d'allotjament, en els nuclis de població, en tot el paisatge.



**Visions  
geogràfiques de  
Formentera**

Joan Vilà i Valentí

*Territoris* (2000), 3:  
225-238

# Visions geogràfiques de Formentera

*A les terres i a la gent de Formentera,  
quan gairebé fa mig segle que vaig «descobrir» l'illa*

JOAN VILÀ VALENTÍ (1995): «Visions geogràfiques de Formentera». A Eivissa, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, núm. 27, 25 (121) – 31 (127).

## Sumari

*L'estrany nom de Formentera*

*La situació, en un extrem de l'arc baleàric*

*L'aparició de l'home: fa més de trenta-cinc segles?*

*Les pulsacions poblacionals*

*La colonització eivissenca moderna: la «nova» Formentera*

*L'originalitat de la Formentera tradicional*

*La gran obertura recent: la «novíssima» Formentera*

*L'originalitat de la Formentera actual*

\* \* \*

El que assagem de fer en el present treball és cercar i exposar breument alguns trets singulars i distintius de l'illa de Formentera. Alguns trets, tan sols, en la present ocasió, al voltant de set o vuit aspectes que ens semblen fonamentals. La recerca, l'efectuem des d'un camp estrictament geogràfic, és a dir, per una banda respecte a les característiques físiques que aquestes terres presenten i, per un altre costat, quant a la població i les formes d'instal·lació dels seus habitants (poblament) i a les diverses activitats econòmiques que aquests han realitzat o realitzen, especialment quan repercuteixen en el territori. Encetem així un assaig de definició geogràfica de l'illa, tot limitant-nos a una mostra d'unes quantes singularitats, expressades d'una manera succinta.

## L'estrany nom de Formentera

L'explicació tradicional del nom «Formentera» s'efectuava a partir del mot català *forment*, és a dir, blat, derivat del llatí *frumentum*. Ja hem indicat en diverses ocasions que aquesta possible etimologia, que a primer cop d'ull pot semblar ben versemblant, resulta en definitiva sorprenent. El problema quedava plantejat, des d'un punt de vista geogràfic i

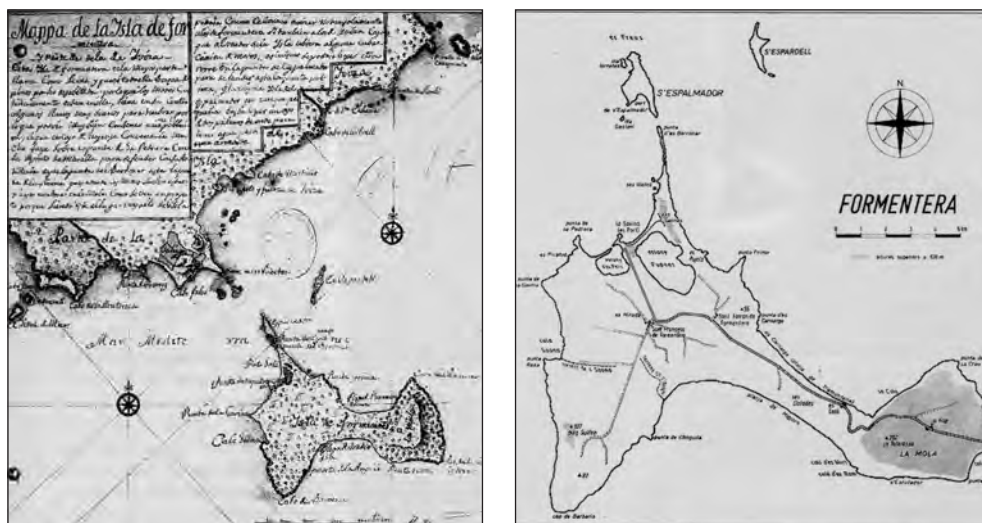


Fig. 1. *La representació cartogràfica.* J. Cànobes el 1711 dona una correcta representació de la configuració i el relleu de Formentera (esquerra) al temps que la mostra coberta de pins (i savines, de segur), amb una incipient colonització agrícola en el moment que recomençava la repoblació des d'Eivissa. Comparau el mapa amb el de la dreta, que correspon a la meitat del present segle. Procedència: Vilà Valentí, J.: *Formentera. Estudi de Geografia humana.* Formentera, 1985.

econòmic, perquè era difícil concebre que aquestes terres poguessin ser qualificades de bladeres.

Les raons que limitaven l'extensió de conreus cerealistes eren d'ordre natural o físic, especialment geològic. Els materials sedimentaris quaternaris apareixen sovint coberts, a Formentera, d'unes crostes calcàries, de vegades d'un gruix considerable. Despedregar i construir tanques de pedra, que subratllessin els límits de parcel·les i propietats rurals, ha estat tradicionalment una tasca ben pròpia del formenterer, com en altres treballs hem indicat. Si tenim en compte, a més, les condicions climàtiques —especialment les pluges escasses, en ocasions inferiors als 275 mm anuals, en anys concrets—, es fa difícil acceptar per a aquesta illa, per part d'un geògraf, la qualificació d'àrea formentosa.

La relació amb topònims com «Formentor», a l'illa de Mallorca, sembla més versemblant, des d'un punt de vista geogràfic, diguem més exactament orogràfic. Llavors hom al·ludiria a un relleu abrupte, endinsat en els seus caires laterals i frontals cap al mar. Bé pot referir-se a l'altiplà arrodonit de la Mola, que cau gairebé a plom, en alguns punts especialment, sobre l'aigua. Si parlem de dos penya-segats rocosos, serien sens dubte, vistos des del sud, el cap de Barbaria, a l'oest, i l'escarpament rocallós de la Mola, a l'est. O bé, simplement podríem referir-nos a la perifèria espadada de la Mola.

Derivat en aquest cas del llatí *promontorium*, el topònim «Formentera» podria tenir llavors un major sentit geogràfic, amb la directa al·lusió a una característica de relleu. Ens sembla una conclusió ben vàlida; però són els filòlegs els qui ens n'han de dir la darrera paraula.

## La situació, en un extrem de l'arc balearic

Formentera apareix a l'extrem de l'ampli arc que dibuixen les dues Gimnèsies clàssiques (la major, Mallorca, i la menor, Menorca) i Eivissa, l'illa gran de les Pitiüses.



Fig. 2. *Els penya-segats*. L'altiplà de la Mola, a l'est, cau vertical sobre el mar en uns penya-segats de salvatge bellesa (esquerra); a l'oest, la sua inclinació vers el nord del pla del Rei dona lloc, pel sud, als espadats del cap de Barbaria (dreta). Fotos: Campaña i Puig i R. Vallès Costa.

L'altra, la més petita, la nostra Formentera, resta com la més meridional de les diverses unitats de l'Arxipèlag, apuntant vers el sud i el sud-oest. Barbaria no queda pas molt lluny, en efecte, del cap que porta el seu nom.

Cadascuna de les illes Pitiüses apareix amb una clara personalitat fisiogràfica, malgrat formar un conjunt que té també indubtablement uns trets geogràfics comuns, físics i humans. L'originalitat de Formentera arrenca ja de la seva situació i de la seva reduïda superfície. La forma del relleu continua configurant la seva peculiar definició. A l'oest apareix un pla suaument inclinat —vers el nord, amb unes albuferes (l'estany Pudent, l'estany des Peix), per una banda; per l'altre costat, a l'est, l'altiplà de la Mola, que frega tan sols els dos centenars de metres d'altitud, no massa elevat certament, però que sobresurt atrevit des del nivell marí. Unint els dos elements de relleu que acabem d'indicar s'allargassa una llenca de terres baixes, un característic *tómbolo*, segons la terminologia geogràfica mediterrània.

El contrast del relleu és ben net si comparem la nostra illa amb la veïna, Eivissa, una veritable teoria de puigs i petits plans i corredors, com ja hem dit i escrit altres vegades. De cap manera podem equiparar-la a Mallorca, molt més extensa, amb una destacada serralada, la de Tramuntana. Formentera resta comparable en certs sentits a Menorca, de relleu monòton, però sense aquest joc d'una plana baixa, gairebé imperceptible des del mar, i la Mola. Ben diferent, si continuem la comparança amb la balear de l'altre extrem, per la situació —l'una a l'oest, l'altra a l'est— i per algunes condicions climàtiques: la nostra illa, força menys plujosa i més càlida; l'altra, en canvi, amb l'avantatge d'una més alta pluviositat.



Fig. 3. *El poblament històric.* El monument megalític de ca na Costa (dalt), construcció funerària d'època pretalaiòtica, és testimoni d'un poblament prehistòric de l'edat del bronze, que es remunta a la primera meitat del segon mil·lenni abans de Crist. Situat al *tómbolo* central, el *castellum* romà de Can Pins (baix), del baix imperi, mostra una Formentera que feia ja d'avançada en el sistema de protecció d'Eivissa. Fotos: R. Vallès Costa.

Amb el que acabem de dir, Formentera es defineix com la més àrida de les illes de l'Arxipèlag. Amb aquesta perspectiva, de fet, constitueix una prolongació del domini climàtic





Fig. 4. *La nova Formentera*. El gravat de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria (*dalt*) mostra la capçalera municipal cap al 1867; entre quatre casetes destaca l'església fortificada dedicada a Sant Francesc Xavier, i assenjala en primer pla el sòl rocós, de crosta calcària. Llavors Formentera era poblada per unes 1.700 persones. Actualment, el cens de 1991 dona 4.760 habitants de fet per a tota l'illa, dels quals 466 viuen concentrats a Sant Francesc, que presenta característiques d'un nucli urbanitzat (*baix*). Procedència: *dalt*, *Las Antiguas Pitiusas*, Palma, 1982; *baix*, foto: R. Vallès Costa.

del sud-est de la península Ibèrica, com nosaltres mateixos ho vàrem assenyalar, ja fa anys, tot presentant-lo com l'àrea climàtica menys plujosa de les tres grans penínsules euromediterrànies.

L'evaporació s'accentua en funció de les altes temperatures i per la força que pot tenir el vent, relliscant sobre la superfície de les aigües i no trobant, en arribar a Formentera, l'oposició de les pantalles geogràfiques de línies de puigs o serralades. D'aquesta manera el vent —i no cal pas que sigui el mestral, mot que derivat de *magistralis*, vol dir precisament això: l'amo dels vents i del cel— pot dominar plenament sobre els aires i les terres formentereres. Llavors la nostra illa pertany al regne dels vents. Amb els Freus moguts, Formentera restava, en el passat, doblement aïllada, per terra i per mar, podríem dir.

## L'aparició de l'home: fa més de trenta-cinc segles?

El geògraf es pregunta sempre, un cop que ha aconseguit definir les característiques físiques i ambientals d'un país, des de quan el territori ha estat ocupat per l'home i en quines condicions. Fa un parell o tres de decennis semblava prudent afirmar, respecte a Formentera, que fins a l'època romana no s'havia produït aquest fet, l'aparició de l'home i la seva permanència de manera estable. Apareixien tan sols, ben confuses, algunes mostres de la possible existència anterior de l'home. Podfem suposar, en aquest cas, que la nostra illa apareixia com una possible prolongació de la propera Eivissa. Aquesta última sí que mostrava una població estable i amb un port que els púnics utilitzaven des de sis o set segles abans de Crist.

Però les troballes arqueològiques dels darrers decennis mostren a Formentera un quadre anterior, d'assentament humà i de colonització econòmica, força clar. Avui dia sembla evident que la nostra illa té ja una ocupació humana disset o divuit segles abans de Crist, almenys la part occidental baixa. Formentera apareix llavors dins el cercle talaiòtic, amb uns trets econòmics i culturals que en part queden bastant definits, especialment si tenim en compte les dades procedents d'altres llocs de l'Arxipèlag. Heus ací, doncs, que la història de Formentera —sols pròpiament hi ha història, és clar, amb l'aparició de l'home— s'allarga fins a trenta-cinc o quaranta segles.

Com seria en aquells moments el paisatge vegetal formenterer? Quaranta segles és ja un període llarg que permet sospitar l'existència de fluctuacions climàtiques i l'aparició de matisos —potser amb algun contrast marcat— en l'evolució i en les característiques de la vegetació natural. Sols unes anàlisis pol·líniques i alguns acurats estudis sedimentològics permetrien aclarir correctament aquesta qüestió. Sempre, però, sembla que hi hauria una tendència a un clima més càlid i menys plujós que en la resta de les illes de l'Arxipèlag.

No sabem gaire tampoc de la importància de l'assentament humà que hem indicat ni de la corresponent ocupació del sòl. Hem de suposar que fou la primera, des d'un punt de vista agrícola i ramader. Probablement també representà una instal·lació humana poc densa, que es reduïa sols a uns petits grups de gent.

## Les pulsacions poblacionals

Un fet característic de Formentera, a diferència del que succeeix a Eivissa, és la discontinuïtat de la població. Almenys en dues ocasions, i en tots dos casos probablement durant uns quants segles, la nostra illa restà en el passat deshabitada. Així sembla succeir durant un parell o tres de centúries, abans d'afermar-se l'ocupació romana, fet produït ja dins de la nostra Era. De nou, deixà d'existir població permanent a l'illa del segle XIV al XVII. Per això és possible parlar de l'existència, en el cas de Formentera, d'unes pulsacions poblacionals, fenomen que també es dona en algunes altres petites illes mediterrànies.

La impressió que hom té és que el nivell de població (densitat, estabilitat dels modes de vida) ha estat tradicionalment bastant fràgil. La incidència amb força d'algun factor negatiu, com pot ser l'augment de dificultats en les possibles relacions amb Eivissa i l'aparició d'una acusada inseguretats marítima, pot provocar una interrupció o solució de continuïtat en el poblament formenterer. No podem pas oblidar que sovint s'han creat, al llarg de la història, amplis sectors d'inseguretats a la Mediterrània. En determinats trams litorals la inseguretats provocava un desdoblament del poblament, amb l'antic nucli de





Fig. 5. *Els horitzons tradicionals de treball.* La gent de Formentera ha sabut explotar totes les possibilitats que el medi li oferia: la terra, el bosc i la infinita mar. L'activitat començava a la infantesa i es mantenia al llarg de tota la vida; i si bé el treball saliner era cosa d'homes (dalt), la velleta quasi centenària mentrestant filava la llana (baix). Fotos: J. Vilà Valentí.

pescadors i mariners al costat del mar i el nou poble, arrecerat a l'interior, protegit per la llunyania i la millor possibilitat de defensa. Formentera, simplement, era abandonada, i quedava com una possible avançada meridional en el sistema defensiu de les Pitiüses. Altres fets, com la pesta bubònica, a l'Edat Mitjana, podien incidir en aquest abandonament poblacional.

De la primera època de despoblació, l'afirmació més clara procedeix del geògraf i historiador Estrabó. Ell ens assegura a la seva *Geografia*, en un text que probablement fou escrit a final del segle I aC, refet deu o quinze anys després, que l'illa que anomena, potser erròniament, *Ofiusa*, corresponent a Formentera, «es troba a prop d'Eivissa, és molt més petita i està deshabitada» (llibre III, capítol V). Encara que aparentment sembla referir-se als moments per a ell presents, en realitat està copiant textos anteriors que reflecteixen la situació que hi havia dos o tres segles abans.

L'altra fase de despoblació és molt més propera. Ja a final del segle XIV, sembla que la nostra illa restava de nou deserta. En el viatge que ens relata Ruy González de Clavijo, referent exactament a l'any 1403, ens conta que «*cuando amaneció, fueron en par de una isla que se llama Formentera y es despoblada*». Durant tres segles l'illa apareix pràcticament sense gent. Forma llavors part, simplement, com hem assenyalat abans, de l'aparell de defensa de l'illa gran de les Pitiüses. Des de Formentera, amb senyals de fum durant el dia i de foc durant la nit, els vigies que hi habitaven avisaven del possible perill als habitants d'Eivissa, on hi havia milícies a l'aguait del possible enemic, i torres de defensa en nombroses cases de pagès, amb la potent muralla que encerclava la Vila. Curiosa i sorprenent imatge, avui dia, la de Formentera despoblada i la d'Eivissa vigilant i arraulida, completament tancades ambdues a la possible arribada de gent enemiga de l'exterior!

## **La colonització eivissenca moderna: la «nova» Formentera**

Des de final del segle XVII, la més petita de les Pitiüses torna a repoblar-se, passada l'època de les acusades inseguretats i dificultats. Un petit món, completament tancat a l'altre món exterior, que sols sotja i mira cap enfora, tement l'aparició d'un possible enemic, comença a obrir-se a una repoblació procedent de l'illa veïna. Tenim força informació d'aquesta fase de colonització. Formentera passa a ser una prolongació del camp eivissenc, amb unes formes de poblament i d'ocupació del sòl que intenten ser idèntiques, però que acaben mostrant certs matisos ineludibles d'adaptació al medi natural formenterer.

La repoblació es mostra amb bastant continuïtat al llarg del segle XVIII. Comença a la part baixa de la nostra illa; però l'any 1786, a l'informe que presenta el nou bisbe d'Eivissa, Abad y Lasierra, ja es diu, respecte a la Mola, que dalt de l'altiplà «*hay una hermosa llanura recién poblada de caseríos*». El mateix bisbe ja va crear a Formentera les tres parròquies actuals. A final d'aquesta centúria hom arribava als 1.200 habitants. Mig segle després, el nombre de formenterers oscil·lava al voltant de 1.500. L'any 1890, fa més d'un segle, hom podia comptar-hi ja uns 2.000 habitants.

## **L'originalitat de la Formentera tradicional**

Diem «tradicional», respecte a nosaltres, a la Formentera fruit de la repoblació moderna que acabem d'assenyalar. És un període que dura des de començament del segle



Fig. 6. *I arriba el turisme..., la novíssima Formentera.* Al peu de la Mola, la urbanització Maryland (dalt) ofereix un marc bucòlic per al descans. Més recentment, la demanda d'un turisme nàutic ha convertit la Savina (baix) en un port bàsicament esportiu i comercial, substituint la tradicional funció d'embarcador de la sal. Fotos: R. Vallès Costa.

XVIII fins a mitjan de la centúria actual. La contraposem a la Formentera d'avui dia, que es configura i es desenvolupa des del sisè decenni del segle XX. Aquesta última és l'única Formentera que han conegut un bon nombre de formenterers actuals, tots aquells que no

ultrapassen els quaranta o quaranta-cinc anys d'edat. L'altra Formentera, la tradicional, és la dels seus pares o avis; sols en resten indicis i records; dins de vint o trenta anys, ja en ple segle XXI, serà pura història.

La Formentera tradicional constituïa, dèiem, una prolongació del camp eivissenc. La repoblació i la colonització fou efectuada per eivissencs, amb formes de propietat i formes d'explotació inicialment idèntiques, amb activitats econòmiques iguals, amb formes de poblament molt semblants, amb cases de pagès aïllades; en definitiva, amb la mateixa mentalitat i les mateixes tècniques. Però hi ha sens dubte una adaptació a les concretes i singulars característiques del medi físic formenterer.

De l'esmentat procés d'acomodació a aquests trets naturals, en part amb matisos nous, en sorgeix l'originalitat de la Formentera tradicional, respecte a la Pitiüsa gran. En realitat apareixen a la nostra illa unes limitacions físiques —de relleu, extensió, clima, aigua— que permeten explicar sens dubte les pulsacions poblacionals que abans hem indicat i les restringides possibilitats respecte a les activitats econòmiques, que depenen estretament, en l'època a la qual ens referim, de les condicions naturals i ambientals. En cap cas no hem d'esperar que la producció agrària o pesquera, fins i tot referint-nos a la pròpiament agrícol, que seria la més destacada, arribi a resultats econòmicament considerables.

La resposta a aquesta producció migrada, en cada branca econòmica, fou un mode de vida mixt i complex, amb un aprofitament curiós de les diverses possibilitats, d'acord amb els diferents objectius perseguits: la terra, la pedra, el marès, l'aigua, el matoll, el bosc i la mar, amb la pesca i la sal. Ja a Eivissa es mostra tot aquest quadre d'aprofitaments diversos, sense perdre'n cap possibilitat, fets amb cura i enginy. Però en el món rural formenterer hom arriba a una diversitat i minuciositat realment incomparables. Sovint amb resultats ben variats i minsos, però que permeten viure i subsistir.

La majoria dels formenterers tradicionals eren indubtablement pagesos, que conreaven unes terres, cercant una producció agrícol, i que posseïen un reduït grup d'ovelles i uns quants exemplars d'altre bestiar. Però al mateix temps podien ser a més, segons les fases de l'any, un saliner, un carboner o un pescador. Aquesta última activitat els unia a la mar, que, d'aquesta manera, no els era pas aliena.

Amb una producció que en bona part era simplement de subsistència i poc més, sovint al formenterer li mancava el diner fresc, els sous. La solució era una emigració temporal, d'uns quants anys de durada, que sabem que existia ja a final del segle passat i que es mantingué en els quatre primers decennis de l'actual centúria. Podia fer-se cap a terres properes, com la banda oriental de la Península, o llunyanes, vers l'Havana o Buenos Aires, posem per cas. Sovint el formenterer buscava tasques marineres i s'enrolava en un vaixell o restava en un port destacat o a prop.

Durant tot aquest període la dependència de Formentera respecte a Eivissa era molt acusada. Els excedents de producció anaven a parar, en efecte, a l'illa veïna i el port de la Vila eivissenca centrava per complet els possibles vincles socials i comercials i totes les possibles relacions amb la Península. En conjunt, però, el moviment d'homes i mercaderies era ben escàs i sovint resultaven suficients una o dues connexions diàries, en ambdós sentits.

La Guerra Civil espanyola i la segona Guerra Mundial trenquen i acaben en gran part amb totes aquestes relacions. L'economia formenterera es reduí encara més a unes produccions de gairebé pura subsistència per a una part considerable dels habitants de la nostra illa. A les meves llibretes de camp dels anys 1947-48, hi consten desigs ben clars: preguntats els formenterers joves per llur possible futur, responien que esperaven tornar a reprendre, com a única solució clara per a aquell moment, l'emigració temporal que ja

havien efectuat, un parell o tres de decennis abans, llurs propis pares. Però poc després, cap als primers anys dels 50, s'iniciava, un xic tímidament encara, una nova i completament inesperada activitat econòmica.

## **La gran obertura recent: la «novíssima» Formentera**

En efecte, el corrent turístic començarà a la nostra illa poc després, a principi del sisè decenni del segle, ara fa no gaire més de quaranta anys. En el nostre treball sobre les terres i la gent formentereres, publicat l'any 1950, amb recerques de camp efectuades, com hem dit, durant 1947-48, la paraula «turisme» no hi apareix ni una sola vegada. Sols hi havia alguns fets esporàdics aïllats que no sabíem pas quin valor podien tenir, cara al futur.

En pocs anys, l'illa passarà de l'època que hem anomenat tradicional —amb formes econòmiques encara més simples i autàrquiques que durant els decennis tercer i quart del segle, amb l'emigració temporera tancada— a una obertura al món exterior que arribarà a ser molt àmplia. Tot aquest canvi social i econòmic, inesperat feia uns pocs anys i que en poc temps adquireix un notable desenvolupament, es realitza, és clar, segons el turisme. Encara que apareixen diverses formes de corrents turístics, aviat es configura com un fet clarament estacional, amb un notable màxim estiuenc, especialment els mesos de juliol i agost.

L'oferta laboral turística motiva un canvi radical d'activitats i un canvi complet de sentit en els moviments migratoris. El mode de vida tradicional és abandonat per gran part de la gent jove formenterera, la nascuda en els decennis cinquè i sisè. Al mateix temps Formentera deixa de ser un focus emigratori i es converteix en un centre d'immigració. Els trets fonamentals del paisatge d'origen humà es modifiquen notablement i ràpidament, amb un procés d'abandó de nombrosos sectors a l'àrea agrícola, amb l'aparició i el creixement de nuclis de població i nombroses cases aïllades, amb la construcció d'infraestructures diverses, tot entorn del turisme, i de residències i allotjaments temporers.

L'inici del fenomen encara resulta a Formentera més inesperat i sorprenent si tenim en compte que, abans de la Guerra Civil, a la nostra illa no existien pràcticament antecedents d'aquest fet, a diferència del que succeïa a Eivissa. Vist des d'ara, ja a final de segle, resulta també sorprenent la importància quantitativa i econòmica que el turisme arriba a representar a Formentera, a partir del vuitè decenni. L'illa es configura com un sector turístic certament ben original i ben definit.

## **L'originalitat de la Formentera actual**

No és pas el nostre objectiu, en la present ocasió, mostrar les característiques i l'evolució de cada etapa assenyalada. Tampoc no ho farem respecte a aquesta, és clar, malgrat que, com és lògic, en tenim força informació. En aquest treball ens cenyim a mostrar, tan sols, uns contrapunts i uns ritmes geogràfics. Però sí que voldríem indicar breument certs trets característics dels darrers decennis, que a més continuen evidenciant —i ens correspon subratllar-ho com a geògrafs— unes clares relacions amb les condicions flsiogràfiques i ambientals.

Per a alguns turistes, curiosament, potser per a molts, d'una forma o altra, Formentera continua essent —com ho ha estat tradicionalment, fins i tot per als eivissencs— una petita illa allunyada, a l'extrem de les Balears, potser més exactament un cap de món. La situació i la posició determinen sens dubte aquesta característica percepció.



És la sensació que podem tenir nosaltres mateixos quan mirem des de l'altiplà de la Mola, cap a l'est, o encara més, vers el sud, des del cap de Barbaria, quedant a l'esquena la soledat rocosa dels gresos i les calcàries: sols el rocam gris, esclatant amb la llum, sols la mar. En altres indrets de l'illa, malgrat la gent i les cases i el turisme, encara hom pot trobar paratges i detalls naturals i humans que us donen la impressió de descoberta pròpia. Recórrer Formentera us pot donar sempre la sensació, com succeeix en altres caps de món, d'un cert punt d'aventura i troballa personal, tot esperant, en qualsevol moment, una petita o gran sorpresa.

L'estrany paper del contrast en distàncies escasses està també present. Ara, a la Formentera actual, podeu passar d'un món dinàmic i tecnificat —amb instal·lacions, usos d'energies i serveis moderns— a les restes d'un món tradicional, proper a la natura, lent i senzill, i amb fragments de paisatge atemporal i immòbil: una figuera solitària, en l'angle d'una tanca, o un petit llaut, en una raconada d'un caló.

Al costat mateix del possible silenci i de la possible solitud, podreu topiar amb els cridaners nuclis de població recents, el moviment dels hotels, les bullicioses platges curulles i encara acollidores. Ja des del vuitè decenni, podeu trobar, en els tres curts carrers de Sant Francesc, sis o set agències de bancs o caixes d'estalvi, mostra del dinamisme dels homes i del diner, fet que fa tan sols una quarantena d'anys era completament insospitable.

Sembla convenient mantenir i cuidar aquesta possible percepció i aquesta busca complaença de les terres formenteres. No podem pas oblidar que el turisme és un corrent humà que es mou a partir d'unes percepcions recordades que hom té, d'unes possibilitats i condicions que hom espera i d'unes definitives decisions que hom pren, a partir precisament de les esmentades premisses.

D'aquesta manera, dins del turisme pitius, Formentera hi fa un paper original. Els densos i decisius lligams amb Eivissa s'han organitzat al voltant dels transports marítics i aeris que aquella illa concentra (port, aeroport) i de l'eix de múltiples i variades relacions marítimes diàries, des del port eivissenc al port de la Savina. Així Formentera s'assegura la recepció del passatge i de les mercaderies i els productes que els nombrosos i diversos serveis turístics demanen. També manté una relació directa amb la Península, a partir de Dénia.

Cal repetir-ho: original i curiosa Formentera actual, tan radicalment diferent de la tradicional, que ha arribat gairebé fins als nostres dies! D'una illa poruga i tancada que, en tot cas, expel·lia població, hem passat a una illa acollidora i oberta, que precisament viu, en gran part i fonamentalment, dels corrents humans que està rebent, alguns de molt llunyans. Ben diferent també, malgrat unes característiques fisiogràfiques, socials i econòmiques semblants a les altres terres properes, a les altres illes Balears, a la mateixa Eivissa.

Un exemple més de la manera com els homes —els de dins i els de fora— són capaços de canviar, en certs sentits, el destí i el rumb dels territoris. Però aquests continuen sempre fent presents i vàlides llurs característiques pròpies, al mateix temps que resten ben paleses la capacitat d'adaptació i la continuïtat de l'esforç que, davant de noves circumstàncies, llurs habitants poden mostrar.

**En col·laboració**



**Bibliografía para el  
estudio geográfico  
de unas islas  
mediterráneas: Las  
Pityusas (Eivissa i  
Formentera)**

Joan Vilà i Valentí i  
Rosa Vallès Costa

*Territoris* (2000), 3:  
241-276

# Bibliografía para el estudio geográfico de unas islas Mediterráneas: Las Pityusas (Eivissa y Formentera)

VILÀ VALENTÍ, JOAN and VALLÈS COSTA, ROSA\* (1979): *Bibliografía para el estudio geográfico de unas islas Mediterráneas: Las Pityusas (Ibiza y Formentera)*. In "Revista de Geografía". Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona. Barcelona. XII - XIII, Gener- Desembre 1978-1979, 107 - 130. La "Revista de Geografia" del Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona començà a publicar-se en 1967, essent el seu Director Joan Vilà Valentí. En el moment de publicar-se aquest article continuava en la seva direcció el Dr. Vilà Valentí, i n'eren secretaris Maria de Bolós Capdevila i Horacio Capel; el consell de redacció estava format per Luis M. Albetosa, Bartomeu Barceló, Carles Carreras, Lluís Casassas, Josep Gaya, Salvador Llobet, Enric Lluch, Mercedes Tatjer i Tomàs Vidal.

## SUMARI

### Presentación

- I. Fuentes bibliográficas y publicaciones periódicas locales
- II. Obras de enmarque geográfico
- III. Mapas
- IV. Relieve, estudios geológicos y geomorfológicos
- V. Clima
- VI. Estudios botánicos y biogeográficos
- VII. Historia y geografía histórica, viajes, guías
- VIII. Población, estudios de antropología social y cultural, poblamiento
- IX. Actividades económicas
- X. Estudios locales, regionales y acerca de la ciudad de Ibiza

\* \* \*

Las Pityusas, es decir, las islas de Ibiza (en catalán Eivissa) y Formentera, constituyen un excelente ejemplo de tierras insulares mediterráneas. Este hecho es cierto tanto por sus características físicas y biogeográficas como por su evolución histórica;

\* La profesora R. VALLÈS COSTA ha sido catedrática del Instituto de Enseñanza Media «Pau Vila», de Sabadell, y en la actualidad lo es del Instituto de Bachillerato «Santa Maria d'Eivissa», de Ibiza. Es también colaboradora del Departamento de Geografía de la Universidad de Barcelona.

asimismo lo es por sus actuales rasgos sociales, económicos y paisajísticos. Algún autor las ha definido, con razón, como la quintaesencia del Mediterráneo. Su reciente evolución en función del turismo ha convertido a las Pityusas en un exponente extremo de este fenómeno, que por cierto es una característica de las tierras periféricas a nuestro mar y ha afectado también claramente a distintos sectores mediterráneos.

Ha parecido interesante, por todo ello, presentar en forma debidamente ordenada una referencia de los trabajos existentes acerca de los distintos aspectos geográficos de Ibiza y Formentera. Aparte de la gran recopilación del archiduque Luis Salvador en el pasado siglo (véase cita VII 21) y alguna guía o descripción interesante a principios de la centuria actual (un buen ejemplo es la VII 25) no aparecen estudios que representen un análisis geográfico -y en todo caso lo son concretamente de Geografía física o Biogeografía, como las obras de las citas VI 3 a VI 11- hasta el segundo y tercer decenios del siglo. Quedan aparte numerosos estudios de Geología (véase apartado IV; un trabajo fundamental es el IV 6) y de Arqueología, por la singular importancia de Ibiza en la época púnica (apartado VIII). Véase un interesante análisis etnológico y lingüístico en VIII 14.

Desde mediados de siglo aparecen varios trabajos de Geografía humana (entre los que citamos el IX 34) y de Geografía regional (XI 1). En los últimos quinquenios, se publica un estudio decisivo de Geología y Geomorfología (IV 24) y varios análisis o referencias interesantes en obras de conjunto sobre las Baleares (véase, por ejemplo, II 5 y II 9) o en publicaciones monográficas (como es el caso de las citas VIII 1 y IX 4). En la actualidad - y fuera ya de lo que vamos a señalar en la presente relación - parece que el interés por las Pityusas, desde un punto de vista geográfico, se ha acrecentado: existen, que sepamos, más de media docena de trabajos de investigación en preparación, siendo dos de ellos tesis doctorales (Departamento de Geografía de la Universidad de Barcelona; Departamento de Geografía de Palma de Mallorca).

Esperamos que esta bibliografía pueda servir no sólo para orientar en la profundización de ciertos aspectos o en el análisis de conjunto de Ibiza y Formentera, sino también para poder establecer comparaciones con otras islas mediterráneas. Se inició su preparación hace casi diez años, cuando uno de los autores del presente trabajo redactó, en abril de 1969, una relación bibliográfica de las Pityusas, con motivo de la excursión realizada por un grupo de socios de la «Società Geografica Italiana» de Roma, bajo la dirección de los profesores Carlo della Valle y Silvano Celli\*. Más tarde, en 1976, fue completada por el propio autor y luego ampliada y puesta al día -hasta mediados del presente año- por la profesora Rosa Vallès. Los autores no han querido realizar una tarea exhaustiva, sino señalar los títulos que les parecen más interesantes y significativos en todos los aspectos indicados; en algunos de ellos, los más estrictamente geográficos, se ha procurado citar todas las obras que representasen una cierta aportación, aunque sólo fuese de detalle.

Dentro de cada apartado, hemos ordenado generalmente las citas bibliográficas de acuerdo con su año de publicación, aparte de que en ocasiones destacamos en primer lugar alguna obra fundamental. Hemos sido más prolijos con las publicaciones realizadas en los últimos quinquenios, en particular cuando las anteriores ofrecen poco interés geográfico.

\*\* J. VILÀ VALENTÍ, *Bibliografía geográfica de Ibiza y Formentera*, inédita; fue entregada a los participantes de la excursión. Véase: M. A. BELASIO, *L'escursione della Società Geografica Italiana nelle isole Baleari* (24 aprile - 1 maggio 1969), «Bollettino della Società Geografica Italiana», serie IX, vol. X (Roma, 1969), pp. 421-451.

Frecuentemente hacemos algún breve comentario para orientar al lector sobre el significado, contenido o amplitud de determinados trabajos.

De un buen número de obras, que juzgamos de consulta poco fácil o de un especial interés para el lector conocer con seguridad su localización, hemos señalado las bibliotecas donde pueden encontrarse, al mismo tiempo que agradecemos todas las facilidades dadas por los organismos y bibliotecarios correspondientes; nos complace citar especialmente a Virginia Juan Ferragut, de la C.P.V.E. Las siglas utilizadas son las siguientes:

- B.C.: Biblioteca de Catalunya. Barcelona.  
C.O.C.I.N.: Archivo de la «Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca». Palma de Mallorca y Delegación de Eivissa.  
C.P.V.E.: Biblioteca de la «Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis» (Caja de Pensiones para la Vejez y de Ahorros). Ibiza.  
D.G.C.: Departamento de Geografía de la Institución «Milà y Fontanals» del Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Barcelona.  
D.G.U.: Departamento de Geografía de la Universidad de Barcelona (Facultad de Geografía e Historia). Barcelona.  
D. Gm.: Departamento de Geomorfología y Tectónica de la Universidad de Barcelona (Facultad de Ciencias Geológicas)  
I.B.: Instituto Botánico. Barcelona.  
I.E.E. Biblioteca del «Institut d'Estudis Eivissencs» (Instituto de Estudios Ibicencos). Ibiza.  
M.A.: Biblioteca del «Museo Arqueológico». Ibiza.

De algunas publicaciones señalamos su existencia en la biblioteca privada de uno de los autores de la presente bibliografía (J.V.V.), facilitando con ello la posibilidad de su localización y consulta por parte de los investigadores que lo deseen.

Quisiéramos agradecer asimismo varias ayudas personales, especialmente de varios miembros del «Institut d'Estudis Eivissencs», del profesor Cristòfol Guerau de Arellano (en particular por su colaboración en cuanto al apartado VI) y de Jordi Fernández, director del Museu Arqueològic d'Eivissa (apartado VII).

Hemos dividido esta relación bibliográfica en diez apartados, a saber:

- I. Fuentes bibliográficas y publicaciones periódicas locales.
- II. Obras de enmarque geográfico.
- III. Mapas.
- IV. Relieve, estudios geológicos y geomorfológicos.
- V. Clima.
- VI. Estudios botánicos y biogeográficos.
- VII. Historia y Geografía histórica, viajes, guías.
- VIII. Población, estudios de Antropología social y cultural, poblamiento.
- IX. Actividades económicas.
- X. Estudios locales, regionales y acerca de la ciudad de Ibiza.

Los autores agradecerán cualquier observación que pueda subsanar errores o deficiencias y quedan asimismo a disposición de los investigadores o estudiosos interesados para facilitar cualquier ampliación o información ulterior (J.V.V., Departamento de Geografía, Universidad de Barcelona, Ciudad Universitaria; Barcelona-

08028. - R. V., Instituto de Bachillerato «Santa Maria d'Eivissa» (Santa María de Ibiza), Avenida Ignacio Wallis, 33; Ibiza, Baleares).

### **I. Fuentes bibliográficas y publicaciones periódicas locales**

Disponemos de tres trabajos bibliográficos realizados por autores ibicencos, que ofrecen un especial interés para el conocimiento de obras y autores del siglo XIX y primera mitad del XX. Son los siguientes, por orden cronológico de aparición:

CLAPÉS JUAN, J.: *Biblioteca ebusitana. Noticias biográficas de ibicencos notables y bibliográficas de las obras que tratan de Ibiza*. Palma de Mallorca, Tip. Colomar, 1902. C.P.V.E.

GUERAU DE ARELLANO, M. D.: *Biobibliografía de autores ibicencos, "Biblioteconomía"* (Boletín de la Escuela de Bibliotecarias de Barcelona), VIII, 31 y 32 (Barcelona, 1951), páginas 180-204. C.P.V.E.; J.V.V. Estudio amplio, sin ser completamente exhaustivo, de indudable interés local, biográfico y bibliográfico.

LLABRÉS, J.: *Algunas noticias bibliográficas sobre Ibiza y Formentera*, Palma de Mallorca, Imp. Guasp, 1953, C.P.V.E.

Asimismo existe una historia de los medios de comunicación escritos, realizada por un periodista nacido en la isla:

ROSELLÓ TUR, B.: *Historia de la imprenta y del periódico en Ibiza*, Barcelona, La Defensa, 1935.

A continuación indicaremos primero las publicaciones locales, seguidas de las baleáricas y otras de interés para el estudio local. Se ha hecho de ellas una selección de los artículos que puedan tener algún interés para la presente bibliografía, alcanzando, en las publicaciones locales en curso, hasta marzo de 1978.

El único diario de la isla en la actualidad es el "Diario de Ibiza", publicado sin interrupción desde 1893. C.P.V.E. (aunque faltan algunas series).

De principios de siglo es la publicación mensual, dirigida por J. CLAPÉS, "Los Archivos de Ibiza. Revista histórica", publicada sucesivamente en Ibiza (Imp. Tur, 1902), Almería (Imp. La Provincia, 1903), Mahón (Imp. B. Fábregues, 1904) y Ciudadela (Imp. S. Fábregues, 1904). C.P.V.E.

Han aparecido algunos trabajos de interés geográfico en las revistas "Ibiza" (1ª época, Sociedad Cultural y Artística Ebusus, 1944-1950; 2ª época, Instituto de Estudios Ibicencos, 1953-1960) y "Eivissa" (3ª época, Institut d'Estudis Eivissencs, desde 1972), ambas publicadas en la ciudad de Eivissa. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J. V.V.

Un pequeño folleto de orientación local es el dirigido por J. CASTELLÓ, "El Pitiuso. Almanaque para Ibiza y Formentera", de publicación anual, ininterrumpida desde 1945 (Palma de Mallorca, Imp. Ferrer, 1945-1954; Imp. Alfa, desde 1955). C.P.V.E., J.V.V.

Recientemente apareció el semanario "UC. Setmanari d'informació general" (Ibiza, Publicaciones Pitiusas, S. A., desde agosto de 1977), con notas, artículos y entrevistas que tratan de recoger la problemática social actual en las islas y escritos indistintamente en catalán o en castellano; dejó de publicarse en marzo de 1978. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Ofrecen gran interés geográfico y económico varios artículos que han visto la luz en el “Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca” (citaremos de ahora en adelante “Bol. COCIN”). Reflejan especialmente la situación en las islas en el cuatrienio 1960-1963, en una fase de cambio social, económico y paisajístico. Pueden encontrarse, entre otros, estudios acerca de la población, agricultura, pesca, salinas, minería, comunicaciones y turismo. Dedicados íntegramente a Ibiza y Formentera, aparecieron los siguientes números:

“Bol. COCIN” año LXIII (Palma de Mallorca,1961): n.º 630 (enero-marzo) y n.º 631 (abril-junio); año LXIV (1962), n.º 634 (enero-marzo); año LXV (1963), n.º 639 (abril-junio); año LXVI (1964), n.º 644-645 (julio-septiembre y octubre-diciembre); año LXXIV (1972), n.º 676-677 (julio-septiembre y octubre-diciembre). C.O.C.I.N., J.V.V.

Otras revistas, de carácter no especializado, han dedicado a Eivissa y Formentera varios reportajes e incluso buena parte de un número. Conviene destacar el de diciembre de 1967 (año IX, n.º 12) de la publicación catalana “Serra d’Or” que, bajo el título *Eivissa en un món nou*, presenta algunos trabajos breves, pero que ofrecen una clara visión de las islas. B.C., J.V.V.

## II. Obras de enmarque geográfico

Para enmarcar las Pityusas dentro del Mediterráneo occidental, las tierras ibéricas o los Países catalanes, véase:

1.

LAUTENSACH, H.: *Die iberische Halbinsel*, Munich, Kayser, 1964 (trad. castellana: *Geografía de España y Portugal*, Barcelona, Vicens Vives, 1967). D.G.U. y J.V.V. (ambas obras).

2.

VILÀ VALENTÍ, J.: *La Peninsule ibérique*, París, Presses Universitaires de France, 1968 (trad. castellana: *La Península Ibérica*, Barcelona, Ariel, 1968; reimpresión con un apéndice estadístico, 1978), D.G.C., D.G.U., J.V.V. (ambas obras).

3.

DEFFONTAINES, P.: *La Méditerranée catalane*, París, Presses Universitaires de France, Col. Que sais-je?, n.º 1.609, 1975 (trad. catalana: *Geografia dels Països Catalans*, Barcelona, Ariel-Societat Catalana de Geografia, 1978). J.V.V. (ambas obras).

Como estudios de conjunto de las Baleares:

4

PIFERRER, P., Y QUADRADO, J.M.: *Las islas Baleares*, Palma, 1888; 1ª reedición completa: Palma de Mallorca, Imp. Mossén Alcover, 1969. M.A., J.V.V.

5.

DEFFONTAINES, P.: *Islas Baleares*, en “Geografía de España y Portugal”, Barcelona, Montaner y Simón, tomo IV, vol. III, 1967, pp. 173-227. D.G.C., D.G.U., J.V.V.

6.

BARCELÓ, B.: *Islas Baleares*, en “Geografía regional de España”, Barcelona, Ariel, 1968, pp. 302-331. D.G.C., D.G.U., J.V.V.

7.

BARCELÓ, B.: *Las islas Baleares*, en “Conocer España. Geografía y Guía Salvat”, II, Barcelona, Salvat, 1973, pp. 130-300. J.V.V.

8.

ROSSELLÓ-SANTAMARÍA-MOLL-SEBASTIÁN: *Baleares*, Madrid-Barcelona, Fundación Juan March-Noguer, 1974, Col. “Tierras de España”. C.P.V.E.

9.

ROSSELLÓ VERGER, V. M.: *Les Illes Balears. Resum geogràfic*, Barcelona, Barcino, 1977, “Col.lecció popular Barcino”. D.G.C., D.G.U., J.V.V.

### III. Mapas

Señalaremos en primer lugar los mapas contemporáneos, de carácter topográfico:

1.

COELLO, F.: *Atlas del Diccionario Geográfico. Islas Baleares*, Madrid, 1851. Entre otros mapas de las Baleares, presenta uno de las islas de Ibiza y Formentera (escala 1:200.000) y un plano de la ciudad de Ibiza (escala 1:20.000). Va acompañado de noticias geográficas, estadísticas e históricas, redactadas por P. MADDOZ. B.C., J.V.V.

2.

SERVICIO GEOGRÁFICO DEL EJÉRCITO: Ha publicado los mapas topográficos de Ibiza y Formentera a escala 1.200.000 (1 hoja), 1:100.000 (mapa de mando, 2 hojas, 1949), 1:50.000 (4 hojas de Ibiza, 2 hojas de Formentera, polícromas) y 1:25.000 (10 hojas de Ibiza, 1961-1962; 2 hojas de Formentera, policromas; son las de mejor realización entre los mapas topográficos existentes). D. Gm., J.V.V.

3.

INSTITUTO GEOGRÁFICO Y CATASTRAL: Ha publicado los mapas topográficos de Ibiza y Formentera a escala 1:50.000 (4 hojas de Ibiza, 2 hojas de Formentera, monocromas). D. Gm., J.V.V.

En los últimos decenios aparecen una serie de mapas dedicados al turismo, entre los cuales nos parece interesante destacar dos:

4.

*Mapa de las Islas Pitiusas y Plano de Ibiza, Ibiza*, Imp. Verdera, 1934. Hay ediciones posteriores, actualizando en parte el plano de la ciudad. C.P.V.E.

5.

TORRES, V.: *Mapa-guía de Ibiza y Formentera*, Barcelona, EMSA, 1964. C.P.V.E.

Entre los mapas temáticos existen algunos geológicos de gran interés:

6.

Mapa geológico que acompañaba la tesis de SPIKER y HAANSTRA (vid. infra, cita IV 8), 1 hoja, Ibiza, escala 1:50.000, J.V.V.

7.

INSTITUTO GEOLÓGICO Y MINERO DE ESPAÑA: Ha publicado el mapa geológico de las islas a escala 1:50.000 (4 hojas de Ibiza, 1969-1970; 2 hojas de Formentera, 1969-1970). D. Gm., I.E.E., J.V.V.



8.

Existe un bosquejo de mapa de suelos de las Baleares, realizado por H. KLINGE y A. MELLA (vid. infra, cita VI 1). D. Gm.

Pueden tener interés las noticias bibliográficas sobre cartografía recogidas en los dos artículos que a continuación citamos:

9.

LLABRÉS, J.: *Mapas, planos y otros manuscritos referentes a Ibiza y Formentera, existentes en Madrid, Barcelona y Cádiz*, "Ibiza", 1ª época, II (1945), nº 15, pp. 232-233. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

10.

LLABRÉS, J.: *Las cartas hidrográficas de Ibiza y Formentera*, "Ibiza", 1ª época, VII (1949-1950), n. 29, pp. 490-492. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

#### IV. Relieve, estudios geológicos y geomorfológicos

Del pasado siglo contamos con unos trabajos interesantes:

1.

THOS CODINA: *Notas acerca de la constitución geológica de las islas de Ibiza y Formentera*, "Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España", III (Madrid, 1876), pp. 363-367. D. Gm.

2.

VIDAL, L. M., Y MOLINA, E.: *Reseña física y geológica de las islas de Ibiza y Formentera*, "Boletín de la Comisión del Mapa Geológico de España", VII (Madrid, 1880), páginas 67-113. Se acompaña de un bosquejo geológico a escala 1:400.000. D. Gm. Utiliza la obra anterior y en ella se resuelven ya los principales aspectos estratigráficos y petrográficos.

Varias notas y trabajos breves de PIERRE FALLOT contienen una elaboración y síntesis de los conocimientos geológicos alcanzados hasta el momento y una interpretación tectónica:

3.

FALLOT, P.: *Sur la géologie de l'île d'Ibiza*, "Comptes rendus de l'Académie de Sciences", CLXIV (París, 1917), p. 103.

4.

FALLOT, P.: *Sur la tectonique de l'île d'Ibiza*, "Comptes rendus de l'Académie de Sciences", CLXIV (París, 1917), p. 186.

5.

FALLOT, P., y TERMIER, H.: *Sur l'extension verticale du faciès marneux a Céphalopodes pyriteux dans l'île d'Ibiza*, "Comptes rendus de l'Académie de Sciences", CLXXIII (París, 1921), pp. 91-95.

6.

FALLOT, P.: *Esquisse morphologique des îles Baléars*, "Revue de géographie alpine", XI (Grenoble, 1923), pp. 421-448. D. Gm.

Sobre un aspecto de mineralogía:

7.

MAR CET I RIBA, J.: *Les Lleis de Mada dels feldespatos de varies roques de Camarona, Bagur, Ferragut i Eivissa, determinadas pels mètodes universals de Federow*, “Butlletí de la Institució Catalana d’Història Natural», XXIII (Barcelona, 1923), pp. 166-187, 9 figs., 6 láms.

La obra geológica fundamental está representada por el trabajo de dos geólogos holandeses, con numerosos cortes geológicos, series estratigráficas y un mapa:

8.

SPIKER, N., y HAANSTRA, U.: *Geologie von Ibiza (Balearen)*, en “Géologie de la Méditerranée occidentale”, t. III, parte V, 3 (Barcelona, 1935), pp. 1-89, 9 láms. y un mapa geológico a escala 1:50.000. D. Gm., J.V.V.

Existen pocos trabajos que se refieran concretamente a Geomorfología. Para la morfología litoral y su evolución durante el Cuaternario deben tenerse en cuenta los estudios aparecidos sobre Mallorca, desde el sexto decenio de este siglo. Asimismo destacaremos dos trabajos que analizan varios aspectos de morfología cárstica (n, 10 y 11):

9.

COLOM, G.: *Los sedimentos burdigalienses de las Baleares (Ibiza-Mallorca)*, “Estudios Geológicos”, n.º 3 (Madrid, 1946), pp. 21-112. D. Gm.

10.

THOMAS, J. M., y MONTURIOL, J.: *Resultados de una campaña geoespeleológica en la isla de Ibiza (Balears)*, “Speleon”, IV (Oviedo, 1953), pp. 219-256 y 9 figs. D. Gm., J.V.V.

11.

VILÀ VALENTÍ, J.: *El polje de Corona (Ibiza)*, “Speleon”, XII (Oviedo, 1961), páginas 55-66. D. Gm., J.V.V. Constituye uno de los primeros estudios propiamente geomorfológicos; véase también X 13.

12.

SOLÉ, L.: *Algunes precisions sobre les oscil.lacions climàtiques quaternàries a les costes catalanes i balears*, “Miscel.lània Fontserè”, Barcelona, 1961, pp. 399-427. D. Gm., J.V.V.

13.

RANGHEARD, Y.: *Sur des gisements fossilifères de l’Oxfordien supérieur du Sud de l’île d’Ibiza (Baléares)*, “C.R. somm. Soc. Géol. Fr.”, París, 1962, pp. 43-44 (trad. castellana: *Los yacimientos fosilíferos del Oxfordiense superior del Sur de la isla de Ibiza (Balears)*, “Not. y Com. Inst. Geol. y Min. Esp.”, 68 (Madrid, 1962), pp. 217-220. D. Gm.

14.

RANGHEARD, Y.: *Sur le jurassique supérieur de l’extrémité sud d’Ibiza (Baléares)*, “Ann. Scient. Univ. de Besançon”, 2.<sup>a</sup> serie, Geol., 19 (Besançon, 1964), pp. 45-51 + 1 corte + 1 lám. D. Gm.

15.

ESCANDELL, B., y COLOM, G.: *Notas estratigráficas y paleontológicas sobre los depósitos flandrienses del Puerto de San Antonio (Ibiza)*, “Not. y Com. Inst. Geol. y Min. Esp.”, 75 (Madrid, 1964), pp. 95-118, + 3 figs. + 3 láms. D. Gm.

16.  
RANGHEARD, Y., y COLOM, G.: *Microfaunas del Cretácico de Ibiza (Baleares)*, "Bol. Inst. Geol. y Min. Esp.", LXXVI (Madrid, 1965), pp. 279-306 + 4 figs. + 4 cuad. + 6 láms. D. Gm.
17.  
RANGHEARD, Y., y SIGAL, J.: *Données nouvelles sur la stratigraphie du Crétacé inférieur dans la moitié sud de l'île d'Ibiza (Baléares)*, "C. R. Ac. Sc.", 260 (París, 1965), pp. 4005-4007. D. Gm.
18.  
RANGHEARD, Y., Y SIGAL, J.: *Données nouvelles sur la stratigraphie du Crétacé supérieur d'Ibiza (Baléares)*, "C. R. Ac. Sc.", 260 (París, 1965), pp. 6154-6157. D. Gm.
19.  
RANGHEARD, Y., y COLOM, G.: *Sobre la edad de las calizas «urgonianas» de Ibiza (Baleares) comprendidas entre el Titónico y el Valangiense*, "Not. y Com. Inst. Geol. y Min. Esp.", 77 (Madrid, 1965), pp. 165-174 + 3 figs. + 3 láms. D. Gm.
20.  
COLOM, G.: *Les tourbières flandriennes de San Antonio Abad (Ibiza), leur faune, climat et evolution*, "Rapport Procès-Verbaux Reunion CIESMM", 18 (París, 1965), pp. 499-502. D. Gm.
21.  
COLOM, G., y RANGHEARD, Y.: *Les couches à protoglobigérines de l'Oxfordien supérieur de l'île d'Ibiza et leurs équivalents à Majorque et dans le domaine subbétique*, "Revue de Micropaléontologie", 9 (París, 1966), pp. 29-36 + 2 figs. + 2 láms. D. Gm.
22.  
COLOM, G., y RANGHEARD, Y.: *Microfaunas des calcaires du Muschelkalk d'Ibiza (Baléares)*, "Ann. Scient. Univ. Besançon", 3ª serie, Geol., 2 (Besançon, 1966), pp. 33-35 + 2 figs. (trad. castellana: *Microfaunas de las calizas del Muschelkalk de Ibiza (Baleares)*, "Not. y Com. Inst. Geol. y Min. Esp.", 94 (Madrid, 1967), pp. 7-24. D. Gm.
23.  
BEAUSEIGNEUR, C., y RANGHEARD, Y.: *Contribution à l'étude des roches éruptives de l'île d'Ibiza (Baléares)*, "Bulletin Société Géologique de France", IX (1967), pp. 221-224. D. Gm.
24.  
BEAUSEIGNEUR, C., y RANGHEARD, Y.: *Nouvelles observations sur les roches éruptives de l'île d'Ibiza (Baléares)*, "Ann. Scient. Univ. Besançon", 3ª serie, 5 (Besançon, 1968), pp. 9-12 + 1 tabla. D. Gm.
25.  
BREBION, Ph.; CHEVALIER, J. P. y COLOM, G.: *Sur le Tortonien de Formentera et d'Ibiza (Baléares, Espagne)*, "C. R. Somm. Soc. Géol. Fr." (París, 1968), pp. 153-155. D. Gm.
26.  
MAGNE, J., y RANGHEARD, Y.: *Sur des microfaunas de l'Aptien et de l'Albien de l'île d'Ibiza (Baléares)*, "Ann. Scient. Univ. Besançon", Geol. 3ª serie (Besançon, 1969), pp. 33-38 + 1 tabla + 5 figs. D. Gm.
27.  
RANGHEARD, Y.: *Étude géologique des îles d'Ibiza et de Formentera (Baléares)*. Tesis doctoral, Besançon, Universidad de Besançon, 1969. Gm. Es el más reciente estudio

geológico de las islas, en su conjunto; constituye la tesis doctoral del autor, utilizada por el Instituto Geológico y Mínero para la realización de los mapas geológicos (v. III 7); en ella se presta gran atención a los materiales cuaternarios.

28.

DUPLAIX, S., y RANGHEARD, Y.: *Étude des minéraux lourds des marnes triasiques, jurasiques, crétacées et miocènes d'Ibiza (Baléares)*, "Ann. Scient. Univ. Besançon", 3ª serie, 9 (Besançon, 1970), pp. 3-5 + 1 cuad. D. Gm.

29.

RANGHEARD, Y.: *Principales données stratigraphiques et tectoniques des îles d'Ibiza et de Formentera (Baléares); situation paléogéographique et structurale des ces îles dans les Cordillères bétiques*, "C. R. Ac. Sc.", serie D, 270 (París, 1970), pp. 1227-1230 + 1 fig. D. Gm.

30.

COLOM, G.; MAGNE, J., y RANGHEARD, Y.: *Age des formations miocènes d'Ibiza (Baléares) impliquées dans la tectonique tangentielle*, "C. R. Ac. Sc.", serie D, 270 (París, 1970), pp. 1438-1440. D. Gm.

31.

RANGHEARD, Y.: *Données nouvelles sur la géologie des Cordillères bétiques. III: Tectonique d'Ibiza et de la Sierra de Majorque*, "Ann. Se. Géol. Nord", XC (Lille, 1970), pp. 357-363 + 5 figs. + 1 tabla. D. Gm.

## V. Clima

Hasta un momento muy reciente, los estudios sobre el clima de las Pityusas han sido muy limitados a algunos aspectos concretos, frecuentemente catastróficos; aun así, son escasos. Señalamos algunos de los artículos para el conjunto de las Baleares (véase más citas bibliográficas en V5 y V6):

1.

JANSÀ, J.M.: *Un frente tormentoso notable. El temporal del 24-25 de noviembre de 1942 en las Baleares*, "Revista de Geofísica", V (Madrid, 1946), n. 17, pp. 24-36. D. Gm.

2.

JANSÀ, J.M.: *Lluvias de barro registradas en las Baleares durante la primavera de 1947*, "Revista de Geofísica", VII (Madrid, 1948), n. 26, pp. 182-193. D. Gm.

3.

JANSÀ, J. M.: *Chubascos de primavera en las Baleares*, "Revista de Geofísica", VIII, (Madrid, 1949), n. 32, pp. 475-485. D. Gm.

4.

JANSÀ, J.M.: *Rasgos esenciales del clima agrícola en las Baleares*, "Boletín Agropecuario" (abril-junio de 1958), pp. 43-51.

Aunque publicada años más tarde, la obra que a continuación citamos se preparó en el quinto decenio, siendo presentada como tesis doctoral en la Escuela Técnica Superior de Munich, en 1950, bajo la dirección del profesor Herman Lautensach:

5.

KUNOW, P.: *El clima de Valencia y Baleares*. Valencia. Diputación Provincial-

Instituto Alfonso el Magnánimo y Universidad de Valencia, 1966, 239 páginas y 10 figuras, y en “Cuadernos de Geografía”, 2 (1966). D. Gm., J.V.V.

Actualmente existe una tesis doctoral terminada, dirigida por el doctor Luis M. Albentosa, acerca del clima de las Baleares. Fue presentada en enero de 1978 en el Departamento de Geografía de la Universidad de Barcelona. Recoge los datos y conclusiones del trabajo de Kunow y en ella puede encontrarse toda la bibliografía sobre el tema:

6.

RASO NADAL, José: *El clima de las Baleares*. Tesis doctoral inédita, Barcelona, 1978. D.G.U.

Sobre el clima de Ibiza encontramos noticias muy antiguas, en algún caso de carácter histórico, en:

7.

FAJARNÉS TUR, E.: *Sequía en Ibiza en 1846*, “Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana”, III (Palma, 1889), n. 108, pp. 121-122.

8.

FAJARNÉS TUR, E.: *Inundaciones de las Salinas de Ibiza en el siglo XVII. I, Aguacero en 1679; II, Temporal en 1694*, “Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana”, VI (Palma de Mallorca, 1895), 183, pp. 96-97.

9.

FAJARNÉS TUR, E.: *Inundación de Ibiza en 1850*, “Los Archivos de Ibiza”, II, XV (Almería, 1903), pp. 113-114. C.P.V.E.

10.

CLAPÉS, J.: *Agua y viento*, “Los Archivos de Ibiza”, I (Ibiza, 1902), VIII (noviembre), p. 63; II (Almería, 1903); XV (junio), pp. 117-118; XVII (agosto), pp. 142-144; XVIII (septiembre), pp. 152-153; XIX (octubre), pp. 160-161; XX-XXI (noviembre-diciembre), pp. 178-179. C.P.V.E.

11.

PRAESENT, H.: *Neue klimatische werke von Menorca und Ibiza*, “Meteorolog. Zeitschr.” (Berlín, 1912), p. 28.

Aparecen datos climáticos en los pocos trabajos existentes de carácter regional (véase, por ejemplo, X 1.

## VI. Estudios botánicos y biogeográficos

Sobre el conjunto de las Baleares convendría consultar previamente los varios catálogos florísticos existentes (F. BARCELÓ, H. KNOCHÉ, etc.), una obra de O. de BOLÓS (*Grupos corológicos de la flora balear*, Publicaciones del Instituto de Biología Aplicada», 27, Barcelona, 1958, 49-71) y dos obras de G. COLOM (*Biogeografía de las Baleares*, Palma de Mallorca, Estudio General, Luliano, 1957; *El medio y la vida en las Baleares*, Palma de Mallorca, Gráf. Miramar, 1964). Es muy orientador asimismo el análisis fitosociológico de O. de BOLÓS y R. MOLINIER: *Recherches phytosociologiques dans l'île de Majorca*, «Collectanea Botanica», V (Barcelona, 1958), pp. 699-965. D.G.C., I.B.

Respecto a suelos hay un estudio de conjunto de las Baleares (v. también IX 3):

1.

KLINGE, H., y MELLA, A.: *Los suelos de las islas Baleares*, “Anales de Edafología y Fisiología Vegetal”, XVII, n.º 1 (Madrid, 1959). D. Gm.

Acerca de las Pityusas hay varios estudios botánicos monográficos, tratando algunos de ellos de los endemismos locales:

2.

PAU, C.: *Plantas de Ibiza no mencionadas en la Flora Balear*, “Anales de la Sociedad Española de Historia Natural”, XXVIII, serie II, tomo VIII (Madrid, 1899-1900), páginas 213-216. D. Gm.

2 bis.

PAU, C.: *Relación de plantas ibicenses*, “Anales de la Sociedad Española de Historia Natural”, XXIX, serie II, tomo IX (Madrid, 1900), pp. 62-69. D. Gm.

3.

FONT I QUER, P.: *Exploració botànica d'Eivissa i Formentera*, “Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural”, XVIII (Barcelona, 1918), páginas 101-102. B.C., D. Gm., I.B.

4.

FONT I QUER, P.: *Pteridofitas de las Pitiusas*, “Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural”, XIX (Madrid, 1919), pp. 507-511. B.C., D. Gm.

5.

FONT I QUER, P.: *Tres espècies del gènere Genista de l'illa d'Eivissa*, “Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural”, XX (Barcelona, 1920), páginas 44-52. B.C., D. Gm., I.B.

6.

FONT I QUER, P.: *Tubifloras de las Pitiusas*, “Asociación Española para el Progreso de las Ciencias”, Congreso de Oporto, tomo VI, Ciencias Naturales (Madrid, 1921), páginas 5-24.

7.

FONT I QUER, P.: *Compuestas de las Pitiusas*, “Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural”, XX (Madrid, 1920), pp. 141-159. B.C., D. Gm.

8.

FONT I QUER, P.: *Una Asperula i una Avena noves de les illes Pitiüses*, “Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural”, XX (Barcelona, 1920), pp. 188-190. B.C., D. Gm., I.B.

9.

FONT I QUER, P.: *De Alliiis ebusitanis*, “Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural”, IV, 2ª serie, nº 7 (Barcelona, 1924), pp. 143-146. B.C., D. Gm., I.B.

10.

FONT I QUER, P.: *De flora occidentale adnotationes. 10. Statice ebusitana, sp. nova*, “Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural”, V, 2ª serie, nº 3 (Barcelona, 1925), 100. B.C., D. Gm., I.B.

11.

FONT I QUER, P.: *La flora de las Pitiusas y sus afinidades con la de la Península Ibérica*, “Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona”, XX, 3ª época,

nº 4 (Barcelona, 1927), pp. 109-154; hay separata, sobrinos de López Robert y Cía. B.C. Bib. R. A. Ciencias y Artes

12.

FONT I QUER, P.: *Observacions Botàniques. VII: Sobre una Diplotaxis d'Eivissa*, "Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural", XXXIII, nº 4-5 (Barcelona, 1933), pp. 210-211. B.C., D. Gm., I.B.

13.

FINSCHOW, G., GUERAU DE ARELLANO, C., y KUHBIER, H.: *Contribución al estudio de la flora de las Pitiusas*, "Eivissa", 3ª época, nº 1 (Ibiza, 1972), pp. 24-26. C.P.V.E., I.E.E., M.A.

14.

GUERAU DE ARELLANO, C.: *Aportació inicial al coneixement de les plantes d'Eivissa i Formentera*, Ibiza, Institut d'Estudis Eivissencs, 1974, Premi de la Nit de Sant Joan 1973, con 36 dibujos de plantas, 8 láminas a color y 7 mapas. Obrita muy interesante y didáctica, realizada por estudiantes de 5º curso de Bachillerato del I.N.E.M. «Santa Maria» de Ibiza, dirigidos por su profesor de Ciencias Naturales. C.P.V.E., I.E.E., J.V.V.

15.

FINSCHOW, G.: *De unas excursiones de científicos de Bremen a las Pitiusas: Cytinus hypotcistis pityusensis ssp. nov. y observaciones complementarias a Cytinus ruber (FOUUR.) KOMAROW de la isla de Ibiza, Pitiusas, España*, «Eivissa», 3ª época, nº 5 (Ibiza, 1974), pp. 26-27. C.P.V.E., I.E.E., M.A.

La fauna pitiusa, y en especial los reptiles y las aves, ha sido también objeto de estudio por los especialistas; de entre las numerosas publicaciones seleccionamos:

16.

DELAROCHE, T.: *Observations sur les poissons recueillis dans un voyage aux îles Baléares et Pityuses*, "Annals du Museum d'Histoire Naturelle", XIII (París, 1809), páginas 98-122 y 313-361.

17.

BOSCA, E.: *Exploración herpetológica de la isla de Ibiza*, "Anales de la Sociedad Española de Historia Natural", XII (Madrid, 1882), pp. 241-250. D. Gm.

18.

JORDANS, A.: *Die Vogelfauna Mallorcas mit Berücksichtigung Menorcas und der Pityusen*, Bonn, Diss. Univers., 1914.

19.

JORDANS, A.: *Die Ergebnisse meiner dritten Reise nach den Balearen. Übersicht aller bisher von der Insegruppe der Balearen und Pityusen bekannten Vogelarten*, "Novitates Zool.", Tring., 34 (1928), pp. 262-336.

20.

EISENTRAUT, M.: *Beitrag zur Eidechsen aufnahme der Pityusen und Columbreten*, "Mitteilungen aus dem Zoologischen Museum", XVI, nº 3 (Berlín, 1930), pp. 397-410.

21.

MARGALEF, R.: *Materiales para la hidrobiología de la isla de Ibiza*, "Publicaciones del Instituto de Biología Aplicada", VII (Barcelona, 1951), pp. 5-70. J.V.V. Obra de gran interés.



22.

SACCHI, C. F.: *Contributo alla conoscenza degli popolamenti delle piccole isole mediterranee. II: Cenni biogeografici sulla malacofauna di Iviza, Pitiusae*, “Boll. Zool.”, 21, I (1954); hay separata, 26 páginas.

23.

COMPTE, A.: *Resultados de una expedición zoológica a las islas Pitiusas. I: Vertebrados*, “Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural”, LXIV (Madrid, 1966), pp. 15-46. B.C., D. Gm.

24.

COMPTE, A.: *Resultados de una expedición zoológica a las islas Pitiusas. II: Coleópteros*, “Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural”, LXIV (Madrid, 1966), pp. 1-35. B.C., D. Gm.

25.

HORST MESTER, R.: *Die Vogelwelt der Pityusen*, «Bonn. zool. Beitr.», 22 (1971), páginas 28-89. Biblioteca privada de Cristòfol Guerau de Arellano i Tur, profesor del Instituto Nacional de Bachillerato “Santa María”, Ibiza.

## VII. Historia y Geografía Histórica, viajes, guías

Respecto a la Historia existe una contribución fundamental de I. MACABICH, en la que se recoge todo lo publicado anteriormente, más abundantes datos procedentes de los archivos diocesano y municipal. De la mayoría de estos trabajos han aparecido varias ediciones, recogidas definitivamente en:

1.

MACABICH, I.: *Historia de Ibiza*, Palma de Mallorca, Daedalus, 4 vols., 1966-1967. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Del mismo autor han aparecido numerosas notas históricas en la prensa local, en especial en el «Diario de Ibiza».

De los siglos XVIII y XIX tenemos algunos informes y descripciones de las Pityusas, algunos de los cuales nos sitúan claramente dentro de la mentalidad del Despotismo Ilustrado. La mayoría de estos escritos fueron elaborados por personajes con responsabilidad religiosa o política:

2.

*Reales Ordinaciones de la Isla y Real Fuerza de Iviza...* Con un propleo que es *Resumpta Histórica, Corográfica y Cronológica de las mismas Islas*, Palma de Mallorca, Imp. M. Cerdá y Antych, 1751. C.P.V.E. El autor de la *Resumpta* parece ser el Padre Cayetano de Mallorca, quien utilizó un manuscrito del siglo XVII, de autor ibicenco.

3.

ABAD Y LASIERRA, M.: *Breve noticia del estado natural, civil, militar y político que hoy tienen las islas de Ibiza y Formentera, con sus adyacentes*. El manuscrito, firmado por su autor, primer obispo de Ibiza, en 1786, fue publicado en el “Boletín de la Real Academia de la Historia”, LI, n. 4 (Madrid, 1907), pp. 417-446. J.V.V. Este interesante documento fue utilizado por primera vez, que sepamos, en dos estudios de J.V.V. Actualmente trabajan acerca de él, que sepamos, Georges Demerson, profesor de la Universidad de Lyon, y Ernest Prats. Véase VII 6.

4.

VARGAS PONCE, J.: *Descripción de las islas Pityusas y Baleares*, Madrid, Vda. de Ibarra, 1787. Sobre esta obra hay un comentario de VILLANGÓMEZ, M.: *L'Eivissa de Vargas Ponce*, "Eivissa", 3ª época, n.º 1 (Ibiza, 1972), pp. 11-14. J.V.V.

5.

MARTÍN CALLAR, P.: *Memorias históricas y geográficas de Iviza y Formentera*, Ferrara, 1798; 2ª ed., Ibiza, Imp. M. Tur., 1915.

6.

GONZÁLEZ DE POSADAS, C.: *Ibiza Arqueológica e Histórica en 1791*, "Boletín de la Real Academia de la Historia", LI, n.º 5 (Madrid, 1907), pp. 307-318. J.V.V.

7.

*Ibiza y Formentera en 1845*. El manuscrito, que constituye el informe de la visita a estas islas practicada por el Jefe Político de la provincia en 1845, fue publicado en "Ibiza", 1ª época, I (Ibiza, 1944), n.º 3, pp. 42-43; 4, 60-61; 5, 70-71, y 6, 93-97. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Los cronistas e historiadores locales han publicado, desde finales del siglo pasado, estudios históricos, con un mayor o menor interés geográfico:

8.

FAJARNÉS TUR, E.: *Política económica de Ibiza en el siglo XVII (Estudio histórico)*, Palma de Mallorca, Imp. F. Guasp, 1893; 2ª ed., Imp. J. Colomar, 1930. Junto con otros artículos del autor está recogido en *Opúsculos históricos*. C.P.V.E.

9.

FAJARNÉS, E.: *Formentera durante la guerra entre los ibicencos y los mahometanos*, "Los Archivos de Ibiza", II, XIII (Almería, 1903), pp. 97-99. C.P.V.E.

10.

FAJARNÉS, E.: *Ibiza en los siglos XIX y XX*, "Bol. COCIN", 630 (Palma de Mallorca, 1961), pp. 20-26. C.O.C.I.N., J.V.V.

11.

ESCANDELL, B.: *Espai i temps en la història moderna d'Eivissa*, "Serra d'Or", IX, n.º 12, (Barcelona, 1967), pp. 51-54. B.C., J.V.V.

12.

MARÍ CARDONA, J.: *La conquista catalana de 1235*, Ibiza, Institut d'Estudis Eivissencs, 1976, con 13 planos. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

13.

MARÍ CARDONA, J.: *La guerra amb el rei de Castella*, "UC", 23 (Ibiza, enero de 1978), p. 36; 25 (febrero de 1978), 37, y 27 (febrero de 1978), 34. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

La situación estratégica de las islas y la necesidad de defenderlas puede verse en:

14.

TUR PALAU, F.: *Proyecto de defensa militar de Ibiza*, Madrid, 1895.

15.

RIERA ALEMANY, J.: *Ibiza y la defensa marítima de las islas Baleares*, «Revista General de Marina», XLVII (Madrid, 1900), pp. 557-564.

16.

CLAPÉS JUAN, J.: *Defensa de la isla de Ibiza*, Palma de Mallorca, Imp. F. Soler, 1901.

17.

FAJARNÉS TUR, E.: *Organización de los caballos armados en Ibiza (siglos XVII-XVIII)*, Palma de Mallorca, Imp. Colomar, 1929. Recogido junto con otros artículos del autor en *Opúsculos históricos sobre Baleares*. C.P.V.E.

18.

GARCÉS FERRÀ, B.: *Piratería y defensa en las costas de Ibiza*. Notas extraídas de las cuentas de los clavarios de la isla en el siglo XVI, «Boletín del Reino de Mallorca», 1, n. 4-5 (Palma de Mallorca, 1947), pp. 158-173; hay separata, Valencia, Imp. Diana, 1847. C.P.V.E., M.A.

19.

MARÍ CARDONA, J.: *Les nostres torres de defensa (Observacions al Plan Provincial de Ordenación de Baleares)*, «Eivissa», 3ª época, 6 (Ibiza, 1974), pp. 4-8. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

También sobre este aspecto véase, en este mismo apartado, MACABICH, cita 1, y en el apartado X, COSTA y ESCANDELL, citas 22 y 24, respectivamente.

Algunos literatos y artistas, que visitaron Ibiza y Formentera en el siglo pasado, nos han dejado relaciones de sus viajes:

20.

GRASSET DE SAINT SAUVER, M. A.: *Voyage dans les îles Baléares et Pityuses*, París, Collin, 1807.

21.

HABSBURGO-LORENA, archiduque Luis Salvador de: *Die Balearen in Wort und Bild geschildert*, Leipzig, Brockhaus, 1884 (trad. castellana, aumentada, de la parte relativa a Ibiza y Formentera: *Las antiguas Pityusas*, Palma de Mallorca, Imp. El Comercio, 2 vols., 1886 y 1890; trad. de S. Palacio, corregida y aumentada según las indicaciones del autor por F. M. de los Herreros). Es una interesante obra que expresa, frecuentemente con abundantes detalles e interesantes grabados, las características de las Pityusas en la segunda mitad del pasado siglo, por lo que puede ser muy provechosa la comparación con los rasgos actuales. El primer volumen (480 páginas) comprende un estudio general; en el segundo (463 páginas) se efectúa un estudio especial de cada uno de los municipios de Ibiza y del de Formentera. C.P.V.E., M.A., J.V.V.

22.

VUILLIER, G.: *Les îles oubliées*, París, Hachette, 1893 (Trad. parcial catalana: *Les illes oblidades. Viatge a les Balears*, Palma de Mallorca, Moll, 1973, con 100 dibujos del autor, J.V.V.).

23.

FLITCH, J.: *Mediterranean moods. Footnotes of travel in the islands of Mallorca, Menorca, Ibiza and Sardinia*, Londres, G. Richards, 1911.

24.

BOYD, M. S.: *The Fortunate Isles. Life and travel in Majorca, Minorca and Iviza*, Londres, Methuen and Co., 1911, con 52 grabados.

Estudios geográficos modernos del conjunto de las Pityusas o de gran parte de su área no existen. Precisamente los autores de la presente bibliografía están preparando una

obra de conjunto, de carácter geográfico, acerca de las Pityusas, con un objetivo primordialmente pedagógico. Puede tener interés la consulta de alguna de las numerosas guías turísticas o de obras primordialmente literarias; de entre ellas seleccionamos las siguientes:

25.

PÉREZ CABRERO, A.: *Ibiza. Arte, arqueología, agricultura, comercio, costumbres, historia, industria, topografía. Guía del turista*, Barcelona, Imp. J. Horta, 1909. C.P.V.E.

26.

ENSEÑAT, J. B., ROSSELLÓ, B. DE, y LLOBET, A.: *Ibiza y Formentera*, Barcelona, Libr. Puig, 1929. C.P.V.E.

27.

CASTELLÓ, J.: *Ibiza y Formentera. Índice para el viajero*, Palma de Mallorca, Alfa, 1948. Existen ediciones posteriores y traducciones al inglés, francés y alemán. C.P.V.E.

28.

VILLANGÓMEZ, M.: *Llibre d'Eivissa. Paisatge. Història. Antologia* Barcelona, Selecta, 1957, y *Eivissa. La terra, la historia, la gent*, Barcelona, Selecta, 1974. Son obras preferentemente literarias, con noticias de interés geográfico-histórico e información bien seleccionada. C.P.V.E., M.A., J.V.V.

29.

FAJARNÉS CARDONA, E.: *Viaje a Ibiza*, Tarragona, Instituto de Estudios Ibicencos, 1958. C.P.V.E., J.V.V. y *La Ibiza de nuestro tiempo*, Ibiza-Barcelona, Gráf. Diamante, 1978.

Por su interés fotográfico, destacando los aspectos arquitectónicos, véase:

30.

SERT, J. L.: *Ibiza fuerte y luminosa*, Barcelona, 1967. C.P.V.E.

Por el valor documental indicamos la colección de fotografías antiguas de:

31.

BARCELÓ et alia: *Eivissa antiga*, Barcelona, Vicens Vives, 1976, grupo IF.C.P.V.E.

También puede ser conveniente la consulta de los datos geográficos contenidos en algunos trabajos de Arqueología; por su interés destacamos las presentes monografías:

32.

MAÑÁ DE ANGULO, J.M.: *Notas arqueológicas sobre Formentera*, "Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales", XIII (Madrid, 1962). M.A.

33.

ASTRUC, M.: *Exotisme et localisme. Étude sur les coquilles d'oeufs d'autruche décorées d'Ibiza*, "Archivo de Prehistoria Levantina", VI (Valencia, 1957), pp. 47-112 y 1 lámina. Hay separata, Valencia, Fedsa, 1957. C.P.V.E., M.A.

34.

AUBET, M. E.: *La cueva d'Es Cuyram (Ibiza)*, «Pyrenae», IV (Barcelona, Instituto de Arqueología y Prehistoria de la Universidad de Barcelona, 1968), pp. 1-66 y 10 láminas. M.A., J.V.V.

35.

ALMAGRO GORBEA, M. J.: *Guía de la necrópolis y museo monográfico del Puig des Molins (Ibiza)*, Madrid, Dirección General de Bellas Artes, 1969. C.P.V.E., M.A., J.V.V.

36.

AUBET, M. E.: *Los depósitos votivos púnicos de la isla Plana (Ibiza) y Bithya (Cerdeña)*. “Studia Archaeologica”, 3 (Santiago de Compostela, Seminario de Arqueología de la Universidad de Santiago, 1969). M.A.

37.

PLANELLS, A.: *El culto a Tanit en Ebyssos*, Barcelona, Hormiga de Oro, 1970. C.P.V.E., M.A., J.V.V.

38.

TARRADELL, M.: *Terracotas púnicas de Ibiza*, Barcelona, Gustavo Gilj, 1974. C.P.V.E., M.A.

39.

TARRADELL, M., Y FONT, M.: *Eivissa cartaginesa*, Barcelona, Curial, 1975. C.P.V.E., M.A., J.V.V. Obra fundamental para comprender lo que representó para la isla de Ibiza, en numerosos sentidos (poblamiento, economía, relaciones socioeconómicas, etc.), la larga permanencia cartaginesa.

40.

TARRADELL, M.: *La expansión del aceite y el uso de lucernas. Un elemento metodológico para la historia agraria del Mediterráneo antiguo*, «Actas de las I jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas. I: Prehistoria e Historia Antigua» (Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Santiago. Museo de Pontevedra, 1975), páginas 173-184. M.A., J.V.V.

41.

CAMPO, M.: *Las Monedas de Ebusus*, Barcelona, Instituto A. Agustín de Numismática del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1976. Tesis doctoral. M.A.

La incógnita del poblamiento prehistórico en las Pityusas ha sido despejada por el actual director del Museo Arqueológico de Ibiza, como resultado de recientes hallazgos arqueológicos, en numerosos artículos publicados unos, otros en vías de publicación:

42.

FERNÁNDEZ, J., PLANTALAMOR, L., y TOPP, C.: *Excavaciones en el sepulcro megalítico de Ca Na Costa (Formentera)*, “Mayurqa”, 15 (Palma de Mallorca, 1976); hay separata. Imp. Politécnica. M.A.

43.

FERNÁNDEZ GÓMEZ, J. H.: *Formentera salta a la prehistoria*, “Historia 16”, III, 25 (Madrid, mayo 1978), pp. 59-66. M.A.

44.

FERNÁNDEZ GÓMEZ, J. H.: *Problemática sobre la Ibiza romana*, “Simposium de Arqueología Romana de Pollentia 1977” en prensa. M.A.

45.

FERNÁNDEZ GÓMEZ, J. H.: *Ensayo de bibliografía arqueológica de las Pitiusas*, “Estudios de Arqueología Balear”, en prensa. M.A.

De dos obras realizadas desde el punto de vista artístico o histórico-artístico pueden extraerse ciertas informaciones geográficas:

46.

SEBASTIÁN LÓPEZ, S.: *El patrimonio artístico de Ibiza*, Palma de Mallorca, Instituto de Estudios Baleáricos, 1973. C.P.V.E., M.A., J.V.V.

47.

DEMERSON, J.: *Las iglesias de Ibiza*, Madrid, PAR, 1974. C.P.V.E., M.A., J.V.V.

La problemática de algunos monumentos afectados por el impacto del turismo puede verse en la siguiente nota:

48.

*El patrimonio artístico-cultural en peligro*, “UC”, 23 (enero de 1978), pp. 14-15. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Véase también el apartado X, con referencias de interés respecto a estudios de Geografía histórica sobre la ciudad de Ibiza (especialmente citas X 20 a X 24).

### **VIII. Población, estudios de Antropología Social y Cultural, poblamiento**

Una tesis doctoral, dirigida por J. Vilà Valentí, estudió la evolución de la población en las Baleares, con abundantes datos y observaciones acerca de las Pitiusas:

1.

BARCELÓ, B.: *Evolución reciente y estructura actual de la población de las islas Baleares*, Madrid-Ibiza, C.S.I.C. Instituto de Estudios Ibicencos, 1970. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V. Obra fundamental en cuanto al estudio de la población en sus varios aspectos.

El médico ibicenco y cronista de la isla E. FAJARNÉS nos ha dejado numerosas noticias sobre población en breves estudios; parte de ellos aparecieron en “Los Archivos de Ibiza”. Otros son:

2.

FAJARNÉS TUR, E.: *Reseña histórico-científica de la epidemia de peste bubónica padecida en Ibiza en 1652*, Palma de Mallorca, Imp. J. Colomar, 1887.

3.

FAJARNÉS TUR, E.: *La población ebusitana en los siglos XVII y XVIII*, “El Archivo”, VI (Valencia, 1892), pp. 204-210.

4.

FAJARNÉS TUR, E.: *Demografía ebusitana*, Palma de Mallorca, Imp. J. Colomar, 1903. Recogido junto con otros artículos del autor en *Opúsculos médicos*. C.P.V.E.

5.

FAJARNÉS TUR, E.: *Demografía estática de las islas Pythiusas*, Palma de Mallorca, Imp. Colomar, 1906. Incluido en *Opúsculos médicos*. C.P.V.E.

6.

FAJARNÉS TUR, E.: *Desarrollo de la población ebusitana en los tres últimos siglos*, Palma de Mallorca, Imp. Colomar, 1928. Recogido, junto con otros artículos del autor, en *Opúsculos históricos*. C.P.V.E.

7.

FAJARNÉS TUR, E.: *Los matrimonios consanguíneos en la antigua población ebusitana*, Palma de Mallorca, Imp. Colomar, 1929.

Véase también sobre este período:

8.

SERRA TORRES, A.: *Breves consideraciones sobre la mortalidad en la ciudad de Ibiza durante el quinquenio 1903-1907*, Barcelona, La Catalana, 1908.

9.

*Profesiones liberales en Ibiza*, "Ibiza", 1ª. época, 19, p. 307; 21, 347 (Ibiza, 1946), y 24 (Ibiza, 1947), 414. Asimismo esta revista, en su primera época, publicó diversas estadísticas sobre el movimiento demográfico de los meses y años en que se desarrolló su publicación. C.P.V.E., I.E.E., M.A.

Téngase en cuenta que recientemente se han publicado varios trabajos arqueológicos que muestran ciertas características de la población y del poblamiento en la Antigüedad (vid. supra, VII 32 a 43; destacamos el interés del VII 39). Otros datos sobre la evolución histórica de la población y el poblamiento se encuentran dispersos en algunas obras de Historia, singularmente en la de I. MACABICH (vid. supra, VII 1). Para la segunda mitad del siglo pasado, véase la obra del archiduque Luis Salvador (vid. supra, VII 21).

Puede encontrarse un estudio del *poblamiento* actual en:

10.

VALLÈS, R.: *El poblamiento en las islas de Ibiza y Formentera*, "Saitabi", XIII (Valencia, 1973), pp. 177-190; hay separata. C.P.V.E., M.A., J.V.V.

El tema de los matrimonios consanguíneos, en relación con un aislamiento insular, puede verse en dos estudios recientes:

11.

ALARCO VON PERFALL, C.: *Sobre los matrimonios consanguíneos en Ibiza*, "Eivissa", 3ª época, 8 (Ibiza, 1976), pp. 16-19. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

12.

*Consanguinidad y subnormalidad*, "UC", 26 (febrero de 1978), pp. 11-13. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Acerca del *poblamiento rural*, acusadamente disperso, se encontrarán además referencias en algunos trabajos que señalamos en la sección X, especialmente X 1 y X 19. Asimismo la casa rural ibicenca ha llamado poderosamente la atención por sus características arquitectónicas (vid. infra, IX 21 a 27 y también varias obras del apartado X.



Para un estudio de conjunto del estado reciente véase VIII 9). Otros aspectos generales o especiales de la población y el poblamiento pueden verse en las siguientes obras de orientación etnológica:

13.

NAVARRO, V.: *Costumbres en las Pithiusas*, Madrid, Imp. Asilo Huérfanos Sagrado Corazón de Jesús, 1901; memoria que obtuvo el quinto premio en el primer concurso especial sobre derecho consuetudinario y economía popular, abierto por la Real Academia de Ciencias Morales y Políticas para el año 1897. C.P.V.E.

14.

SPELBRINK, W.: *Die Mittelmeerinsel Eivissa und Formentera. Eine Kulturgeschichtliche und lexikographische Darstellung*, "Butlletí de Dialectología Catalana", XXIV (Barcelona, 1936), pp. 184-281, y XXV (1937), 1-147. B.C. Obra importante.

15.

HAUSMANN, R.: *Recherches ethno-anthropologiques sur les Pityuses*, "Revue Anthropologique", XLVIII (París, 1938), pp. 122-145. B.C.

16.

GALMÉS, A.: *Mallorca, Menorca, Ibiza. Folklore*, Inca, Gráf. Durán, 1950.

17.

COSTA RAMON, J.: *Derecho foral ibicenco*, "Ibiza", 2ª época, 5 (Ibiza, 1958), pp. 19-58. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

18.

DEMERSON, J.: *Leyendas de Ibiza*, Madrid, Doncel, 1976. C.P.V.E., M.A., J.V.V.

Respecto al *poblamiento urbano*, véase las referencias a la ciudad de Ibiza en el apartado X, especialmente a partir de X 19.

Ha llamado la atención el acusado y rápido cambio social en Formentera en los decenios séptimo y octavo; véase, a este respecto:

19.

GIL MUÑOZ, C.: *Juventud marginada. Estudio sobre los hippies a su paso por Formentera*, Madrid, Dopesa, 1970. C.P.V.E., J.V.V.

20.

GIL MUÑOZ, C.: *Formentera. Una comunidad en evolución*, Barcelona, Dopesa, 1971. C.P.V.E., J.V.V.

21.

GIL MUÑOZ, C.: *Problemática del desarrollo económico de Formentera*, «Eivissa», 3ª época, 1 (Ibiza, 1972), pp. 30-32. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

22.

CRUZ, J. R. DE LA: *Formentera: cinco sociedades en una*, "Eivissa", 3ª época, 1 (Ibiza, 1972), pp. 29-30. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

23.

*Formentera: los que no son turistas*, "UC", 2, (Ibiza, septiembre de 1977), p. 32. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Es más amplia la problemática social de los tramos de jóvenes de la propia población de las Pityusas, presentada en:

24.

FERRER LLANERAS, J.; SERRA VICH, G.; MARÍ, I., Y PLANELLS, V.: *La nostra joventut. Joves a Vila. La joventut del camp. Universitaris eivissencs a Mallorca. Els estudiants eivissencs a Barcelona*, “Eivissa”, 3ª época, 8 (Ibiza, 1976), pp. 7-14. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Otro aspecto social del mundo del trabajo puede verse en:

25.

*El movimiento obrero en Ibiza*, “UC”, 17-18 (Ibiza, diciembre de 1977), pp. 14-15. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

26.

*El movimiento obrero ante las sindicales*, “UC”, 21 (Ibiza, enero de 1978), pp. 8-12. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

## IX. Actividades económicas

Por los años 1961-1964, precisamente cuando se estaba produciendo un importante cambio económico, el «Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca» («Bol. COCIN») dedicó varios números a las islas Pityusas; citaremos sólo varios de estos artículos, los que nos parecen más significativos.

Datos estadísticos, referentes a los principales aspectos económicos, podemos encontrarlos en los trabajos siguientes:

1.

RAMÓN FAJARNÉS, E.: *Ibiza 1961*, “Bol. COCIN”, LXIV (Palma de Mallorca, 1962), páginas 2-7; *Ibiza 1962*, “Bol. COCIN”, LXV, 639 (1963), 63-70; *Ibiza 1963*, “Bol. COCIN”, LXVI, 644-645 (1964). Constituyen unos buenos resúmenes de los respectivos años económicos. C.O.C.I.N., J.V.V.

2.

BARCELÓ, B.: *Ibiza y Formentera en el Censo de la Riqueza Territorial e Industrial de España del año 1799*, “Bol. COCIN”, 644-645 (Palma de Mallorca, 1964), pp. 211-213. C.O.C.I.N., J.V.V.

Acerca de las *actividades primarias*, citaremos un trabajo de destacado valor para el estudio agrario del conjunto de las Baleares:

3.

BISSON, JEAN: *La terre et l'homme aux îles Baléares*, Aix-en-Provence, Edisud, 1977. 416 págs., 119 figs., 7 láms. f. t. D.G.G., D.G.U., J.V.V. Tesis doctoral, presentada en la Universidad de Clermont-Ferrand, en mayo de 1974; obra fundamental en cuanto a Geografía agraria.

Concretamente referido a Ibiza y Formentera y al estado de la ganadería en el pasado siglo:

4.

CARRASCO LÓPEZ, J.: *Proyecto para fomentar en estas islas de Ibiza y Formentera la cría de animales de labor, presentado a la Sociedad Económica de Amigos del País de las mismas por su vicepresidente D.....* Ibiza, Imp. A. García, 1846.

Desde el punto de vista agrícola ofrece especial interés el estudio de dos sectores de regadío (*ses feixes*), cercanos a la ciudad de Ibiza:

5.

FOSTER, G. M.: *The feixes of Ibiza*, "Geographical Review", XLII, 2 (Nueva York, 1952), pp. 227-237 (trad. castellana en "Estudios Geográficos", XIII, 48, Madrid, 1952, pp. 559-568, y en "Bol. COCIN", LXV, 639, Palma de Mallorca, 1963, 88-93). C.O.C.I.N., J.V.V.

6.

MARÍ MARÍ, B.: *Ibiza e islotes adyacentes. Observaciones de un farmacéutico* "Revista B) de la Real Academia de Farmacia", 8 (Barcelona, 1961); hay separata, 41 páginas. Incluye, entre otras, unas notas sobre las *feixes*.

Una visión de conjunto del estado de la agricultura en Ibiza la encontramos en:

7.

SERRES UBACH, J.: *La agricultura en Ibiza*, "Bol. COCIN", LXIII, 631 (Palma de Mallorca, 1961), pp. 140-148, y LXIV, 634 (1962), 8-33. C.O.C.I.N.

Datos estadísticos comparados podemos verlos en:

8.

BARCELÓ, B.: *Estadística. Distribución de la tierra y extensión de los cultivos en las islas de Ibiza y Formentera en 1860 y 1960*, "Bol. COCIN", LXV, 639 (Palma de Mallorca, 1963), pp. 107-109. C.O.C.I.N., J.V.V.

Acerca de las norias (en ibicenco *sínies*), aparatos para elevación de aguas, movidos a sangre, véase un curioso estudio técnico:

9.

SCHILLER, Th.: *El rendimiento efectivo de las norias en Ibiza*, "Bol. C.O.C.I.N.", LXVI, 644-645 (Palma de Mallorca, 1964), pp. 214-224. C.O.C.I.N.

Sobre utilización del suelo y propiedad rural de los ciudadanos residentes en Ibiza, aparte de otros núcleos urbanos baleáricos, véase:

10.

BISSON, J.: *La utilización del suelo en las Baleares: Contribución al estudio de la Geografía agraria de las Islas*, "Bol. COCIN", LXVI, 643 (Palma de Mallorca, 1964), páginas 61-76. C.O.C.I.N., J.V.V.

11.

BISSON, J.: *La propiedad ciudadana en las islas Baleares*, "Bol. COCIN", LXXIV, 674 (Palma de Mallorca, 1972), pp. 3-16. C.O.C.I.N., J.V.V.

El estado reciente de la agricultura en cuanto a cultivos y su comercialización y respecto a la organización de los campesinos es el tema de varias notas, artículos y entrevistas aparecidos en las publicaciones locales; seleccionamos los siguientes:

12.

TON DEL JOANET: *La larga agonía del mercat pagès*, “Eivissa”, 3ª época, 8 (Ibiza, 1976), pp. 35-36. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

13.

*Detectada este año en las Pitiusas la mosca blanca algodonosa, una amenaza para los agrios*, “UC”, 2 (Ibiza, septiembre de 1977), p. 33. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

14.

*Josep Guasch, de la «Unió de Pagesos d’Eivissa»*, “UC”, 3 (Ibiza, septiembre de 1977), pp. 30-31. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

15.

RAMÓN, F.: *El camp a les Pitiüses*, “UC”, 6 y 7 (Ibiza, octubre de 1977), pp. 31-32 y 31-32. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

16.

*Noticiari agrícola. Unió de Pagesos: una realitat per a Catalunya, País Valencià, Mallorca i Eivissa*, “UC”, 11 (Ibiza, noviembre de 1977), p. 31. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

17.

CALVERA, J.: *Els arbres fruiters a Eivissa*, “UC”, 14 (Ibiza, noviembre de 1977), p. 31. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

18.

*Cooperativa agrícola «Unió és Nostro Camp». Las cuentas claras*, “UC”, 19 (Ibiza, diciembre de 1977), pp. 8-11. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

19.

*Mesa redonda en «UC». La agricultura como tema*, “UC”, 24 (Ibiza, febrero de 1978), pp. 10-13. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

20.

*Ante la inauguración del “Nou Mercat”. “Ni hi volem anar”*, “UC”, 28 (Ibiza, marzo de 1978), pp. 12-13. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Sobre la *casa rural ibicenca* (véase asimismo “poblamiento”, en apartado VIII):

21.

BAESCHLIN, A.: *Ibiza*, “Cuadernos de Arquitectura popular”, Valencia, Villanova, 1934.

22.

HAUSMANN-SCHMIDT: *Ibiza et la maison méditerranéenne*, “Architectura d’aujourd’hui”, 1 (París, 1935), pp. 33-35

23.

HAUSMANN, R.: *Elementos de la arquitectura rural en la isla de Ibiza*, “A.C.”, VI, 1 (Barcelona, 1936), pp. 11-14; publicación del C.A.T.E.P.A.C.

24.

HEILBRONNER, E.: *Ibiza (Balears). Las viviendas rurales*, “A.C.”, VI, 1 (Barcelona, 1936), pp. 15-23; publicación del C.A.T.E.P.A.C.

25.

HAUSSMAN, R.: *Recherches sur l'origine de la maison rural à Eivissa*, "Revista de Tradiciones populares", 1 (Madrid, 1944), pp. 231-252.

26.

RODRÍGUEZ MIJARES, J.: *Arquitectura popular en Ibiza*, "Ibiza", 1ª época, I, 8 (Ibiza, 1944), pp. 124-127, y "Reconstrucción", V, 40 (Madrid, 1944), pp. 53-60. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

27.

ZORNOZA, J.: *Arquitectura popular ibicenca*, "Revista Balear", Palma de Mallorca, 1970. pp. 20-21. C.P.V.E.

Acerca de otras actividades económicas primarias:

28.

FAJARNÉS TUR, E.: *Antiguas industrias de la isla de Ibiza. I, Fábrica de curtidos. II, La pesca*, "Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana", III (Palma de Mallorca, 1889), nº 99, pp. 49-51, y 124, 265-268.

29.

OLIVER, M.: *La pesca en Ibiza y Formentera*. "Bol. COCIN", LXIII, 630 (Palma de Mallorca, 1961), pp. 55-57. C.O.C.I.N., J.V.V.

30.

*La pesca, una industria que se nos muere*, "UC", 14 (Ibiza, noviembre de 1977), pp. 8-10. C.P.V.E., I.E.E., M.A.

31.

GUERAU DE ARELLANO, C.: *Los hornos de alquitrán. una explotación poco conocida de nuestros bosques*, "Eivissa", 3. época, 3 (Ibiza, 1973), pp. 23-28. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

La explotación de las *salinas* y el comercio de la sal, uno de los fundamentos de la economía tradicional, han llamado poderosamente la atención; destacamos el trabajo X 34:

32.

FAJARNÉS TUR, E.: *El comercio de sal de Ibiza en el reino de Nápoles (1485)*, "Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana", VI, 194 (Palma de Mallorca, 1896), p. 276.

33.

VILÀ VALENTÍ, J.: *Notas sobre la antigua producción y comercio de la sal en el Mediterráneo occidental*, "Actas del I Congreso Arqueológico del Marruecos español", Tetuán, 1953. J.V.V.

34.

VILÀ VALENTÍ, J.: *Ibiza y Formentera, islas de la sal*, "Estudios Geográficos", XIV (Madrid, 1953), pp. 1-48; con gráficos y bibliografía sobre el tema e indicación de varias obras antiguas. C.P.V.E., D.G.C., J.V.V.

35.

VILÀ VALENTÍ, J.: *Las salinas de Ibiza v Formentera*, "Bol. COCIN.", LXIII, 630 (Palma de Mallorca, 1961), pp. 35-41. C.O.C.I.N., D.G.C, J.V.V.

La reivindicación por el pueblo de Ibiza de las Salinas, amenazadas por un proyecto de urbanización, ha dado lugar a la aparición reciente de varias notas y artículos en el

«Diario de Ibiza» y en la revista «UC»; de entre ellos seleccionamos los aparecidos en esta última publicación:

36.

COLECTIVO “UC”: *El pan y la sal. Un informe sobre las salinas elaborado por ...*, “UC” I (Ibiza, agosto de 1977), pp. 8-13. C.P.V.E., I.E.E., M.A.

37.

*Salinas de Formentera. Se vende por parcelas*, “UC” 4 (Ibiza, septiembre de 1977), pp. 18-20. C.P.V.E., I.E.E., M.A.

38.

PIÑA RAMÓN, J.; *La autonomía, ses Salinas y el Decreto de Nueva Planta*, “UC”, 10 (Ibiza, octubre de 1977), pp. 32-33, C.P.V.E., I.E.E., M.A.

39.

*Salvades ses Salinas*, “UC”, 11 (Ibiza, noviembre de 1977), pp. 12-15. C.P.V.E., I.E.E., M.A.

40.

MARÍ CARDONA, J.; *La nostra història. Els pagesos que treballen a l'estany, han de cobrar en bona moneda*, “UC”, 15 (Ibiza, diciembre de 1977), p. 34. C.P.V.E., I.E.E., M.A.

41.

BENAVIDES, J.D.: *Ibiza, 1932. Las Salinas o la explotación de los “malditos”*, “UC”, 17-18 (Ibiza, diciembre de 1977), pp. 10-13; es reproducción del artículo de este autor que, con el título “*Entre los malditos de las Salinas*”, fue publicado en la revista “Estampa” (Madrid octubre de 1934). C.P.V.E., I.E.E., M.A.

42.

*Con el Plan especial en proyecto. Futuro esperanzador para las salinas*, “UC”, 17-18 (Ibiza, diciembre de 1977), p. 18. C.P.V.E., I.E.E., M.A.

43.

“*Salvem ses Salines*” *d’una vegada*, “UC” 29 (Ibiza, marzo de 1978), pp. 8.15. C.P.V.E., I.E.E., M.A.

Sobre la explotación del plomo, la única explotación propiamente minera que ha tenido importancia en Ibiza:

44.

CUHAUTEMOC (seudónimo de RAMON, Bartolomé): *Minería en Ibiza*. “Los Archivos de Ibiza”, 111 (Ciudadela, 1904-1905), pp. 43-44. C.P.V.E.

45.

CASTELLÓ GUASCH, J.: *Las minas de plomo argentífero en Ibiza*, “Bol. COCIN”, LXV, 634 (Palma de Mallorca, 1962), pp. 34-35. C.O.C.I.N., J.V.V.

Sobre la utilización de energía solar en la isla de Formentera:

46.

*La energía solar. Una meta al alcance de Alfredo Benlloch*, “UC”, 17-18 (Ibiza, diciembre de 1977), pp. 19-21. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Acerca de las actividades industriales en las Pityusas, la bibliografía es muy escasa.

Respecto a curtidos, véase en este mismo apartado cita IX 28. Los siguientes artículos tratan especialmente de la construcción naval:

47.

FAJARNÉS TUR, E.: *La atarazana de Ibiza, primer arsenal de las islas Pitiusas, fundado en el siglo XIII*, Palma de Mallorca, Imp. Colomar, 1929.

48.

COSTA RAMÓN, A.: *Construcción naval ibicenca. Apuntes históricos*, "Ibiza", 1ª época, I (Ibiza, 1944), 1, pp. 10-13; 2, 28-29; 3, 44-45; 4, 56-57; 5, 75-76, y 6, 87-88 y 98-99. C.P.V.E., I.E.E., M.A.

49.

COSTA RAMÓN, A.: *La industria en Ibiza*, "Bol. COCIN", LXIII, 630 (Palma de Mallorca, 1961), pp. 42-47. Estudia también el problema de la energía y su resolución. C.P.V.E., J.V.V.

Sobre *aspectos comerciales* en época histórica, véase, en el apartado VII, TARRADELL (VII 39 y 40) y CAMPO (VII 41); en este mismo apartado, FAJARNÉS (IX 32) y VILÀ VALENTÍ (IX 33 al 35, respecto al comercio salinero). Además:

50.

CLAPÉS, J.: *Resguardo de Ibiza y Contrabando*, "Los Archivos de Ibiza", III (Ciudadela, 1904-1905), pp. 83-86 y 89-92. Son unas notas sobre esta actividad contrabandística y las represas hechas en la isla. C.P.V.E. El mismo autor y en esta misma revista, que dirige, tiene diversas estadísticas sobre movimiento del puerto y comercio de Ibiza en los años 1902 y 1903.

51.

FAJARNÉS TUR, E.: *El comercio entre ibicencos y sarracenos en la Edad Media*, Palma de Mallorca, Imp. Colomar, 1929. Recogido, junto con otros artículos del autor, en *Opúsculos históricos sobre Baleares*. C.P.V.E.

52.

GARCÉS FERRÁ, E.: *Relaciones históricas entre Ibiza y el reino de Valencia (siglos XIV-XIX)*, Valencia, Diana, 1947. C.P.V.E., M.A.

53.

LLABRÉS BERNAL, J.: *Apuntes para la historia marítima de Ibiza*, Palma de Mallorca, Provincial, 1958. C.P.V.E.

54.

*Tras las rutas de los contrabandistas*, "UC", 24 (Ibiza, febrero de 1978), pp. 22-23. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

El análisis de las *comunicaciones* ha sido también objeto de estudio y, en los trabajos más recientes, la problemática se ha centrado especialmente en su íntima conexión con el turismo. En «Los Archivos de Ibiza», se publicó estadísticas postales y telegráficas de los años en curso. La revista "Ibiza", 1ª época, publicó en varios de sus números diversas estadísticas sobre el movimiento del puerto de Ibiza. Señalamos varios trabajos que consideramos interesantes, con referencia a varias épocas; en cuanto al puerto de Ibiza en el pasado siglo es fundamental el IX 56:



55.

FAJARNÉS TUR, E.: *Bosquejo histórico del correo en la isla de Ibiza*, Palma de Mallorca, 1887.

56.

FAJARNÉS TUR, E.: *El Puerto de Ibiza*, Palma de Mallorca, Rotger, 1887. Incluido, con otros artículos del autor, en *Opúsculos históricos*. C.P.V.E.

57.

MOLL MARQUÉS, F. de B.: *El Puerto de Ibiza y su comercio*, "Bol. COCIN", LXIII, 630 (Palma de Mallorca, 1961), pp. 65-84; con un análisis del puerto de Ibiza, que afecta directamente a las relaciones sociales y económicas de las dos islas. C.O.C.I.N., J.V.V.

58.

JOTAZOR: *Las comunicaciones marítimas con Ibiza*, "Bol. COCIN", LXIII, 630 (Palma de Mallorca, 1961), pp. 60-64. C.O.C.I.N., J.V.V.

59.

JOTAZOR: *Las comunicaciones aéreas con Ibiza*, "Bol. COCIN", LXIII, 630 (Palma de Mallorca, 1961), pp. 58-59. C.O.C.I.N., J.V.V.

Aunque referidos a un espacio geográfico más amplio, contienen noticias de interés para Ibiza:

60.

POU MUNTANER, J.: *Las comunicaciones marítimas en las islas Baleares en los siglos XIX y XX*, "Bol. COCIN", LXVI (Palma de Mallorca, 1964), 642, pp. 3-34, y 643, 77-105. C.O.C.I.N., J.V.V.

61.

DACHARRY, M.: *Tourisme et transport en Méditerranée occidentale*, París, Presses Universitaires de France, 1964. Interesante para enmarcar ambos hechos dentro del mundo mediterráneo de los decenios sexto y séptimo.

Un fenómeno decisivo para la evolución reciente de ambas islas ha sido *el turismo*. Sobre esta actividad véase las citas que señalamos a continuación, destacando por su amplitud la IX 65:

62.

JOTAZOR: *El turismo en Ibiza y Formentera*, "Bol. COCIN", LXIII, 630 (Palma de Mallorca, 1961), pp. 48-54. C.O.C.I.N., J.V.V.

63.

ZORNOZA BERNABEU, J.: *El turismo en Ibiza, factor importantísimo de su economía*, "Bol. COCI", LXVI, 644-645 (Palma de Mallorca, 1964), pp. 169-174. C.O.C.I.N., J.V.V.

64.

RAMÓN FAJARNÉS, E.: *El turisme, eix de l'economia*, "Serra d'Or", IX, 12 (Barcelona, 1967).

65.

VALLÈS COSTA, R.: *Contribución al estudio del turismo en Ibiza y Formentera*, "Bol. COCIN", LXXIV, 676-677 (Palma de Mallorca, 1972), pp. 107-168; hay separata patrocinada por el Fomento de Turismo de Ibiza y Formentera. Es un resumen de la tesis de Licenciatura de la autora, en la que hace una síntesis del fenómeno turístico, analizando

la dinámica de la oferta y la demanda turísticas y el impacto que éstas han producido en el género de vida tradicional, transformando mentalidades, actividades económicas y paisajes. C.O.C.I.N., C.P.V.E., M.A., J.V.V.

Sobre los efectos del turismo concretamente en el municipio de Sant Antoni, véase, en el apartado siguiente, BARCELÓ, cita X 12. Distintos aspectos sociales del turismo han sido objeto de atención recientemente:

66.

*Los partidos políticos opinan. El turismo a debate*, "UC", 5 (Ibiza, septiembre de 1977), pp. 8-12. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

67.

*Los asalariados del «boom». Las condiciones de trabajo en hostelería*, "UC", 5 (Ibiza, septiembre de 1977), pp. 14-16. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

68.

*20.000 alojamientos turísticos ilegales en las Pitiusas*, "UC", 10 (Ibiza, octubre de 1977), pp. 32-33. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

69.

*Los partidos políticos opinan. Turismo y centrales sindicales*, "UC", 17-18 (Ibiza, diciembre de 1977), pp. 16-17. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Un proyecto reciente, el establecimiento de un casino en Ibiza, ha sido el tema de las notas siguientes:

70.

*El casino está al caer*, "UC", 20 (Ibiza, enero de 1978), p. 13. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

71.

*El casino de Ibiza ahora en período de información pública. Un proyecto faraónico*, "UC", 23 (Ibiza, enero de 1978), pp. 20-22. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

72.

*Gobernación dixit. Habemus casinus*, "UC", 27 (Ibiza, febrero de 1978), pp. 12-13. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

## X. Estudios locales, regionales y acerca de la ciudad de Ibiza

Hay pocos estudios geográficos modernos de determinados sectores o localidades de las Pitiusas elaborados por especialistas; únicamente disponemos, en este sentido, de los trabajos de VILÀ VALENTÍ (X 1, X 13) y B. BARCELÓ (X 12). Otros datos con cierto interés geográfico pueden encontrarse en las guías turísticas de CASTELLÓ; hacemos también una selección de las numerosas notas y artículos aparecidos en la prensa local.

La isla de *Formentera* cuenta con un estudio regional que refleja el estado social, económico y paisajístico a mediados de siglo, en una fase que representa todavía una proliñgación de la larga época tradicional.

I.

VILÀ VALENTÍ, J.: *Formentera. Estudio de Geografía humana*, "Estudios Geográficos", XI (Madrid, 1950), pp. 389-442. C.P.V.E., J.V.V.

Destinada a orientar a los viajeros y turistas:

2.

CASTELLÓ, J.: *Formentera*, Palma de Mallorca, Alfa, 1958 (con ediciones posteriores y traducciones al alemán, francés e inglés). C.P.V.E., J.V.V.

Algunos problemas derivados de la dinámica actual en Formentera:

3.

*Formentera, verano de 1977*, "UC", 1 (Ibiza, agosto de 1977), pp. 18-19. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

4.

*El rollo de los "rollones". Formentera, de nuevo amenazada*, "UC", 2 (Ibiza, septiembre de 1977), pp. 8-11. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

5.

*Formentera, una gran isla, y Formentera, cenicienta y respondona*, "UC", 7 (Ibiza, octubre de 1977), pp. 7-12. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

6.

*Formentera, un tranquilo final de año*, "UC", 17-18 (Ibiza, diciembre de 1977), páginas 29-31. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

7.

*Formentera tiene sed, dicen*, "UC", 20 (Ibiza, enero de 1978), p. 20. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Aspectos parciales de la isla de Formentera en:

8.

*Punta Prima, una floreciente urbanización ilegal. La urbanización ilegal de Punta Prima. Balearización a marchas forzadas. En la urbanización "clandestina" de Punta Prima: Irregularidades laborales*, "UC", 5 (Ibiza, septiembre de 1977), pp. 24-25; 19 (diciembre de 1977), 15-16, y 27 (febrero de 1978), 18-19. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

9.

*La depuradora de Es Pujols. Un problema de narices*, "UC", 6 (Ibiza, octubre de 1977), pp. 18-19. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Aspectos parciales de la isla de Ibiza podemos verlos en:

10.

CLAPÉS JUAN, J.: *La villa de Santa Eulalia*, "Los Archivos de Ibiza", IV, 1 (1904), página 3. C.P.V.E.

11.

CASTELLÓ, J.: *Villa de San Antonio Abad*, Palma de Mallorca, Alfa, 1969. C.P.V.E.

12.

BARCELÓ, B.: *Población y turismo en el municipio de Sant Antoni Abad*, "Bol. COCIN", LXXV, 683 (Palma de Mallorca, 1974), pp. 63-102. C.O.C.I.N., J.V.V.

Un breve artículo, novedoso, acerca de dos cubetas tipo *polje*, en la franja septentrional montañosa (es Amunts) de Ibiza:

13.

VILÀ VALENTÍ, J. : *Los llanos de San Mateo y Santa Inés*, "Ibiza", 2ª época, 6 (Ibiza.1960), pp. 1-12. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V. Véase también IV 11.

Diversas cuestiones de tipo urbanístico, que han planteado problemas locales en determinados núcleos:

14.

*Peligro en San José. Amenazan las normas.- San Antonio. Un plan de ordenación a la americana*, "UC", 17-18 (Ibiza, diciembre de 1977), pp. 26-28. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

15.

*Ayuntamiento de Sant Josep. Suspenseo en urbanismo. Fábrica clandestina en Sant Josep. Sant Josep: ganan los forasteros*, "UC", 19 (Ibiza, diciembre de 1977), páginas 12-14; 21 (enero de 1978), 14, y 26 (febrero de 1978), 20. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

16.

*Ahora en el Port de Sant Miquel. Alerta con las obras ilegales y Sa Punta de Sa Ferradura. El Ministerio de la Vivienda por la paralización de las obras*, "UC", 2 (Ibiza, enero de 1978), p. 15, y 25 (febrero de 1978), 15. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

17.

*En período de información pública. Un puerto deportivo para Santa Eulaia y Pescadores de Santa Eulaia. Temor ante el puerto deportivo*, "UC", 22 (Ibiza, enero de 1978), pp. 16-17, y 28 (marzo de 1978), 14-16. C.P.V.E., M.A., J.V.V.

18.

*San Antonio. Un polémico plan de ordenación*, "UC", 24 (Ibiza, febrero de 1978), páginas 14-15. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Tradicionalmente las islas de Ibiza y Formentera se reducían a una ciudad, Ibiza, y a una gran área rural, un «campo» en sentido lato, de ella dependiente. Véase el análisis de las relaciones existentes en este contexto histórico, que en varios sentidos alcanza hasta mediados del siglo actual:

19.

VILÀ VALENTÍ, J.: *Ville et campagne à l'île d'Eivissa*, "Méditerranée", III, 4 (Aix-en-Provence, 1962), pp. 51-65; trad. castellana: *Ciudad y campo en la isla de Ibiza*, "Bol. COCIN", LXV, 639 (Palma de Mallorca, 1963), pp. 94-101. C.O.C.I.N., J.V.V.

El estudio de la *ciudad de Ibiza* ha despertado un interés considerable. En el aspecto histórico téngase en cuenta especialmente, por su amplitud, la obra de I. MACABICH (véase VII I, como publicación de conjunto):

20.

CLAPÉS, J.: *Cementerios*, "Los Archivos de Ibiza", 1, IX (Ibiza, diciembre de 1902), pp. 68-71. C.P.V.E. Localiza los cementerios del interior de la ciudad de Ibiza durante los siglos XV al XIX.

21.

FAJARNÉS TUR, E.: *Topografía de la ciudad de Ibiza*, “Los Archivos de Ibiza”, II, XIV (Almería, 1903), pp. 105-108. C.P.V.E. Hace una relación de las calles de la ciudad, localizándolas por barrios.

Respecto a las líneas de fortificaciones árabes, de gran importancia con anterioridad a las murallas del siglo XVI, véase un cuidadoso trabajo:

22.

COSTA RAMÓN, A.: *La triple muralla de la Ibiza árabe*, Palma de Mallorca, Instituto de Estudios Ibicencos, 1962. C.P.V.E., I.E.E., J.V.V.

A las murallas del siglo XVI están dedicados varios artículos de I. MACABICH y un interesante estudio del historiador B. ESCANDELL; las principales conclusiones han sido recogidas por S. SEBASTIÁN en su catálogo histórico (véase VII 46).

23.

MACABICH, I.: *Las murallas de nuestra ciudad*, “Ibiza”, 1ª época, III, 21 (Ibiza, 1946), pp. 333-339. Exposición en que se solicita sean declaradas Monumento Nacional las murallas y la torre de la catedral de Ibiza, seguida del decreto de concesión. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

24.

ESCANDELL BONET, B.: *Aportación a la historia de las murallas renacentistas de Ibiza*, Ibiza, Instituto de Estudios Ibicencos, 1970. C.P.V.E., I.E.E., J.V.V.

Sobre el puerto de Ibiza, véanse supra los artículos de FAJARNÉS (IX 56) y MOLL (IX 57). Dos interesantes trabajos se refieren a la ciudad actual; el primero hace un estudio de la población y en el segundo se expone un plan de ordenación urbana:

25.

BARCELÓ, B.: *Estructura de la población del municipio de Ibiza en 1960*, “Bol. COCIN”, LXVI, 644-645 (Palma de Mallorca, 1964), pp. 225-250. C.O.C.I.N., J.V.V.

26.

RIBAS PIERA, M.: *El “Plan general de Ordenación urbanística de Ibiza”, redactado por la Escuela de Arquitectura de Barcelona*, “Bol. COCIN”, LVI, 644-645 (Palma de Mallorca, 1964), pp. 191-194. C.O.C.I.N., J.V.V.

El aspecto urbanístico ha quedado también reflejado en la revista “UC” recientemente:

27.

*Chabolas en Ibiza. Muriendas o viviendas y El verdear de Ibiza*, “UC”, 4 (Ibiza, septiembre de 1977), pp. 14-17 y 39. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

28.

*La ciudad que padecemos*, “UC”, 8 (Ibiza, octubre de 1977), pp. 31-32. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

29.

*Demasiadas viviendas vacías. Ocupando que es gerundio*, “UC”, 17-18 (Ibiza, diciembre de 1977), pp. 54-55. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

30.

*Cas Serres de Dalt. Un suburbio en el ensanche*, “UC”, 26 (Ibiza, febrero de 1978), p. 19. C.P.V.E., I.E.E., M.A., J.V.V.

Están en preparación, en estos momentos, dos tesis de Doctorado sobre la ciudad de Ibiza, dirigidas por J. VILÀ VALENTÍ: un análisis geográfico, a cargo de Rosa VALLÈS, y un análisis poblacional y sociológico, a cargo de Eduard MIRA; ambas han de presentarse en la Universidad de Barcelona. La autora citada tiene además terminado un trabajo, inédito, presentado al Institut d’Estudis Eivissencs, acerca de la ciudad antigua: *Dalt Vila (ciutat d’Eivissa). Estudi de Geografia urbana*. Están también en preparación, que sepamos, tres tesis de Licenciatura, dirigidas por J. VILÀ VALENTÍ, acerca de aspectos de conjunto de la isla, que en parte afectan al núcleo central (relaciones campo-ciudad en el siglo XIX; el turismo actual en las Pityusas y su problemática). Se está elaborando un trabajo de cartografía histórica acerca de las Pityusas por el militar y bibliógrafo ibicenco Juan TUR DE MONTIS. Existe una tesis doctoral de Antropología social y cultural de Claudio ALARCO VON PERFALL (autor ya citado en VIII 11) acerca de “Cultura y Personalidad en Ibiza”, defendida el presente año en el Instituto de Psicología de la Universidad de Colonia y de la que se prepara, según nuestras noticias, una edición en alemán y otra en castellano; este trabajo contiene unas introducciones de conjunto acerca de caracteres geográficos, históricos, poblacionales y económicos de Ibiza.

Barcelona-Eivissa, mayo de 1978.

**PRÒLEGS I PRESENTACIONS**  
**de JOAN VILÀ I VALENTÍ**



Pròleg a

***Evolución reciente  
y estructura actual  
de la población en  
las Islas Baleares***

*Territoris* (2000), 3:  
279-286

Pròleg  
a  
*Evolución reciente y estructura actual de la  
población en las Islas Baleares*

B. BARCELÓ PONS (1970): *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*. Madrid-Eivissa, Instituto de Geografía Aplicada del Patronato “Alonso de Herrera” del C.S.I.C. - Instituto de Estudios Ibicencos del Patronato “José María Quadrado” del C.S.I.C. . 400 pàgs. El pròleg que publiquem a continuació apareix a les pp. 5-10. Aquest llibre es la tesi de l'autor, que dirigida pel Dr. Joan Vilà i Valentí va ser presentada a la Facultat de Filosofia y Lletres de la Universitat de Barcelona, el dia 1 de juliol de 1968, davant un tribunal format per J. Vilà Valentí, com a president; Lluís Pericot, Manuel de Terán, Carlos Seco, com a vocals, i Salvador Llobet, com a secretari. Fou la primera tesi doctoral de Geografia presentada i acceptada a l'esmentada Universitat. La tesi va merèixer la qualificació d'Excel·lent “cum laude” y el setembre del mateix any se li va concedir el Premi Extraordinari de Doctorat. Més tard, el 1969, l'Excm. Ajuntament de Palma, li donà el Premi Ciutat de Palma d'Investigació.

\* \* \*

Hace un par de decenios, en un trabajo publicado en una prestigiosa revista científica —el “Bollettino della Società Geografica Italiana”—, se afirmaba, no sin razón, que el conocimiento de las islas Baleares, desde el punto de vista geográfico, era todavía muy parcial e incluso, en ocasiones, erróneo. Sólo existían, por aquel entonces, publicaciones monográficas acerca de determinados y limitados aspectos, pero estudiados casi siempre con premura y resultando en exceso descriptivos. Una excepción, a este respecto, lo constituían, evidentemente, los estudios geológicos, que contaban además con algunos valiosos antecedentes en el pasado siglo; destacan en este sentido los trabajos decisivos de Paul Fallot, incluyendo su tesis doctoral (1922), y su continuación los estudios a cargo de un conocido geólogo mallorquín, Darder Pericás, entre otros autores. Pero en numerosos aspectos de Geografía física y en casi todos los de Geografía humana, la carencia de trabajos científicos era realmente acusada. Con un enfoque regional, por otra parte, sólo se habían efectuado algunas publicaciones acerca del conjunto de alguna isla o de un determinado sector, pero sin rebasar, salvo contados casos, una simple presentación, a no ser que nos remitamos a las valiosas y prolijas obras del archiduque Luis Salvador. Determinados proyectos de estudio concebidos como tesis doctoral, por parte de algunos profesores extranjeros, no pasaron, por razones diversas, como según tenemos entendido ocurrió en el caso de Pierre Monbeig, de su fase inicial.

A partir de aquellos momentos, la situación, en cuanto a estudios de nuestra especialidad, fue cambiando paulatina y favorablemente. No podemos olvidar, a este respecto la fundamental aportación de dos autores isleños Jansà Guardiola y Guillermo Colom, al campo de la Climatología y la Biogeografía. En esta última especialidad, muy

recientemente, Oriol de Bolós y R. Molinier han presentado una síntesis del archipiélago que muestra la madurez alcanzada en el análisis geobotánico de las Baleares. En geografía humana, la agudeza de Pierre Deffontaines va descubriendo, a partir de los años que siguen a la última conflagración, nuevos y originales rasgos de las Baleares, mientras se realizan algunos análisis monográficos, en los que no hemos sido ajenos, acerca de ciertos hechos paisajísticos o de determinadas actividades económicas. Varios profesores extranjeros —Jean Bisson y Eberhard Mayer, singularmente— han ido efectuando asimismo destacadas aportaciones. Desde un punto de vista geográfico y regional existen, a partir de entonces, un estudio de Formentera (1950) y tres acerca de Menorca, el último de los cuales (1964-67) constituye un mesurado y documentado estudio. De esta forma iba perfilándose, cada vez con mayor claridad, a pesar de la carencia todavía de estudios monográficos, una idea en la que frecuentemente hemos insistido. Nos referimos a la indudable originalidad del archipiélago balearico dentro del mundo mediterráneo, junto con la no menos innegable personalidad de cada una de sus islas. Era precisamente a través de la Ciencia geográfica que, por primera vez, quedaba planteado con rigor el problema de la unidad y la diversidad de las islas Baleares.

A la breve historia que acabamos de trazar, en la que sólo nos hemos referido a algunos jalones que nos parecían significativos, le falta una parte importante; diríamos más, decisiva. Como al mismo tiempo intenta ser una baza a favor de una consideración nuestra, descubramos con claridad el juego. Nos parece, en efecto, que un buen número de investigadores a que hemos aludido, y aún con mayor claridad los que más adelante citaremos, confirman una peculiaridad de los análisis geográficos. Probablemente nadie discutirá que sólo un contacto largo y continuo con el objeto de estudio puede permitir, por lo general, una visión y unas conclusiones equilibradas y profundas. Esto es decir, en el campo de la Geografía, que vivir “en” constituye, a nuestro juicio, una excelente base de partida —con frecuencia imprescindible— para el estudio “de”. Permítaseme repetir que sólo al geógrafo le cabe la satisfacción —y también la fecundidad en el análisis que, gracias a estas circunstancias de contacto material y afectivo, surge— de estudiar el propio país donde nació y vivió largamente, el paisaje que le es familiar y significativo en sus mínimos detalles y en sus más recónditos matices, la comunidad de la que acaso forman parte sus propios padres.

Esto, por una parte. Por otra, nos parece también claro que la Geografía, como tantas otras ciencias naturales y sociales, no ha alcanzado comúnmente el grado apetecido de exigencia conceptual y metodológica hasta después de ser tratada en las aulas y en los seminarios universitarios. Hasta el momento en que no se cuenta con estudios que cumplan dichas exigencias —siendo frecuentemente la tesis doctoral su más amplia, profunda y completa expresión—, no creemos que pueda hablarse, por lo general, de la existencia de unos verdaderos análisis científicos. La excepción, que también la hay, no invalidaría la regla.

Está ahora bien claro que la parte de la historia que nos falta aludiré a trabajos de universitarios que han vivido largamente en las islas. Incluso se trata de quienes nacieron en alguna de ellas. El primer ejemplo lo tenemos en la tesis doctoral de Vicenç Rosselló (1964) acerca de las comarcas meridionales y surorientales de Mallorca; el segundo, en la presente tesis doctoral de Bartomeu Barceló. Más o menos avanzados en su elaboración, existe ya algún otro trabajo en parecidas circunstancias y no dudamos que la tendencia trazada continuará. Porque otro hecho que acompaña a las actividades de estos grupos de geógrafos afincados en el conjunto de problemas de su propia región es no sólo la eficacia y trascendencia de sus conclusiones, sino también, por lo general, la intensidad y continuidad del estudio. Recordando los términos de una frase que un querido maestro

nuestro —Lluís Solé Sabarís— utilizaba en la conclusión de una de sus obras, bien pudiéramos decir que, en dichas condiciones, la estela de la investigación queda profundamente asurcada y el rumbo firmemente mantenido y asegurado.

\* \* \*

Hablemos brevemente del autor y de la obra que tenemos el honor de prologar, ya que sin duda ésta puede ser la máxima justificación de las presentes palabras introductoras. Nada en Ciencia —ni hombres ni trabajos— constituye un hecho aislado, sin precedentes ni consecuencias. Señalar los ambientes en que ha trabajado un autor, referirnos a quienes han sido sus maestros y colegas, será mostrar la tendencia que ha seguido y sigue, y ello aclarará, sin duda, su significación humana y científica. Desplegar asimismo el conjunto de problemas y preocupaciones en que se ha movido la obra efectuada, algunos de los cuales hemos apuntado ya, aclarará el objetivo perseguido y podrá darle un mayor sentido. A este respecto, en varias facetas conceptuales y metodológicas y en la elección de ciertos problemas y objetivos nos cabe una cierta responsabilidad, al haber sido el director de la tesis. Lo que acerca de la obra digamos más adelante, en este sentido, quiere ser un intento de justificación de los criterios adoptados.

Bartomeu Barceló se formó como geógrafo en la Universidad de Madrid, donde cursó, desde 1953 a 1956, los tres años de estudio en la Sección de Historia de la Facultad de Filosofía y Letras. Los dos catedráticos por aquel entonces de Geografía, los doctores Amando Melón Ruiz de Gordejuela y Manuel de Terán, fueron sus más directos maestros. Posteriormente, por unos años, siguió su formación como profesor ayudante de la Facultad y como becario del Instituto de Geografía “Juan Sebastián Elcano”, del Consejo Superior de Investigaciones Científicas. De la decisiva intervención que este organismo científico ha tenido, especialmente bajo la dirección del doctor Amando Melón, para un definitivo desarrollo de la Ciencia geográfica en nuestro país, constituye Bartomeu Barceló otro claro ejemplo.

En estos años, después de su graduación, la labor efectuada en el citado Instituto “Elcano” le permitió completar su preparación y le orientó hacia determinados temas de Geografía social, urbana y agraria; más tarde, sus preferencias personales irían concretándose en los dos primeros aspectos. En esa labor trabajó en estrecha relación con el doctor Manuel de Terán; por ello, era lógica su presencia en el tribunal que juzgó, en la Universidad de Barcelona, la presente tesis doctoral. Entre otros profesores y compañeros que por aquellos años colaboraron en su formación, conviene destacar al doctor García Fernández, entonces profesor adjunto de la Universidad de Madrid.

Desde los últimos años del pasado decenio, Bartomeu Barceló regresó a Palma de Mallorca. La labor de estudio e investigación que allí ha realizado, en la docena larga de años transcurrida, ha sido realmente variada y cuantiosa. Yo no sé lo que habrá de cierto en estos momentos, en pleno siglo XX, detrás del pretendido provincianismo y la supuesta calma de los isleños o, por lo menos, de una parte de ellos. En todo caso, nuestro autor constituiría una brillante excepción. En cuanto a sus trabajos de investigación, su inclinación hacia determinados problemas poblacionales y económicos se intensifica, en ocasiones, todavía más. Probablemente no es ajeno a ello las relaciones mantenidas con la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca, de cuyo Servicio de Estudios ha llegado a ser director. Quizá también este hecho influyó, junto con sus contactos con economistas, sociólogos y arquitectos, en inclinar a Bartomeu Barceló —nos parece en forma bastante definitiva— hacia la tendencia a una Geografía aplicada, en busca

de una posible contribución de los geógrafos a la resolución de problemas de desarrollo regional y de ordenación del territorio.

Refirámonos ahora al temario y a los objetivos del presente estudio. Cuando, a principios del séptimo decenio, Bartomeu Barceló decidió la preparación de una tesis doctoral, parecía que, tanto por el material acumulado ya como por el interés mismo del trabajo, se inclinaba hacia un análisis de Geografía urbana de la ciudad de Palma de Mallorca. Pero, desde un cierto punto de vista, este hecho constituía un caso, aunque el más sobresaliente, de un hecho que, en un grado u otro, se iba reflejando en todas las islas. Nos referimos a la aparición de nuevos factores y nuevas tendencias en la población baleárica, a cambios en la estructura poblacional, a inversiones en los movimientos migratorios. Paulatinamente, el interés inmediato fue centrándose en un estudio poblacional de horizontes más amplios. Desde hace unos cinco años, el tema fue ya escogido definitivamente: el objeto de la tesis versaría acerca de la población baleárica, especialmente en lo que va de siglo. Si quedó apeado el análisis geográfico de la ciudad de Palma de Mallorca, esperamos que sólo sea circunstancialmente, contando, además, de ahora en adelante, con una visión más completa y exacta de aspectos generales de la isla y del archipiélago todo. Desde finales de 1965, en que el autor entró en estrecha relación con la Cátedra y el Departamento de Geografía de la Universidad de Barcelona, empezó ya la redacción definitiva de los capítulos de esta tesis, que fue presentada y defendida en julio de 1968.

El tema de estudio realmente nos parece que ofrece un vivo interés. Las islas, por lo menos ciertas islas, tengámoslo en cuenta, parecen tener una marcada vocación hacia el aislamiento; en el término no hay redundancia, nos parece, sino un explícito reconocimiento de una realidad. Cuando Maurice Le Lannou, en su sugestiva tesis acerca de Cerdeña, quiere presentarnos la isla, tiene que dedicar un buen número de páginas del primer capítulo a hablarnos del aislamiento. Pierre Deffontaines se ha referido a las Baleares como a “las islas más aisladas” del Mediterráneo occidental. Un geógrafo mallorquín ya citado, Vicenç Rosselló, tiene un breve y jugoso ensayo acerca de este problema. Todo ello puede ser bien cierto. Las islas, en ocasiones, concretamente las Baleares en ciertas épocas, pueden ser como rocas aisladas en el mar; quizás incluso pretendan ser cerradas y hostiles rocas inexpugnables.

Pero, en otras circunstancias, las islas extrañamente se abren. Entonces pueden ser focos de relaciones y centros de atracción. Empieza, casi, otra historia; semejan ser, casi, otras islas. Sería interesante estudiar, punto por punto, la apertura moderna de las Baleares. Es ya importante en la fase tradicional próxima, que abarca parte del siglo XIX y los tres o cuatro primeros decenios del actual. A través de algunos puertos se mantienen contactos regulares con las tierras orientales de la Península, singularmente con Barcelona y la región catalana. Por otra parte, la emigración, temporal o definitiva, es acusada, hacia tierras peninsulares, hacia el norte de Africa, acaso hacia lejanos países. Todavía recuerdo con emoción —y ruego se me perdone el aducir una experiencia personal— cuando hace tres años pude asistir a una reunión de más de un centenar de baleáricos, en buena parte mallorquines, al pie de los Andes, en la argentina ciudad de Mendoza.

La apertura crece vertiginosamente en los dos últimos decenios. No son lo decisivo las relaciones comerciales, con productos agrícolas primerizos o tempranos, con frutos de la arboricultura de secano, con alguna producción industrial o artesana. Es, en todo caso, esta otra suerte de comercio que puede ser el turismo. La isla de Mallorca ciertamente aparece, a este respecto, en primer lugar, cronológica y cuantitativamente; sigue Ibiza, ya desde finales del sexto decenio; en estos últimos años —su nuevo aeropuerto se ha inaugurado hace unos meses— entra en liza, aunque con cierta moderación, Menorca.

La población es quien, en definitiva, realiza todas estas transformaciones, y sobre ella, por otro lado, repercuten asimismo los cambios habidos. Enmarcada como objeto de estudio dentro de su complejo contexto, la población es, al mismo tiempo, agente y síntoma. Parecía, por ello, preliminar a otros análisis —agrarios, urbanos o regionales— poder aclarar la evolución de la población insular. Sin duda surgirían además significativas conclusiones, que mostrarían la existencia de determinados factores repercutiendo en el plano poblacional. La visión sería más completa si, como se ha hecho, el objeto de estudio se extendía a todo el archipiélago, lo que nos mostraría además la existencia de interesantes contrastes y gradaciones.

Para aducir una última razón, digamos que la tarea nos pareció urgente. Las transformaciones eran rápidas y variadas y ahora podían detectarse con cierta facilidad y en su pleno sentido. El tema de la tesis se nos figuró, por todo ello, que era plenamente justificado.

\* \* \*

Por fin, el capítulo de gracias. Inexcusable. Ahora el director de la tesis habla también en nombre del autor. Ambos han comentado varias veces y alguna vez han meditado simplemente para sus adentros algo que, según mi parecer, debe ocurrir frecuentemente en estos casos. Terminada una tesis, en la que se ha puesto empeño y corazón, la obra realizada apabulla un poco, casi por su misma materialidad. Paradojicamente - porque nadie como el propio investigador conoce palmo a palmo el esfuerzo realizado -, el resultado suele sorprender.

Una de las claves de este misterio resida probablemente en caer en la cuenta de cuántas orientaciones, cuántas ayudas, cuántos consejos, canalizados a través del autor, han sido necesarios para alcanzar el fin apetecido. Cualquier obra cultural plena y madura es probablemente, en rigor, una obra colectiva. Una tesis doctoral es siempre, o casi siempre, resultado, en definitiva, de muchos. Se doctora sólo uno, es cierto, el que cargó con la materialidad del esfuerzo continuo, con la última y definitiva responsabilidad intelectual. Pero son muchos —y en estudios de Geografía no conozco excepción alguna, bien al contrario— los que, de un modo u otro, colaboraron, en ocasiones decisivamente, en este lento y trabajoso andar que es la elaboración de una tesis. Autor y director de tesis, en este caso, se complacen en reconocerlo. Sólo sienten que en este público reconocimiento —doblado de gratitud, claro está— no puedan constar realmente todos los que, de un modo u otro, lo merecen; pero esperamos que en esta forzosa y escueta selección no estén ausentes por lo menos quienes, de una manera más directa y decisiva, han contribuido a la preparación, elaboración y publicación de la presente obra.

Como mediato, pero muy eficaz, antecedente, deberían constar quienes orientaron y cooperaron en la formación científica del autor, tanto en la Universidad como en el Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Es forzoso volver a citar, en este sentido, al profesor Manuel de Terán y a un centro de investigación en cuyo ambiente encontró siempre Bartomeu Barceló la colaboración y el estímulo necesarios, tan importantes precisamente en una fase inicial. Nos referimos, claro está, al Instituto de Geografía “Juan Sebastián Elcano”, de Madrid.

En su ciudad natal sería preciso mencionar los numerosos centros que facilitaron los materiales que constituyen la información básica de la tesis. A este respecto destacamos la delegación del Instituto Nacional de Estadística y un buen número de dependencias y personas de la Diputación Provincial de las Baleares y del Ayuntamiento de Palma de

Mallorca; estas dos últimas instituciones, además, encargaron al autor varios trabajos parciales, lo que le facilitó en gran manera, algunas de las investigaciones efectuadas. Por otra parte, otros dos organismos, de los que él forma parte, han contribuido a este estudio con numerosos medios, que han posibilitado o acelerado la elaboración de la obra. Se trata de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca, que ya habíamos tenido ocasión de citar, y el Servicio de Estudios y Programación Técnica y Económica (S. E. P. T. E.), del que Bartomeu Barceló es director.

Dos centros de investigación, uno local y otro especializado, ambos del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, han querido patrocinar y ayudar decisivamente a la publicación de la presente obra. Sin su cooperación, esta tesis, como desgraciadamente ha ocurrido con tantas otras, habría quedado inédita, no sabemos hasta cuándo. Pero, en este caso, gracias al Instituto de Estudios Ibicencos, que incluyó esta tesis dentro de sus propuestas de publicación al Patronato José M. Quadrado, ésta ha sido posible. Queremos subrayar que con ello dicho Instituto muestra su vivo interés por obras que no sólo se refieren a la propia isla, sino a todo el archipiélago baleárico. Siendo conveniente efectuar alguna referencia personal, parece forzoso mencionar, por lo menos, a don Juan Verdera Ribas, presidente del Patronato del citado Instituto de Estudios Ibicencos, quien mostró su marcado interés por la presente obra.

En segundo lugar, subrayemos que un centro de investigación geográfica, el Instituto de Geografía Aplicada del Patronato Alonso de Herrera, de Madrid, ha cooperado en la medida necesaria para que la publicación de la tesis fuese una realidad. A su director, el doctor José Manuel Casas Torres, catedrático de Geografía de la Universidad de Madrid, hemos de agradecer vivamente el especial deseo que ha tenido en que la edición fuese completa y digna, de acuerdo con la calidad del estudio realizado.

\* \* \*

Desde octubre de 1967, Bartomeu Barceló es profesor de Geografía en el centro universitario que la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Barcelona mantiene, con la eficaz ayuda del Estudio General Luliano, en Palma de Mallorca. De esta manera, forma parte y colabora estrechamente en las actividades del Departamento de Geografía que tengo el honor de dirigir en Barcelona. Constituye para mí una íntima satisfacción tener por profesor y colaborador asiduo a quien, como él, ha mostrado su calidad investigadora y docente. Satisfacción doblada de esperanza, de casi segura confianza, en el futuro siempre incierto. Esperanza en él mismo, en su propia obra, de cuya trayectoria constituye este libro sólo un hito, acaso no el culminante. Esperanza en el ambiente que sabrá crear, en los alumnos y discípulos que será capaz de orientar y de formar. Una vez más se confirmaría que una buena tesis doctoral no es sólo una buena conclusión; mucho más que esto, constituye una buena semilla, henchida de posibilidades, en la andadura científica del mañana.

Barcelona, octubre 1969

*J. Vilà Valentí*  
Director del Departamento de Geografía  
de la Universidad de Barcelona



*Informe sobre la  
tesi doctoral de  
Jean Bisson*

*Territoris (2000), 3:  
287-292*

## *Informe sobre la tesi doctoral de Jean Bisson (1974)*

Aquest estudi fou preparat amb continuïtat pel professor Jean Bisson des de l'any 1963 fins a 1970; posteriorment es dedicà a diverses comprovacions, ampliacions i a la redacció. Fou dirigit per Max Derruau i l'autor comptà amb nombrosos ajuts i col·laboracions durant les seves estades a les illes Balears, especialment amb les orientacions per part de Pierre Deffontaines i Bartomeu Barceló. Fou defensat com a tesi doctoral («*Thèse d'État*») al juny de 1974 a la Universitat de Clermont-Ferrand. Formaren part del Tribunal que la jutjà els professors A. Fel, com a president, P. Deffontaines, M. Derruau, A. Huetz de Lempis i J. Vilà Valentí. Va ser publicat el 1977 sota el títol *La terre et l'homme aux îles Baléares* a Aix-en-Provence, EDISUD, 432 pàg.

El text que segueix a continuació és la versió catalana del breu informe, previ a l'acte i al debat públic, enviat en francès pel professor Vilà Valentí.

\* \* \*

Podríem definir l'objectiu fonamental del treball presentat per Jean Bisson com una anàlisi de dos períodes ben diferents, gairebé completament contrastats, en llur duració i en llurs característiques: (1) la llarga i a voltes lenta formació, en cadascuna de les illes considerades (Mallorca, Menorca, Eivissa-Formentera), d'un món rural ben original i singular en cada un dels casos i (2) com es realitza actualment l'adaptació d'aquests mons rurals a una nova situació radicalment diferent, que deriva de «*l'arrivée brutale*» d'un turisme de masses. Aquest informe vol reduir-se a assenyalar si l'autor ha efectuat els planteigs que poden ser considerats correctes i pertinents, si ha tingut en compte tots aquells elements i factors convenients i, en tercer lloc, si les conclusions aconseguides atenyen una acceptable validesa.

Creiem que cal subratllar, en primer lloc, el considerable esforç realitzat per Jean Bisson per comprendre i arribar a conèixer a fons un món rural que per a ell era nou, ja que fins al començament del seu estudi sobre les illes Balears havia treballat en territoris i amb societats d'altres característiques. L'autor efectua un esforç molt considerable en aquest sentit, tot mantenint contactes amb els geògrafs que hi han treballat, manejant fonts diverses (estadístiques estatals, provincials i locals, arxius municipals, biblioteques públiques i privades; material cartogràfic, fotografies aèries), efectuant treball de camp i contactes i entrevistes amb propietaris rurals, agricultors i tècnics agraris. Creiem que el resultat és ben reeixit, si a més tenim en compte que la seva labor s'efectuava en una àrea geogràfica i cultural en principi aliena i nova per a ell, amb la utilització de dues llengües (català i castellà) que no són la pròpia ni són les parles de les àrees fins llavors per ell estudiades. Les experiències anteriors, però, permeten profitoses comparances.

En principi parteix de l'originalitat de les illes Balears en el seu conjunt, en comparança amb altres regions mediterrànies properes, i immediatament assaja de mostrar

la singularitat de cadascuna de les illes. Les anàlisis en profunditat efectuades posteriorment aniran confirmant d'una manera clara aquesta singularitat.

L'estudi del món rural de cadascuna de les illes fins a definir les característiques que presentava en el primer terç de la centúria i que encara es manté en bona part a mitjan segle, s'efectua a través d'unes anàlisis dels aspectes significatius: la població i el poblament rurals; les estructures agràries; la propietat rural; el medi natural i la formació i el desenvolupament d'un paisatge agrari; les plantes de conreu; la ramaderia. L'anàlisi adquireix encara més profunditat davant uns fets concrets singulars: per exemple, el destacat paper de l'arbre a Mallorca o la sorprenent preponderància del bestiar boví a Menorca.

El turisme de masses presenta una sobtada i considerable importància a partir del quinquenni 1955-1960. Hi ha una encertada definició del tipus de turisme que a partir de llavors predominarà i tot un seguit d'adequades respostes a unes preguntes ben justament formulades: quines conseqüències té sobre el camp de les diverses illes, especialment Mallorca i Eivissa, la «brutal mutació» dels sisè i setè decennis?, es tracta de cercar un nou equilibri o simplement es dona un abandonament del camp?, com s'adapten els sistemes agrícoles?, com queda afectada la població rural?, com es configuren uns «nous» horitzons de treball?

A l'encert i a la riquesa de les qüestions plantejades, Jean Bisson respon amb unes afirmacions precises i ben fonamentades, amb freqüents i nombroses matisacions, en un afany d'acostar-se a unes realitats que sovint no són pas senzilles ni en llur gènesi ni en llur desenvolupament.

La dotzena de pàgines dedicades a una conclusió general mostren de nou planteigs, inicialment i al llarg del treball, ben definits i unes respostes ben cenyides. Com ja succeïa al llarg del treball, al final de la recerca apareix la insistència en la singularitat de cadascuna de les illes en el moment actual, mentre s'accentua la rapidesa del canvi. Ho manifesta clarament quan escriu: «*Trois îles, trois types de campagne en mutation rapide.*» Ja, en aquests moments finals de la tesi, el joc i la dialèctica de les explicacions i els resultats adquireixen unes formulacions ben diverses i encertades.

En el diagnòstic final hom subratlla els aspectes socioeconòmics positius que presenta la situació actual, però també els possibles aspectes negatius. Respecte a aquests últims, enfront de la innegable elevació del nivell i qualitat de vida, poden aparèixer, cara al futur, factors contraris a una sòlida preparació professional i a un veritable i regular desenvolupament laboral i personal. Ho direm amb les seves pròpies paraules: «*Le tourisme, en attirant les jeunes qui, normalment, auraient pu constituer des cadres moyens, n'aurait-il pas fortement freiné tout processus de "capillarité sociale", accentuant malgré les apparences un certain blocage de la société insulaire?*»

Heus aquí una qüestió més aviat sociològica. L'amplitud del camp d'estudi del geògraf permet assenyalar, en aquesta tesi doctoral, certes tendències i certs problemes que més aviat corresponen a ciències socials afins. No ens sembla pas necessari insistir en la riquesa i l'encert de les conclusions majoritàriament geogràfiques que apareixen en la dotzena de folis finals que Jean Bisson anomena «Conclusió general».

L'autor d'aquest informe voldria acabar-lo destacant la qualitat excel·lent d'aquest estudi, ben mereixedor del grau acadèmic de doctor, i que sens dubte constitueix una molt rellevant contribució al coneixement d'un passat tradicional que arriba fins a una època ben propera i d'un present ben complex i dinàmic de les illes Balears. En l'acte públic l'autor d'aquest informe pensa efectuar algunes observacions i plantejar algunes preguntes al doctorand, especialment respecte a l'evolució i el present de les illes d'Eivissa i

Formentera, que són les que, sens dubte, millor coneix, després d'haver-hi efectuat diversos estudis geogràfics des de fa més de vint-i-cinc anys.

Barcelona, abril 1974

*Joan Vilà Valentí,*  
catedràtic i director del Departament de Geografia  
de la Universitat de Barcelona, a partir de 1965.  
«Docteur d'Université» per la Université de Bordeaux (1954).  
«Doctor» per la Universidad Central de Madrid (1956).

Pròleg a

***Población y propiedad en la cordillera septentrional de Mallorca (Evolución histórica).***

*Territoris* (2000), 3:  
293-298

Pròleg  
a  
***Población y propiedad en la cordillera  
Septentrional de Mallorca (Evolución histórica).***

MIGUEL FERRER FLÓREZ (1974): *Población y propiedad en la cordillera Septentrional de Mallorca (Evolución histórica)*. Palma, Instituto de Estudios Baleáricos, 2 vols. Es la tesi doctoral de l'autor que dirigida per Joan Vilà i Valentí es va presentar a la Universitat de Barcelona el dia 17 de febrer de 1973 sota el títol *La evolución de la estructura agraria de la Cordillera norte de Mallorca*, i que va ésser jutjada per un tribunal presidit pel Dr. Joan Vilà Valentí, com a president, els doctors Emili Giralt i Raventós, Salvador Llobet i Reverter, i Bartomeu Barceló i Pons, com a vocals, i actuant com a Secretari el Dr. Alvaro Santamaría Aránz, obtenint la qualificació de *Sobresaliente*. Vid. vol.I, pp. VII-XI

\* \* \*

No debo ocultar mi satisfacción al escribir estas líneas introductorias a un nuevo estudio acerca de la isla de Mallorca. Hace muy pocos años, en el prólogo a una tesis doctoral acerca de la población de las Baleares, yo mismo escribía —y ruego se me perdone la cita propia— que podía considerarse como definitivamente terminado aquel largo periodo de acusado desconocimiento de nuestras islas, desde un punto de vista geográfico. Señalaba, a este respecto, un cambio bien claro en el último decenio y auguraba unos años de trabajo fecundo que han sido, en efecto, confirmados. Quizá porque se trata de uno de los escasos vaticinios en que he acertado plenamente, sea causa de mayor satisfacción.

Acerca de la isla de Mallorca, en efecto, a los trabajos personales de los profesores Vicenç Rosselló Verger y Bartomeu Barceló, ambos mallorquines, se han unido los esfuerzos de cierto número de geógrafos, en buena parte formados en los últimos años. Como era lógico, la existencia de un grupo de especialistas en Geografía dentro de la Facultad de Filosofía y Letras de Palma de Mallorca ha repercutido en la elaboración y publicación de interesantes estudios geográficos. Patente ya en la actualidad este hecho, lo será aún más, cabe esperar, en un futuro próximo. Por otro lado, algunos autores extranjeros colaboran, con singular competencia, en estas tareas de investigación. Ahora mismo, cuando estoy redactando las presentes páginas, acabo de regresar de la lectura de la tesis doctoral de Jean Bisson, presentada en la Universidad de Clermont Ferrand, dirigida por el eminente profesor francés Max Derruau, acerca de la Geografía agraria comparada de Mallorca, Menorca e Ibiza.

Dentro de esta misma línea de investigación se inscribe el valioso trabajo del profesor Miguel Ferrer Flórez, también mallorquín. Un estudio que anda a caballo entre un contenido constituido por unos hechos del pasado y unos enfoques geográficos para decirlo

en pocas palabras, aunque con cierta imprecisión, entre la Historia y la Geografía. Todo ello, claro está, con las ventajas de considerar unos fenómenos llenos de interés y de poder aplicar metodologías fecundas, pero sin dejar de correr unos riesgos, dada la diversidad y complejidad de los objetos estudiados. La singularidad de la obra no arranca sólo de este hecho, sino también de unas circunstancias personales de vocación y profesión, que conviene también exponer.

Cuando el profesor Miguel Ferrer decidió emprender resueltamente la elaboración y la redacción del presente trabajo, estaba ya en plena madurez profesional. Desde hacía años era catedrático de la antigua Escuela Profesional de Comercio de Palma de Mallorca; últimamente, colaboraba asimismo en las enseñanzas de la Facultad de Filosofía y Letras. Éstas y otras tareas revelaban en él mucho más a un historiador que a un geógrafo. Quiero decir, con ello, que la labor que del autor podía esperarse era más bien una tarea histórica que geográfica. Si no me engaño, me cabe —por lo menos en parte— la responsabilidad de haberle atraído hacia aquella línea de investigación a que antes he aludido. Ambos nos dábamos cuenta de los riesgos que podía correrse, pero también el ineterés del trabajo y de las ventajas que podía alcanzarse. Debo consignar el entusiasmo con que el autor realizó el esfuerzo necesario para acometer los inéditos y complejos problemas. Hacer esta afirmación, siendo además uno de los pocos testigos que puede aseverarlo, es quizás una de las más claras justificaciones de este prólogo, si es que alguna existe.

\* \* \*

No parece del todo innecesario referirme brevemente al grupo fundamental de problemas estudiados en el presente trabajo. Como es sabido, numerosos aspectos de Geografía agraria se comprenden con dificultad sin tener en cuenta las características que los fenómenos presentaban en el pasado. Incluso habiendo existido últimamente unos cambios profundos, la misma hondura y el exacto sentido de recientes modificaciones se nos escapan, si desconocemos con exactitud los datos precedentes. Podemos comprender, de esta forma, lo que realmente queda de residual o heredado y lo que ha surgido de nuevo en hechos tan variados como ciertas características socioeconómicas —las formas de propiedad o los regímenes de explotación, por ejemplo o los rasgos mismos del paisaje agrario— sea el paisaje de instalación, casas o poblamiento; sea el paisaje económico, parcelas agrícolas o ganaderas.

El problema que más nos interesó dilucidar fue uno de los aspectos socioeconómicos que parecía más relevante, el de la propiedad rural. Se atacaba con ello una cuestión realmente fundamental, dentro de lo que viene llamándose la estructura agraria. La propiedad rural, en efecto, condiciona —o puede condicionar— estrechamente otros aspectos socioeconómicos, como los regímenes de explotación, o estrictamente económicos, como la misma producción. Trabajando con materiales diversos, algunos de ellos en buena parte inéditos —como ocurre con las series estadísticas de los *Stims*, por primera vez utilizados en conjunto y con una sistemática diferente— el profesor Miguel Ferrer ha aclarado aspectos fundamentales de esta problemática a lo largo de los siglos XVI al XVIII.

Los enfoques geográficos han estribado no sólo en el análisis del fenómeno en una área bien delimitada por las mismas condiciones naturales y por sus mismas posibilidades de colonización agraria —La Sierra septentrional de Mallorca— sino también en analizar los contenidos fundamentales en relación con el complejo todo de condicionantes y resultados: las características del medio físico; la población y sus tipos de instalaciones; las



formas de producción agraria; los regímenes de explotación; las otras actividades económicas; los vínculos que se establecen con la capital e la isla, es decir, con “la ciudad” por antonomasia. Se intenta delimitar y definir de esta manera, en un afán de rigor no sólo de los hechos y de su evolución sino también en las palabras, un buen número de cuestiones y términos. Esta contribución terminológica no es, me parece, uno de los menores méritos de la obra que tengo el honor de presentar. Una presentación por siglos, quizás en ocasiones un poco rígida, permite por lo menos una primera ordenación de hechos y problemas. Una aportación de alto interés geográfico lo constituye la parte gráfica del trabajo, como el lector podrá juzgar fácilmente.

El autor no pretende haber resuelto toda la compleja problemática planteada. Es posible que nuevas fuentes aclaren puntos que aun quedan oscuros. Todavía es más previsible que nuevos enfoques y análisis —de acuerdo con los avances metodológicos e informativos que el futuro nos depare— iluminen nuevas relaciones y precisen ciertos aspectos. Pero será siempre un mérito indudable del presente trabajo haberse planteado por primera vez todo un complejo de problemas y haber efectuado unas aportaciones realmente fundamentales para su definición y esclarecimiento. Incluso por el mismo planteamiento del trabajo esta investigación no termina —como quizá ocurre en toda auténtica investigación— en sí misma. Una de las hipótesis de trabajo más generales era, como antes hemos insinuado, que ciertas características de los fenómenos estudiados llegaban hasta nuestros días, a pesar de la existencia de unas determinadas y profundas transformaciones, algunas del pasado siglo —como la Desamortización—, otras muy recientes. Quizás el propio autor contribuya en el futuro a las indagaciones necesarias en este sentido.

Otro planteamiento de interés que en cierto modo representaría una culminación del presente trabajo, sería encuadrar los hechos estudiados dentro de una evolución más amplia, no sólo refiriéndonos a las restantes islas del archipiélago —Menorca e Ibiza— sino incluso en el ámbito del Mediterráneo occidental. Hay todo un rico juego de paralelismos y divergencias, en el tiempo y en el espacio, entre todos estos pequeños mundos que cada isla es, que conviene precisar cada vez más, si queremos llegar a una auténtica comprensión. En este sentido, constituye una muestra de fecundidad, a nuestro juicio, que la lectura del presente trabajo nos sugiera una problemática continuadora de la propiamente analizada, a modo de nuevos horizontes de investigación.

\* \* \*

Al igual que en parecidas circunstancias hemos tenido ocasión de señalar, un estudio como el que presentamos requiere un verdadero cúmulo de esfuerzos, que evidentemente no sólo implica los del propio autor. Se trata, además, en nuestro caso, de una tesis doctoral, con lo que el trabajo debe alcanzar el más alto nivel exigido por la Universidad. Por ello el autor y el director de la tesis deben agradecer las numerosas sugerencias, consejos y ayudas que han ido recibiendo. Tarea larga, ciertamente, y que sería imposible cubrir en forma cabal. Quizás cumplamos medianamente concretando en algunos casos un agradecimiento que, de otro modo, sería imposible expresar.

En el manejo e interpretación de varias fuentes históricas han presentado su valiosa ayuda el Dr. Francisco Sevillano, director del Archivo Histórico de Mallorca, y el Dr. Alvaro Santamaría Arández, profesor agregado de la Facultad de Filosofía y Letras. El primero puso a contribución su larga experiencia en la documentación de la época y el segundo sus conocimientos acerca de la Historia de la isla, en particular respecto a los últimos siglos medievales y a los primeros modernos.

Por parte de quienes constituyeron el Tribunal que juzgó la presente tesis, hubo una aportación de interesantes sugerencias y observaciones que agradecemos sinceramente. El Dr. Emilio Giralt contribuyó con sus vastos conocimientos de Historia rural en los países catalanes; dos geógrafos, el Dr. Salvador Llobet y el Dr. Bartolomé Barceló, aportaron su experiencia en el ámbito de la Geografía agraria, particularmente en cuanto a las áreas de Cataluña y Mallorca. Al historiador Alvaro Santamaría, que formó parte asimismo del indicado Tribunal, ya hemos tenido ocasión de citarle.

Por fin, es justo referirnos al organismo que ha hecho posible la publicación de la presente obra. Lo señalamos no sólo como muestra de agradecimiento sino también como excelente ejemplo que bien merece imitadores. Nos parece que es lógico —aunque no siempre la lógica ande de acuerdo con la realidad— que un organismo local o regional se interese por obras que, como la presente, plantean problemas que aluden a lo más profundo de la personalidad colectiva y territorial propias. El organismo a que aludimos es el Instituto de Estudios Baleáricos, de la Excma. Diputación de Baleares, desde sus comienzos bajo la eficaz dirección de D. Bartolomé Payeras, a quien hacemos extensivo nuestro agradecimiento.

Barcelona, junio 1974

*J. Vilà Valentí*  
Director del Departamento  
de Geografía de la Universidad de Barcelona

Pròleg a

***Cultura y  
personalidad en  
Ibiza***

*Territoris* (2000), 3:  
299-304

# Pròleg

## a

### *Cultura y personalidad en Ibiza*

CLAUDIO ALARCO VON PERFALL (1981) : *Cultura y personalidad en Ibiza*. Madrid, Editora Nacional, 318 pp. Aquest llibre és la versió al castellà, revisada i en part augmentada, de la tesi doctoral de l'autor, dirigida pel Prof. Dr. Eno Beuchelt i presentada en 1978 a l'Institut de Psicologia de la Universitat de Colònia i publicada per la mateixa Universitat en 1979, amb el títol de *Kultur und Persönlichkeit auf Ibiza*.

\* \* \*

El lector se pregunte quizá sobre el verdadero interés de este libro: ¿Una obra más acerca de Ibiza? ¿Acaso es Ibiza una isla poco conocida?. Estas palabras preliminares, que es posible resulten a la postre más o menos innecesarias, quieren responder precisamente a estos interrogantes y aludir, de un modo u otro, al contexto y a los objetivos dentro de los que la obra que el lector tiene entre manos fue concebida y proyectada.

Digamos inmediatamente, en primer lugar, que si en algún sentido puede justificarse que sea yo precisamente quien tenga el honor de prologar el libro, debe ser, aparte de la estimación y el afecto del autor, por un común interés, largo en mi caso de más de treinta años, por estas tierras y estos hombres de las Pityusas, de las islas de Ibiza y Formentera. Un interés profesional —él, para decirlo en pocas palabras, desde el campo de la Antropología; yo, desde la Geografía— y un interés también personal, telúrico, profundamente enraizado, y humano, hondamente entrañado en la sociedad ibicenca y formenterense.

La alusión a este plano de estudio nos obliga a referirnos al atractivo que el análisis de las Pityusas ofrece. Más de un autor ha señalado —y algunos geógrafos no son ajenos a esta afirmación, muy al contrario— que, dentro del viejo y bien definido mundo mediterráneo, Ibiza y Formentera constituyen como una quintaesencia de la mediterraneidad. De un país mediterráneo costero, que son los auténticos; por ello hemos de decir, más exactamente, la quintaesencia de una mediterraneidad insular. Presenta todos los caracteres de estas tierras que yo, a fuer de buen mediterráneo, no dudaré en decir que han sido —¿y lo son todavía?— uno de los grandes centros del mundo; me parece que, en este sentido, es fácil perdonar a los griegos haber creído que eran el auténtico y exclusivo foco del mundo habitado, el ombligo del ecumene.

Ibiza, singularmente, es un excepcional arquetipo: país de colinas, suaves hondonadas, llanuras en retazos, recatadas calas. Hecha a la medida del hombre, de unos reducidos y enraizados grupos humanos, queremos decir. Clima poco lluvioso, ambiente soleado, con el peculiar verano cálido y seco, fuentes y corrientes escasas: millares de extranjeros se han quedado asombrados ante “*es riu* “ (¿el río?) de Santa Eulària. Un

abundante matorral y una cubierta forestal, de pinos, carrascos y sabinas, más densas de lo que podíamos creer: ¿acaso el mismo nombre griego, las Pityusas, no alude a que ellas constituyen “las islas de los pinos”?

Tampoco falta, tras la imagen amable, el reverso de la medalla —la irregularidad o la violencia de ciertos elementos climáticos, por ejemplo— hecho profundamente mediterráneo, que los geógrafos han mostrado repetidamente, que los poetas han glosado también con ahínco, desde el griego Hesíodo al catalán Espriu.

Luego está el viejo mundo humano del Mediterráneo, que en las Pityusas se nos remonta ya a cuarenta siglos. Dosificados casi a la perfección se nos aparecen los variados y acaso alejados factores: una población autóctona de origen desconocido, griegos y especialmente fenicios y púnicos que arrancan del Mediterráneo oriental y central, los romanos desde el mismo centro, el empuje del sur con los árabes, los catalanes —ya en plena Edad Media— que vinculan en definitiva las islas a la Europa occidental.

Así se irá configurando lentamente una sociedad y una economía, prototipo también del Mediterráneo: la pequeña ciudad de Ibiza, un núcleo vigilante y amurallado, con un reducido y en ocasiones activo puerto, donde convive una élite cultural, militar, comercial, y de señores rurales con una masa relativamente importante de artesanos, agricultores y hombres del mar. En el ancho campo, los secanos cerealistas y la variada arboricultura: el olivo, la vid, el algarrobo, la higuera, el granado; más tarde, el almendro; con los hombres diseminados en familias, en un poblamiento disperso casi absoluto, prestos a concentrarse —si el peligro llega desde cualquier playa o cala— en alguna casa fuerte o en la iglesia, frecuentemente también fortificada.

Un mundo con sus cambios indudables, a través de los tiempos y de los avatares, pero que os puede parecer igual a sí mismo, en definitiva, y que adjetivamos —así, en bloque— como “tradicional”. De esta manera, cabe perfectamente que se nos aparezcan las Pityusas como un arquetipo del tradicional mundo mediterráneo, más exactamente del mundo mediterráneo insular.

Apasionantes en sus caracteres físicos y humanos, las Pityusas no han carecido ciertamente de descriptores y comentadores. Entran plenamente dentro de la gran corriente de escritores de viajes del pasado siglo, frecuentemente de origen ajeno, que las presentaron, asombrados casi siempre, en sus caracteres exóticos. Descuella, entre todos, el archiduque de Austria Luis Salvador, en una excelente y pormenorizada presentación, obra de inapreciable valor para conocer como eran las islas hace ahora un siglo, aproximadamente. Luego habrá la inundación moderna, que se remonta a unos pocos lustros, aparte de unos ilustres antecedentes, de guías de viaje u obritas de sucinta información, respondiendo a un fenómeno social y económico del que tendremos que hablar luego más largamente. Destaca por su originalidad y amplitud, nos parece, la obra del ibicenco —otra vez un poeta, hablando de su isla mediterránea— Marià Villangómez, equilibrada en su contenido, bella y entrañablemente escrita.

Van surgiendo, paralelamente, las aportaciones de quienes estudian las islas desde sus campos de estudio, con una óptica de especialización. Geógrafos, geólogos, botánicos, sociólogos, economistas, nos hablan de las Pityusas; cargadas de historia, síntesis de los contragolpes de unos y otros pueblos, ancladas en pleno Mediterráneo, son sobre todo historiadores y arqueólogos quienes se interesan por ellas. Otro ibicenco, Isidor Macabich, descuella en particular por el esfuerzo realizado, largo en años y rico en resultados. En una bibliografía de obras de todo tipo que, de un modo u otro, contribuían a un conocimiento geográfico de estas tierras y que tuvimos ocasión de publicar, no hace mucho, en colaboración con la profesora ibicenca Rosa Vallès (véase *Revista de Geografia*,

Universidad de Barcelona, vols. XII-XIII, 1978-1979, págs. 107-130) anotamos, en conjunto, cerca de trescientas publicaciones. Ello nos da una idea, nos parece, del interés despertado, desde hace tiempo, por las islas.

El estudio de Claudio Alarco von Perfall, que tengo ahora el honor de presentar, se inscribe evidentemente dentro de la línea investigadora, dentro de los trabajos de una marcada especialización científica. Yo diría incluso que en un grado extremo, respondiendo a una rigurosa formación del autor, a un amplio conocimiento del tema, a una recolección cuidadosa de material, a unos planteamientos precisos, a unos exigentes análisis. No en vano la obra fue motivo de una tesis doctoral, presentada, hará un par de años, en la Universidad de Colonia, dirigida por el profesor Eno Beuchelt y elaborada en el seno del Instituto de Psicología de dicha Universidad, dirigido por el profesor Udo Undeutsch.

Este trabajo corresponde más concretamente a unos enfoques antropológicos, de Antropología social y cultural, posiblemente predominando esta última. No faltan respecto a Ibiza y Formentera trabajos que estén dentro de esta línea, en lo que ha venido llamándose Etnografía o Etnología. Destacarían probablemente, en nuestro caso, los libros escritos por Víctor Navarro y por Walter Spelbrink, especialmente este último. Pero el primero es una obra de aficionado, en definitiva, aunque con cierta cultura y una experiencia directa del tema; sin embargo, no siempre fue bien informado ni interpretó correctamente los problemas planteados, por lo que su obra (*Costumbres en las Pithiusas*) debe utilizarse con numerosas reservas. Spelbrink era un filólogo, doblado de etnógrafo, de trabajo mucho más riguroso; correspondía a la corriente conceptual y metodológica de “palabras y cosas”, claramente positivista, exigente en la descripción de utensilios y procesos, exacta y rica en la transcripción de términos y designaciones, interesada acaso en las comparaciones, pero poco preocupada en general por ulteriores elaboraciones o interpretaciones científicas.

El lector se dará cuenta inmediatamente que nos encontramos ante una obra de otro corte y otro sesgo bien distintos. De antemano hay una amplia información, variada en sus orígenes —véase el esfuerzo de síntesis, en distintos aspectos, en las primeras páginas—, que intenta ser exhaustiva en las fuentes escritas —consúltese la bibliografía— y que quiso ser muy diversa en otros posibles sentidos y métodos, especialmente en la observación y en la encuesta oral. Una indudable aportación compleja y original, sobre cuyo exacto valor el lector podrá juzgar inmediatamente.

Pero antes se me ha de permitir que haga una última observación. Creo que hay un hecho que acrecienta definitivamente el valor de este libro. Se trata del acierto no sólo en el tema —que permite el análisis, repito, de una sociedad que se presenta como un arquetipo netamente mediterráneo—, sino también en el momento en que la problemática toda es abordada.

En efecto, Ibiza y Formentera han vivido un claro proceso de cambio. Un profundo y rápido cambio que, iniciado en el quinquenio 1956-1960, alcanza una acusada eficacia a finales de la séptima década y principios de la octava. En definitiva, la obra que el lector tiene entre manos insiste acertadamente en dos «momentos» que van surgiendo, en contraposición, repetidas veces: el mundo tradicional, por una parte; el cambio reciente, por la otra.

No es que el mundo tradicional no hubiese sufrido sus variaciones. A veces esta visión rígida y en bloque de las centurias anteriores a la actual puede constituir un grave error. Más de una vez los historiadores, con razón, han echado en cara a geógrafos, antropólogos o sociólogos visiones simplistas de este tipo. En Ibiza, por ejemplo, hay unos

intentos voluntarios de cambio socioeconómico a finales del siglo XVIII, por parte de un reducido grupo de gobernantes, que viene a representar —como en otras ocasiones hemos indicado— una suerte de «plan de desarrollo», al modo de una Ilustración y un Despotismo ilustrado en fase ya avanzada.

Pero es cierto, al mismo tiempo, que estos posibles cambios no representan una ruptura neta y extensa con el pasado. Y por ello es verdad que, en definitiva, cabe una visión en bloque de unos siglos previos al actual, concretamente hasta mediados de nuestra centuria. El turismo, por el contrario, ha representado una transformación realmente honda y amplia, un nuevo modelo social y económico. Ha sido un motor de cambio que ha actuado, realmente con una tremenda eficacia.

El problema había interesado ya, en sí mismo o en sus consecuencias, a algún geógrafo y sociólogo. Que está vivo en las Pityusas y que desde hace años es el gran tema y la gran ocupación y preocupación isleñas, puede verse hojeando simplemente la prensa y las publicaciones locales. El turismo, en pocos años, para bien o para mal, lo ha modificado todo: ha invertido las corrientes migratorias; ha motivado un notable ensanche en Ibiza y el sorprendente crecimiento de San Antonio y Santa Eulalia; ha acrecentado, hasta cotas insospechadas hace unos pocos años, las comunicaciones, transportes interiores y exteriores; hoteles y urbanizaciones se densifican en tramos costeros periféricos y cierran las salidas de numerosas calas; el campo —el secular y estable campo isleño— se abandona y se despuebla. Paralelamente se producen profundos cambios en las relaciones socioeconómicas, en los flujos de capital, en las inversiones, en los precios.

Por lo menos así ha ocurrido aparentemente y hasta ciertos niveles sociales, económicos y culturales. Hasta qué punto este cambio es profundo, en lo individual y en lo colectivo, es precisamente uno de los objetivos de estudio en cada uno de los aspectos que al autor han interesado. Con ello apunto también que el libro que el lector tiene entre manos no es una pura información o una gratuita especulación. A lo largo de la lectura, ésta obligará sin duda a una reflexión que fácilmente puede trocarse en una posible aplicación, en aras de enderezar entuertos o de corregir lo que acaso sea ya irremediable.

No quisiera terminar sin agradecer a Claudio Alarco von Perfall la preparación y la realización de la obra, con el gran esfuerzo largamente realizado. Procedente de otros lares, ha sabido sentir al unísono con estos hombres y estas tierras mediterráneas. Doblemente mediterráneas, porque el motor de cambio, el turismo actual, es también esperanza y cruz precisamente de nuestras costas. Sentir es la premisa ineludible para comprender y hacer fecunda una labor en el campo de las Ciencias sociales. De esta forma el autor ha sido capaz de iluminar numerosas pautas de la población actual de Ibiza y Formentera, presentándonos unas islas hasta cierto punto nuevas, enfrentadas a un futuro incierto, pero con inéditos y esperanzados rumbos, de los que ahora tenemos una visión y unas perspectivas mucho más esclarecidas.

Ses Figueretes, Eivissa, septiembre de 1980

*J. Vilà Valentí*  
Catedrático y Director  
de la Sección de Geografía de la Universidad de Barcelona  
Vicepresidente de la Unión Geográfica Internacional



Paraules  
introductòries a

*Ciudad y campo en  
la isla de Ibiza*

*Territoris* (2000), 3:  
305-308

## Paraules introductòries

a

### *Ciudad y campo en la isla de Ibiza*

JOAN VILÀ VALENTÍ (1982): «Ciudad y campo en la isla de Ibiza». A *Arquitectura y espacio rural en Ibiza*. Ibiza, números 4 -5. Delegación en Ibiza y Formentera del Colegio de Arquitectos de Baleares, pàg. 16-23. N'hi ha una segona edició de 1985. Veg. pàg. 16. És la breu introducció a la traducció de l'article, publicat en francès, l'any 1962. No inclou la bibliografia.

\* \* \*

Les relacions entre el camp i la ciutat han interessat diversos especialistes, des de mitjan segle actual. En efecte, fa vint o trenta anys que geògrafs, historiadors, antropòlegs, sociòlegs i economistes s'ocupen de tota aquesta complexa i apassionant problemàtica. Hem de tenir en compte que el món contemporani, amb els seus processos d'industrialització, comercialització i urbanització, ha modificat radicalment les antigues relacions i els antics sentits dels vincles que antany existiren.

Cap als anys 1950-60, Eivissa constituïa encara, en bona part, un tipus tradicional de relacions entre el camp i la ciutat. Aquesta —el nucli de població, la sola i única vila, la Vila per antonomàsia— quedava ben definida amb el seu paisatge urbà i les seves funcions respecte al camp. Però ciutat i camp formaven una profunda unitat, entranyada en els vincles que la Vila originava. Aquesta unitat subsistia ben forta, malgrat certes oposicions que a voltes podien enfrontar gent de Vila i pagesos, amb interessos contraposats. L'exemple era encara més sorprenent, en un món que s'havia ja transformat o es transformava: Eivissa restava, fins a cert punt, com un record del passat. Malgrat algunes modificacions —recordem el que jo mateix he anomenat en altres ocasions el «pla de desenvolupament» de finals del segle XVIII— les relacions entre ciutat i camp quedaven dins unes tendències tradicionals. Malgrat també algunes millores tècniques, a la ciutat (infraestructures urbanes) o al camp (comunicacions modernes), no hi havia transformacions generals i profundes.

L'exemple era també sorprenent, perquè quedava netament, tangiblement retallat. L'illa només tenia un nucli urbà i tota la resta era un món rural. Eivissa podia reduir-se a una ciutat i un camp. Una ciutat emmurallada, en acrópolis, perfectament i clarament definida. Un camp dedicat a l'agricultura, a la ramaderia, a l'explotació forestal, amb un poblament gairebé per complet dispers, sols amb un parell de nuclis de població incipients.

Però en aquell decenni precisament, el sisè del segle, l'antic equilibri començava a trontollar d'una manera decisiva. Curiosament —i també en aquest aspecte el cas d'Eivissa era força singular dins el conjunt de l'àrea occidental— l'antic equilibri es trencava,

gairebé de sobte, no pas a causa de la industrialització o de la comercialització, sinó, sobretot, d'uns determinats serveis, completament insospitables feia uns anys. Em refereixo, és clar, al turisme. Per això, el moment de l'estudi i la definició del cas de permanència i de canvi donaven a l'anàlisi d'Eivissa tot l'aire d'un model peculiar. Un model, a més, que estava en un procés de modificació davant els nostres ulls. Bona part del breu treball meu, que ara em plau veure reproduït, em sembla que radica precisament a haver assajat de definir l'esmentat model i haver assenyalat que s'iniciava un canvi radical. Però tinc clara consciència que sols representava encetar el tema, que quedava molt encara per analitzar i reflexionar. No podem pas oblidar tampoc que les noves relacions entre la ciutat i el camp a Eivissa representen el plantejament d'un nou conjunt de contextos i problemes que bé cal assajar de resoldre.

Febrer 1982

*Joan Vilà Valentí*  
Catedràtic de Geografia Regional  
de la Universitat de Barcelona.  
Vicepresident de la Unió Geogràfica Internacional

Pròleg a

***Cartografia  
histórica de Ibiza y  
Formentera (Islas  
Pitiusas)***

*Territoris* (2000), 3:  
309-314

Pròleg  
a  
*Cartografía histórica de Ibiza y Formentera*  
*(Islas Pitiusas)*

JUAN TUR DE MONTIS Y DE AYGUAVIVES (1984): *Cartografía histórica de Ibiza y Formentera (Islas Pitiusas)*. Barcelona, Departamento de Geografía del Consejo Superior de Investigaciones Científicas. 240 pp. Vid. pp. VII-XII.

\* \* \*

Con razón el autor subraya, desde las primeras líneas de su obra, la profunda relación que puede existir entre las funciones desempeñadas por un territorio determinado y las representaciones cartográficas que a él se refieren. Porque un mapa nunca, o casi nunca, constituye lo que pudiéramos llamar una muestra aséptica o neutra de una determinada área. En todo caso, un mapa siempre seleccionará, subrayará, insistirá —a veces, hasta lo caricaturesco— en determinados datos o facetas. Se hará hincapié en las distancias, en las posiciones relativas, en el trazado de las costas, en el relieve, en los cursos fluviales, en ocasiones; en los puertos, de mar o de montaña, en las vías de penetración, en los puentes, a veces; en ciertas características de su población, en los usos de la tierra en algún concreto sector, en las fronteras políticas o administrativas, en las grandes ciudades o en las redes de núcleos urbanos o aldeanos, en otros casos. Un mapa es siempre, o casi siempre, una representación seleccionada o intencionada.

La colección cartográfica que tengo el honor de presentar ilustra perfectamente, con numerosos ejemplos, las intencionalidades del cartógrafo. Tanto más cuanto que se trata de unas islas de netas características y definidas funciones a lo largo de los siglos. Citemos algunos hechos relevantes: el papel del puerto y de la ciudad de Ibiza, con más de veinticinco siglos de historia, protegida de enemigos y competidores por recios muros — “una ciudad llamada Ebusos... (con) grandes murallas” escribe Diodoro de Sicilia en el siglo I, siguiendo fuentes más antiguas—; la vieja función comercial ibicenca que abarcó ya todo el Mediterráneo occidental en la época púnica y griega —desde el golfo de León hasta las tierras septentrionales de Libia o Africa, desde las puertas del Estrecho hasta la Península itálica y la Magna Grecia— y que volverá a ser importante en la Baja Edad Media; la función militar, como una de las claves del mar Ibérico, en la Antigüedad, el mar Catalán o Balear, desde plena Edad Media, baluarte del Imperio marítimo de Carlos I o Felipe II, frente a franceses y turcos, frente a argelinos y berberiscos, frente a protestantes y musulmanes, en plena encrucijada de encontrada pugna entre los propios corsarios y los ajenos piratas.

Todo ello queda netamente reflejado en las muestras cartográficas que el lector tiene entre manos. Las cartas portulanas, que todavía no son mapas ceñidos sólo a nuestras islas,

dibujan fundamentalmente las fachadas y marcos marítimos en que se efectuaba el comercio. El puerto de Ibiza ( *Eivissa* o una forma equivalente, en catalán) queda encuadrado por las franjas costeras del Mediterráneo occidental —densos en toponimia, en abrigos y en núcleos portuarios— o por los territorios insulares del propio mar, ciertamente un mar con pocas y grandes islas, tan sólo las dos cercanas Baleares y las tres orientales (Córcega, Cerdeña y Sicilia).

Los mapas del Renacimiento, en cambio, aparte de reflejar el avance en las técnicas de medición y representación cartográfica, muestran y materializan la preocupación, la grave preocupación militar. Ibiza, la ciudad y la isla, constituyen un puerto y un núcleo, un territorio y un perímetro que hay imperiosamente que defender. Fortificaciones y cálculos de tiro, torres de defensa y vigías, como el autor muestra fehacientemente en la presente obra, van a dar estabilidad y solidez a la seguridad ibicenca. Formentera, abandonada por avatares que diezmaron su población o tornaron en insegura la pacífica morada, constituye simplemente la gran pieza meridional en este dispositivo de defensa.

En ocasiones, como ocurría ya en algunas cartas portulanas, como ocurrirá también en numerosos mapas holandeses y franceses de los siglos posteriores, los posibles objetivos primordiales de la representación cartográfica se definen como una función decorativa, se limitan a la producción de una obra bella. El mapa se convertirá o se querrá convertir fundamentalmente en un objeto artístico.

A partir de la segunda mitad del siglo XVIII, la propia Corona está interesada en el conocimiento exacto de cada uno de sus territorios y en la definición de unas líneas de posible mejora económica y social. Desde principios de la centuria se ha iniciado en Formentera un movimiento de repoblación y colonización e Ibiza presenta unas efectivas reformas socioeconómicas en los últimos quinquenios. Intentos de mejora en pesca y en comunicaciones marítimas, aparte de la defensa bélica, obligan a un buen conocimiento de las costas y del litoral periférico; pero ahora interesa también el interior, el “contenido” isleño: la población, el relieve, las aguas, la explotación salinera, los distintos límites y divisiones (políticas, administrativas, religiosas, judiciales).

Algunos de estos objetivos se reforzarán a lo largo del siglo XIX, en particular en las últimas décadas. Empiezan a surgir mapas o series de mapas oficiales u oficiosos, que en el futuro van a perder el nombre individual de su autor en aras del equipo técnico que lo realizó y del Servicio o Instituto que lo patrocinó. Las escalas son grandes o relativamente grandes —por lo menos 1:200.000; con frecuencia 1:100.000 y 1:50.000— y la información y la toponimia representadas llegan a ser ricas y variadas.

Los mapas que profundizarán ciertos aspectos del complejo mundo contemporáneo —los mapas temáticos— no aparecen en esta compilación cartográfica que se ha detenido intencionadamente en la pasada centuria, pero algunas hojas primerizas anuncian ya que nuestras islas podrán llegar a ser bien conocidas, desde el punto de vista cartográfico, dentro de pocos decenios. Lo que no podía sospecharse, aunque existiesen ya unas líneas de navegación y unas relaciones regulares con algunos puertos isleños y peninsulares (Palma de Mallorca y Barcelona, singularmente) es que llegaría el día en que Ibiza y Formentera se desplegarían por completo a corrientes ajenas, a veces de origen bien lejano —en extrema contraposición a la cerrazón y a la actitud defensiva de antaño— y que numerosos sectores ibicencos y formenterenses se convertirían en un abierto, muy abierto, espacio de ocio. También existen representaciones cartográficas con este significado, que ya escapan con mucho a los límites cronológicos de esta obra.

\* \* \*

Lo que se ha querido recopilar, en efecto, en la presente ocasión son las representaciones más significativas de las centurias modernas y de los inicios del mundo contemporáneo. Desde mediados del siglo XVI a finales del XIX, para más precisar. Dicho de otro modo, desde la aparición singular o, por lo menos preferente, de la imagen de nuestras islas, hasta el inicio de la cartografía que podemos llamar oficial, antes aludida, sea civil (Instituto Geográfico y Estadístico, posteriormente Geográfico y Catastral, hoy día Geográfico Nacional), sea militar (Servicio Geográfico del Ejército, Instituto Hidrográfico de la Marina). Es una historia de unos 350 años, que puede cargarse de bien distintas significaciones y finalidades, colectivas o personales, según simplemente hemos apuntado en las líneas precedentes.

El cuerpo fundamental de este libro lo constituyen una veintena de escogidos mapas. El autor ha querido señalar, con acierto, que esta densa y valiosa representación cartográfica tiene unos antecedentes medievales y una rica continuación contemporánea. A modo de ejemplos preliminares se incluye, por ello, unas muestras de un mapa ptolemaico y de una carta portulana; a modo de epílogo, dos mapas de las instituciones oficiales antes señaladas.

En lo que hemos llamado cuerpo fundamental de la obra el lector advertirá fácilmente la sucesión cronológica de determinados grupos o escuelas cartográficas: a partir de los ingenieros militares italianos, en la brillante eclosión renacentista, hasta los ingenieros militares, los marinos y los cartógrafos españoles de la época de la Ilustración e isabelina, a través de las contribuciones intermedias de holandeses y franceses preferentemente. Cualquier otra presentación nuestra sobra, ante la calidad de los comentarios que el lector podrá encontrar en las páginas que siguen.

Aun corriendo el riesgo de herir la susceptibilidad del autor y aun cuando para muchos sea quizás innecesario, creo que vengo obligado a informar, a quien consultara o leyere la presente obra, del considerable y meritorio esfuerzo realizado. Una larga tarea ha precedido al hallazgo de varias de estas representaciones cartográficas, singularmente de algunas. Desde hace años, cuando el presente libro ni se barruntaba, el autor había ido recogiendo en su excelente biblioteca, con un fondo local realmente único, originales o fieles reproducciones de estos mapas, en una labor incansable y entusiasta, sagaz y rigurosa. No es necesario ser especialista en la materia para imaginar las dificultades que surgen, en ocasiones, al intentar detectar o encontrar un determinado ejemplar o bien asegurarse de la época de su realización o, quizá, fijar su autenticidad. Por otra parte, ello ha permitido aportar a la presente publicación varios mapas poco conocidos y otros completamente inéditos.

El autor no se ha limitado a esta tarea de búsqueda y recopilación, ya de por sí importante y meritoria, tanto más cuanto que lo efectuaba en un ambiente en el que siempre puede pesar un cierto aislamiento y un sutil inmovilismo. La obra, como puede fácilmente apreciarse, no constituye simplemente un catálogo de fichas cartográficas (características del mapa, biblioteca donde está depositado, etc.) ni tan sólo una buena y amplia colección de reproducciones. En efecto, se ha querido efectuar una publicación que fuese significativa —lo que ha motivado una labor previa de cotejo y selección— y que representase una aportación, rigurosa y explicada, lo más completa posible.

Para ello se ha intentado, en todo momento, un correcto y exhaustivo aprovechamiento de la información y una definición y valoración de cada mapa. En cuanto a lo primero, ofrece notable interés la transcripción de los topónimos, una riqueza cartográfica que no siempre se ha tenido en cuenta suficientemente. En cuanto a lo segundo, aparece en cada mapa un amplio comentario con numerosas observaciones



históricas y técnicas, que alcanzan con frecuencia un original y considerable valor y un sorprendente rigor conceptual y metodológico.

Si no me equivoco, dos circunstancias personales han colaborado decisivamente a que los citados comentarios alcanzasen una envidiable calidad y rigor. Por una parte, la profesión del autor le ha permitido establecer sagaces observaciones técnicas, no siempre ceñidas al estricto campo cartográfico. Por otro lado, su condición de ibicenco, de una familia enraizada durante siglos en estas islas, profundo conocedor de ellas, explica su riqueza de observaciones y detalles, que hubiera sido muy difícil de alcanzar en otros casos. Por cierto que, en este último sentido, sería de desear que el autor continuase dando publicidad al interesante material histórico y cartográfico que acerca de Ibiza y Formentera tiene recogido; lo que, según tenemos entendido, entra venturosamente en sus planes para el futuro. Nos ha parecido conveniente, por todo ello, publicar la presente obra dentro de la colección que el Departamento de Geografía del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, en Barcelona, dedica a las fuentes bibliográficas y cartográficas de su disciplina. No sólo por la colaboración que el autor ha prestado y sigue prestando a dicho Departamento, sino especialmente por el valor objetivo de la obra realizada, que muestra, según hemos dicho, la evolución de la representación cartográfica de unas concretas islas a lo largo de los cuatro siglos anteriores al nuestro.

Valor que podría tener un signo de ejemplaridad si el presente libro pudiese servir de acicate y pauta para la publicación de obras semejantes referentes a otras islas. No olvidemos que estudios como éste, aparentemente muy locales, se cargan de trascendencia—no sólo en la historia de la Cartografía sino en la Historia tomada en toda su entidad— si se tiene en cuenta el marco de conjunto donde acontecieron los hechos del pasado. En nuestro caso, el de Ibiza y Formentera, precisamente en un contexto tan dinámico y encontrado como fue el del Mediterráneo occidental durante los siglos modernos, hasta alcanzar las mismas puertas de la contemporaneidad.

Barcelona, enero 1984

*J. Vilà Valentí*

Director del Instituto de Geografía, Historia y Etnología,  
C.S.I.C. Barcelona  
Vicepresidente de la Unión Geográfica Internacional

Pròleg a

***Formentera. Estudi  
de Geografia  
Humana***

*Territoris* (2000), 3:  
315-320

## Pròleg a *Formentera. Estudi de Geografia Humana*

JOAN VILÀ VALENTÍ (1985): *Formentera. Estudi de Geografia Humana*. És la versió al català, feta pel professor eivissenc Bernat Joan i Marí, del treball que sota el títol de «Formentera. Estudio de Geografia Humana», es va publicar el 1950 a Madrid, a la revista *Estudios Geográficos* i que es reproduceix en aquest volum. Editat pel Patronat Municipal de Cultura de l'Ajuntament de Formentera, sent-ne batlle el senyor Víctor Tur i Ferrer, amb motiu del 750è aniversari de la conquesta d'Eivissa i Formentera: 1235-1985. Eivissa, imp. Ibosim, 70 pàg. + 9 figs. + IX làm. Veg. pàg. 7-11.

\* \* \*

Aquest petit llibre reflecteix una Formentera ja, en bona part, desapareguda. En efecte, és resultat d'unes observacions, unes dades i unes recerques que es refereixen i que foren efectuades durant els anys 1947 i 1948. El treball fou redactat l'any següent, durant 1949, i publicat el 1950. Des de llavors han transcorregut, implacables, tres decennis i mig, prop de quatre.

Un bon nombre de lectors, fins i tot essent formenterers, ja gairebé no podran recordar-la; d'altres, nascuts posteriorment, ni tan sols l'han coneguda. És, en tot cas, una Formentera llunyana o una Formentera simplement evocada, potser reviscuda, a través dels records i de les paraules dels altres.

Però no es tracta tan sols del transcurs dels anys. Potser podrien semblar pocs anys, posem-ne trenta-cinc, si la vida hagués mantingut el seu to monòton i tradicional a través dels decennis i àdhuc dels segles, com ha succeït sovint a les terres mediterrànies, com ha esdevingut en aquesta mateixa illa.

No és pas aquest el cas de Formentera de la segona meitat del nostre segle. A mitjan del decenni següent al del present estudi, a mitjan de la sisena dècada de l'actual centúria, començarà una nova evolució, social i econòmica, que es farà encara més viva i radical pocs anys després. Precipitadament ens allunyem de les característiques formentereres dels anys quaranta, molt més ràpidament del que podríem sospitar pel sol transcurs dels anys. Ja no es tracta sols, subjectivament, d'una Formentera llunyana o mai directament coneguda. És que es tracta, objectivament i en gran part, d'una altra Formentera.

Per accentuar encara més el punyent contrast, cal dir que la Formentera dels anys quaranta presentava unes característiques menys evolucionades del que podríem esperar. Era una Formentera estancada, arcaïtzant. En realitat, la Guerra Civil Espanyola (1936-39), i la segona Guerra Mundial després (1939-45) havien fet retrocedir la nostra illa a una situació que, en certs aspectes, podria recordar-nos força dècades abans. Fins i tot, en circumstàncies pitjors, ja que en aquells moments, l'emigració formenterera, de la qual haurem de parlar bastant a les pàgines que segueixen, era ben escassa.

En efecte, la Guerra Civil especialment havia trencat nombroses relacions econòmiques i havia dislocat uns marcs socials, que es recompongueren amb dificultats a partir del començament del decenni, d'una manera força rígida i artificiosa. Durant uns anys, queda el record d'aquella maltempsada en alguns elements juxtaposats a l'illa, sense relació profunda: resta d'una base d'hidro i d'un campament de presoners, un destacament militar.

La segona Guerra Mundial encara contribuï a tancar més els horitzons. Formentera, amb una població absoluta i relativa ben notable —més de 3.000 habitants, uns 40 habitants per km<sup>2</sup>— queda gairebé reclosa en si mateixa, abandonada a les seves pròpies possibilitats. Sols Eivissa, l'illa propera i especialment la Vila, podien constituir, llavors, un destí de certes relacions i de determinats productes; un centre social i un mercat, diríem, encara que ben migrats en aquells moments.

Aquesta característica fa encara més vius els contrastos que apareixen entre la Formentera actual, diguem la del novè decenni, i la que en aquesta obra és presentada, la dels anys propers a mitjan de segle. Entre les dues, com és ben sabut, ha actuat un conjunt de fets renovadors i revulsius, que solem sintetitzar massa esquemàticament en la paraula «turisme», un mot ara omnipresent i que, en canvi, inútilment cercarem a les pàgines que segueixen. Al·ludim, ja ho sabeu, a uns fets profundament trasbalsadors —que han capgirat un bon nombre de supòsits i d'estructures socials i econòmiques— i que s'han esdevingut amb una especial força renovadora ràpidament, precipitadament, a penes una vintena d'anys, entre 1955 i 1975, de manera aproximada.

Heus ací com un fet històric, ben aliè al mateix estudi, ha donat al nostre llibret un inesperat valor. En el que tingui de veritable i objectiu, en el que puguin tenir d'encertades les seves exposicions i interpretacions, rau tota la seva possible gràcia. D'aquesta manera, tenint en compte el futur immediat al moment considerat —que és el nostre present—, aquesta obreta es converteix en una pedra de toc, en una possible i significativa comparança. Recordem que les pàgines que segueixen no sols evoquen una Formentera una mica llunyana, sinó una Formentera diferent, en certs aspectes radicalment diferent. Ja ho hem dit abans: una altra Formentera.

M'han de perdonar que aquest pròleg adquireixi ara un cert to personal. Personal i, forçosament, una mica nostàlgic. Des del punt de vista propi, no es tracta pas en va d'un dels meus primers treballs de recerca geogràfica, acabada la llicenciatura universitària. Una tasca, i doncs, realitzada amb aquesta especial i vibrant il·lusió de la plena joventut. Precisament per aquells anys treballava també al Pirineu català, fent estudis sobre la transhumància del bestiar oví (treballs publicats l'any 1950 i després, de nou, al meu llibre *El món rural a Catalunya*, Barcelona, ed. Curial, 1973; capítol 6). Quin contrast entre l'elevada, irregular i humida muntanya pirinenca, amb les seves altes i fresques pastures d'estiu, i la deprimida i resseca illeta de Formentera, a ras de la mar, en plena Mediterrània! De l'anàlisi atenta de cada cas, de les comparances que sorgien gairebé espontànies —la geografia s'ha nodrit sovint sortosament d'un mètode comparatiu— en vaig treure, llavors i en el futur, profitoses ensenyances.

He de confessar també que, en les dites circumstàncies, vaig començar a aprendre a estimar i a valorar les terres i l'esforç dels homes que considerava i analitzava. I no vull pas amagar que he sentit i sento un amor profund, tendre i fort, al mateix temps, per aquesta illa, per cada racó d'aquesta illa. Els formenterers em deixaran ésser també, després de tants anys d'estimar Formentera, una mica formenterer?

Per això m'alegrà ben intensament saber que hom volia publicar de nou el meu article, traduït a la nostra llengua. Us en dono la citació exacta: «Formentera. Estudio de

Geografía Humana». *Estudios Geográficos*», vol. XI (1950), Madrid, Instituto de Geografía Elcano, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, pàg. 389-442, 9 fig., 4 làm. fora text.

Però, al mateix temps, m'entrà una preocupació. Era l'angúnia dels nombrosos aspectes deficitaris del treball fet i publicat. Per una banda, la geografia ha avançat força durant aquests quinquennis, els mètodes de treball s'han afinat, els enfocaments són, en bona part, uns altres, la mateixa terminologia s'ha fet més rica i diversa; tot ha anat adquirint un nou caire i un nou rigor. Alguns paràgrafs no els hauria pas admès ara del tot, com a professor, en un treball d'un estudiant actual i està ben clar que bastants aspectes poden ésser indiscutiblement aprofundits i completats.

D'altra banda, en nombroses facetes en relació amb la geografia física i la geografia humana, s'ha avançat força en el coneixement de les Pitiüses, en general, i de la mateixa illa de Formentera, en concret. Ens referim a estudis tan diversos com poden ésser la geologia, la meteorologia i climatologia, la botànica, l'arqueologia, la història o l'antropologia social i cultural. Calia tenir tot això en compte?

Vaig decidir, malgrat tot, no modificar-ho. Si haguéssim recorregut a noves fonts i nous mètodes, hauríem corregut el risc d'haver de renovar una part del pla de treball i d'exposició, de fer referències a fets posteriors i fins i tot potser de falsejar l'ambient objectiu i subjectiu en el qual l'obra fou realitzada. Amb tots els seus defectes, aquest estudi reflecteix amb exactitud la il·lusió i els esforços d'un novell investigador davant un tema apassionant, en unes circumstàncies i en uns moments objectius ben concrets. Reflecteix també el context científic d'aquella època, ben limitat, amb escasses relacions amb l'estranger, llevant la recepció de la forta influència francesa, però al mateix temps, amb renovades prometes per a la nostra disciplina. Els que hi treballàvem teníem la sensació que sota la direcció dels nostres mestres —i em plau recordar, en aquest sentit, els professors Pierre Deffontaines, Lluís Solé i Sabarís i Salvador Llobet— estàvem començant a fer, un xic seriosament, geografia. Fet que, en bona part, s'ha confirmat, ja que en els anys futurs hi va haver al nostre país un fort desenvolupament de la ciència geogràfica.

Però el que ens féu decidir especialment a no introduir-hi canvis fou el perill de desdibuixar l'ambient que presentàvem i la visió que donàvem d'aquella Formentera, que no havia arribat encara a mitjan de segle. Corríem el risc d'enterbolir el que probablement té més interès, com hem dit abans, al nostre estudi. Al cap i a la fi es manté el que considerem fonamental, és a dir, la presentació de la Formentera d'aquells moments, amb les característiques que poden ésser més colpidores per a un geògraf: certs trets naturals, socials i econòmics; les relacions ecològiques i d'aprofitament de recursos dels homes respecte al medi ambient; la colonització i la creació i evolució d'un paisatge humà.

Les revisions i els complements procedents d'altres disciplines, ja esmentades, haurien motivat també modificacions i complements ben profunds i llargs en alguns casos, que no semblava pas adient fer ara i que no contradeien pas, d'una manera fonamental, les conclusions aconseguides.

Potser un dia —més d'una vegada ho he pensat i no pas tan sols per tranquil·litzar-me a mi mateix— incorporarem totes les noves troballes, estudiarem totes les dades dels darrers decennis i ens encararem amb l'estudi de l'actual Formentera. Caldrà tenir constantment en compte, és clar, el contrast de la Formentera de mitjan de segle amb la Formentera present, diguem la de 1990 o 1995. Per començar, ja gairebé en tinc el títol, que seria aproximadament així: «Formentera. Quaranta anys després».

Per tots els motius exposats, ens hem reduït a modificar certs errors de la publicació inicial, a voltes purament formals, i a introduir uns pocs complements que aclareixin alguns aspectes dels tractats, sempre a partir de les notes preses durant les observacions i els treballs de camp realitzats durant aquells anys. Hem completat la part gràfica amb la reproducció d'un parell de mapes antics i amb alguns gravats i fotos que poden tenir interès per evocar la Formentera diguem-ne tradicional, l'altra Formentera.

Em sembla que ja he dit tot el que calia. Sols em resta agrair —i comprendran fàcilment com ho faig de tot cor— l'oportunitat que amb tanta delicadesa i afecte els amics formenterers m'han ofert de veure de nou publicades les pàgines que segueixen. Voldria concretar-ho en el Patronat Municipal de Cultura de l'Ajuntament de Formentera, i en les persones d'en Vicent Serra i Ferrer i de n'Antoni Tur i Ferrer. Voldria així mateix expressar la meva gratitud a l'alcalde Víctor Tur i Ferrer, per les seves emotives paraules introductòries. Agraïx també ben sincerament al professor Bernat Joan i Marí la seva acurada traducció d'un text que no és pas exempt d'algunes dificultats, que ell sempre ha solucionat amb tot encert.

Els gràfics han estat dibuixats de nou per n'Antoni Torres i Ferrer i en Josep M. Ràbella; a tots dos i especialment al segon, professor del Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona, el meu agraïment. Els clixés dels mapes antics han estat facilitats per don Joan Tur de Montis, que precisament ara acaba d'efectuar la publicació d'un recull excel·lent de cartografia històrica de les Pitiüses; em plau regraciar-ho. No deix pas de recordar els amics formenterers que llavors m'ajudaren, un cert nombre dels quals —i que sigui per molts anys— resten encara, venturosament, entre nosaltres.

Sant Francesc de Formentera  
Agost 1984, trenta-cinc anys després

*Joan Vilà Valentí,*  
catedràtic de Geografia  
de la Universitat de Barcelona,  
vicepresident de la Unió Geogràfica Internacional

Pròleg a

***El descubrimiento  
de las islas  
olvidadas. Las  
Baleares y Córcega  
vistas por los  
viajeros del siglo  
XIX***

*Territoris* (2000), 3:  
321-325



Pròleg  
a  
***El descubrimiento de las islas olvidadas.  
Las Baleares y Córcega vistas por los viajeros  
del siglo XIX***

MIQUEL SEGUÍ LLINÀS (1992): *El descubrimiento de las islas olvidadas. Las Baleares y Córcega vistas por los viajeros del siglo XIX*. Palma, Alpha 3, Serveis Editorials. Col·lecció l'Argenter, núm. 2. 262 pàg. Duu pròlegs de Joan Vilà i Valentí, Bartomeu Barceló Pons i Rémy Knafou. És la tesi doctoral de l'autor, dirigida pel doctor Bartomeu Barceló Pons i presentada, per raons de tots conegudes, a la Universitat de Barcelona el dia 24 de maig de 1991, sota el títol de *Viajes a Córcega y a las Baleares en el siglo XIX*, davant un tribunal format per Joan Vilà Valentí com a president, i Nicolás Ortega (UAM), Agustín Hernando (UB), Tomàs Vidal (UB) i Rémy Knafou (París VII) com a vocals, que li atorgaren la qualificació d'«Apte cum laude». Veg. pàg. 7-8.

\* \* \*

El que més sorprèn d'aquests viatgers que amb tant d'encert estudia Miquel Seguí és, sens dubte, que són uns descobridors, uns veritables descobridors. Sempre, però, el que cal preguntar en aquest cas és: què cerquen i per què ho cerquen? En definitiva, aquests descobridors ocuparien en una teoria dels descobriments un capítol completament a part.

Assagem unes línies d'aquest possible enfocament sobre els descobridors romàntics i postromàntics del sud europeu. Hauríem de parlar, en primer lloc, de llur origen i de llurs sensibilitats i objectius. No solen buscar pas, certament, ni un domini polític ni una preponderància cultural. Tampoc, un profit econòmic.

El que volen descobrir la majoria d'ells és tan sols uns ambients o uns paratges; també uns grups humans amb trets característics —en direm «típics»— en llurs modes de vida i costums. Tot això per delir-se, convivint i observant. Aquesta actitud i aquesta sensibilitat majoritària d'aquests curiosos practicants de viatges obligaria, és clar, a desenvolupar tota una teoria al voltant dels «viatjadors» postromàntics. No són pas uns «viatgers» qualssevols; no són tampoc, de cap manera, uns «viatjants», que precisament llavors, amb el desplegament de la indústria i el comerç, comencen també a donar senyals de vida. Ells, els nostres viatjadors, viatgen amb un gust i uns objectius ben propis.

Com a mòbil solen tenir, en primer lloc, la cerca d'uns paratges peculiars. Hom busca, en efecte, uns trets que donin al paisatge una singularitat ben acusada. Amb aquest enfocament podríem parlar de tota una teoria del *pintoresquisme*. La vall, el bosc, la cala, el cim, el racó del camí, però també la casa, el carrer, el poble, l'actitud de la gent, el vestit i la festa són interessants, dignes de ser observats i servats, percebuts i gustats, perquè són

pintorescs. En el fons hom deu pensar —i d'aquí els mots «pintoresc» i «pintoresquisme»— que bé valdria la pena conservar-ne la imatge, en línies i colors, dins un requadre, mantenir-la amb intents de perennitat en forma de pintura.

L'altre mòbil d'aquests viatjadors curiosos deu ser la cerca de paratges i costums ben diferents de l'ambient que normalment els envolta, del qual potser el que volen fer és fugir-ne. Llavors una teoria referent a llurs viatges es mou dins l'eix de l'*exotisme*. Per a ells, provinents d'una Europa septentrional, les terres de la Mediterrània —sud europeu, illes, nord africà— constitueixen un món aliè, on els aspectes impensables i sorprenents apareixen tant en l'ambient natural com en l'humà, tant en els paratges físics, en els quals fins i tot, la llum és diferent, com en la gent i en llurs costums.

El que acabem d'apuntar és sols una mostra de la fecunditat del treball de Miquel Seguí. Quan el va presentar com a tesi doctoral a la Universitat de Barcelona, dirigida pel professor Bartomeu Barceló, ara deu fer un any i mig, sota un títol semblant al que porta aquest llibre, recordo que alguns companys del tribunal i jo mateix vàrem insistir en el doble valor de l'obra realitzada. No sols representava una copiosa aportació de dades i d'informació, sinó que, al mateix temps, era notablement rica en possibles suggeriments.

I tot això malgrat que l'autor es reduís a unes poques illes, les Balears —que és dir fonamentalment, en aquest cas, Mallorca— i Còrsega. Però havia fet un viu esforç en buscar totes les fonts, en aclarir punts visitats, en registrar les observacions fetes. Aquestes últimes s'enriquien a través d'un mètode comparatiu, mostrant la diversitat dels fets recollits i de les societats contemplades, mostrant també el contrast de les imatges obtingudes.

Per altra banda, podria semblar que aquesta obra és un pur exercici intel·lectual, sense altra transcendència que una aportació erudita o una pura especulació. Amb uns indubtables valors geogràfics i històrics, fins i tot literaris i estètics, si volem, però res més. En aquest sentit, voldria subratllar una altra valuosa aportació del treball de Miquel Seguí, en fer-nos adonar d'un fet d'un indubtable relleu. D'acord amb llur sensibilitat i amb llurs experiències, aquests viatgers reaccionen d'una manera determinada davant els nous paratges i les noves societats. Com que a més de viatgers són escriptors, les imatges que han obtingut les comuniquen a les pròpies societats de procedència.

A través d'aquest mecanisme, en la ment i en la sensibilitat de molts, les illes antany oblidades passen a ser unes *illes presents i molt possiblement desitjades*. Els nostres escriptors han preparat el camí a tota una cobejança de viatges. D'aquesta manera es desperta tot un curiós procés de migracions temporeres —diríem emprant un cert tecnicisme— primer d'unes minories, després d'unes masses importants. Al·ludim, és clar, al que d'una manera un xic pintoresca, però significativa, se'n digué a Mallorca —un cas que arribarà certament a ser extrem i paradigmàtic—, a principis de segle, «la indústria dels forasters». Es tracta de l'antecedent del massiu turisme actual, cent anys després.

Amb tot això el que volia era destacar, com a toc d'atenció al lector, la riquesa d'informació, de reflexions i de suggeriments que aquesta obra de Miquel Seguí presenta i representa. Vaig comentar-ho ja amb motiu de la defensa pública del treball com a tesi doctoral. Ara, joiosament, em plau fer-ho per escrit, en veure el llibre publicat.

No vull fer perdre més moments a qui, justament encuriós, vol començar-ne la lectura. Sols deixeu-me dir que agraeixo vivament que l'autor m'hagi demanat posar al davant del seu llibre aquestes paraules, potser innecessàries. Desitjo, no val dir-ho, un gran èxit, ben merescut, a la publicació i regratio al mateix temps l'editor per la seva decisió de donar-la a llum i per l'esforç que sens dubte ha efectuat. De l'autor esperem que continuï,

amb la mateixa il·lusió i competència que en la present ocasió, aquest camí de recerca, tan fecund i suggeridor.

Ses Figueretes (Eivissa), abril de 1992

***Joan Vilà i Valentí,***  
professor emèrit de la Universitat de Barcelona,  
membre de l'Institut d'Estudis Catalans

Pròleg a

***Dalt Vila. Ciutat  
d'Eivissa. Estudi de  
Geografia Urbana***

*Territoris* (2000), 3:  
327-332

Pròleg  
a  
*Dalt Vila. Ciutat d'Eivissa.  
Estudi de Geografia Urbana*

VALLÈS COSTA, ROSA (1993): *Dalt Vila. Ciutat d'Eivissa. Estudi de Geografia Urbana*. Eivissa, Conselleria de Cultura, Educació i Patrimoni del CIEF, 208. Veg. pàg. 11-14.

\* \* \*

El lector pot estranyar-se que aquest sigui sols un estudi de la ciutat antiga d'Eivissa, estrictament reduït al nucli emmurallat. Malgrat tot, pensem que té algunes justificacions. Aquesta és sens dubte l'autèntica ciutat d'Eivissa, la que presenta una llarga existència i una perllongada continuïtat. Durant segles i segles, ha estat l'únic centre concentrat de l'illa, en tots sentits la capital visible i real, la clau i la porta d'entrada a les terres eivissenques, també la sortida cap a altres contrades insulars o peninsulars. I repetim, amb un suport temporal i una presència física, manifesta i rotunda, de segles: «Camina ja cap al tercer mil·lenni de la seva existència», ens diu, amb tota raó i amb un cert i noble orgull, l'autora del treball, la professora Rosa Vallès, ja a les primeres ratlles de la seva justificació.

És cert que, al costat mateix del port —cal adonar-se que la ciutat ha estat en tot cas un «port», una «porta» cara al mar—, hi ha hagut sempre un nucli de població. Però sovint aquest nucli portuari, que de vegades seria ben petit, ha presentat un caràcter inestable i provisional, a causa de les inseguretats i els avatars dels temps. Sols mostra una certa importància i continuïtat quan, al final del segle XVI, entre les grans murades renaixentistes, gairebé acabades, i el petit port de la badia d'Eivissa, sorgeix un nucli de població definitivament estable que acabarà essent la ciutat moderna i contemporània.

Aquest raval portuari ja s'acosta en nombre d'habitants, a la darrerria del segle XVII, als que vivien a redós de la línia de muralles. L'enginyer militar José Castellón, en el seu informe de 1687, ens explica com han anat apareixent una bona quantitat de cases «entre la plaza y la marina». I ens afegeix, tot seguit, que «se ha venido a formar un arrabal tan copioso que sus viviendas casi igualan las de la misma plaza».

Des de llavors la distinció serà ben clara entre el nucli emmurallat del puig i del seu vessant —la «plaça fortificada», la «reial força»— i el poblament extramurs, des de la falda orogràfica al port, en un pla que devia tenir encara algun sector amb aiguamolls. Dos topònims defineixen amb rotunditat —*Dalt Vila*, per una banda, i *la Marina*, per l'altra— l'evident disparitat entre les dues parts del conjunt urbà, el que globalment constituirà la Vila.

Però observem que aquest raval modern té simplement quatre segles, ben poc en comparança amb els vint-i-sis o vint-i-set de Dalt Vila. Els eixamples contemporanis són encara molt més recents. La primera fase, amb el passeig de Vara de Rey com a eix, és dels dos o tres primers decennis de l'actual centúria. La segona fase de l'eixample, continuant l'ocupació urbana del Pla de Vila, no es dona fins l'any 1960. Sense exagerar, especialment comparat amb l'antigor del vell nucli fortificat, fa quatre dies.

Així, doncs, presenta un viu interès l'anàlisi a fons d'aquesta ciutat vella, encimbellada i emmurallada, de Dalt Vila. Sempre que s'acompleixin, ens sembla, dues condicions. En primer lloc, cal no oblidar que *no es tracta simplement d'un antic nucli fortificat*, d'una plaça fortificada. Aquesta seria la visió —perfectament comprensible i ben interessant en si mateixa— d'un militar, d'un enginyer militar, potser d'algun historiador especialitzat. Però Dalt Vila ha estat i és més, molt més, que un magnífic i gairebé únic exemple de nucli en acrópolis emmurallat a la Mediterrània. Per sort i amb tot encert aquest ha estat l'enfocament, veritablement geogràfic, que del problema ha tingut Rosa Vallès.

L'anàlisi de Dalt Vila com a ciutat bastida dins unes murades —d'unes esplèndides murades, cal repetir-ho— ha quedat gairebé totalment complet amb els estudis fonamentals d'Antoni Costa (1962), Bartomeu Escandell (1970) i Eduardo J. Posadas (1989 i 1993). Però per al geògraf, i amb tot respecte per a l'historiador i l'arqueòleg, les muralles són tan sols una closca, una magnífica, valuosa, artística closca. Però la part viva, com en un animal encloscat, és a dins. Bé, no cal exagerar, les muralles representen més: delimiten ja físicament i de forma concloent una funció que serà fonamental i configuren i incideixen també sobre algunes altres funcions i en certa part sobre les actituds i la vida dels habitants de l'interior.

Però resten, protegits si voleu, els trets i les altres missions i els destins de la ciutat en si mateixa: la funció religiosa, la funció política, la funció judicial, les funcions econòmiques i les característiques socioeconòmiques i culturals de la població. Dins la closca emmurallada, que és tan sols una perifèria pètria, resten tota la població interior i les seves activitats, amb les seves actituds i els seus profunds significats; queden també, és clar, les cases i els carrers i així mateix els edificis singulars i simbòlics. Ja al segle XVIII, possiblement un funcionari reial ens assenyalava, cap a l'any 1746, una inesperada característica cultural —observeu, cultural, per tant, reflectint un cert caràcter social i socioeconòmic— de Dalt Vila: «*Visten a la Española, cuyo Idioma hablan perfectamente*». En canvi, a la Marina i en tota la resta de l'illa, la llengua utilitzada —i l'autor d'aquest pròleg no es fa pas responsable de l'afirmació i l'exactitud del funcionari, mal informat o no gaire lúcid— és una altra: «*Hablan a la mallorquina [...] hablan el idioma mallorquín*» (*Breve epílogo de las festivas demostraciones [...] Breve descripción de [...] la Isla de Ivisa*, edició facsímil, 1993).

És per tot això que l'autora ens parla ben encertadament, després de la llarga i moguda evolució històrica (capítol II), de les característiques de la població recent (capítol III) i de les funcions urbanes, sense descuidar, és clar, entre aquestes, la missió defensiva i militar (capítol IV). Com a bon treball de geografia humana, Rosa Vallès s'ha plantejat també, en començar l'estudi (capítol I), el problema de l'emplaçament i la situació de la ciutat, que ens explicaran dificultats i possibilitats des del mateix moment del seu naixement. Finalment, unes conclusions (primera part del capítol V) assagen de definir en poques paraules el que podríem dir-ne les característiques essencials d'aquesta antiga i complexa ciutat. No cal insistir ni fer més comentaris sobre aquesta estructuració i el contingut del llibre. Les nostres paraules volen ser tan sols unes al·lusions al que el lector

trobarà ordenadament i complidament presentat i desenvolupat al llarg de l'obra que tenim ara, a través d'aquest pròleg i amb ben escassos mereixements per part nostra, l'honor de presentar. Potser caldria afegir tan sols, però estem segurs que qualsevol que consulti el llibre se n'adonarà immediatament, que la part gràfica és ben abundant i escaient, així com són dignes de destacar els comentaris corresponents.

Parlàvem de dues condicions necessàries que plantejava l'estudi de Dalt Vila. La segona seria tenir en compte, per una banda, les relacions del nucli antic amb el raval portuari, amb la Marina, ja que en definitiva arriben a constituir un complex d'estretes connexions i una sola unitat urbana. Per altra banda, cal presentar i debatre les relacions entre la Vila i la resta de les terres illenques, eivissenques i formentereres, de les quals en definitiva aquella n'és cap i centre en múltiples sentits. No podem pas oblidar, com nosaltres mateixos hem mostrat en diverses ocasions, que l'Eivissa tradicional s'ha limitat durant segles a un petit nucli urbà i a un camp, aquest últim amb un característic poblament dispers.

De les relacions Dalt Vila – la Marina, Rosa Vallès ens en parla en diverses ocasions al llarg del seu estudi. Al feix de connexions Vila-camp eivissenc, hi dedica diverses referències i en especial la segona part del capítol V.

Encara una darrera observació, abans d'al·ludir a l'autora del llibre. L'estudi s'atura a finals del vuitè decenni. En realitat es tracta d'un treball realitzat ja fa uns anys i posar-lo completament al dia hauria representat un notable retard en la seva publicació i potser, fins i tot, perdre l'ocasió que —com venturosament succeeix ara— arribés a veure la llum pública. Cal dir també que aquest fet no afecta gaire la visió de la Dalt Vila contemporània i les conclusions aconseguides. Les notables modificacions en el joc amb la Marina i amb els eixamples del segle XX s'havien ja produït i tampoc no mancaven els impactes de l'onada turística iniciada al sisè decenni.

En realitat, la present obra acaba referint-se concretament, per tant, a la Dalt Vila de la transició política a mitjan i segona part del vuitè decenni. Els anys següents, fins avui dia, representen, en conjunt, una millor atenció vers tot el que té de significatiu i de peculiar aquest nucli urbà, gairebé únic. Sortosament hi ha pogut haver una major cura —i esperem que aquestes tendències positives, malgrat tot, puguin continuar—, tant per part d'organismes locals (Ajuntament, Consell Insular d'Eivissa i Formentera) com internacionals (Comunitat Europea).

\* \* \*

La professora Rosa Vallès constitueix un excel·lent exemple de resposta tenaç i seriosa a una clara vocació cap als estudis històrics i geogràfics. Podem dir-ho —i amb un calorós i sincer desig d'enaltir-ho—, perquè, després de més de quaranta-cinc anys d'exercir com a professor universitari, hem conegut dotzenes i dotzenes d'estudiants que, gaudint d'un cúmul de facilitats, aconseguien sols uns resultats intel·lectuals ben migrats, mentre ells apareixien mancats del més mínim entusiasme. Ella, en canvi, malgrat que no ha fruit pas de gaire possibilitats, ha sabut aprofitar totes les circumstàncies favorables i ha sabut vèncer les desfavorables que maldaven per torçar el seu camí. Suposo que el pas definitiu en la seva formació foren els estudis de Llicenciatura que efectuà a la Universitat de València, entre els anys 1964-68. Suposo també que és en aquell ambient on va madurar el seu interès per la recerca geogràfica, si teniu en compte que el contingut de la seva tesi de Llicenciatura, defensada pel juny de 1971, ja queda inclòs clarament dins aquesta disciplina.



Tornarem a parlar tot seguit d'aquest aspecte investigador. Però abans cal dir que durant un temps preparà amb fermesa i encert una càtedra de Geografia i Història d'Institut d'Ensenyament Mitjà, que obtingué amb tot mereixement el 1973. Cinc anys més tard pot tornar, com a catedràtica, a la seva Vila d'Eivissa.

És a aquestes terres illenques que ha dedicat bona part —i sens dubte la millor part— del seu esforç de recerca. Diverses vegades hem dit i escrit que als geògrafs i als historiadors sol pertocar sovint la dedicació d'un volum important dels nostres treballs d'investigació al propi país, on hem nascut, i a la pròpia gent. No constitueix pas, us ho ben assegurem, petita satisfacció. Aquest és el cas, ens sembla, de Rosa Vallès.

Entre les seves publicacions voldríem destacar uns estudis primerencs, efectuats ja amb tot rigor, sobre el turisme a Eivissa (1972), que fou el tema de la seva tesi de Llicenciatura presentada a la Universitat de València, i sobre les característiques del poblament a Eivissa i Formentera (1973). Anys després, té una breu però encertada comunicació referent a l'organització de l'espai eivissenc (1983) i unes interessants aportacions a la geografia agrària de les illes Pitiüses, realitzades en equip, respecte als trets físics i biogeogràfics (1979), a la població (1980) i a les activitats agràries (1984), totes elles publicades per l'Institut d'Estudis Eivissencs.

Amb el present llibre, si no ens equivoquem, la professora Rosa Vallès assoleix la seva maduresa investigadora. Maneja amb seguretat i encert una abundant informació i, en ocasions, nombroses xifres, mostra clarament les connexions amb els corresponents marcs històrics i geogràfics i aconsegueix definicions i conclusions ben escaients. Crec que el lector copsarà també l'ordre i la justesa de la seva exposició i del seu llenguatge. Possiblement tampoc no se li escaparà aquest cert alè emotiu que l'autora imprimeix a voltes en algunes presentacions i consideracions; deu tenir relació —pensem nosaltres— amb el fet que les qüestions tractades no li són pas alienes, ben al contrari.

Per acabar, caldria recordar les institucions que varen fer possible aquest estudi, l'Institut d'Estudis Eivissencs (Eivissa) i la Fundació Jaume Bofill (Barcelona). D'una manera especial la citació i també l'agraïment, és clar, van dirigits a la Conselleria de Cultura, Educació i Patrimoni del Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Ens plau molt fer-ho, en nom de l'autora i propi. Però ja que ens referim a nosaltres mateixos, no podem pas deixar de manifestar així mateix la nostra gratitud a la professora Rosa Vallès, que amb tanta gentilesa ens ha ofert la possibilitat d'escriure unes paraules preliminars, potser innecessàries, al pròleg d'aquesta obra.

Ses Figueretes (Eivissa), setembre 1992

*Joan Vilà i Valentí,*  
professor emèrit de la Universitat de Barcelona,  
membre de l'Institut d'Estudis Catalans

Introducció a

*Breve epilogo de las  
festivas  
demostraciones con  
que cordialmente  
obfequioffos, y  
rendidamente  
alegres fe  
demostraron el ...*

*Territoris (2000), 3:  
333-337*

## Introducció

### a

# *Breve epílogo de las festivas demostraciones con que cordialmente obsequiosos...*

*Breve epílogo de las festivas demostraciones con que cordialmente obsequiosos, y rendidamente alegres fe demostraron el Muy Illvstre Ayuntamiento, estado eclesiastico y demas naturales de la Ysla, y Real Fuerza de Yvisa, con el motivo de la exaltacion al Trono de fu Monarca, el Señor Don Fernando VI Rey de las Españas y III de Aragón e Iviza, en los dias 3, 4 y 5 de Diciembre de 1746.* Duu un afegit titulat «Breve descripción de lo que es, y contiene la isla de Yviza» (pàg. 16-29). Edició facsímil d'aquesta obra publicada a Palma, Ignasi Frau (?), 1747 (?) Palma, 1993, Miquel Font, Editor. Col·lecció Opuscula Efímera, núm. 9, VIII + 29 pàg. Vid. pàg. V-VIII.

\* \* \*

A les aïlades Pitiüses (Eivissa i Formentera), hi arribava el ressò, més o menys allunyat, del traspàs dels monarques i del començament dels nous regnats. A la crida dels governants reials i municipals i davant la pretesa sumptuositat de les celebracions públiques, el poble eivissenc hi responia amb l'admiració i la gresca acostumades. A vegades, un fulletó, d'impressió més aviat humil, recordava la relativa magnitud de la festa.

Sabíem, a través d'una citació de l'il·lustrat José Vargas Ponce, al seu ben conegut llibre (1787) sobre les Illes, que existia una publicació que recordava els sonats actes i espectacles que a Eivissa celebraren amb motiu de la coronació del rei Ferran VI «de les Espanyes» (Ferran III «d'Aragó i Eivissa») durant tres primerencs dies del desembre de l'any 1746.

Però ja al segle XIX, els exemplars d'aquest *Breve epílogo de las festivas demostraciones* [...] *con el motivo de la exaltación al Trono* de l'esmentat rei sembla que eren introbables. L'erudit eivissenc Josep Clapés, al seu treball bibliogràfic i biogràfic sobre la història de la seva illa (1887), ens diu que ell no ha pogut veure aquesta publicació. En plena centúria actual, a la revista *Ibiza* (núm. 11, març 1945), hom indicava taxativament que «*desconocemos este folleto que cita el Sr. Vargas Ponce*». De fet, d'aquest fulletó, no n'apareix pas citació en diverses obres bibliogràfiques (Bover, Palau, etc.), de reconeguda solvència.

És tasca bona i profitosa que ara el prestigiós editor Miquel Font, sempre acollidor i amatent a les obres amb referència a les Balears i als autors balearics, especialment respecte a Mallorca, hagi decidit donar de nou a la llum aquesta publicació. El curiós opuscle evoca directament un ambient i una època que en part desapareixerà cinc o sis decennis després, amb la relativa escombrada de l'Antic Règim i amb un cert redreçament poblacional i econòmic.

Com solia succeir en aquests casos, la publicació es divideix en dues parts ben diferenciades. La primera es refereix a la relativa fastuositat de les festes i a l'esclat popular, tot això en viu contrast amb la monòtona vida quotidiana d'una població sotmesa a la penúria i a la inseguretat del temps. Primer hom fa al·lusió a les exèquies pel rei traspasat. Però immediatament el que tenen present «*los naturales de esta isla*» és l'aparició del nou monarca, «*el nuevo Sol que les amanecía para ilustrarlos*».

És llavors quan el governador, el Capítol eclesiàstic i molt especialment l'Ajuntament organitzen les esmentades festes i celebracions, els detalls de les quals llegirà sens dubte plaentment el lector encuriós. En un moment donat, l'esclat de llums i focs fou tal que, davant l'astorada mirada dels eivissencs, «*pareció que el Sol, de un vuelo, retrocedió su carrera*». No és pas imatge inadequada per al segle il·lustrat.

Una segona part ens recorda l'estat poblacional i econòmic de les dues Pitiüses. Constitueix la part titulada precisament «Breve descripción de lo que es, y contiene la isla de Yviza». Es tracta d'una informació més ben estructurada que la que podíem conèixer a través de les visites pastorals o d'alguna escadussera descripció documental. Pocs anys després (1751), la coneguda *Resumpta Histórica, corográfica, y cronológica* que encarregà l'Ajuntament i que acompanya les *Ordinaciones* del municipi representa la continuació de la mateixa pauta i amb resultats ben semblants. És al final del segle que hi haurà dades més abundants i concretes en l'obra esmentada de José Vargas Ponce i, un any abans, a la *Breve noticia del estado natural, civil, militar y político que hoy tienen las islas de Ibiza y Formentera* (1786), que escrigué Manuel Abad y Lasiera, primer bisbe de les Pitiüses. La llista d'aquestes informacions, algunes voltes amb dades estadístiques, podria continuar amb els documents que acompanyaren aquella espècie de «pla de desenvolupament» que a l'illa d'Eivissa hi hagué, a finals del segle XVIII.

Però no deixa pas de tenir interès que, al present fulletó, se'ns expliqui breument, però d'una forma ordenada, l'estat de la població i de les activitats econòmiques, que podem pensar que són referides al cinquè decenni de la centúria. La població de les Pitiüses sumava llavors uns 13.100 habitants. Les densitats eren ben baixes: per a Eivissa, amb 12.700 de població absoluta, uns 25 habitants per km<sup>2</sup>. Per a Formentera, que no feia encara mig segle que havia començat a repoblar-se —fet que estudio amb una certa detenció al meu treball sobre aquesta illa—, amb unes 80 famílies, representava tan sols uns cinc habitants per km<sup>2</sup>.

L'únic nucli concentrat era la vila d'Eivissa, simplement *sa Vila*, voltada, com ja he explicat en altres ocasions, d'un món rural profundament mediterrani, amb un poblament completament dispers. A la part emmurallada del nucli, si voleu amb més exacta denominació *Dalt Vila*, s'hi aplegaven les famílies benestants. Amb *ses murades i es castell* constituïa la «*Real Fortaleza*». En total, devia estar ocupada per uns 900 habitants. Extramurs, el raval de sa Marina reunia una població relativament nombrosa (uns 1.700 habitants), multiforme i bellugadissa, barreja de mariners, pescadors, traficants, menestrals i fins i tot alguns pagesos, juntament amb gent, com sempre succeeix en aquests casos, d'ofici ben difícil de determinar.

En qualsevol aspecte hi havia un viu contrast entre Dalt Vila i sa Marina, fins i tot en la llengua. El llibret que teniu entre mans és el primer imprès, que jo sàpiga, que subratlla explícitament aquest fet, que reflectiran després altres descripcions posteriors, inclosa la *Resumpta* abans esmentada, d'acord amb l'avenç que el castellà va tenint dins el context polític i cultural que anava imposant la nova dinastia. A l'opuscle que presentem hom afirma que els habitants de Dalt Vila «*visten á la Española, cuyo Idioma hablan perfectamente*». En canvi, a sa marina «*hablan á la mallorquina*». I aquesta última era

també, segons el nostre opuscle, la parla de tota la resta de l'illa, de tot el món rural eivissenc i formenterer: «*Hablan el Ydioma mallorquin*». Em sembla que l'autor del llibret no coneixia pas gaire les subtils —de vegades no tan subtils— diferències que s'amaguen entre els apel·latius «eivissenc» i «mallorquí».

Resulten breus, però substancials, les presentacions dels quartons rurals eivissencs i de l'illa de Formentera. En voldríem saber més, sens dubte, però ja és molt que ara puguem disposar d'aquesta vívida evocació de les Pitiüses, de les terres i de la gent eivissenques i formentereres.

Crec que ens resta tan sols agrair a l'editor Miquel Font que hagi decidit publicar de nou aquest interessant opuscle. De fet, que sapiguem, constitueix la primera descripció impresa relativament àmplia de les Pitiüses i això sols li dona, malgrat la seva brevetat, un valor considerable; a part, és clar, de la versió directa d'un fet col·lectiu com són les festes descrites. Per altra banda, apassionat l'editor per aquest tipus d'obres, ha anat cercant fins a aclarir-nos quina era la impremta on el fulletó fou publicat. Pel dibuix i el lema utilitzats al gravat final, es tractaria d'un taller de la ciutat de Palma de Mallorca, del qual sabem que en el moment de l'edició del nostre opuscle —que hem de suposar que fou l'any següent (1747) a les festes relatades— pertanyia a la família Frau. En aquells moments el propietari era Ignasi Frau, que regentà la impremta de 1737 a 1762. L'antecedent més segur és Jeroni Frau, impressor de 1706 a 1729; però hi ha ja uns Frau a la segona meitat del segle XVII. Pocs anys després, Ignasi Frau apareixia com a impressor reial; més tard consta com a tal Ignasi Sarrà i, ja en el començament del segle passat, Marcel·lina Sarrà.

Posem punt final. No vull pas distreure més el lector, que sens dubte estarà interessat a llegir l'obra que tinc l'honor de presentar. Gireu full i us trobareu amb una solemne evocació històrica i amb una directa evocació geogràfica. Ambdues ens fan retrocedir, gairebé any per any, a dos segles i mig enrere dins l'entranyable passat d'aquestes illes.

*Doctor Joan Vilà i Valentí,*  
professor emèrit de la Universitat de Barcelona,  
membre de l'Institut d'Estudis Catalans

Pròleg a

***La companyia dels  
ferrocarrils de  
Mallorca***

*Territoris* (2000), 3:  
339-343

# Pròleg

a

## *La Companyia dels ferrocarrils de Mallorca*

PERE JOAN BRUNET ESTARELLAS (1994): *La Companyia dels ferrocarrils de Mallorca*. Palma, Institut d'Estudis Balearics, 252 pàg. Veg. pàg. 7-10. És el text revisat i ampliat de la tesi doctoral de l'autor, que sota el títol *Los ferrocarriles de la Isla de Mallorca*, i dirigida per B. Barceló Pons, va ser presentada a la Universitat de les Illes Balears el 8 de juliol de 1982. El tribunal que la va jutjar estava format per Antoni Arribas Palau com a president; Joan Vilà Valentí, Antonio López Gómez i Vicenç M. Rosselló Verger com a vocals, i B. Barceló Pons com a secretari, que li atorgaren la qualificació d'«Excel·lent per majoria».

\* \* \*

Si una vida professional és suficientment llarga —i la meva ja ultrapassa amb amplitud els quaranta anys—, hom pot assistir a nombrosos canvis en les preferències temàtiques dins una disciplina científica. De sobte, de vegades amb una certa lentitud, sembla com si certes qüestions deixessin d'interessar i, per contra, com si altres ocupessin l'atenció de l'investigador. L'interès dels geògrafs pel transport quedà reduït força temps a una anàlisi feta a partir de determinades característiques físiques, el relleu en especial, o a l'estudi d'uns concrets continguts dins el capítol de la Geografia econòmica o de la Geografia comercial. Altres vegades, era l'enfocament històric el que cridava l'atenció: veure com els eixos i les xarxes de camins es desfeien i refeien, amb nous sentits i noves característiques, al llarg dels anys, potser al llarg dels segles.

Si algun especialista insistia en el valor més general del transport, com a moviment i tràfic d'homens i productes, com a relació entre diversos centres i diferents àrees de població i econòmiques, recordava la visió més global d'alguns autors del primer quart del nostre segle, singularment dels alemanys, quan parlaven d'una «geografia de la circulació», d'una *Verkehrsgeographie*.

A la Universitat de Barcelona vaig observar que alguns estudiants s'interessaven de nou per aquests problemes de la circulació i els transports, al llarg del vuitè decenni. Podíem suposar que hi arribaven per diversos camins. Un, de més conceptual, devia ser el valor que als fluxos concedí l'anomenada Geografia teòrica o quantitativa; fluxos, per altra banda, que podien ser mesurats en llurs valors i en llurs règims. Una segona tendència apareixia dins el camp de l'anàlisi urbana o regional, en què interessaven especialment el teixit d'eixos i línies funcionals i la configuració d'àrees d'influència.

És llavors quan, suposo, varen començar a sorgir algunes inclinacions cap a aquests estudis. Però sempre es tractava de decisions molt concretes, no pas de corrents que interessaven un bon nombre d'estudiants, com els estudis de Geografia urbana, posem per cas. Ja a principis del novè decenni, em semblà oportú aconsellar que fos traduït el manual



que, sobre *Geografia del transport*, preparava el geògraf polonès Marek Potrykowsky, fet que arribà a ser una realitat l'any 1984, aviat farà deu anys.

Després i dins treballs geogràfics que volen ser aplicables a problemes més concrets, a l'anàlisi de trànsits i tràfics —vull dir de vehicles, homes i mercaderies—, s'hi ha sumat, de nou, la consideració de les infraestructures de transport, el vell problema geogràfic de l'estudi de les visibles línies de transport: «camins», en definitiva, camins de qualsevol mena o condició. Camins que ara, a finals del segle XX, són simplement encara camins terrosos o són «camins de ferro» o són «camins d'asfalt» o són «camins a l'aigua», marítims, oceànics, o són «camins dins l'aire», tot unint els localitzats i terrestres aeroports. Camins que, cada vegada més, tenen a llur disposició tota una corrua d'especialistes, aparells i elements auxiliars, per assegurar uns millors i més segurs serveis.

Els problemes al voltant d'aquestes qüestions, és clar, s'han anat multiplicant. Cada tipus d'infraestructura, cada tipus de transport presentava avantatges i inconvenients, necessitats i possibilitats, d'acord amb circumstàncies i objectius concrets. Cada infraestructura queda al servei de fluxos de trànsits i tràfics ben diferents, endegant o limitant, obrint a voltes nous horitzons.

El geògraf dedicat a aquests problemes, com tantes altres vegades, ha hagut de cercar el contacte, el consell i la informació d'especialistes i tècnics d'aquestes qüestions. Per això es recorre a determinats enginyers, és clar, però també a coneixedors d'altres temes connexos, com poden ser els economistes. Amb l'assoliment d'aquesta fase pragmàtica, resulta que el geògraf en el seu quefer quotidià ha anat ultrapassant subjectivament diverses etapes que la disciplina que cultiva havia ja configurat objectivament al llarg del segle XX: una etapa descriptiva —per part meva, sense sentit pejoratiu de cap mena: ja voldria jo que tots els estudiants fossin uns bons descriptors!; una etapa teòrica, en segon lloc; una etapa aplicada o pragmàtica, finalment.

Dic tot això perquè el lector compregui l'esforç individual que ha representat per al doctor Pere Joan Brunet, l'autor d'aquest llibre, la decisió que un dia prengué de dedicar-se amb preferència a la que hem anomenat «geografia del transport», amb tota la complexitat conceptual i metodològica que ara l'esmentada denominació representa. Un transport que, en el seu cas particular, és el ferrocarril, escollit amb un deler que deu tenir arrels individuals profundes. No és pas fàcil aclarir el perquè de certes preferències que hom escull entre l'ampli ventall de continguts que la nostra disciplina ofereix al geògraf. En tot cas, el nostre autor s'hi mou ara, dins aquesta especialitat, com el lector podrà fàcilment comprovar, amb tota competència i comoditat. D'aquesta manera, el professor Brunet s'ha convertit en un d'aquells pocs especialistes de Geografia del transport que, com abans deia, es varen formar en alguna de les nostres universitats a partir del vuitè decenni.

Jo el vaig conèixer llavors, quan els anys 1973-75 estudiava els cursos d'especialitat de la Llicenciatura de Geografia a la Universitat de Barcelona. Ara em demana que redacti aquest pròleg com a antic professor seu, ja fa una vintena d'anys. Jo ho faig amb molt de gust. No hi ha res més agradable, per a un professor, que l'amable record d'un antic estudiant. Encara més si hom veu que el petit esforç, que fou fet antany, ha donat després sens dubte uns bons resultats. Malauradament no sóc pas especialista en la matèria, però no he deixat d'estar atent —i procuro, malgrat tot, conservar-ho encara— als considerables avenços conceptuals i metodològics de la meva disciplina. Poca cosa, però, podré aportar-hi, llevat d'algun toc d'atenció al lector i el fet de subratllar algun aspecte que considero digne de ser destacat. Resta, és clar, el meu sentiment de reconeixement, de profund reconeixement, a l'amic Brunet i d'interès i admiració per la seva obra.

L'any 1976 ell presentà la seva tesi de Llicenciatura, quan encara el grup mallorquí

de geògrafs estava vinculat al Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona. En el títol queda ben clar l'objectiu: *Bunyola. Cambio social y espacio en un municipio del área de influencia de Palma*. Quan li vaig preguntar per què havia escollit precisament Bunyola, em respongué somrient: —Potser perquè, entre altres coses, hi passa el tren.

A la seva tesi de doctorat, presentada a Palma, quan la Universitat de les Illes Balears s'havia configurat ja com un centre universitari independent, quedava ben palesa la seva línia de recerca preferent: *Los ferrocarriles de la isla de Mallorca*. Cal dir immediatament que ambdós treballs foren dirigits pel professor Bartomeu Barceló, que des del curs 1968-69 maldava per constituir i desenvolupar, amb un notable èxit en quantitat i en qualitat, el grup universitari de geògrafs de Palma.

El contingut del llibre que tinc l'honor de presentar arrenca de l'esmentada tesi doctoral, havent-hi afegit noves dades i noves reflexions al voltant de fets que han anat apareixent al llarg dels darrers deu anys. És sorprenent la riquesa de l'anàlisi de la Companyia dels Ferrocarrils de Mallorca dins el marc i les limitacions que la línia fèrria presenta, com «un ferrocarril de planura», dedicat «al transport de productes agropecuaris i de viatgers», afectat per un «deteriorament econòmic des dels inicis del segle XX». Dins aquest marc, no gaire ampli certament, l'autor mostra les diverses etapes de desenvolupament, el sentit dels diferents projectes presentats i l'evolució del ventall de trànsits i tràfics: viatgers, mercaderies, ramats.

Sorpren de nou, en la continuació de l'anàlisi, la consideració de les connexions amb aspectes ben diversos: vinculats al mateix mitjà de comunicació (elements tècnics, personals) o als serveis que ofereix (concurrència en el sistema de transports de viatgers). Em sembla que l'aportació de dades, els punts de vista i les reflexions adquireixen un caràcter molt geogràfic —vull dir d'acord amb l'evolució en conjunt de la geografia durant els últims decennis— quan hom parla de les relacions del ferrocarril amb l'espai que comprèn i abasta (estudi espacial de la infraestructura ferroviària) o quan l'anàlisi, més o menys abstracta, queda vinculada a uns sectors territorials més concrets: el port, per una banda; la ciutat, per una altra.

Hi ha un gust especial, per part d'en Pere Joan Brunet, en la descripció i en el detall, que deu tenir un estret vincle amb aquesta inclinació afectiva i intel·lectual, al mateix temps, que cap a les qüestions estudiades presenta. Però sovint ultrapassa aquest pla descriptiu en una anàlisi més profunda, fins i tot abstracta, com abans apuntàvem. Amb aquest bagatge pot fer assenyades observacions a diversos plans i projectes realitzats en els tres últims decennis —vegeu el capítol 12— o aconseguir unes breus i substancials conclusions: en el passat, el ferrocarril analitzat «tingué l'indubtable mèrit d'afavorir i de potenciar els intercanvis a l'interior de l'illa»; de cara al present i a un futur immediat, l'autor creu que no podem pas pensar «que el temps del ferrocarril ja ha passat».

L'amic lector em perdonarà que li hagi avançat un xic el contingut del llibre. No tenia altre remei, per poder mostrar-li el viu interès que en mi ha desvetllat. Però és sols un tast. Estic segur que hi sabrà descobrir molts altres aspectes i molts altres valors. Si és així, el lector comprendrà fàcilment que aquells que antany fórem professors d'en Pere Joan Brunet ens sentim satisfets, fins i tot una mica cofois, davant una obra ben feta. Una obra que il·lumina nous aspectes, alguns de possiblement insospitats, de l'evolució del territori i de la societat contemporània de l'illa de Mallorca.

*J. Vilà Valentí,*

professor emèrit de la Universitat de Barcelona,  
membre de l'Institut d'Estudis Catalans

Pròleg a

***Geografia i  
toponimia a les Illes  
Balears***

*Territoris* (2000), 3:  
345-350

# Pròleg

a

## *Geografia i toponímia a les Illes Balears*

ANTONI ORDINAS GARAU: *Geografia i toponímia a les Illes Balears*. Palma, 2000 (en curs de publicació). Quan al mes de juliol de 1996, Antoni Ordinas presentà la seva tesi doctoral a la Universitat de les Illes Balears, dirigida pel doctor Pere Salvà, el treball portava el títol de *Geografia i llengua. Topònims i genèrics toponímics de les Illes Balears*. Ara, quatre anys després, l'obra és en curs de publicació amb el títol que consta a la citació inicial.

\* \* \*

Quan a la primavera de 1996 em parlaren de la propera presentació d'una tesi doctoral sobre la toponímia de les Illes Balears i m'invitaren a formar part del Tribunal que havia de jutjar-la, em donaren una gran satisfacció. I no certament, per haver d'actuar de jutge. Succeïa que llavors feia precisament cinquanta anys que jo havia trepitjat, per primera vegada, dues d'aquestes illes, Mallorca i Eivissa. Aquesta última, al mateix temps que Formentera, foren per a mi motiu, poc després d'haver-les conegudes, de diversos estudis geogràfics. Posteriorment, a mitjan segle, ara fa exactament cinquanta anys, vaig començar a efectuar les meves primeres publicacions sobre les Pitiüses.

Vull dir que un treball que compregués totes les illes Balears de cap manera podia deixar-me indiferent, ben al contrari. Era a més un estudi geogràfic al voltant d'unes qüestions de les quals coneixia força bé uns casos concrets, però de les quals em mancava i ens mancava una informació i una anàlisi més àmplies, més profundes i més comprensives. Tan sols d'aquesta manera seríem capaços de captar tota la diversitat i tota la riquesa dels fets estudiats. Uns fets, per altra banda, que mostraven en si mateixos els múltiples factors que, en els diversos temps i als diferents territoris, han incidit sobre les Illes.

Es tracta, en efecte, de la recopilació i anàlisi dels noms de lloc, dels topònims. Noms posats a uns territoris o a uns elements geogràfics —des de cursos d'aigua i puigs i serres a boscos i fonts d'una raconada, des de poblets de la costa a cases aïllades o nuclis importants de població de l'interior— que en aquests llocs es donen. Queda ben clar que, en designar-los d'una manera concreta hom reconeix, d'una forma o altra, el que podríem dir-ne llur personalitat geogràfica. Per altra banda, aquesta designació és efectuada, com és lògic, d'acord amb la llengua i «l'esperit de la llengua» de la gent que allí viu. Per habitar, per moure's, per treballar en qualsevol lloc, és imprescindible poder dir, poder designar —potser poder escriure, almenys per part d'alguns— llocs i elements territorials amb un nom precís i singular. Constitueix, sens dubte, la primera i espontània fase de qualsevol «ordenació del territori».

D'aquesta manera, a través de mots concrets, a través de la llengua, comença a humanitzar-se aquest món complex i aparentment desordenat, fins i tot en ocasions d'aparença caòtica, que és un territori. I aquesta tasca designadora i lingüística del propi àmbit territorial i dels entorns i voltants degué començar des que l'home és home, particularment quan esdevé un home habitant. L'autor d'aquest llibre, el doctor Antoni Ordinas, ho expressava ja amb tota claredat en les dues primeres paraules del títol de la seva tesi doctoral: *Geografia i llengua*.

Llengua és dir cultura, expressió d'una cultura. D'aquesta manera resulta que la llengua aplicada als noms de lloc es converteix, per un temps, en expressió lingüística i cultural que tendeix a una certa permanència, a voltes llarga. Resta com una mostra d'un cert moment d'una llengua i d'una cultura. Fins i tot el mot, quan perd vitalitat i realitat vigents, pot esdevenir com un fòssil en un estrat rocós, per parlar geogràficament i geològicament. I com que en un lloc determinat hi pot haver una successió de llengües i cultures, els geògrafs poden imaginar fàcilment que els topònims poden anar formant com uns «estrats» que responen a formes lingüístiques diferents i superposades o imbricades.

Per altra banda, la gent expressa amb els topònims no sols la percepció que té del territori i del paisatge —inanimat o viu, natural o antròpic— a través de la seva llengua i la seva cultura. Mostra i manifesta també la seva manera de viure, les seves pròpies activitats i tasques, els seus aprofitaments econòmics, els seus afanys de cada dia. És la visió del paisatge tot, a través del que els geògrafs francesos del primer terç del segle XX —quan encara no hi havia en aquest sentit el suport dels antropòlegs i sociòlegs— en digueren *genres de vie*, modes de vida. Llavors queda clar que el territori i el paisatge els bategen no simplement els qui, amb una certa vaguetat, en podem dir uns homes o unes dones simplement habitants. Són, molt més concretament, uns pagesos, uns pastors, uns bosquetaires, uns pescadors, uns mariners, potser uns conqueridors, uns propietaris, uns administradors, uns governants, uns homes lletrats.

Resulta així que el topònim té continguts i significats ben diferents, sons i ressons ben diversos, podríem dir. Per això, com a referència a una forma i a una localització, amb l'apel·lació a una concreta singularitat, efectuada en un moment determinat, el topònim interessa fonamentalment tres disciplines d'objectes i objectius ben amplis: geografia, filologia i història. Però, al mateix temps, un ventall molt obert d'altres matèries, tant respecte a les ciències naturals com socials, poden interessar-se també indubtablement per aquestes qüestions: geologia, climatologia, hidrologia, botànica, per exemple, respecte a les primeres; destaquem, quant a les segones, antropologia, economia i sociologia. Caldria afegir-hi sens dubte la cartografia, això és, la representació gràfica dels territoris.

Apliquem ara el que acabem de dir a un recull i estudi de topònims de les Balears. Al moment hom s'adona, malgrat els trets comuns que arrenquen d'una situació i unes característiques geogràfiques semblants i d'una indubtable pertinença al mateix arxipèlag Baleàric, de certs matisos singulars i de certes diferències fisiogràfiques. Els possibles contrastos es dibuixen ja a partir de les mateixes formes de relleu predominants en cada illa. La diversitat augmenta si tenim en compte les diferents circumstàncies històriques que, dins una evolució que en conjunt mostra les mateixes aparences, han predominat en cadascuna de les unitats geogràfiques illenques. És ben cert en aquest sentit que cada illa presenta la seva pròpia i peculiar història.

Una història, per altra banda, ben antiga. Volem dir que, en tots els casos, l'existència d'una població que, amb una major o menor densitat, n'ocupa cadascuna es retrotreu, almenys, a uns quatre mil·lennis. Pel que sabíem referent a Eivissa i la fràgil Formentera, en un extrem de les Illes, hom pensava, fins fa poc, que la població estable

més antiga no anava pas més enllà d'uns pocs centenars d'anys abans de Crist. Avui dia, d'acord amb les troballes arqueològiques efectuades durant el vuitè decenni del segle XX, s'hi ha comprovat l'existència d'un període talaiòtic o equivalent. D'aquesta manera podem parlar, en l'esmentat cas, tot i mostrar unes indubtables pulsacions poblacionals, que l'antigor de l'ocupació humana fins i tot en aquella illa, de posició un xic marginal, es remunta almenys, respecte al moment actual, a prop de quatre mil anys.

La diversitat d'aquests estrats toponímics dels quals abans parlàvem, alternats i imbricats, mostra que les illes Balears han fet sovint el paper de cruïlla de pobles. És a dir, sens dubte, d'encreuament també de cultures i llengües. En els darrers vint segles, en efecte, els topònims baleàrics mostren que hi ha tres grans nivells que han cobert, d'una manera o altra, totes les illes, a part de l'oficialitat contemporània del castellà. Ens referim, és clar, al llatí, a l'àrab i al català. Són excepcionals i queden molt més localitzades mostres d'altres llengües ben disperses en origen i importància, des del púnic de l'Antiguitat o el mossàrab medieval a possibles designacions recents, dels últims quinquennis, en boca de turistes estrangers. El català és de molt la llengua predominant, no sols perquè és el darrer d'aquests tres grans estrats comuns, sinó perquè s'ha mantingut més centúries i amb més continuïtat —des del segle XIII fins avui dia— i amb una utilització mantinguda per part del poble. De fet, però, els mots d'origen llatí queden com a testimonials, mentre el castellà pot haver avançat modernament en boca d'alguns baleàrics o d'immigrants i turistes de llengua castellana.

A Eivissa, per exemple, des dels primers moments dels meus treballs de camp —jo, acostumat fins llavors a territoris pirinencs i de la Catalunya vella— em sorprenia trobar ben vius i plens de sonoritats i matisos, algunes o moltes paraules de les tres llengües suara destacades. Certs casos els prenien com a símbol: l'esplèndid «portmany», aplicat a la badia de Sant Antoni, designat amb un mot tan proper i tan suggeridor al «*portus magnus*» llatí; les nombroses «talaies», en una terra de puigs i pujols com és la Pitiüsa major, des d'on els eivissencs albiraven possibles perills de terra o mar (del mot àrab *at-talai*, amb el sentit de «sentinella»); finalment tot l'extraordinari ventall de paraules catalanes comunes i singulars, un bon nombre d'arcaïtzants, altres que han seguit llur via lluny de la terra on nasqueren, adquirint noves formes o noves connotacions, com succeeix fins i tot amb algunes divisions territorials pròpies d'Eivissa (*quartons, véndes*).

Tot això ho devia tenir en compte l'autor d'aquest llibre, el doctor Antoni Ordinas, quan va començar el camí de la recerca al voltant dels topònims baleàrics. Millor dit, inicialment hi devia haver tan sols curiositat, una certa curiositat per als noms de lloc. És l'estranya crida i de vegades la insistent atenció que l'investigador sent vers un determinat assumpte, cap a unes concretes qüestions, potser de moment no gaire definides. Quan era encara estudiant universitari, es va interessar per uns topònims dels seus entorns, del terme de Selva. Al mateix temps i amb posterioritat, codirigí i coordinà la revisió toponímica dels mapes referents a les Illes, d'escala 1:50.000. Un parell d'anys després, com a tesi de Llicenciatura, redactà ja un treball complet: *La toponímia del terme municipal de Selva*. Això succeïa el 1985, ara fa quinze anys.

Des de llavors n'Antoni Ordinas, ja apreses i aplicades les tècniques de recollida de topònims —fonts cartogràfiques, fonts documentals, enquestes sobre el terreny—, la informatització de la toponímia i les lògiques interpretatives, haurà recorregut a totes aquelles matèries i ciències i haurà aplicat tots aquells mètodes que abans apuntàvem. Un cop acabada, la tesi doctoral representava haver recollit prop de 50.000 topònims, com a continuació i culminació d'una tasca que ja hem dit que havia estat iniciada l'any 1983, i havien estat efectuades més de 120 entrevistes bàsiques. L'autor haurà actuat especialment

com a geògraf, no cal dir-ho, com a geògraf tant respecte a formes i fets físics o naturals, com humans o antròpics. Però també, entre altres enfocaments i matèries, com a lingüista i com a historiador. Tot sol haurà recorregut aquest llarg i complex camí, tot passant per la recollida i la informació, tot considerant i aplicant conceptes i mètodes de nombroses ciències naturals i socials, com abans assenyàvem.

Bé, tot sol no, certament. Ell és el primer a reconèixer el que deu, en ensenyances i en consells, als mestres i professors que el formaren i l'orientaren. I als especialistes i als companys de recerca i també a la gent a què ha recorregut: de tots ells, i d'una manera o altra, n'ha rebut informacions, observacions, advertiments i ajuts de tota mena. Però sols d'ell és el mèrit i la responsabilitat de tot el que ens diu i comunica. Com sols d'ell fou la decisió d'iniciar aquest camí de recerca, amb ben pocs antecedents entre els geògrafs, i sols d'ell ha estat l'esforç i la il·lusió que ha posat i ha mantingut en la tasca. És així que aquesta ha esdevingut, certament, ben valuosa.

Caldrà concretar breument el que tot aquest treball significa. De fet representa encetar en bloc i com a tasca preferent i continuada el camí de l'estudi dels termes geogràfics i de la toponímia balear, de tot aquest cúmul de sàvies i adequades denominacions i designacions que el poble ha sabut donar, al llarg del temps, a les seves terres i als seus paisatges i a cadascun de llurs elements i llurs singularitats. Llavors hom s'adona, tot reflexionant sobre el profund significat dels topònims, que no es tracta tan sols d'un fred recull de noms i d'un exercici purament erudit o especulatiu i fins i tot, si voleu, científic. És més encara. Té un valor social i ha augmentat «l'estimació a la meua llengua i a la meua cultura, l'estimació a la meua gent, en definitiva, l'amor a la meua terra», tal com ens diu el mateix autor. Després de l'esforç fet i que desitgem encaridament que continuï en el futur, per a una millor coneixença de les illes Balears, no podíem esperar, a part de la multitud dels nous coneixements aconseguits i de les noves aportacions efectuades al camp científic corresponent, unes valoracions i unes conclusions més fecundes i més humanes.

Barcelona, abril de 2000

*Joan Vilà i Valentí,*  
catedràtic emèrit de la Universitat de Barcelona,  
president de la Secció de Filosofia i Ciències Socials  
de l'Institut d'Estudis Catalans



**OBRES DE  
DIRECCIÓ, COORDINACIÓ I COL·LABORACIÓ**

# **Guies d'excursions**

*Excursión a la isla  
de Ibiza.*

Octubre de 1979

*Territoris* (2000), 3:  
355-374

# Excursión a la isla de Ibiza

## Octubre de 1979

J. VILÀ VALENTÍ y ROSA VALLÈS (directores), ERNEST PRATS Y FRANCESC RAMON (colaboradores) (octubre, 1979): *Excursión a la isla de Ibiza*. Asociación de Geógrafos Españoles. VI Coloquio de Geografía. Palma de Mallorca, 8 folis fotocopiats. Aquest text va ser reproduït sense els gràfics, al "Diario de Ibiza" del 6 d'octubre de 1979, pp. 10-11, amb el títol de *Distintos aspectos geográficos de Ibiza y Formentera*.

### SUMARI

#### I. PRESENTACIÓN GENERAL DE IBIZA Y FORMENTERA

#### II. ITINERARIO DE LA EXCURSIÓN Y PARADAS

#### III. ORIENTACIÓN BIBLIOGRÁFICA

#### IV. PARADA EN SES SALINES

IV.1. Datos de la Estación meteorológica del Aeropuerto des Codolar (1958-1978)

IV.2. Irregularidad interanual de las precipitaciones (algunos años escogidos)

IV.3. Plano de las salinas de Ibiza.

IV.4. Producción de sal.

IV.5. Comercio y exportación de la sal

IV.6. Estructura agraria (Conjunto de Ibiza; censos agrarios 1962 v 1972)

#### V. PARADA DE LA CIUDAD DE IBIZA (EIVISSA)

V.1. Plano de la ciudad de Eivissa

V.2. La población de la ciudad de Ibiza y porcentaje sobre el total de la isla.

V.3. Población activa de Ibiza y Formentera.

V.4. Funciones de la ciudad de Ibiza, en conjunto y por barrios.

V.4.1. *Las funciones tradicionales*

V.4.2. *La dinámica actual*

#### VI. SANTA EULÀRIA. AGRICULTURA. MINAS.

VI.1. Usos del suelo agrícola (1860-1960)

VI.2. Vila de Santa Eulària des Riu.

VI.3. Comparación de la población del municipio, parroquia y vila (1950-1975).

VI.4. Minas de plomo de s'Argentera, Sant Carles.

#### VII. SANT ANTONI. EL TURISMO.

VII.1. Plano de Sant Antoni.

VII.2. Evolución de la población concentrada en Sant Antoni.

VII.3. Evolución de la población del municipio de Sant Antoni.

VII.4. Población activa (%) en Sant Antoni.

VII.5. Mapa turístico de las Pityusas.

VII.6. Movimiento de pasajeros por aire y por mar en Ibiza.

VII.7. Oferta y demanda en las Pityusas.

VII.8. Movimiento de mercancías en los puertos de las Pityusas (en Tm)

\* \* \*

La excursión fue preparada y dirigida por los profesores Vilà Valentí (Departamento de Geografía, Universidad de Barcelona), Rosa Vallès (Instituto de Bachillerato de Ibiza). Han colaborado asimismo Ernest Prats y Francesc Ramon (Licenciados en Geografía, Departamento de Geografía de la Universidad de Barcelona). Gran parte del texto fue redactado por la profesora Rosa Vallès.

El material que sigue consta de: I, Presentación de Ibiza y Formentera; II, Itinerario de la excursión (esquema gráfico) y detalle de las paradas; III. Bibliografía; IV a VII. Material estadístico y cartográfico correspondiente a las paradas 1, 3-4, 5 y 8.

## I. Presentación general de Ibiza y Formentera

Las Pityusas (Ibiza y Formentera; en catalán, Pitiüses, Eivissa) son las más occidentales y meridionales de las islas Baleares. Son, por ello, las más cercanas a la península Ibérica y quedan prácticamente equidistantes entre determinados sectores de las costas catalanas y africanas. Extensión total: 623 Km<sup>2</sup> (Ibiza, 541; Formentera, 82), es decir, el 12 % del Archipiélago balear.

Ibiza constituye una prolongación de las Subbéticas, con materiales secundarios, a partir del Triásico, fuertemente afectados por los plegamientos alpinos, con dirección proponderante de los ejes SW - NE. (obsérvese la forma alargada de la isla en este sentido). Ha habido pequeños corrimientos, con la individualización de tres series (de SE a NE: serie de Eivissa; Llentrisca - Puig Cirer - Puig Rei; Albarca). Recortados estos paquetes sedimentarios por la erosión, el resultado ha sido un predominio en el paisaje geomorfológico, de las colinas (en el país, *puigs*). Son sectores relativamente elevados: (a) el sudoccidental (Talaiassa o Talaia de Sant Josep, 475 m) y el central, también en la parte meridional (Puig Cirer o Puig Gros, 415 m); (b) toda la franja septentrional (es Amunts), con una costa acantilada; y (c) el sector interior nororiental (Puig Fornàs o sa Torreta, 416 m). Quedan algunos llanos relativamente amplios, recubiertos por materiales miocenos y/o cuaternarios, en el centro (Pla de Santa Gertrudis, Pla de Sant Miquel, Pla de Sant Llorenç, Pla d'Atzaró) o en la costa (Pla de Vila, Sant Jordi-Ses Salines, Pla de Sant Antoni); estos últimos suelen terminar con arcos de playas, en contraste con las *cales* de los frentes litorales acantilados. Algunos llanos, menos extensos y mejor limitados corresponden a formas tipo *polje*, de origen cársico: Pla de Corona o Santa Agnès, Pla d'Albarca o Sant Mateu, Pla de Sant Vicent.

Formentera, en cambio, presenta un paisaje tabular, con zócalo de calizas tortonienses, recubiertas por materiales cuaternarios muy variados (limos rojos con cantos; arenas consolidadas o *marès*; dunas o *pujols*; costras calizas, etc.). La altiplanicie, bien individualizada, de la Mola alcanza 202 m. de altitud.

La pluviosidad anual media oscila entre unos 450 mm en los sectores más lluviosos (colinas del sector nororiental) y sólo cerca de 300-350 mm en Formentera, en realidad prolongación septentrional del área subárida sudestina de la Península. La sequía estival es muy pronunciada. También es pronunciada la irregularidad interanual. Véase datos climáticos del Aeropuerto, en el Pla de Sant Jordi-Ses Salines, en documento IV, parada 1. En el área boscosa, relativamente importante, predominan especies termófilas y xerófilas

(piso infrailicino de Font y Quer), especialmente, como plantas arbóreas, el pino carrasco (*Pinus halepensis*; en el país *pi bord*) y la sabina (*Juniperus phoenicea*; *savina*).

A partir de mediados del sexto decenio de nuestro siglo la población de la isla de Ibiza se ha ido acrecentando notablemente, hasta alcanzar 54.000 habitantes (estimación, 1978), de los que casi la mitad viven en el municipio de la capital (23.629 hab., según padrón de 1978). Véase datos de población en documento V. Han sido muy importantes, en los últimos quinquenios, las corrientes de inmigración procedentes de la Península - Andalucía especialmente - y el proceso de terciarización (v. tesis doctoral de B. Barceló, para el conjunto de las Baleares).

A diferencia de lo que ocurría en la Ibiza tradicional, con un sólo núcleo concentrado urbano y poblamiento disperso en el campo, frecuentemente en forma absoluta (véase artículo Vilà Valentí, 1963), actualmente ha habido un desarrollo de dos antiguos pequeños núcleos rurales, Sant Antoni de Portmany y Santa Euiària del Riu (v. artículo Vallès, 1973, y documentos VI y VII).

En las actividades económicas tradicionales destacaban la salinera (¿de origen púnico?) y la producción cerealista de secano (*secà*), con algunas especies arbustivas y arbóreas. Los pequeños sectores de regadío aparecían dispersos (*feixes*, *horts*). Véase trabajos de Vilà Valentí, 1953, y Bisson 1971.

La arboricultura (almendro y algarrobo, especialmente) adquiere importancia en el pasado siglo. En la economía tradicional eran actividades económicas complementarias destacadas la explotación forestal, del pino carrasco singularmente - hecho digno de destacar en una isla mediterránea - y la pesca. En cada sujeto aparecían frecuentemente unidas varias actividades económicas; la explotación salinera aprovechaba el vacío de trabajo de finales del verano y la actividad forestal el vacío invernal.

El turismo ha sido el gran factor de cambio respecto a la situación tradicional, que en varios sentidos se ha prolongado hasta mediados del siglo actual. Hacia 1955-60 todavía el turismo en las Pityusas no representaba la presencia de grandes masas (unos 15.000 turistas en el primer año señalado; el doble, en el último año) y algunas actividades económicas y ciertas producciones (exportación de patata temprana, por ejemplo) podían presentar un valor comparable. Pero el turismo adquiere un relieve preponderante y se convierte en la gran actividad económica a partir de 1963-65 (102.500 turistas en 1965; 263.600 en 1969) con cerca o más de 500.000 a partir de 1971, incluido; véase artículo de Vallès, 1972 y documentos VI y VII.

La trascendencia del turismo como factor de cambio no se ciñe al campo económico sino que abarca también numerosos aspectos socioeconómicos y paisajísticos. Está en la base del desarrollo de las comunicaciones y de la circulación en general, tanto interior (carreteras) como exterior (líneas marítimas y aéreas, centradas en el puerto de Ibiza y aeropuerto de Es Codolar o de Ibiza); varios de estos aspectos tendremos ocasión de verlos y comentarlos a lo largo de la excursión. El turismo está en la base también de un profundo cambio paisajístico (desarrollo de núcleos urbanos y concentrados; abandono del campo; construcción de hoteles, urbanizaciones), y de las corrientes inmigratorias y del amplio proceso de terciarización, ya señalados. Ha planteado también numerosos problemas, algunos de los cuales empiezan ya a ser graves (problemas ecológicos, de ordenación del territorio, etc.).

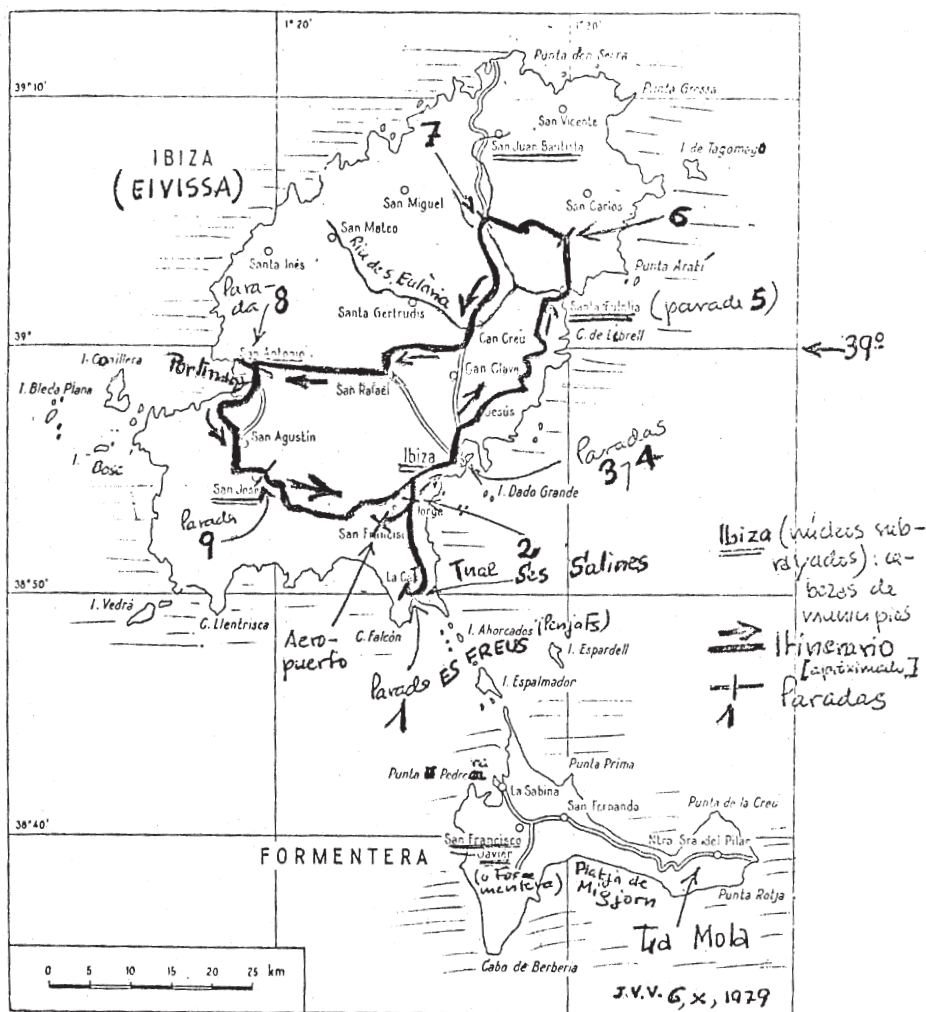
## II. Itinerario de la excursión y paradas

El itinerario seguido permitirá ver algunos sectores llanos de la parte meridional y

central de la Isla (Pla de Vila o de Eivissa - Sant Jordi - Ses Salines; Pla d'Atzaró - Sant Llorenç) y algunos sectores de colinas; la ciudad y el puerto de Ibiza y los dos núcleos concentrados, recientemente desarrollados de Santa Eulària y Sant Antoni.

Las paradas que se efectuarán serán las siguientes (señalamos con asterisco las paradas en que se entregará material estadístico y/o gráfico; véase el esquema del itinerario que se seguirá y la localización de las paradas en el gráfico esquemático que se adjunta):

- 1\*. Ses Salines, en el puerto de La Canal.
2. Sant Jordi, en la iglesia.
- 3\* y 4. Ciudad y puerto de Ibiza: 3, en lo alto del núcleo antiguo (Dalt Vila) baluarte de Santa Llúcia. Después, recorrido a pie hasta el puerto.
- 5\*. Santa Eulària, en Sa Punta.
- 6\*. Junto al Puig de s'Argentera
7. Frente al Pla de Sant Llorenç, en la carretera de Sant Joan.
8. Sant Antoni y parte meridional de la bahía de Portmany
9. Sant Josep con la iglesia junto a un collado (Coll de Cala Vedella).





### III. Orientación bibliográfica

BARCELÓ, B. (1970): *Evolución reciente y estructura actual de la población en las islas Baleares*. Madrid-Ibiza, C.S.I.C.. (tesis doctoral)

BISSON, J. (1977): *La terre et l'homme aux îles Baléares*. Aix-En-Provence, Edisud. (Tesis doctoral).

RANGHEARD, Y (1969): *Étude géologique des îles d'Ibiza et de Formentera*. Besançon, Université de Besançon. (Tesis doctoral).

VALLÈS, R. (1972): *Contribución al estudio del turismo en Ibiza y Formentera*. "Boletín de la Cámara de Comercio", Palma de Mallorca, n. 676-677, p. 107-168.

VALLÈS, R. (1973): *El poblamiento de las islas de Ibiza y Formentera*. "Saitabi", Valencia, XIII, 177-190.

VILÀ VALENTÍ, J. (1950): *Formentera. Estudio de geografía humana*. "Estudios Geográficos", Madrid, XI, 389-442.

VILÀ VALENTÍ, J. (1950): *Ibiza y Formentera, islas de la sal*. "Estudios Geográficos" Madrid, XIV, 1-48.

VILÀ VALENTÍ, J. (1963): *Ciudad y campo en la isla de Ibiza*. "Boletín Cámara de Comercio", Palma, 639.

Una guía bibliográfica, recientemente preparada, contiene cerca de 300 títulos y citas: J. VILÀ VALENTÍ y R. VALLÈS (1978-1979): *Bibliografía para el estudio geográfico de una islas mediterráneas: Las Pityusas (Ibiza y Formentera)*, "Revista de Geografía", Universidad de Barcelona, vols. XII-XIII, Barcelona. (en curso de publicación).

Respecto a la evolución histórica:

I. MACABICH (1966-1967): *Historia de Ibiza*. Palma de Mallorca, Daedalus, 4 vols.

A. COSTA (1962): *La triple muralla de la Ibiza árabe*. Palma de Mallorca.

J. DEMERSON (1974): *Las iglesias de Ibiza*. Madrid, PAR.

El *Boletín de la Cámara de Comercio de Palma de Mallorca*, dirigido por B. Barceló, ha dedicado varios números monográficos a Ibiza y Formentera, incluidos entre el n. 630 (Enero-Marzo 1961) y el 677 (Octubre-Diciembre 1972), ambos inclusive.

Puede servir de introducción general al estudio de Ibiza:

M. VILLANGÓMEZ (1974): *Eivissa. La terra, la història, la gent*. Barcelona, Selecta, 479.

## IV. Parada en Ses Salines

### IV.1. Datos de la estación meteorológica del Aeropuerto des Codolar (1958-1978)

Meses	Temperaturas Precipitaciones	
	°C	(mm)
Enero	11,6	34,0
Febrero	11,8	22,2
Marzo	12,7	42,2
Abril	14,6	32,4
Mayo	17,8	21,9
Junio	21,3	15,5
Julio	24,6	1,4
Agosto	25,2	23,8
Septiembre	23,2	48,1
Octubre	19,3	63,6
Noviembre	15,1	56,4
Diciembre	12,6	46,2

Temperatura media anual: 17,48 °C

Precipitación media anual: 407.7 mm

Font: Reelaboración de Rosa Vallès

### IV.2. Irregularidad interanual de las precipitaciones (algunos años escogidos)

AEROPUERTO DE ES CODOLAR (IBIZA)		FARO DE LA MOLA FORMENTERA	
Años	Precipitaciones (mm)	Años	Precipitaciones (mm)
1953	612	1945	158
1956	234	1946	675
1961	198	1950	248
1965	203	1951	602
1969	543	1957	633
1972	720	1958	720
1973	584	1961	143
1974	236	1965	173
1978	192	1968	243

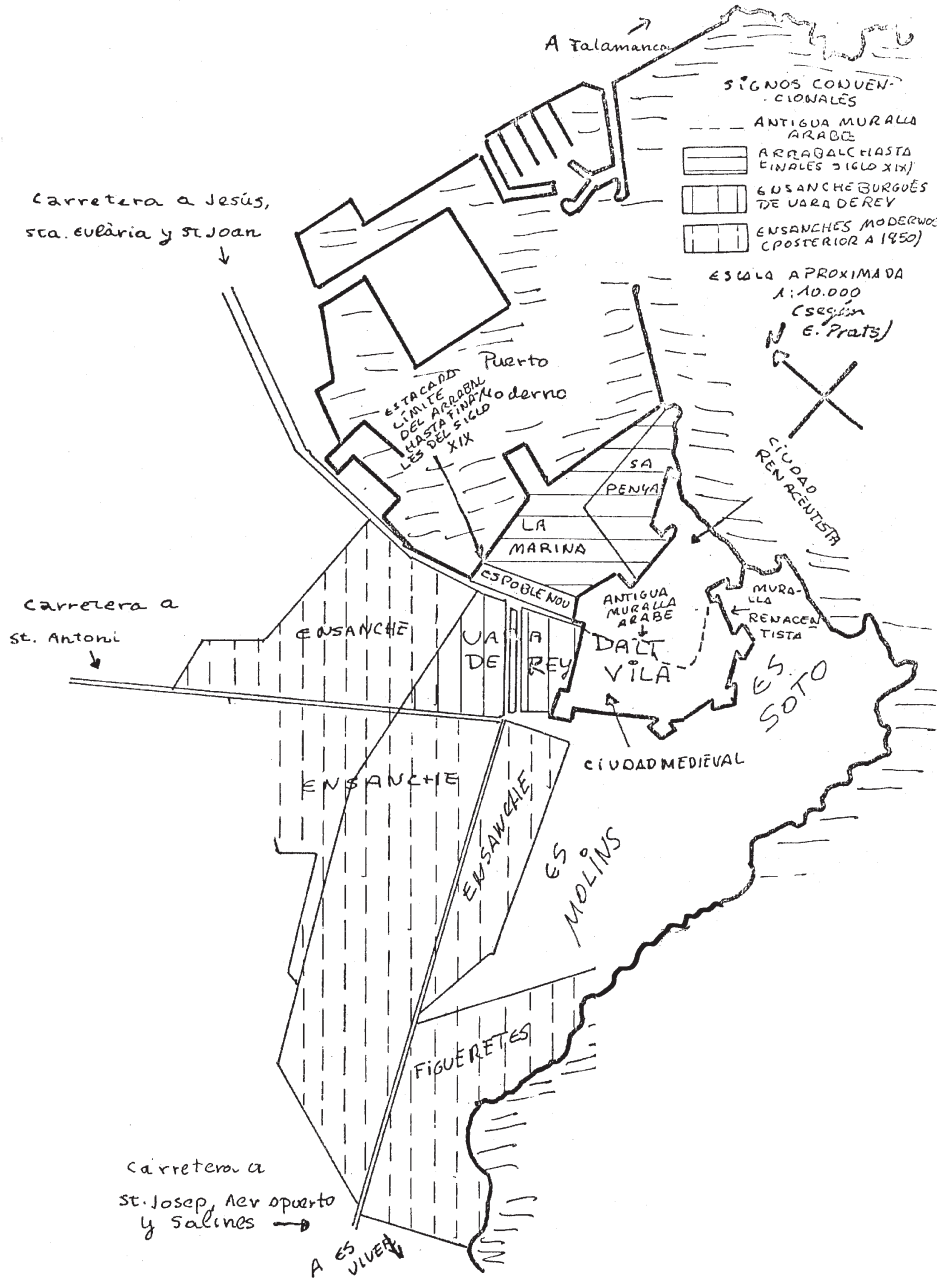
Datos del Servicio Meteorológico Nacional

Reelaboración de Rosa Vallès



## V. Parada de la ciudad de Ibiza (Eivissa)

### V.1. Plano de la ciudad de Eivissa



## V.2. La población de la ciudad de Ibiza y porcentaje sobre el total de la isla

Año	Población	% isla
1900	6.377	26,87
1910	6.225	25,28
1920	6.168	25,20
1930	7.616	25,59
1940	9.644	28,40
1950	12.283	34,62
1960	11.259	32,63
1965	13.445	35,56
1970	16.943	37,58
1975	20.552	41,60
1978	23.629	43,79

Elaboración Rosa Vallès

## V.3. Población activa (%)

Ibiza y Formentera (1965)

Sector I	45,59
Sector II	25,74
Sector III	28,67

Según B. Barceló

Municipio de Ibiza

Sectores	1960*	1970**
Sector I	19,95	2
Sector II	31,44	26
Sector III	54,61	72

\* Según Barceló

\*\* Según Censo

## V.4. Funciones de la ciudad de Ibiza, en conjunto y por barrios

V.4.1. *Las funciones tradicionales*

Ibiza ha sido tradicionalmente una ciudad y un puerto. Desde su fundación por los fenicios a mediados del siglo VII a.C., la ciudad, emplazada sobre el puig de Vila y perfectamente amurallada había cumplido una función defensiva, protegiendo las actividades comerciales, centradas en el puerto y en torno a las que surgieron las artesanales. La ciudad asume también una complejidad funcional que le permite el control de toda la vida rural (es la única ciudad de la isla) y la dirección de todas las actividades económicas.

Desde finales del siglo XIX la ciudad quedará dividida en unos barrios, con características perfectamente delimitadas:

*Dalt Vila*, mantiene funciones múltiples: administrativas, religiosas, culturales y un papel residencial, con doble área, la oriental, de propietarios (*senyors*) que viven de las rentas de sus fincas rústicas y urbanas, y la occidental, de clases medias y humildes.

*Sa Penya* es el barrio de pescadores heredero de la tradición marinera.

*La Marina* es el barrio comercial y artesano, ampliado por *es Poble Nou*.

La aparición del primer - y único- ensanche burgués, Vara de Rey, a principios del siglo XX, centra el C.B.D. de Ibiza, reúne a una parte de los propietarios de *Dalt Vila* más

algunos empresarios de enriquecimiento reciente, al tiempo que atrae un sector del ramo de la administración.

#### V.4.2. *La dinámica actual*

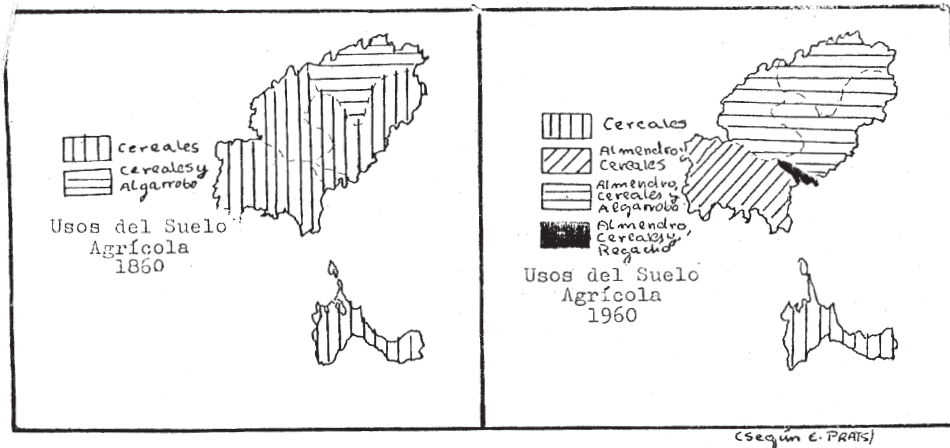
Con el impacto del turismo de masas a partir de los años 60, la ciudad de Ibiza se ve profundamente transformada. con un crecimiento incontrolado marcado por una fuerte especulación. Aparecen unos barrios turísticos: ses Figueretes, Es Viver - platja d'En Bossa y Talamanca, con hoteles, apartamentos y diversos servicios de ocio. Desde los límites de la ciudad tradicional y hacia los nuevos barrios, se extienden los ensanches, de función eminentemente residencial, atrayendo a la inmigración urbana (desde la zona rural y del exterior) y un movimiento intraurbano desde el casco antiguo (clases medias de Dalt Vila, sa Peña y parte de la Marina; un sector del ensanche, en torno a la avenida de Isidoro Macabich y el Mercado Nuevo, está funcionando como nuevo “centro comercial y de negocios”, ampliación del de Vara de Rey, potenciando la expansión urbana. Surgen también *barrios residenciales satélites* de la ciudad de Ibiza: Can Escandell, Can Bofill, Can Negre, Blanca Dona y Puig d'En Valls, que rebasan los límites del término municipal y dan lugar a un área rururbana considerada, en conjunto, como semi-industrial, en la que aparecen, junto a las viviendas de clases medias, almacenes, industrias, y nuevos centros escolares.

El casco antiguo de la ciudad se ve profundamente afectado. Sa Peña y Dalt Vila, vaciadas de su población originaria, acogen a los inmigrantes más humildes, siendo muy importante la colonia gitana de sa Peña. La Marina sigue siendo barrio comercial, con aparición de numerosos restaurantes y comercios especializados hacia el turista (por ejemplo, boutiques, con gran expansión de la llamada moda “adlib”). A la entrada de Dalt Vila aparece el primer mercado “hippy”, que se ampliaría después al pie de Sa Peña en torno a la calle Mayor. Los problemas de tráfico rodado obligan a la peatonización de gran parte de las calles de la Marina y sa Peña, mientras otras lo son por naturaleza tanto en sa Peña como en Dalt Vila y se abre una “puerta” para la salida de vehículos en el baluarte de Sant Joan. Dalt Vila, que conserva el centro administrativo del Ayuntamiento y el político del Consell insular y mantiene unas pocas familias de “senyors”, se convierte en centro histórico revalorizado, con un “itinerario Histórico-Arqueológico” en torno al recinto amurallado, una serie de galerías de arte y actividades culturales que, a su vez, potencian la aparición reciente de establecimientos dirigidos al turista (restaurantes, boutiques, comercios de artesanías diversas, entre otros).

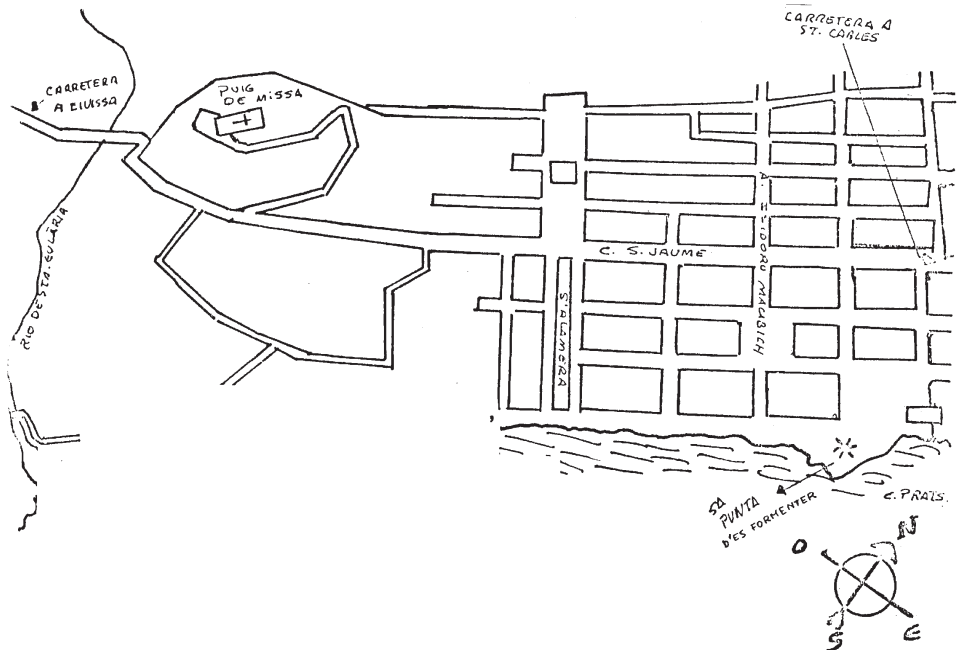
El puerto (véase el movimiento del puerto, pasajeros y mercancías en los cuadros VII. 6 y 8) se transforma también, tratando de adaptarse a las nuevas necesidades. Aparece el puerto deportivo “Ibiza Nueva” (junto al que se ha construido el Casino), el muelle de combustibles (provisional desde hace más de 10 años, en espera de que se apruebe el proyecto de su instalación en Sa Caleta), el nuevo de pescadores junto al Club Náutico, mientras los andenes del sector de la Marina han quedado para el movimiento de pasajeros y mercancías en general.

## VI. Santa Eulària. Agricultura, minas

### VI.1. Usos del suelo agrícola (mapa)



### VI.2. Vila de Santa Eulària des Riu (mapa)



### VI.3. Comparación de la población del municipio, parroquia y vila (1950-1975)

	1950	1970	1975
Santa Eulària			
Municipio	7.385	9.299	10.038
Parroquia	2.588	4.224	4.571
Vila	612	1.665	3.244

Elaboración Rosa Vallès



#### VI.4. Minas de plomo de S'Argentera, Sant Carles

##### Explotación:

- a) Intensa periodo romano
- b) 1870-1900: Compañía Minas de Ibiza  
1906-1909: Nueva Minera Ibicenca
- c) Siglo XX: Compañía Minera Bético-Manchega

Entre 1948 y 1952 . (Intento fallido)

##### Producción (medias anuales)

Periodo	Tm/año
1870-1880	2000
1881-1889	400
1890-1900	350
1906-1909	250

El mineral se exportaba por Cala Pada

Según Castelló, BCOCIN, n.634, 1962.Palma de Mallorca

##### *Localización*

Las minas de plomo de s'Argentera se encuentran al nordeste de la isla de Ibiza, próximas al núcleo parroquial de Sant Carles, municipio de Santa Eulària, en el puig de s'Argentera, a cuyo pie corre el torrente del mismo nombre, y en la vecina colina del Miquelet. El mineral plomizo se encuentra entre capas de dolomías y margas arcillosas del Jurásico, en filones, capas y bolsadas de galena argentífera cuya riqueza en plomo oscila entre el 55 y el 80 por ciento, con un uno por ciento de plata, metal que da nombre a la colina y a las minas (del latín *argentum*, plata). El banco metalífero de s'Argentera, el más importante de los explotados, puede llegar hasta los cinco o seis metros de potencia. Como muestra de esta arqueología industrial, única en las Pityusas, quedan a la vista restos de la fragua, acequias y una alberca para el lavado del mineral, entradas a algunos de los pozos de la explotación y dependencias diversas, correspondientes a oficinas y dirección. También se encuentran minas de menor entidad en el municipio de Sant Joan.

##### *Explotación*

La explotación fue muy intensa en periodo romano (¿heredada tal vez de los



cartagineses?), del cual queda un pozo estrecho de sección cuadrada, de 82 cm. de lado y 22 m. de profundidad; tal vez en relación con las minas se encuentra el acueducto de s'Argamassa, que llega a la vecindad de cala Pada, por donde siempre se exportó el mineral. Aunque no hay noticias documentales, es posible una explotación en periodo musulmán, abandonándose después hasta el siglo XIX, tras un breve intento de fines del siglo XVIII. En los años 1827-30 la *Sociedad Catalana de Industria y Navegación* protagonizó un primer intento, también fallido, de explotación moderna. Finalmente, gracias a la ley de minas de 1869 y a la fuerte demanda de mineral de plomo, entre 1870-1900, el yacimiento fue efectivamente explotado por la *Compañía de Minas de Ibiza*, formada por F. Lavilla (Comisario de Guerra en la isla), Juan Calbet y Bartolomé Vicente Ramón; inicialmente se aprovecharon los pilares y rellenos dejados por sus antiguos beneficiarios; ya en 1879 había nueve minas en producción y otras diez en prospección, ocupando a unos doscientos hombres; el informe que sobre éstas hace el ingeniero Luis Mariano Vidal en 1880 motivó la creación de la Jefatura de Minas de Baleares, antes agregada al distrito minero de Barcelona. Pero las lluvias torrenciales de 1899 agravaron el problema de la inundación de los pozos, en los que, por haberse llegado a la capa freática, funcionaban bombas para desagüe desde 1880, y motivaron un nuevo abandono de las minas. En 1903, con capital mallorquín (señor Sans y familiares) e ibicenco, se creó la sociedad *Nueva Minera Ibicenca*, cuyo representante en Ibiza era José Riquer; arrendó los derechos de explotación, instaló bombas más potentes y se benefició del mineral entre 1906 y 1909, en que nuevamente abandonó la actividad (se habló de intereses británicos y de boicot por parte del ingeniero). El Informe sobre las Minas de Plomo de la Sociedad Anónima de Minas de Ibiza (Balcares), cuyo preámbulo se basa en el estudio geológico minero de L.M. Vidal, fue hecho para la compañía en octubre de 1925 por el ingeniero J.M. Rubio y era favorable a la reanudación de la explotación; indicaba una producción probable de 200 Tm. mensuales de mineral, calculaba en 900.000 pts. el capital necesario para su renovación y los costes de extracción y transporte en 250 pesetas por tonelada, un precio en fábrica de 640 pts/Tm y un beneficio de 300 pts/Tm que, multiplicado por las 200 Tm. previstas daban 60.000 pts al mes de beneficio neto; pero los trabajos no fueron reemprendidos. Un último intento, acogiéndose a la ley de minas de 1947, fue el de la *Compañía Minera Bético -Manchega* que arrendó los derechos y después de una serie de estudios realizados entre 1948 y 1952 decidió que la explotación no era rentable.

### *Producción*

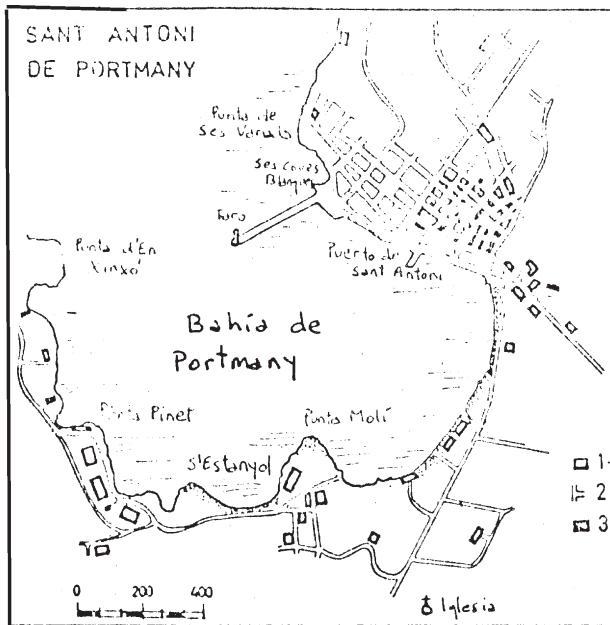
Entre 1870 y 1880 un 75 por ciento de la explotación consistió en el aprovechamiento de pilares y rellenos obteniéndose de 150.000 m<sup>3</sup>. 23.000 Tm de mineral, o sea, 300 Kgs. por metro cúbico, que dieron un 5 por ciento de plomo puro y 900 gramos de plata por tonelada; en 1880 la producción empieza a disminuir al trabajarse directa y exclusivamente en los pozos, con bombas instaladas este año que extraían tres mil metros cúbicos diarios de agua, movidas por una máquina de 30 HP; también se inició un túnel de desagüe, no terminado, por lo que se añadieron 3 bombas más con una máquina de vapor de 80 HP y capacidad para extraer 300 m<sup>3</sup> de agua por hora. Entre 1881 y 1889 la producción media fue de 400 Tm anuales con un valor promedio de 46.783 pesetas; pero, según el informe del ingeniero Rubio, entre 1885-86 sólo estaban en funcionamiento seis minas, que dieron 14.185 Tm con un valor medio de 63.090 pesetas. Según datos proporcionados por el archiduque Luis Salvador en *Las Antiguas Pitiusas* (versión castellana, Palma, 1886-1890), para el quinquenio 1881-85 las cifras son las que siguen para la producción de mineral y valor: 1881, 1.503 Qm y 36.820 pts; 1882, 4.327 Qm y

51.185 pts; 1883, 2.518 Qm y 45.050 pts; 1884, 4.210 Qm y 55.660 pts; 1885, 3.416 Qm y 46.783 pts. La producción descende en el decenio 1890-1900 a 350 Tm anuales, abandonándose la explotación tras las inundaciones de 1899. La arrendataria Nueva Minera Ibicenca añadió otro motor de gas de 50 HP; cuando funcionaban los dos motores, cuyo rendimiento máximo era del 50 por ciento, se extraían 110 litros por segundo, pero las interrupciones eran frecuentes, por lo que el promedio anual de mineral extraído cayó a 250 Tm.

Los datos facilitados de las minas de s'Argentera han sido recogidos del artículo de Juan Castelló Guasch: *Las minas de plomo argentífero en Ibiza*, "Boletín de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación, nº 634, Palma de Mallorca, 1962, pp. 34-45.

## VII. Sant Antoni. El turismo

### VII. 1. Plano de Sant Antoni



1. Hoteles.
2. Construido después de 1950.
3. Construido antes de 1950.

Fuente: Rosa Vallès

VII.2. Evolución de la población concentrada en Sant Antoni

	Casas	Personas
Mediados S. XIX	Unas 20	-
Final S. XIX	Unas 80	-
1930	Unas 300	Unas 700
1950	Más de 300	1.141
1970	4.418	
1975	5.838	

Fuente: Rosa Vallès

VII.3. Evolución de la población del municipio de Sant Antoni

St. Antoni	1.950	1.970	1.975
Vila	1.141	4.418	5.838
Parroquia	2.591	7.333	6.964
Municipio	5.597	9.537	8.786

Fuente: Rosa Vallès

VII.4. Población activa (%) en Sant Antoni

Sectores	1960	1970
Sector I	62,43	24,13
Sector II	17,51	29,10
Sector III	20,06	46,77

Fuente: B. Barceló



VII.6. Movimiento de pasajeros por aire y por mar en Ibiza

Años	Aeropuerto	Puerto Eivissa
1920		5.844
1954		30.449
1958		91.138
1960	38.506	118.786
1965	186.814	219.623
1970	882.439	481.258
1973	1.533.023	658.702
1976	1.519.755	755.100
1978	1.915.318	440.069*

\*No incluido el tráfico Ibiza-Formentera

Fuente: Estadísticas oficiales

VII.7. Oferta y demanda turística en las Pityusas

Años	Oferta hotelera				Demanda turística			
	Establecimientos		Plazas		Visitantes		Estancias	
	Eivissa	Formentera	Eivissa	Formentera	Eivissa	Formentera	Eivissa	Formentera
1947	21							
1954					8.132			
1958	58	9			18.542	410		
1961	86	11	unas 1.400-		41.253	1.489	408.615	13.644
1965	165	18	6.438	400	102.538	3.391	1.215.120	45.324
1968	204	27	15.260	875	161.675	6.525	1.830.623	96.515
1970	261	34	29.662	1.419	350.806	11.864	4.296.619	172.971
1973	282	37	34.055	1.909	568.686	23.295	6.855.962	335.975
1976	273	44	35.463	2.748	486.733	27.597	4.901.696	370.115
1978	276	45	37.223	3.240	533.625	33.121	5.637.215	396.183

Fuente: Fomento del Turismo.

VII.8. Movimiento de mercancías en los puertos de las Pityusas (en Tm)

Años	Puerto de Eivissa		Puerto de Sant Antoni		Pto. de La Savina (Formentera)	
	Entradas	Salidas	Entradas	Salidas	Entradas	Salidas
1960	39.482	53.605			1.023	38 631
1965	94.024	70.973	2 298		2.707	72.240
1970	351.307	81.660	13.318	5.687	17.158	16.870
1975	279.253	96.356	57.642	15.634	19.679	15.933

Fuente: Estadísticas oficiales

Redactado en abril 1979.



*Excursión a las  
Pityusas*  
Octubre de 1983

*Territoris* (2000), 3:  
375-397

# Excursión a las Pityusas

## Octubre 1983

JOAN VILÀ VALENTÍ (coordinador); MONTSERRAT JARDÍ; ERNEST PRATS; FRANCESC RAMON (1983): *Isla de Eivissa (Ibiza)*. Excursión E 7. VIII Coloquio de la Asociación de Geógrafos Españoles. Barcelona, septiembre-octubre, 24 págs. Esta guía aprovecha parte de los materiales utilizados en la guía anterior (1979), en gran parte elaborados y redactados por la profesora Rosa Vallès.

### SUMARI

- 1.- Presentación de la isla y características físicas
- 2.- Población y poblamiento
- 3.- Las actividades agrarias
- 4.- El turismo, factor de cambio reciente
- 5.- Circulación: mercancías y pasajeros
- 6.- La ciudad de Eivissa
- 7.- Itinerarios
- 8.- Orientación bibliográfica
- 9.- Figuras

\* \* \*

### 1. Presentación de la isla y características físicas

Las Pityusas (Ibiza y Formentera; en catalán, *Pitiüses*, *Eivissa*, Formentera) son las más occidentales y meridionales de las islas Baleares. Son, por ello, las más cercanas a la Península Ibérica y quedan prácticamente equidistantes entre determinados sectores de las costas catalanas y africanas. Su extensión total es de 623 km<sup>2</sup> (Ibiza, 541; Formentera, 82) y representa el 12 % del archipiélago balear. Ambas islas están separadas por el canal de Es Freus.

Ibiza constituye una prolongación de las Subbéticas, con materiales secundarios, a partir del Triásico, fuertemente afectados por los plegamientos alpinos, con dirección predominante de los ejes SW-NE (obsérvese la forma alargada de la isla en este sentido). Ha habido pequeños corrimientos, con la individualización de tres series (de SE a NW: serie de Eivissa; Llentrisca-Puig Cirer-Puig Rei; Albarca). Recortados estos paquetes sedimentarios por la erosión, el resultado ha sido un predominio en el paisaje geomorfológico, de los cerros o colinas (en el país, *puigs*).

Son sectores relativamente elevados: (a) el sudoccidental (sa Talaiassa o Talaia de Sant Josep, 475 m.) y el central, también en la parte meridional (Puig Cirer o Puig Gros, 415 m.); (b) toda la franja septentrional (*Es Amunts*), de costa acantilada; y (c) el sector

interior nororiental (Puig Fornàs o Sa Torreta, 416 m.). Quedan algunos llanos relativamente amplios, recubiertos por materiales miocenos y o cuaternarios, en el centro (Pla de Santa Gertrudis, Pla de Sant Miquel, Pla de Sant Llorenç, Pla de Atzaró) o en la costa (Pla de Vila-Sant Jordi-Ses Salines, Pla de Sant Antoni); estos últimos suelen terminar con arcos de playa, en contraste con las *cales* de los frentes litorales acantilados. Algunos llanos, menos extensos y mejor limitados, corresponden a formas de tipo polje, de origen cársico: Pla de Corona o Santa Agnès, Pla d'Albarca o Sant Mateu, Pla de Sant Vicent.

Formentera, en cambio, presenta un paisaje tabular, con un zócalo de calizas tortonienses, recubiertas por materiales cuaternarios muy variados (limos rojos con cantos; arenas consolidadas, o *marès*; dunas o *pujols*; costras calizas, etc.). La altiplanicie, bien individualizada, de La Mola alcanza 202 metros de altitud.

La pluviosidad anual media oscila entre unos 450 mm en los sectores más lluviosos (colinas del sector nororiental) y sólo cerca de 300 mm. en Formentera, en realidad prolongación septentrional del área subárida sudestina de la Península. La sequía veraniega es muy pronunciada. También es pronunciada la irregularidad interanual. En el área boscosa, relativamente importante, predominan especies termófilas y xerófilas (piso "infrailecino", de Font y Quer), especialmente el pino carrasco (*Pinus halepensis*, en el país, *pi bord*) la sabina (*Juniperus phoenicea*; *savina*)

### I. Temperaturas y precipitaciones medias

Meses	Temperaturas °C	Precipitaciones (mm)
Enero	11,6	43,0
Febrero	11,8	22,2
Marzo	12,7	42,2
Abril	14,6	32,4
Mayo	17,8	21,9
Junio	21,3	15,5
Julio	24,6	1,4
Agosto	25,2	23,8
Setiembre	23,2	48,1
Octubre	19,3	63,6
Noviembre	15,1	56,4
Diciembre	12,6	46,2

Temperatura media anual: 17,48 °C

Precipitación media anual: 407.7 mm

## 2. Población y poblamiento

La fragmentación de la orografía ibicenca ha favorecido la dispersión del poblamiento rural. Esta dispersión absoluta, la nota más característica del poblamiento rural pitiuso, tiene su origen, posiblemente, en la colonización púnica, y se ha mantenido hasta la década de los 60 de nuestro siglo. Un único núcleo concentrado urbano organizaba y dominaba el conjunto del territorio insular, además de dar nombre a la isla. Desde el siglo XVIII, las relaciones sociales se canalizaron a través de las parroquias interiores.

A partir de mediados del sexto decenio de nuestro siglo la población de la isla de Ibiza se ha ido acrecentando notablemente, hasta alcanzar los 60.937 (1981). de los cuales,

el 42 % viven en el municipio de la capital (25.489). Explican este continuado crecimiento las corrientes inmigratorias, procedentes de la Península (Andalucía, especialmente) que han venido a suceder a los movimientos emigratorios - dirigidos a Sudamérica y Argelia - propios de la segunda mitad del siglo XIX y primera mitad del XX. Asimismo, sus efectos sobre la dinámica poblacional, derivados del rejuvenecimiento de la estructura sexo edad. Esta ofrece todavía características propias de modelo pre-industrial, juntamente con las de un modelo desarrollado (33,5% de jóvenes; 51,8 % de adultos; 14,3 % de viejos, en 1975). A su vez el crecimiento de la capital insular y el desarrollo de dos antiguos pequeños núcleos rurales (Sant Antoni de Portmany y Santa Eulària del Riu) ha sido posible gracias a importantes movimientos migratorios interiores campo-ciudad, consecuencia de un rápido y fortísimo proceso de terciarización. La estructura de la población ha experimentado una fuerte sacudida, derivada de la conversión de las islas en espacio destinado al ocio.

## II. Evolución de la población de las islas Pityusas, hasta el año 1900

Años	Habitantes	Años	Habitantes
S.V a. C	6.000-9.000	1845	21.505
1392	3.000-3.500	1857	23.791
1664	9.552	1860	23.492
1741	12.800	1877	24.466
1768	14.000	1887	24.544
1797	15.290	1897	24.273
1838	20.182	1900	25.814

## III . Evolución de la población de las Pityusas (por municipios, años 1900-1981)

Municipio	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1975	1981
Eivissa	6.327	6.225	6.168	7.616	9.644	12.203	11.251	16.943	20.532	25.489
Sant Antoni	4.263	4.550	4.701	5.014	5.377	5.597	5.635	9.537	9.580	12.331
Sant Josep	3.989	4.004	4.696	5.099	5.985	5.180	5.076	5.884	6.784	6.736
Sant Joan	4.229	4.808	4.134	4.612	5.391	5.037	5.137	3.412	3.273	3.283
Santa Eulària	4.748	5.041	4.777	6.305	7.564	7.385	7.395	9.259	10.330	13.098
TOTAL ISLA										
EIVISSA	23.556	24.628	24.476	28.646	33.961	35.482	34.502	45.075	50.499	60.937
Formentera	2.258	2.296	2.508	2.929	3.392	2.657	2.671	2.965	3.553	4.209
TOTAL										
I.PITYUSAS	25.814	26.926	26.984	31.575	37.353	38.139	37.173	48.040	54.052	65.146

## 3. Las actividades agrarias

Una producción cerealista de secano (*secà*) era el fundamento de la actividad económica tradicional. A ella se sumaban algunas especies arbustivas y arbóreas, mientras que el regadío tan sólo aparecía en pequeños sectores dispersos (*feixes*, junto a la bahía de Eivissa; *horts*). A lo largo del siglo pasado adquirió progresiva importancia la arboricultura, especialmente el almendro y el algarrobo.

El cuadro de la economía tradicional, basado en la agricultura, se complementaba en todo momento con la ganadería asimismo familiar y por un rosario de actividades

complementarias, entre las que ocuparon un lugar destacado la pesca y la explotación forestal, singularmente del pino carrasco. A ellas se sumaba la explotación salinera (¿de origen púnico?), que aprovechaba el vacío de trabajo de finales del verano. Cada explotación, aislada, requería la atención a diversas actividades económicas, a las que se dedicaban, en una estricta distribución de los roles en función de la edad y el sexo, todos los diferentes miembros de una familia extensa, sujeta a la férrea dirección del cabeza de familia, en la que llegaban a convivir tres generaciones. La cohesión de este sistema venía determinada por la figura del *hereu*.

Relegada a un segundo plano, la agricultura actual ha sufrido múltiples convulsiones, siendo detectables, en la actualidad 4 formas diferentes de practicarla, mientras ocupa a un 18% de la población activa (porcentaje de muy difícil estimación): explotaciones continuadas con el patrón de la agricultura tradicional; agricultura comercial familiar (enfocada al cultivo de productos hortícolas y frutícolas de regadío, así como ganadería intensiva: es decir, todos aquellos productos de mayor demanda en el mercado urbano y turístico de la isla); agricultura industrial (extensas explotaciones muy puntuales de invernaderos que pretenden optar a mercados europeos, aprovechando las facilidades de comunicaciones directas con áreas veraniegas); y agricultura como ocio, forma muy extendida, sin relevancia económica pero sí paisajística, que presenta en Ibiza particularidades derivadas de la peculiar idiosincrasia del isleño, que sufrió un cambio brusco, de la agricultura tradicional al sector servicios. El desarrollo agrícola futuro de la isla quedó comprometido, al estar la agricultura en inferioridad de condiciones para competir con sus rivales (turismo y población urbana) en su disputa de los cada vez más escasos recursos hídricos.

Aparte de la pesca, en la explotación del mar ha tenido importancia la obtención de sal. En muchas fases, este producto ha constituido la principal exportación de las Pityusas (salinas en la llanura cuaternaria meridional de Eivissa y junto a la albufera del estany Pudent, en Formentera). La producción media actual es de orden de 50-60 mil Tm. anuales. La sal de las Pityusas se destina a la región cantábrica española y varios países del Noroeste y norte europeos.

#### IV. Evolución de las superficies cultivadas. Años 1960-1980 (en Ha.)

##### Cultivos herbáceos

	1962	1980	Diferencia
Cebada	7.273	2.617	4.656
Trigo	1.829	683	- 1.146
Forrajes	1.633	3.401	1.408
Avena	777	357	- 420
Maíz	390	151	- 239
Legumbres	2.217	507	- 1.710
Tubérculos	623	384	- 239
Hortalizas	247	427	180
Total	14.989	8.167	- 6.822

## Cultivos arbóreos y vid

	1960	1980	Diferencia
Algarrobo	7.995	5.890	2.105
Almendro	5.677	5.434	243
Higuera	2.352	1.406	946
Olivo	1.343	1.219	124
Viñedo	133	115	18
Albaricoquero	40	6	34
Árboles regadio	113	79	34
Total	17.653	14.147	3.506

## V. Valoración de la producción agraria (1981). En miles de pesetas

Subsector	Producción total	Reempleo	Producción final	
			Valor	% PFA
Agrícola	1.291.177	331.149	960.028	50,53
Ganadero	1.054.510	159.213	895.297	47,12
Forestal	31.100	5.304	26.596	1,40
Otras prod.	18.000		18.000	0,95
TOTALES	2.395.587	495.666	1.899.921	100,00

## VI. Estructura agraria (1962-1972)

Según censos agrarios. En porcentajes

Años	Formas de propiedad			
	Pequeña	Mediana	Grande	
1962	41,7	57,9	0,5	
1972	49,8	50,2	1,0	
Años	Formas de tenencia			
	Expl. directa	Aparcería	Arrendamiento	Otros
1962	76,8	18,2	3,1	1,9
1972	90,87	6,89	1,35	0,87

## VII. Ganadería productiva (1962-80)

Tipo	1962	1972	1980
Vacuno	1.449	1.694	3.248
Ovino y vcabrío	17.287	29.287	27.098
Porcino	13.340	10.325	24.837
Aves de corral	40.591	70.373	59.991 (1)
Conejos	8.326	17.385	12.406 (1)

(1) Año 1978

## VIII. Principales componentes de la producción final agraria (1981)

Producto	Valor (miles ptas.)	% P. F.A.
Hortalizas	613.108	32,27
Carne porcino	245.935	12,95
Carne aves	208.458	10,97
Frutas no cítricas	144.173	7,59
Tubérculos	140.504	7,40

Huevos	131.715	6,93
Cane vacuno	92.850	4,89
Carne ovino	85.625	4,51
Leche	77.510	4,08
TOTAL P. F. A	1.899.921	100,00

#### IX. Producción de sal. (1921-1960)

Salinas de Eivissa y Formentera. Medias quinquenales.

Quinquenio	Producción	Quinquenio	Producción
1921-1925	80.398 Tm.	1946-1950	67.091 Tm.
1926-1930	70.703 Tm	1951-1055	71.354 Tm.
1931-1935	64.888 Tm	1956-1960	56.855 Tm

## 4. El turismo, factor de cambio reciente

El turismo ha sido el gran factor de cambio respecto a la situación tradicional, que en muchos sentidos se ha prolongado hasta mediados del siglo actual. Hacia 1955-60 todavía al turismo en las Pityusas no representaba la presencia de grandes masas (unos 15.000 en el primer año señalado; el doble, en el último), y algunas actividades económicas y ciertas producciones (exportación de la patata temprana, por ejemplo, aparte de la tradicional exportación de sal), podrían representar un valor comparable. Pero el turismo adquiere un relieve preponderante y se convierte en la gran actividad económica a partir del 1963-65 (105.929 turistas en 1965; 270.837 en 1969; más de medio millón en 1971, hasta rozar los 600.000 en 1973). La trascendencia del turismo como factor de cambio no se ciñe, claro está, al campo económico, sino que abarca también numerosos aspectos socioeconómicos y de la circulación en general, tanto interior (carreteras) como exterior (líneas aéreas y marítimas, centradas en el aeropuerto de Es Codolar y en el puerto de Eivissa). El turismo está en la base de un profundo cambio paisajístico (desarrollo de núcleos urbanos y concentrados; abandono del campo; construcción de hoteles, apartamentos y urbanizaciones), y de las corrientes inmigratorias y del amplio proceso de terciarización ya señalados. Ha planteado también numerosos problemas, algunos de los cuales empiezan ya a ser graves (sanitarios, infraestructurales, limpieza, ordenación del territorio, ecológicos, etc.), debido a las conocidas condiciones de edificación, falta de planificación, rapidez del crecimiento y a los poderosos intereses económicos que mueve, en que ha transcurrido - también en las Pityusas el llamado proceso de "balearización".

Sin embargo, la evolución del turismo no es en absoluto lineal, y así su análisis pormenorizado nos revela interesantes diferencias temporales. Después del "boom" del turismo de masas, que tuvo su cénit en el año 1973, caracterizado por la construcción de la oferta básica (hoteles, carreteras, aeropuerto ...), la crisis económica internacional puso en tela de juicio este modelo en 1974, con un importantísimo crecimiento negativo de los visitantes, que dejó por unos años en vilo el futuro de esta actividad. Sólo recuperados y superados los anteriores índices de visitantes en 1981, desde el último quinquenio aproximadamente, bien que continúa siendo el turismo de masas la base de la economía insular, ésta ha adquirido mayor complejidad: mientras la actividad hotelera tendía por todos los medios a reducir costes (a costa de disminuir la calidad de los servicios y la mano de obra empleada), se desarrollaba una segunda "edad de oro" de la construcción, esta vez enfocada a cubrir una demanda diferente: apartamentos, urbanizaciones y segundas



residencias que, pese a haber existido desde los orígenes del turismo, ejercen ahora una presión muy superior sobre todo el territorio insular. A su vez el producto turístico pityuso se diferenciaba (puertos deportivos, espacios de ocio de “alto standing”, como campos de golf, casino, etc. y se jugaba muy fuerte con los factores de la imagen “de libertad” y la promoción turística internacional. Algunos sectores aparentemente secundarios cobran importancia económica a la sombra del turismo, tales como el comercio de la moda, los restaurantes y discotecas, la promoción inmobiliaria y la artesanía

#### X. Número de turistas alojados en establecimientos hoteleros (1961-81)

Año	Turistas nº	Tasa incremento anual %	Indice 1961=100
1961	77.943		100,00
1962	78.908	1,23	101,23
1963	85.520	8,38	109,72
1964	98.076	14,68	125,83
1965	105.929	8,01	135,90
1966	116.883	10,34	149,96
1967	139.989	19,77	179,60
1968	168.200	20,08	215,79
1969	270.837	61,02	347,48
1970	362.670	33,91	465,30
1971	09.855	40,58	654,14
1972	534.458	4,82	685,70
1973	591.981	10,76	759,50
1974	519.101	- 12,31	666,00
1975	549.201	5,80	704,62
1976	514.312	- 6,28	659,87
1977	497.272	- 3,31	638,00
1978	567.380	14,10	727,94
1979	586.254	3,33	754,16
1980	559.810	- 4,51	718,23
1981	613.075	9,51	786,57

#### XI. Turistas alojados en establecimientos hoteleros, por nacionalidades

*Años 1955-80. En porcentajes*

Nacionalidad	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Española	23,77	24,09	20,73	11,62	13,95	15,46
Francesa	28,18	20,15	9,76	5,25	2,86	1,63
Inglesa	18,70	29,06	42,63	51,74	38,74	37,21
Alemana	15,19	13,01	13,80	13,61	28,58	29,46
Nórdica	1,82	2,02	4,15	6,44	6,30	8,28
Resto	12,34	11,67	8,93	11,34	9,57	7,94

XII. *Edad de los establecimientos hoteleros en funcionamiento (1980)*

Años	Hoteles		Hostales	
	Nº	%	Nº	%
Antes 1940	2	1,56		
1940-1960	10	9,09	30	23,44
1960-1965	18	16,36	37	28,90
1965-1970	66	60,00	40	31,25
1970-1974	14	12,73	13	10,16
1974-1980	2	1,82	6	4,69
TOTAL	110	100,00	128	100,00

XIII. *Establecimientos y plazas hoteleras por categorías (1980)*

	Establecimiento		Plazas	
	Nº	%	Nº	%
Hotel 5 estrellas				
Hotel 4 estrellas	7	2,94	2.170	6,12
Hotel 3 estrellas	47	19,76	15.806	44,57
Hotel 2 estrellas	27	11,34	6.907	19,48
Hotel 1 estrella	29	12,18	3.846	10,84
Hostales	128	53,78	5.733	18,99
TOTAL	238	100,00	35.462	100,00

XIV. *Oferta turística según tipo de alojamiento (1980)*

	Plazas	
	Número	%
Establecimientos Hoteleros	35.462	45,76
Apartamentos	39.347	50,77
Ciudades Vacaciones	604	0,78
Casa de huéspedes	1.367	1,76
Campings	723	0,93
Total oferta turística	77.503	100,00
Chalets	16.360	

XV. *Distribución espacial de la oferta hotelera (1980)*

Sector	Establecimientos		Plazas	
	N.	%	N.	%
Ciudad	52	21,85	8.725	24,61
Santa Eulària	50	21,01	8.156	23,00
Sant Joan	15	6,30	2.187	7,95
Sant Antoni	88	36,97	13.014	36,70
Formentera	33	13,87	2.745	7,74
TOTAL	238	100,00	35.462	100,00

## 5. Circulación: mercancías y pasajeros

El turismo ha representado asimismo, como hemos señalado, una oferta de servicios realmente importante. Tres núcleos (Eivissa, Sant Antoni y Santa Eulària) se han

convertido en centros destacados de tiendas especializadas (boutiques; tiendas de souvenirs, de arte, de moda adlib, etc.). Desde el séptimo decenio grupos de “hippies” o equivalentes intervienen en el comercio (junto al puerto de Ibiza). Este aspecto ha contribuido a completar la imagen de una isla abierta, creativa y “libre”.

También en función del turismo y de la mejora del nivel de vida de los propios habitantes, es importante la oferta de restaurantes y cafeterías, que en 1980 representaba más de 31.000 plazas (una plaza por cada dos habitantes).

El movimiento de viajeros se efectúa en la actualidad singularmente a través del aeropuerto de Eivissa, situado en el llano cuaternario entre las Salines y la playa de es Codolar (*còdol*. guijarro, canto rodado). El tránsito ha crecido rápidamente: sólo de 15.000 pasajeros, hace menos de 20 años (1964), rebasó el millón en 1971 y los dos millones en 1979. El transporte de pasajeros por mar sólo tiene acusada importancia en los meses punta del movimiento turístico (julio, agosto). En cambio, el tráfico de mercancías se efectúa, prácticamente en su totalidad, por mar, a lo largo de todo el año.

#### XVI. Oferta de restaurantes y cafeterías (1980)

	Establecimientos	Plazas
Restaurantes	341	20.698
Cafeterías	199	10.402

#### XVII. Movimiento de pasajeros del aeropuerto de Eivissa (1964-1980)

Años	Pasajeros	Índice 1964=100	Años	Pasajeros	Índice 1964 = 100
1964	156.843	100,00	1973	1.553.023	1.016.30
1965	186.814	123,85	1974	1.426.658	945.79
1966	956.246	169,88	1975	1.520.517	1.008.01
1967	338.766	224,58	1976	1.519.755	1.000.51
1968	447.617	296,74	1977	1.653.687	1.096.30
1969	690.281	457,62	1978	1.915.31f\$	1.289.63
1970	882.439	585,00	1979	2.100.168	1.392.29
1971	1.196.173	792,99	1980	2.052.141	1.360.45
1972	1.361.046	902,29			

#### XVIII. Tráfico de mercancías y pasajeros, según su modo de transporte (1980)

En porcentajes

	Marítimo	Aéreo
Mercancías	98,8	1,2
Pasajeros	17,4	82,6

## 6. La ciudad de Eivissa

Eivissa ha sido tradicionalmente una ciudad y un puerto. Desde su fundación por los cartagineses (s. VII a.C.) había cumplido una función defensiva, protegiendo las actividades comerciales, centradas en el puerto y entorno a las que surgieron las artesanales. La ciudad asume también una complejidad funcional que le permite el control de toda la vida rural y la dirección de todas las actividades económicas. Desde finales del siglo XIX, la ciudad quedará dividida en unos barrios con características perfectamente

delimitadas: Dalt Vila, mantiene funciones múltiples: administrativas, religiosas, culturales y un papel residencial (con una zona oriental de propietarios, rentistas de sus fincas urbanas y rústicas, y otra occidental, de clase media y humildes); sa Peña es el barrio de pescadores, heredero de la tradición marinera; la Marina es el barrio comercial y artesano, ampliado por es Poble Nou. La aparición, a principios de este siglo. del ensanche burgués de Vara de Rey, reúne a una parte de los propietarios de Dalt Vila, más algunos empresarios de enriquecimiento reciente, al tiempo que atrae un sector de la administración.

Con el impacto del turismo de masas a partir de los años 60, la ciudad se ve profundamente transformada, con un crecimiento “incontrolado” marcado por una fuerte especulación. Aparecen más barrios turísticos (Figueretes, es Viver, Platja d’en Bossa y Talamanca). Desde los límites de la ciudad tradicional y hacia los nuevos barrios, se extienden los ensanches, eminentemente residenciales, atrayendo la inmigración urbana y provocando un movimiento intraurbano desde el casco antiguo. Uno de sus sectores (en torno a la avenida Isidoro Macabich y el Mercado Nuevo, se decanta como nuevo “centro comercial y de negocios”. Surgen también barrios residenciales satélites que rebasan los límites del término municipal (Can Escandell, Can Bofill-Can Negre, sa Blanca Dona, Puig d’en Valls y otros), dando lugar a una amplia área rururbana, que asume también funciones industriales y de servicios sociales.

El casco antiguo se ve profundamente afectado. Sa Peña y Dalt Vila, vaciadas de su población originaria, acogen a los inmigrantes más humildes, siendo importante la colonia gitana. La Marina especializa sus funciones comerciales en función del turismo (restaurantes, boutiques) y se peatoniza gran parte de sus calles. Mientras algunos sectores de Dalt Vila se degradan, otros, en torno a un “itinerario histórico-arqueológico”, se revalorizan. Conservando el centro administrativo municipal y algunas familias de “senyors”, aparecen galerías de arte y comercios especializados dirigidos al turista. Juega su papel, en este sentido, la fijación de una colonia de extranjeros residentes. Aparecen dos mercadillos de artesanía que conviven armónicamente con el ambiente lúdico nocturno de los bares, boutiques y restaurantes.

XIX . *Población de la ciudad de Eivissa y porcentaje sobre el total de la isla*

Año	Población	% isla
1900	6.377	26,87
1910	6.225	25,28
1920	6.168	25,20
1930	7.616	25,59
1940	9.644	28,40
1950	12.283	34,62
1960	11.259	32,63
1965	13.445	35,56
1970	16.943	37,58
1975	20.552	41,60
1981	25.489	41,82

## 7. Itinerarios

### A - VISITA A LA CIUDAD DE EIVISSA (tarde 1 de octubre)

Objetivos - Los objetivos que se persiguen en esta visita a la ciudad (*Vila* por antonomasia, en la isla de Ibiza tradicional) de Ibiza son: estudio del núcleo antiguo (Dalt Vila), los barrios tradicionales extramuros (sa Penya, la Marina), el puerto, el ensanche contemporáneo (últimos decenios del siglo XIX y principios del XX) y los ensanches recientes (desde 1960, aproximadamente)-

#### Itinerario.

- 1 - Plaza de la Catedral y mirador.
- 2 - Mirador de la plaza Espanya y baluarte de Santa Llúcia.
- 3 - Calle Mayor del núcleo extramuros.
- 4 - El Puerto
- 5 - La Marina
- 6 - Paseo Vara de Rey
- 7 - El ensanche reciente

### B - EXCURSIÓN (día 2 de octubre)

Objetivos - La excursión permitirá el estudio de dos tramos litorales, dos núcleos costeros de población (Santa Eulària y Sant Antoni, ambos afectados intensamente por el turismo, especialmente el segundo) y el interior central de la isla (agricultura, poblamiento). Podrá efectuarse, en varios casos, observaciones de Geografía física (materiales geológicos variados, formas de relieve, formas litorales, vegetación natural, etc.).

#### Itinerario.

- 1 - Coll de Vila (carretera Eivissa-Santa Eulària)
- 2 - Puig de Missa, en Santa Eulària.
- 3 - Las antiguas minas de plomo. La crisis de los secanos
- 4 - Sant Carles, una parroquia rural
- 5 - El pla d'Atzaró
- 6 - Sant Llorenç, una parroquia rural, y Balàfia
- 7 - Sant Antoni: el núcleo antiguo y la expansión reciente. La bahía
- 8 - Sant Josep, una antigua parroquia de collado.

### C - EXCURSIÓN (tarde, 3 de octubre)

Objetivos - La excursión tiene por finalidad el estudio del sector meridional de la isla, comprendiendo la visita a las Salinas. Podrá efectuarse, en varios casos, observaciones de Geografía física (materiales cuaternarios, vegetación natural).

#### Itinerario.

- 1 - Ses Figueretes y es Viver
- 2 - Playa d'en Bossa
- 3 - Sant Jordi, una parroquia rural
- 4 - Les Salines

- 5 - La Canal (puerto) y playa de Migjorn.
- 6 - Llano y frente costero de es Codolar.
- 7 - Aeropuerto de Eivissa.

## 8. Orientación bibliográfica

- ALARCO VON PERFALL, Claudio, 1981: *Cultura y personalidad en Ibiza*, Madrid, Editora Nacional.
- BARCELÓ, Bartolomé, 1970: *Evolución reciente y estructura actual de la población en las islas Baleares*. Madrid-Ibiza, C.S.I.C.
- BISSON, Jean, 1977: *La terre et l'homme aux Iles Baléars*, Aix-en-Provence, Edisud.
- RANGHEARD, Y., 1969 : *Étude géologique des îles d'Ibiza et de Formentera*, Besançon, Université de Besançon.
- VALLÈS, Rosa, 1972: *Contribución al estudio del turismo en Ibiza. y Formentera*, "Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma Mallorca" (BCOCIN), n. 676-677, pp.107-168.- Id. 1975: *El poblamiento en las islas de Ibiza y Formentera*, "Saitabi", Valencia, XIII, pp. 177-190.
- VILÀ VALENTÍ J., 1950: *Formentera. Estudio de Geografía humana*, "Estudios Geográficos", Madrid XI, pp. 389-442.- Id. 1953: *Ibiza y Formentera, islas de la sal*, "Estudios Geográficos", Madrid, XIV, pp. 1-48.- Id. 1963: *Ciudad y campo en la isla de Ibiza*, "Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma Mallorca", n. 639, pp. 94-101 (Trad. de "Mediterranée", Aix-en-Provence, 1962)
- VILÀ VALENTÍ, i VALLÈS, ROSA , coordinadores, PRATS, RAMON, 1979-83: *Geografía de les illes Pityuses*. Institut d'Estudis Eivissencs. Fasc. 1: *Presentació de les illes d'Eivissa i Formentera. Geografia física i Biogeografia*; fasc. 2: *La població*; y fasc. 3: *Les activitats agràries* (en curso de publicación).
- VILLANGÓMEZ . Marià, 1974: *Eivissa. La terra, la història, la gent*, Barcelona, Selecta, Col. Bib. Selecta, n. 479.
- VILÀ VALENTÍ, J. y VALLÈS, R. . 1978-1979 : *Bibliografía para el estudio geográfico de unas islas mediterráneas: Las Pityusas (Ibiza y Formentera)*. "Revista de Geografía", Universidad de Barcelona, XII-XIII, 107-130.




Una parte de los datos estadísticos utilizados en el texto y en los cuadros, proceden de las publicaciones del CONSELL INTERINSULAR D'EIVISSA I FORMENTERA: Agricultura, Turismo, 1981; Urbanismo y Medio Ambiente, Recursos hoteleros y humanos, 1982; Transportes, 1983.



Fig. 1  
EL RELIEVE  
Curvas de nivel de  
50,100,200,300 y 400 m.





-  Secundario
-  Terciario
-  Cuaternario

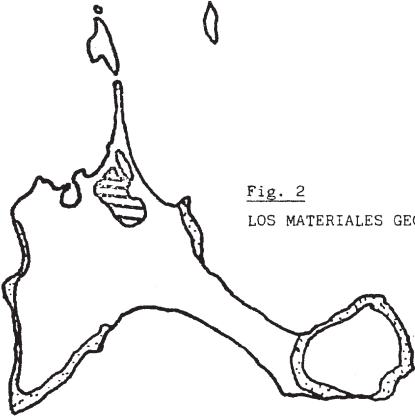


Fig. 2  
LOS MATERIALES GEOLOGICOS

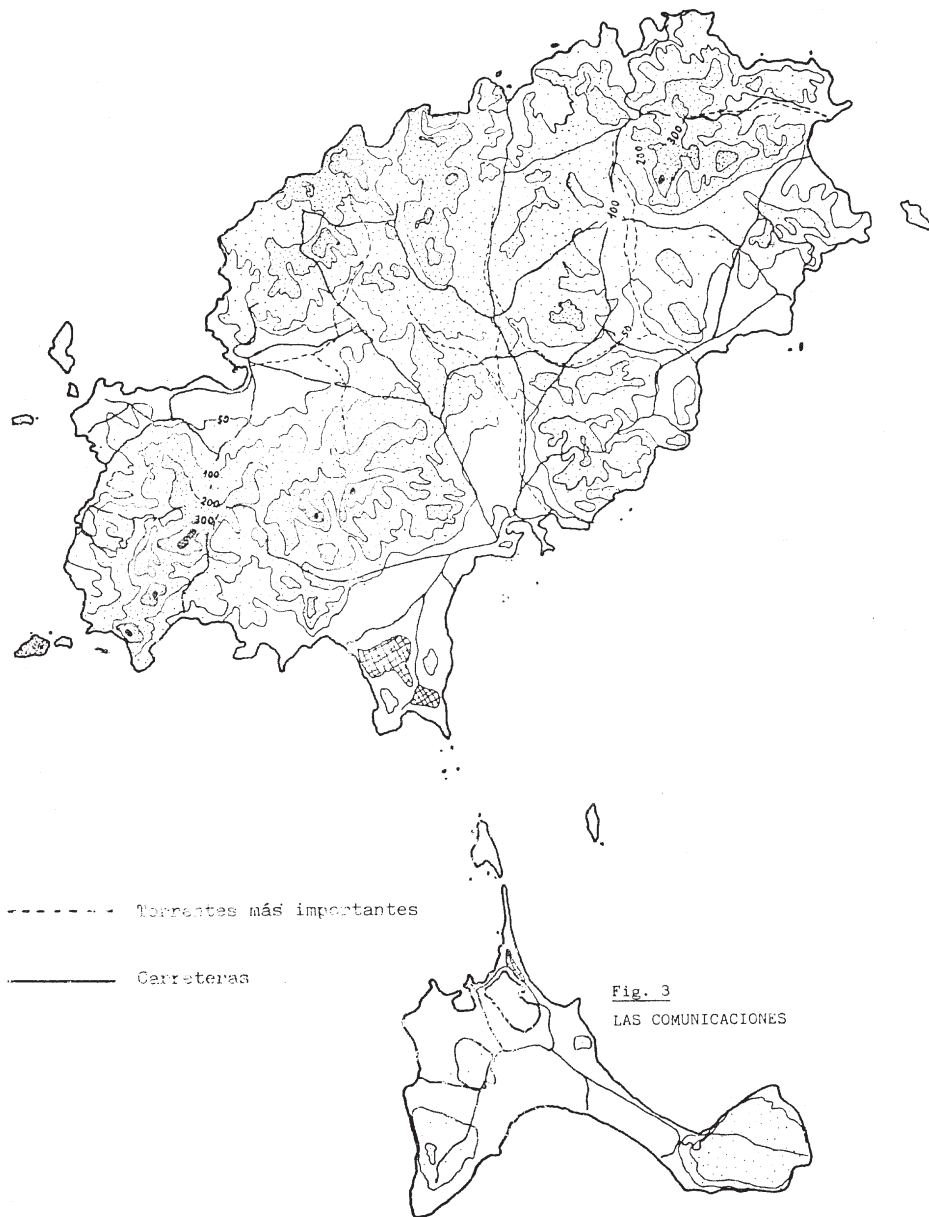




FIG. 7. DIVISIÓN MUNICIPAL DE LAS PITYUSAS

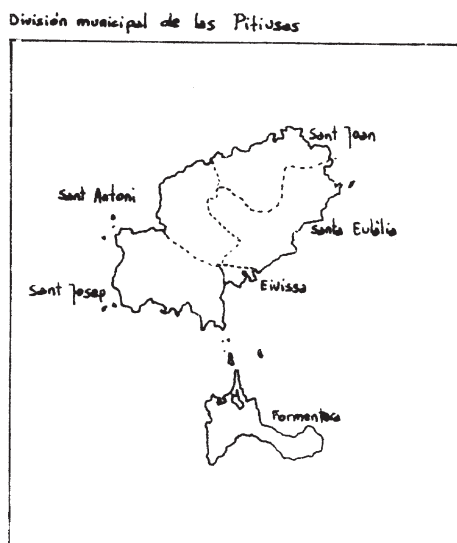
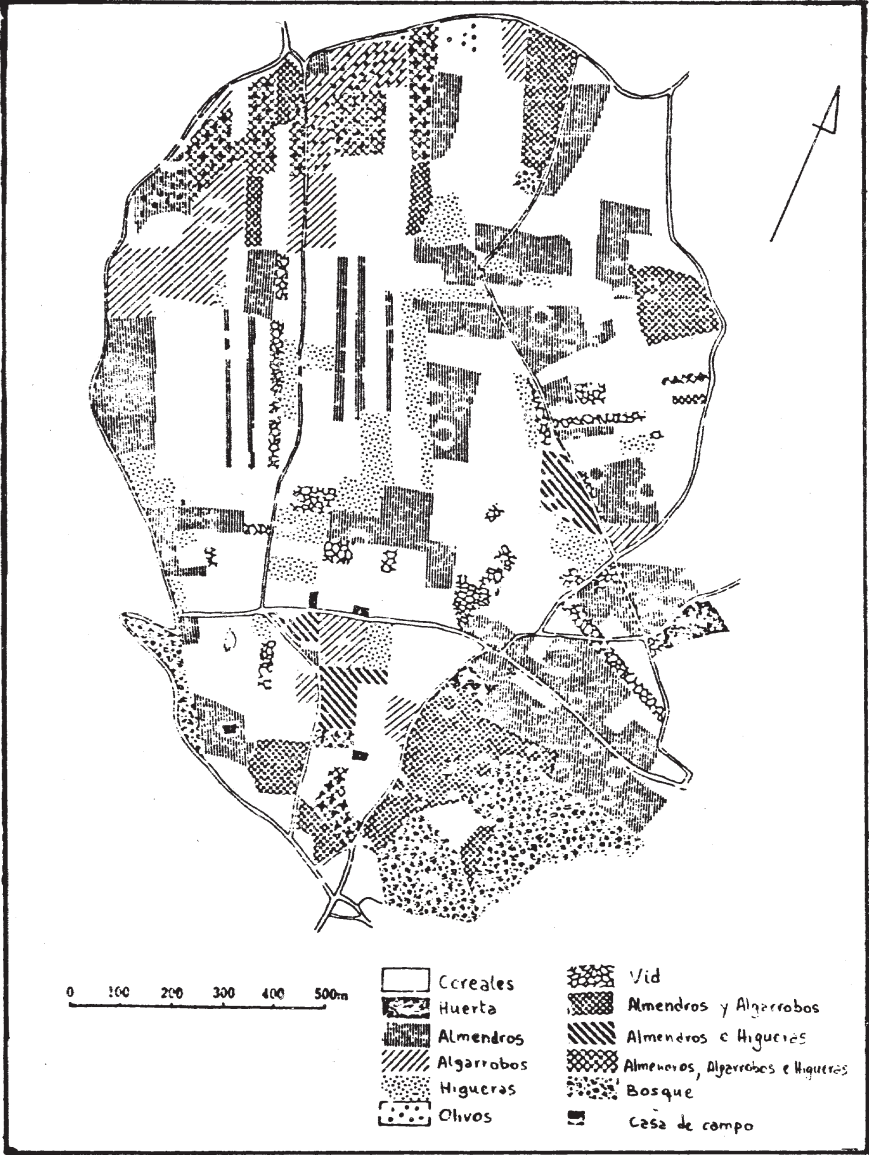


FIG. 8. MAPA DE USOS DEL SUELO EN EL POLJE DE AUBARCA (SEGÚN LA MONOGRAFÍA DE KURIJARA ACERCA DE LA PARROQUIA DE SANT MATEU)



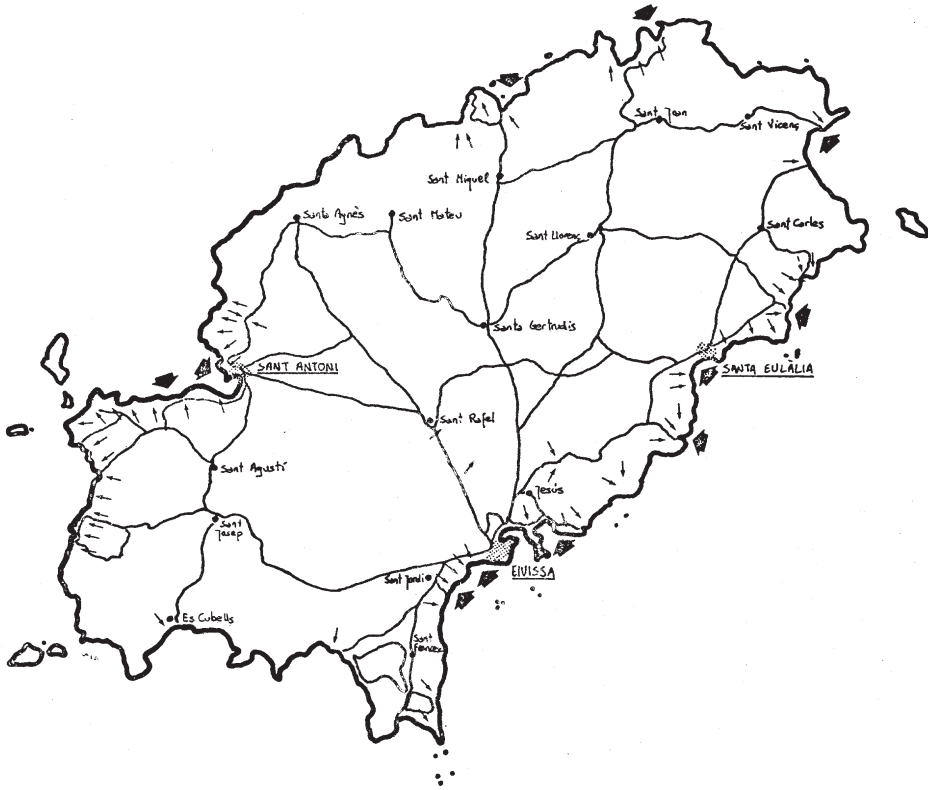




Fig.9

LA INFRAESTRUCTURA TURISTICA

 Impacto inicial. Hoteles e infraestructura básica  
 Presión turística actual. Urbanizaciones, apartamentos y segundas residencias.

1000m 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10km

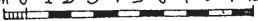
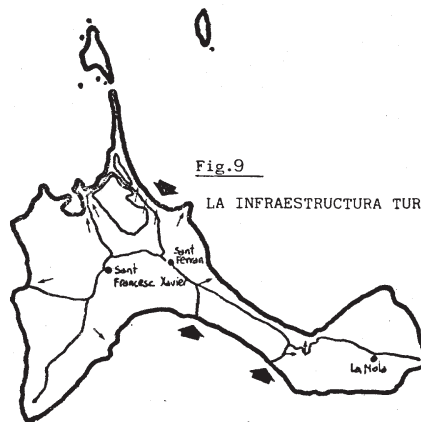







FIG. 12. TRÁFICO AÉREO POR MESES (1980)

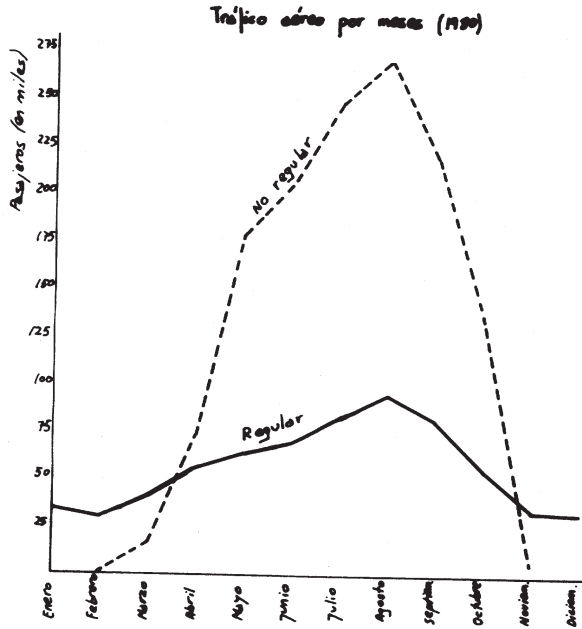
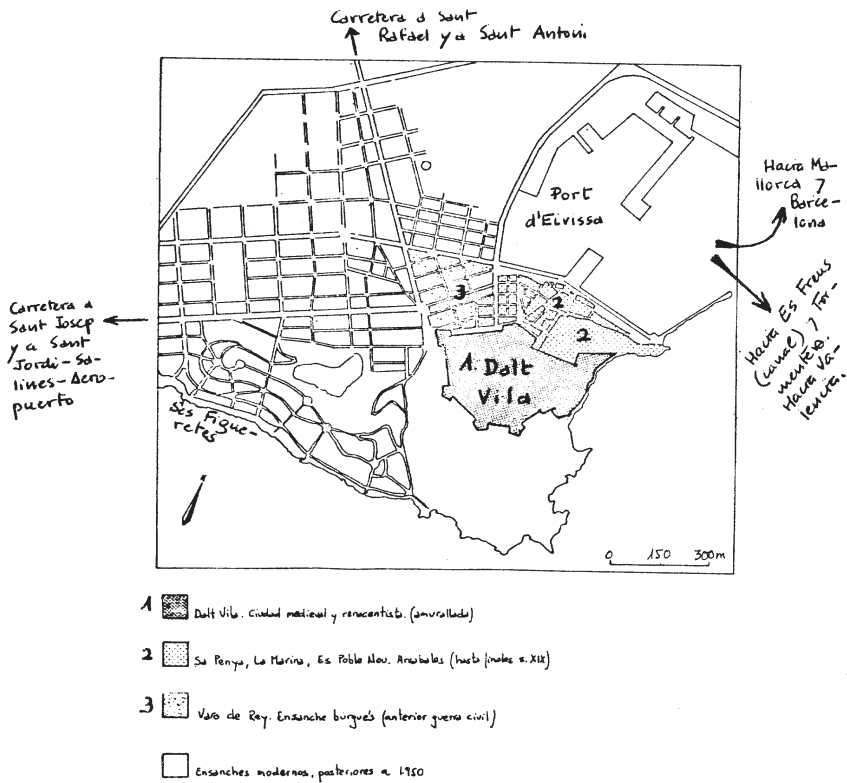


FIG. 13. EL DESARROLLO DEL PLANO DE LA CIUDAD DE IBIZA



# **Obres didàctiques**

**Geografia de les  
Illes Pitiüses.  
*I. Presentació,  
Geografia Física i  
Biogeografia***

# Geografia de les Illes Pitiüses

## I. Geografia física i biogeografia

JOAN VILÀ VALENTÍ (coord.), ROSA VALLÈS COSTA (coord. i autora), FRANCESC RAMON, ERNEST PRATS (1979-1980): *Geografia de les Illes Pitiüses. Unitat primera: Presentació de les Illes d'Eivissa i Formentera. La Geografia Física i la Biogeografia*. Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, 14 pàg.

### Sumari

A tots els ensenyants

Pla general de l'obra

Nota sobre els exercicis proposats a la primera unitat

I. Situació i extensió d'Eivissa i Formentera

II. La geografia física i la biogeografia

II.1. El relleu i la morfologia de les illes Pitiüses

La formació de les illes

La morfologia

1. Eivissa

2. Formentera

II.2. El clima i la vegetació

El clima

La vegetació

II.3. La hidrografia

II.4. Els sòls

Sòls dels puigs

Sòls de peu de vessant

Sòls a les planes

Sòls dels fronts litorals

Estadístiques

Lectures

Vocabulari

Proposta d'excursió

Exercicis pràctics

Gràfics

\* \* \*

## A tots els ensenyants

Tant de la part dels pedagogs com dels geògrafs, cada dia és més palesa la necessitat d'un ensenyament que permeti lligar l'al·lot amb el seu entorn, així com possibilitar la comprensió dels complexos problemes espacials que es manifesten en totes les escales —des de la mateixa ubicació de l'escola fins als grans blocs geopolítics que estenen la seua influència a nivell mundial— i que col·labori en la capacitat d'extreure conclusions generals sobre les forces que concorren damunt l'espai i el transformen, així com de prendre opcions sobre el propi territori.

Això vol dir que és impossible que l'estudiant desenrotlli una comprensió global del món si no és a partir del coneixement de la realitat que l'envolta, un món que és molt reduït a les primeres edats i que s'amplia successivament amb el pas dels anys. Com és de suposar, això planteja grans problemes didàctics i pedagògics que en cada fase de l'ensenyança solament l'educador podrà resoldre.

Aquest treball que avui rebeu en la seua primera unitat és la nostra col·laboració, des de la perspectiva de la geografia i com a professionals de l'ensenyament en el seu grau mitjà, a la necessitat de disposar d'eines de treball adaptades a la nostra realitat i utilitzables en la formació de la població estudiantil de les Pitiüses. Com que les nostres possibilitats, els mitjans i coneixements són força limitats, demanaríem molt especialment als mestres interessats en aquest projecte un esforç per fer-nos arribar tota mena de suggeriments, crítiques i indicacions que de segur trobaran a fer, en especial pel que fa als nivells més baixos —i tan importants a la vegada— de l'ensenyament.

Desitjam que aquest material us siga útil, almenys a manera d'informació, coneguda la impossibilitat de trobar en un únic text les nocions bàsiques de la Geografia de les Pitiüses. Aquesta edició experimental de la present *Geografia de les Illes Pitiüses* té prevista la seua continuació en successives entregues al llarg del present curs d'acord amb el pla que detallam a continuació, possibilitant així la inclusió d'aquestes matèries en el programa de treball d'enguany.

## Pla general de l'obra

La *Geografia de les Illes Pitiüses* constarà de 5 unitats, a saber:

1. Presentació de les illes d'Eivissa i Formentera. La geografia física i la biogeografia.

2. La població.

3. Les activitats agràries.

4A. Ses Salines

4B. El turisme

5. Geografia Urbana. La vila d'Eivissa i les viles de Sant Antoni i Santa Eulària.

Cada unitat constarà de les parts següents:

I. Text teòric

II. Gràfics, figures i mapes

III Làmines, fotografies (de les quals prescindirem en aquesta edició experimental per problemes obvis d'impressió)

IV. Estadístiques

- V. Lectures geogràfiques
- VI. Vocabulari dels termes indicats en el text
- VII. Propostes d'excursió. Inclourà possibles exercicis
- VIII. Exercicis pràctics sobre les parts I, II, III, IV, V.

## **Nota sobre els exercicis proposats a la primera unitat**

En la proposta d'exercicis de la primera unitat hem intentat complir amb diferents finalitats expressades més amunt, utilitzant a la vegada el material divers reunit en els diferents apartats. S'intenta aquí que l'estudiant a l'hora de la pràctica s'acostumi a relacionar la informació rebuda per mitjà de diferents canals —escrit, gràfic, numèric, cartogràfic, literari. L'educador podrà utilitzar-la a la seua conveniència i enriquir-la també segons el seu parer amb informació oral, fotogràfica, etc.

Hi ha tres blocs d'exercicis. L'I intenta familiaritzar l'al·lot amb el problema de la localització de les Pitiüses i la seua significació. El II té com a finalitat la identificació de les unitats morfològiques bàsiques de les Pitiüses, la fixació i correcta utilització de la toponímia, així com la iniciació a la lectura i interpretació de la informació cartogràfica. El III suposa una primera introducció al tractament de la informació estadística, no descurant però relacionar-la amb els fets que s'estudien a la unitat. Tenim en compte que part del material —especialment el cartogràfic— podrà ser reutilitzat en posteriors unitats.

Deixam de banda per ara les qüestions sobre els sòls, que tractarem en ocasió de l'agricultura, així com la vegetació, la qual és més adient estudiar-la aprofitant una excursió.

El mestre observarà com no tots els exercicis són adequats per a tots els nivells de l'ensenyament. Com que per a això no es poden donar receptes, és preferible que l'ensenyant, coneixedor del nivell real dels seus alumnes, els utilitzi d'acord amb les seues conveniències. Gairebé el que és més important és que serveixin per suggerir-ne d'altres.

Els exercicis pràctics pensam que poden abastar les finalitats següents:

- Potenciació del treball en equip entre els escolars.
- Comprensió del text, a través de respostes a unes qüestions determinades.
- Comprensió del vocabulari, a través d'un petit exercici de redacció en el qual l'alumne hagi d'utilitzar una sèrie de mots indicats.
- Exercicis de localització als mapes.
- Relacionar el text amb les lectures geogràfiques incloses a la unitat.
- Relacionar el text amb els gràfics i amb les estadístiques.
- Iniciació a la confecció de mapes.
- Iniciació al comentari d'estadístiques.
- Conversió de les sèries estadístiques en gràfics.
- Iniciació al comentari de textos geogràfics.
- Iniciació a la lectura i comentari de fulls topogràfics.
- Relacionar la topografia i determinats fets humans.

## I. Situació i extensió d'Eivissa i Formentera

Les illes Balears són situades al centre oest de la Mediterrània occidental. Dins l'arxipèlag Balear, Eivissa, Formentera i illots i esculls adjacents, formen un conjunt ben definit conegut pel nom d'illes Pitiüses. Al sud-oest de Mallorca i enfront del cap de la Nau, la situació de les Pitiüses queda determinada per les coordenades geogràfiques, 39° 66' 22" i 38° 40' 27" latitud N i 1° 17' 23" i 1° 37' 48" longitud E de Greenwich, com les illes més occidentals de la Mediterrània i les més properes a la península Ibèrica i al sector centre occidental de la costa nord-africana (Barbaria). Són també les illes més petites de les que ocupen la Mediterrània occidental, que són poques i grosses: Còrsega, Sardenya i Sicília superen en molt totes elles a les Balears (vegeu el quadre estadístic núm. 1).

Les distàncies de l'illa d'Eivissa a les terres properes són: de l'illa des Vedrà a la Península (cap de Sant Martí), 92 km; d'Eivissa (punta Grossa) a Mallorca (la Mola d'Andratx), 82 km; des del port d'Eivissa les distàncies en milles marítimes (1 milla marítima, 1.852 m) són: d'Eivissa a la Savina, 11 milles; d'Eivissa a ciutat de Mallorca, 70 milles; d'Eivissa a València, 100 milles; d'Eivissa a Alacant, 101 milles; d'Eivissa a Alger, 152 milles; d'Eivissa a Barcelona, 162 milles.

A Eivissa la distància interior màxima és de 41 km des de la punta des Savinar a la punta Jonc. A Formentera és de 23 km des de la punta de la Gavina al cap de la Mola.

La posició de cruïlla de les illes Pitiüses ha afavorit les seues relacions amb les altres terres mediterrànies costaneres, posició que els ha donat, en certs moments de la seua història, una importància estratègica extraordinària. D'altres vegades, la seua condició insular, sent a més unes illes petites, ha influït en un aïllament i, fins i tot, que en moments de perill quedassin un tant abandonades a les seues pròpies forces (vegeu gràfic núm. 1).

## II. La geografia física i la biogeografia

### II.1. El relleu i la morfologia de les illes Pitiüses

#### La formació de les illes

La major part dels materials que conformen les Pitiüses són sedimentaris, dipositats al llarg de tot el Secundari, al geosinclinal bètic. Predominen les calcàries, però també hi ha margues i materials trencats. L'emersió d'aquests materials es produeix durant els plegaments terciaris, formant les illes un mateix conjunt amb les serralades subbètiques del llevant peninsular, de les quals no quedaren separades fins al Pliocè i el Quaternari antic.

Emergides les illes, quedaren, a poc a poc, cobertes de materials més moderns: són els llims de descalcificació, les argiles recents, les crostes, els còdols i les arenes (que poden formar dunes consolidades —marès—, i formacions dunars més modernes (vegeu gràfic núm. 2).

#### La morfologia

1. *Eivissa*. L'illa d'Eivissa presenta una forma allargassada de SW a NE. Està molt afectada pels plegaments alpins, amb els materials secundaris disposats en plec tombats, imbricats i fallats. Els estudis geològics han identificat tres unitats tectòniques que s'encavalquen del sud-est al nord-est, i que han anomenat unitat d'Eivissa, la més elevada estructuralment, unitat de Llentrisca-Rei, tectònicament subjacent, i unitat d'Albarca, que és la més baixa estructuralment, quedant davall de l'anterior. És, així, una illa de relleu



accidentat, amb nombrosos puigs i petites valls i planes. Cada paquet de materials secundaris forma una sèrie estratigràfica, el que suposa tres dominis de sedimentació contigus: són les sèries d'Eivissa, de Sant Josep i d'Albarca.

*Els puigs.* De nord a sud es distingeixen a Eivissa tres sectors de puigs: Al nord, el que queda més compacte i elevat en conjunt, és el sector des Amunts, amb puigs entre els 300 i els 400 metres d'altitud (es Camp Vell, sa Cova, es Forn Nou, puig d'en Tonió, puig Guillem, Talaia de Sant Joan, puig d'en Capità, puig de sa Torreta, serra de la Mola, serra de Sant Vicent, serra de la Mar).

— Al sud-oest, un sector molt accidentat, que presenta les màximes altures d'Eivissa, com sa Talaiassa o Talaia de Sant Josep (475 m), el puig d'en Serra (438 m), el puig Gros o Cirer (415 m) i el puig des Merlet (400 m).

— Al sud, un sector de puigs no tan elevats, com el puig d'en Palau, puig des Cònsol i d'en Negre, entre altres pujols.

*Les planes* són petites i queden limitades per conjunts de puigs. Les més importants de les litorals són el pla de Portmany, obert a l'oest, i el pla de Vila que s'obri al sud-est, i queda prolongat al sud pel de ses Salines; aquests dos plans entren en contacte a Sant Rafel, on abasten una altitud d'un centenar de metres, per descendir ràpidament fins al nivell del mar. Cap a l'est s'obren els plans de Santa Eulària, de s'Argentera i des Figueral.

Hi ha també planes interiors, més petites, com el corredor d'Eivissa a Sant Miquel, que inclou el pla de Santa Gertrudis i es pla Roig, i els plans de Sant Llorenç i d'Atzaró. En es Amunts tenim uns petits plans tipus polje, d'origen càrstic: són el pla de Corona o de Santa Agnès, el d'Albarca o de Sant Mateu, i el pla de ses Formigues, prop de Sant Vicent.

2. *Formentera.* Va ser molt afectada pels basculaments postalpins i presenta un paisatge tabular, no plegat, amb un sòcol de calcàries terciàries cobert de materials quaternaris molt diversos. L'illa presenta dues plataformes:

— A l'oest, la del pla del Rei o de Barbaria, més elevada cap al sud, on al tossalet anomenat puig Guillem abasta els 107 m, i acaba al nord per una plana palustre, amb els estanys des Peix i Pudent, aquest últim dit també des Flamencs.

— A l'est, la plataforma de la Mola, un tossal perfectament destacat que cau verticalment sobre el mar. És més elevada que l'anterior (Talaiassa de la Mola, 202 m).

Entre aquestes dues plataformes hi ha un sector allargassat que fa d'istme d'unió (tòmbolo), d'uns 8 km de longitud, baix i arenós (vegeu gràfic núm. 3).

*Les costes.* Tenen relació amb el relleu. En trobam de tres tipus:

— Altes i espadades, amb tallserats o penya-segats, quan els puigs arriben fins a la mar. A Eivissa tenim l'exemple més destacat al sector costaner des Amunts, amb poques entrades (port de Balansat o de Sant Miquel, cala Portinatx).

— Costa de cales, quan un torrent arriba a la mar entre dos puigs. A Eivissa les cales són molt nombroses al sector sud-occidental (cales Codolar, Tarida, Molí, Vedella, d'Hort, Llentrisca, Jondal, sa Caleta) i nord-oriental (cales Llonga, Pada, es Canar, Llenya, Mastella, de Boix, Maians o de Sant Vicent —dita simplement sa Cala).

— La costa és baixa i arenosa, de platja, quan és un pla que arriba fins a la mar. A Eivissa, platges de la badia de Portmany (platja de Sant Antoni, port des Torrent, cala Bassa, platges de Compte), del sector meridional de ses Salines (platges des Codolar, de Migjorn o de sa Trinxà, des Cavallet o des Solseró, de sa Sal Rossa), que es continuen per les d'Eivissa (platges d'en Bossa, de ses Figueretes, de Talamanca), i, al nord-est, la més petita platja des Figueral.

A Formentera tenim els penya-segats de la Mola i les platges de l'istme (de Migjorn al sud, des Caló i des Carnatge al nord) i les del sector nord de la plataforma del pla del Rei (platges des Pujols, de Llevant i de Ponent —a ses Salines—, ses Illetes, la Savina). A l'oest s'obre cala Saona.

Vorejant les costes d'Eivissa i Formentera ens trobam, a més, amb nombroses illes més petites, illots i esculls. El conjunt d'illes més important és el que uneix Eivissa i Formentera des de la punta de ses Portes a la des Borronar i Trucadors (es Caragoler, sa Barqueta, illes Negres, es Penjats, es Porcs —aquestes dues amb els fars que assenyalen el pas des Freus—, s'Espalmador, sa Torreta, s'Espardell i s'Espardelló).

La badia de Portmany queda tancada a l'oest per un altre conjunt d'illots: sa Conillera, illes des Bosc, de s'Espart i ses Bledes. A la badia d'Eivissa, les antigues illes unides avui a terra ferma, formen part del port: illes Plana, Grossa i es Botafoc.

L'illa més elevada és es Vedrà —381 m—, al sud-oest d'Eivissa, enfront de la punta des Savinar o l'Oliva, amb la veïna des Vedranell. I la més grossa de l'extrem oriental és l'illa de Tagomago, enfront des cap Roig.

## II.2. El clima i la vegetació

### El clima

El clima de les Pitüses és mediterrani, amb forta influència marítima i exposat als vents. Les temperatures són suaus tot l'any, sense un veritable hivern. La mitjana del mes més càlid és de 25°C i la del mes més fred d'uns 10°C, amb una oscil·lació tèrmica no massa acusada. Les precipitacions, en canvi, són reduïdes, amb una mitjana anual que va dels 450 als 500 mm als sectors dels puigs, més plujosos, fins als 300 mm a Formentera que, amb el sud-est de l'illa d'Eivissa, constitueixen una prolongació de l'àrea subàrida del sud-est peninsular. Les pluges cauen, sobretot, a la tardor i a la primavera. La secada estival és molt acusada, amb una intensa evaporació, pel fet de coincidir amb les temperatures més elevades, cosa que fa més greu el problema de l'aigua. També és notable la irregularitat interanual (vegeu quadres estadístics núm. 2 i 3).

Els vents són constants, i afecten més Formentera pel seu relleu horitzontal. En general, són vents secs, a excepció del SW o llebeig, que és càlid i humit i sol portar pluges. A l'estiu, dominen els vents del sud; a més del llebeig, el SE o xaloc, sec i xafogós, que ens arriba d'Àfrica i és perjudicial per a l'agricultura, i el S o migjorn. A l'hivern dominen els vents del nord: N o tramuntana, NE o gregal i NW o mestral, molt fred. La força dels vents ha estat aprofitada per moure molins per a l'extracció de l'aigua de capes poc profundes i per a molins fariners.

Excepcionalment, a l'hivern, les illes poden ser afectades per invasions d'aire polar. En situació anticiclònica es dona lloc a les anomenades minves de gener, de dies freds i clars, amb la mar tranquil·la i plana.

La insolació és molt elevada, arribant-se a prop de 3.000 hores de sol anuals.

### La vegetació

L'actual vegetació és el resultat de l'acció secular de l'home sobre les formacions originàries, amb un aprofitament de gran part d'aqueixa riquesa que li oferia la naturalesa. Les plantes han d'adaptar-se a les condicions de sequedat i elevades temperatures, protegint-se de la forta evaporació a l'estiu, i també a les condicions del sòl. L'arbre avui dominant és el pi bord i, a les costes, el trobam encara junt a la savina; tots dos són poc

exigents en sòl i en pluges i perfectament adaptats a les condicions climàtiques de les Pitiüses. Són espècies xeròfiles.

A Eivissa, a més dels arbres esmentats, trobam una garriga en què, junt al pi bord, hi ha coscoll, mata, ginebra, romaní, frígola, i d'altres espècies. Els torrents, més humits, presenten una vegetació d'alocs, baladre, tamarell i murta. Els sectors pantanosos i salins tenen una vegetació pobra, adaptada a la salinitat (halòfila), de solsera i solseró, amb joncs.

A Formentera queden les formacions de pins i savines de la costa arenosa (cala Saona, es Pujols...); la garriga amb pi bord, romaní, estepes, com podem veure a la pujada de la Mola; i a la resta del territori una vegetació molt pobra, on dominen petites taques de romaní i frígola. A més a més de l'adaptació a la sequedat, a Formentera les plantes han de protegir-se del vent, que bufa tot l'any, prenent així una forma de coixí, molt característica.

### **II.3. La hidrografia**

Eivissa no presenta, per les seues característiques morfològiques i la sequedat del clima, xarxes hidrogràfiques importants, i els cursos d'aigua són intermitents (torrents que només porten aigua quan plou), a excepció del riu de Santa Eulària, que rep per l'esquerra el torrent des pont d'en Covetes, i desemboca al nord-est, junt a la vila de Santa Eulària (un poc més al nord arriba el torrent de s'Argentera). També és important el conjunt del torrent de Fruitera o de sa Llavanera que, amb les seues sèquies, va a parar a la platja de Talamanca.

A la badia d'Eivissa arriben una sèrie de torrents que contribueixen a la formació del litoral pantanós, les aigües subterrànies dels quals s'aprofitaven per als cultius de ses feixes. A la badia de Portmany desemboca el torrent de Buscastell, ben aprofitat per a petits horts a la seva petita conca superior. Els sectors accidentats, de puigs, presenten nombrosos torrents, generalment curts, però amb l'interès de ser aprofitats per a l'agricultura, a més d'obrir vies de comunicació naturals entre la complicada orografia de l'illa. Al sud-oest trobam, entre d'altres, es Torrentàs, el torrent de Cas Berris, el de ses Alfàbies i sa Fontassa. Al nord, el torrent de Balansat, el de Labritja i el de sa Cala.

A Formentera els cursos de torrents són encara més reduïts i més secs. Els de la Mola han de baixar ràpidament el curt espai que els separa de la mar. Els del pla del Rei més importants són el torrent de s'Alga i el de cala Saona.

### **II.4. Els sòls**

Són la base i el suport de l'agricultura. Es formen com a resultat dels efectes del clima, la vegetació, la hidrografia i els vents a sobre dels materials geològics. En general, són del grup dels sòls bruns, de reacció bàsica i poc humus. Els colors oscil·len des del més clar (terra blanca) fins al roig més fosc (terra vermella). Són de mitjana fertilitat.

#### **Sòls dels puigs**

Als vessants són de poca profunditat (terra prima), amb materials detrítics i aflorant la roca (terra pedregosa); són de difícil formació i fàcilment erosionables. A sobre, hi apareix la capa o formació forestal.

Les canals presenten uns sòls amb abundància de materials detrítics (terra pedregosa), un poc més de guix que als vessants, de color més fosc (terra negra) i humits, reacció lleugerament àcida pel fet de ser llocs protegits del sol (per tant, amb menys llum), arrecerats dels vents i amb més humitat (per les aportacions periòdiques d'aigua i

l'existència d'aquesta en capes subterrànies). L'aprofitament pot ser agrícola, amb un gran esforç, formant feixes en forma de mitja lluna, amb un, dos o tres arbres; excepcionalment s'hi dóna el ragaíu, com succeeix en el cas ja citat del torrent de Buscastell.

### Sòls de peu de vessant

Es troben a baix de la crosta o pedra morta, amb materials detrítics i colors oscil·lant des de la terra blanca fins a la terra vermellosa; el gruix és variable, pot anar des d'un metre fins a una desena. Des del segle XIX tenen un aprofitament agrícola, amb feixes abancalades i limitades per parets de pedra seca (la pedra morta arrancada a la crosta) per evitar l'erosió del sòl. S'hi troba una arboricultura de secà: garrover, olivera, figuera i ametller als llocs millors.

### Sòls de les planes

Són argilosos, amb llims de descalcificació, amb color des de la terra vermellosa fins a la terra vermella (els sòls vermells més característics apareixen al fons dels plans de formació càrstica, ja citats), encara que també podem trobar-ne de més clars. El gruix és important, amb algunes desenes de metres (terra fonda), i els materials que els conformen són molt fins; de vegades poden ser coberts per crostes. És la terra agrícola per excel·lència, aprofitada per a cereals (blat, ordi) i arboricultura (ametller) en secà, i per al ragaíu (planes de Sant Jordi i de Santa Eulària, per exemple).

### Sòls dels fronts litorals

Són freqüentment arenosos o sorrencs (terra arenera) i de gruix variable. Trobam una agricultura que en podríem dir de cala, amb cítrics i d'altres cultius exigents en humitat (a sa Cala, per exemple), avui en regressió per la utilització dels sectors amb fins turístics.

Als fronts litorals pantanosos, l'home ha modificat les condicions naturals per aconseguir una agricultura molt treballada: ses feixes del pla de Vila, per exemple, ja conreades a l'època islàmica, ara també abandonades per l'expansió urbana de la ciutat d'Eivissa.

## Estadístiques

### NUM. 1. EXTENSIÓ DE LES ILLES DE LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL

Illes	Illes Balears i Pitiüses		Altres illes	
	Extensió km <sup>2</sup>	km costa	Illes	Extensió km <sup>2</sup>
Mallorca	3.640,16	461	Còrsega	8.682
Menorca	701,84	216	Sardenya	24.089
Eivissa	541,22	170	Sicília	25.708
Formentera	82,08	68		
Cabrera	15,70	22		
Altres illes	33,00			
TOTAL	5.014,00			

Font: B. Barceló Pons

NÚM. 2. TEMPERATURES I PRECIPITACIONS MENSUALS MITJANES A EIVISSA

Període 1958-78. Aeroport d'Eivissa

Mesos	Temperatures °C	Precipitacions (mm)
Gener	11,6	34,0
Febrer	11,8	22,2
Març	12,7	42,2
Abril	14,6	32,4
Maig	17,8	21,9
Juny	21,3	15,5
Juliol	24,6	1,4
Agost	25,2	23,8
Setembre	23,2	48,1
Octubre	19,3	63,6
Novembre	15,1	56,4
Desembre	12,6	46,2

Temperatura mitjana anual: 17,48 °C

Precipitació mitjana anual: 407,7 mm

Font: Rosa Vallès

NÚM. 3. IRREGULARITAT INTERANUAL DE LES PRECIPITACIONS TOTALS A LES PITIÜSES

FORMENTERA		EIVISSA	
Anys	Precipitacions (mm)	Anys	Precipitacions (mm)
1945	158,1	1954	346,3
1946	675,0	1956	234,0
1948	444,0	1957	439,4
1950	248,6	1958	549,3
1951	602,1	1959	348,1
1953	563,9	1961	198,6
1954	484,4	1962	401,1
1956	358,1	1964	367,7
1957	633,0	1965	203,4
1958	720,1	1967	396,2
1959	481,8	1968	329,0
1961	143,8	1970	271,4
1962	454,0	1972	720,0
1964	308,6	1974	236,3
1965	173,0	1975	557,9
1967	334,5	1977	411,0
1968	243,4	1978	191,7

Font: Rosa Vallès

## Lectures

### 1. Formentera

Llunyana i just a tocar,  
sola i fent-nos companyia,  
cap a la part de migdia  
Formentera ens clou la mar.

I entre ribera i ribera,  
amb un rosari partit  
d'illots que treuen el pit,  
resta la mar presonera,

terrassa del mariner,  
íntim quintà de les illes,  
blau laberint de cruïlles  
que doble costa reté.

Formentera breu i dura,  
creuada de l'oratjol,  
estesa davall el sol  
en una tarda madura!

Nu i esquerp pla formenter  
de marès i roca viva,  
sense defensa en l'aspriva  
mossegada del febrer!

Curta, esquiva primavera,  
colpidor encís d'un instant,  
dolça espasa reposant,  
en un somni, a Formentera!

La Savina: zenital  
el foc, i la terra estreta.  
Una carretera dreta,  
estany, savines i sal.

Sant Francesc, esgleiola  
amb brau posat de castell,  
porta entorn com un anell  
el clar paisatge que vola.

Assolellats els camins  
de sorra; de roques netes,  
la plaça amb quatre casetes;  
i, més amunt, uns molins,

Camps de pedra, algun bocí  
de terra més agraïda,  
figueres d'ombra adormida  
i front auster d'algun pi.

Formentera no té hortada,  
però no manquen tancons  
d'algues i peixos, al fons  
de l'aigua verda i salada.

Cala Saona amb l'areny,  
espadats de Barbaria,  
gran arc obert al migdia,  
Formentera que s'estreny

entre es Caló i l'ampla platja  
cap a un peu que hi consentís  
la Mola, enfilat pendís  
tot revestit de boscatge.

Alta Mola, extrem replà,  
dura cinglera rodona,  
on a baix, lenta, mor l'ona  
i a dalt, avinent i clar,

reposa l'espai pregon;  
desembarassat paratge  
d'un rar i ascendent viatge,  
últim pas a un altre món.

Dos molins roden de dia,  
els focus d'un far de nits.  
Pels caminois abaltits  
el silenci s'esgarria.

A queixes de solitud  
vespral campana contesta.  
A la Missa de la festa  
un feixet de gent acut.

Són els homes, amb l'escassa  
terra, amb volts de mar tan grans,  
més que fidels terrassans  
veles que el vent arrabassa.

molins on la vela espera,  
entre vuit vents, quin vindrà  
a moldre aquest poc de gra  
d'on prengué nom Formentera.

Formentera: mar i cel  
entorn d'un cor d'avidesa.  
Es despulla la bellesa  
per unir-se a eixuta arrel.

Marià Villangómez: *La Miranda*

## 2. Emplaçament històric

D'antuvi, és evident per a tothom que el passat eivissenc, en tota la seua extensió, és tributari de l'emplaçament físic de l'illa: última baula del vellíssim i estratègic «pont d'illes» que passa a gual el Mediterrani (és la més propera a la massa continental: 52 milles), i situada en el camí de circulació històrica de la primera cultura occidental. Els vents de llevant, dominants a la primavera i a l'estiu, i els de component oest, que permeten el regrés durant la tardor i l'hivern, la feren escala obligada de la navegació velera dels mercaders púnics, comerciants grecs, procònsols romans, capitosts vàndals, governadors bizantins, valís àrabs, ambaixadors cap a Orient, monarques catalans, emperadors i generals habsburguesos, pirates turcs i barbarescs [...] Els pobladors, les formes econòmiques, les realitats culturals, les vicissituds polítiques i militars, etc., duen l'empremta de l'emplaçament geohistòric de l'illa entre els paral·lels 38 i 39, «un dia lluny de les costes d'Ibèria» i «tres dies i tres nits de les columnes d'Hèrcules» i des d'on «un dia i una nit basten per arribar a Líbia» (Diodor, V, 16).

Bartomeu Escandell Bonet: *Espai i temps en la història moderna d'Eivissa*;  
traduït al català per Marià Villangómez.

## Vocabulari

*Anticiclònica*. Situació meteorològica en la qual en una àrea determinada es dona una pressió atmosfèrica superior als sectors que l'envolten.

*Àrea subàrida*. Sector de la península Ibèrica caracteritzat per la seua extremada sequedat, amb unes pluges sempre per sota els 300 mm anuals.

*Basculements postalpins*. Moviments de la superfície terrestre que es produïren després del plegament alpí, i que provocaren en certs sectors la inclinació dels materials en una determinada direcció.

*Calcària*. Roca sedimentària que és formada principalment per carbonat càlcic.

*Capa forestal*. Conjunt d'espècies vegetals que formen el bosc i la garriga.

*Càrstic*. Tipus de relleu que s'ha format preponderantment pels processos d'erosió per dissolució de la roca o pedra calcària.

*Crosta*. Horitzó endurit, generalment calcari, d'alguns sòls de regions àrides i semiàrides, format per la consolidació de les sals dissoltes a l'aigua, després de la seua evaporació. A Eivissa i Formentera, es diu pedra morta.

*Garriga*. Tipus d'associació vegetal formada per arbusts baixos, d'aproximadament un metre d'alçària, i que pot presentar clarianes.



*Geosinclinal.* Sector de la superfície de la terra que té la forma d'un gran plec còncau i on s'han acumulat els materials sedimentaris.

*Humus.* Capa superior d'un sòl, format en bona part per matèria orgànica en descomposició. És de color fosc.

*Insolació.* Quantitat d'hores de sol que es donen en un determinat indret al cap de l'any.

*Irregularitat interanual.* Règim de pluges que presenta unes notables diferències entre la quantitat d'aigua que cau en un any determinat i la que cau l'any següent.

*Llims de descalcificació.* Tipus de materials detrítics de partícules molt petites, format per les partícules indissolubles de la calcària quan aquesta es dissol.

*Marga.* Roca composta d'argila i carbonat càlcic.

*Materials detrítics.* Materials resultants de la fracturació, la desintegració i l'esmicolament de roques coherents preexistents; posteriorment poden ser transportades i formar nous sediments. Les seues partícules no es troben fonamentades.

*Oscil·lació tèrmica.* Diferència que existeix en un determinat indret entre les seues temperatures màxima i mínima.

*Plec imbricat.* Tipus de plegament molt similar al plec tombat, però que té un angle de tombament dels plecs molt més pronunciat, disposant-se l'un damunt l'altre.

*Plec tombat.* Tipus de plegament en el qual els plecs no es troben drets, sinó inclinats respecte del seu eix, seguint una mateixa direcció.

*Plegament.* Fenomen geològic que modifica la superfície de la terra a conseqüència d'enormes pressions anomenades forces orogèniques, provocant l'encorbament de les capes sedimentàries. Les estructures ondulades creades d'aquesta forma s'anomenen plecs.

*Pliocè.* Darrera època del terciari. Dura des dels —5,3 fins a —2 milions d'anys, quan comença el Quaternari.

*Pòlie (polje).* Pla càrstic tancat, de dimensions variables (d'un centenar de metres a varis quilòmetres), que contrasta, per la seua superfície plana i a vegades conreada, amb les formes calcàries més elevades i pedregoses que la rodegen.

*Quaternari antic.* També anomenat Plistocè. Primera època del quaternari, dura des de —2 milions d'anys aproximadament fins als —10.000.

*Reacció bàsica.* Es diu del tipus de sòl amb un PH superior a 7 i saturat el seu complex absorbent (no pot agafar minerals).

*Reacció lleugerament àcida.* Es diu del tipus de sòl amb un PH entre 5 i 6, que es troba parcialment dessaturat.

*Secundari.* Era geològica també anomenada Mesozoic, que dura des dels —230 fins als —63 milions d'anys.

*Sedimentari.* Tipus de material que, havent estat transportat per diversos agents, acaba dipositant-se al fons dels llits de sedimentació, com pot ser per exemple un geosinclinal.

*Sòcol.* Substrat rocallós més antic i menys plàstic a vegades recobert per sediments posteriors.

*Sòls bruns.* Tipus de sòl caracteritzat a les nostres illes pel fet de tenir poc humus, horitzons pedregosos i poc gruixuts. Són sòls no gaire evolucionats i d'una fertilitat mitjana.

*Tabular.* Forma de relleu que presenta unes formes planes, similars a una taula.

*Terciari*: Era geològica que dura des dels —63 fins a— 1,6 milions d'anys, aproximadament.

*Xarxa hidrogràfica*. Conjunt constituït pels torrents, rius, afluents i altres corrents d'aigua que es troben en un determinat indret.

*Xeròfils*. Vegetals que són propis dels ambients secs; plantes xeròfiles.

## Proposta d'excursió

- Sortida de Vila. Visita a Jesús per conèixer els sòls i la vegetació de l'horta de Vila.
- Continuar fins a Sant Mateu d'Albarca. Visita al polje. Explicació de la seua formació i utilització agrícola actual.
- Agafar carretera cap a Sant Miquel de Balansat. Parada al pont del riu de Santa Eulària. Explicació sobre la vegetació i utilitat del riu.
- Parada a Sant Miquel. Explicació des Amunts en conjunt.
- Anar fins al port de Sant Miquel i fins a sa punta de sa Creu. Explicació de tota la costa de tallerrats. Explicació què és una cala. Dinar al mateix port de Sant Miquel.
- A Sant Miquel, agafar carretera fins a Sant Joan de Labritja. Nova explicació des Amunts. Baixada fins a Sant Llorenç, on s'agafarà la carretera cap a Sant Carles de Peralta. Explicació d'una plana interior: Atzaró.
- Parada a les mines de s'Argentera. Explicació. Tornada a Vila.

## Exercicis pràctics

1. Localitza i escriu sobre el gràfic 1 els següents indrets: mar Mediterrània, Espanya, França, Itàlia, Grècia, Turquia, Líbia, Barbaria, illes Balears, illes Pitiüses, Còrsega, Sardenya, Sicília, Creta, Xipre, Barcelona, València, Alacant, Madrid, Alger, Marsella, Roma, Cartago, Nàpols, Atenes.

2. Dibuixa línies que uneixin el port d'Eivissa amb els de Barcelona, València, Alacant, Palma, Alger. Escriu també la distància que els separen.

3. Delimita els països on es parla català. Col·loca convenientment els noms següents: País Valencià, Andorra, Principat, Catalunya Nord, Alger. En quants d'Estats actuals es parla català? En quants és idioma oficial?

4. Respon a les preguntes:

— Quantes Formenteres cabrien a Eivissa? Quantes Eivisses a Mallorca? Quantes Balears a Sicília?

— Les illes de la Mediterrània oriental són més grans o més petites que les occidentals?

— Què ha de fer un formenterer per anar a Barcelona. Quina significació té això?

— Per què els eivissencs coneixem tan poc Menorca? Raona-ho.

— Busca Estats actuals amb menor superfície que totes les Balears i dóna els seus noms.

5. A la lectura 2 es parla de diferents pobles que han tengut alguna relació amb les Pitiüses. Senyala'ls sobre el gràfic 1 i dibuixa les seues rutes. Penses que la situació de les nostres illes ha tengut alguna importància especial?

6. Quines conseqüències té sobre la població de les Pitiüses la situació d'insularitat? Dóna'n alguns exemples històrics i actuals.

7. Mirant el gràfic, descriu en poques línies la localització de les Pitiüses. Fes-ho en relació amb: a) tota la Mediterrània; b) la Mediterrània occidental; c) la península Ibèrica; d) les Balears.

8. Fes-te un mapa semblant al núm. 1 i prova de posar-hi tots els noms de memòria. Fes-ho diverses vegades, fins que et surti bé.

## II

1. Subratlla tots els topònims que apareixen en el text, escriu-los en un full, classifica'ls per viles, parròquies, puïgs, cales, platges..., i escriu el nom dels més importants sobre el gràfic 3. Pots utilitzar un Atlas de les Balears o qualssevilla mapes turístics d'Eivissa i Formentera. En aquest cas, fixa't en l'ortografia i assenyala'n els errors més freqüents.

2. Digues quins són els materials secundaris, terciaris i quaternaris que es troben a les Pitiüses. Escriu-los al costat del nom de les eres en el gràfic.

3. Compara —superposa— els gràfics 1 i 2. Pots identificar alguna correspondència important? Explica-la.

4. Mira el mapa 3. Ressalta amb un traç de doble gruix les zones costaneres més altes i espadades. Identifica les zones de costa baixa: posa-hi puntets, simulant l'arena.

5. Marca amb un regla sobre el mapa 2 la distància màxima interior d'Eivissa i la de Formentera. Utilitzant l'escala, calcula la distància en km. Trasllada després sobre el mapa d'Eivissa la distància màxima de Formentera.

6. Amb l'ajuda d'un atlas o mapa turístic, localitza sobre el gràfic 3 les parròquies de Sant Miquel i Sant Josep, i les viles de Sant Antoni i d'Eivissa. Després, i sense mirar l'atles, marca les carreteres Sant Antoni - Sant Josep - Vila i Vila - Sant Miquel, d'acord amb el traçat que et sembli més lògic. Superposa'l després a un mapa de carreteres amb la mateixa escala i compara les coincidències del traçat real i el que has projectat.

7. Observa com el fragment de Villangómez —lectura I—, una bellíssima mostra de la seua poesia, és també una perfecta, concisa i gairebé completa descripció de Formentera. Utilitzant els termes del vocabulari i la terminologia geogràfica adient, fes una redacció curta descrivint Formentera. Observa les diferències més importants entre la prosa científica i la poesia.

8. Fes de memòria un mapa de les Pitiüses amb els topònims més importants. Fes-ho diverses vegades, fins que et surti bé.

### III

1. Construeix una gràfica amb les dades de temperatures i precipitacions de la taula estadística 2.

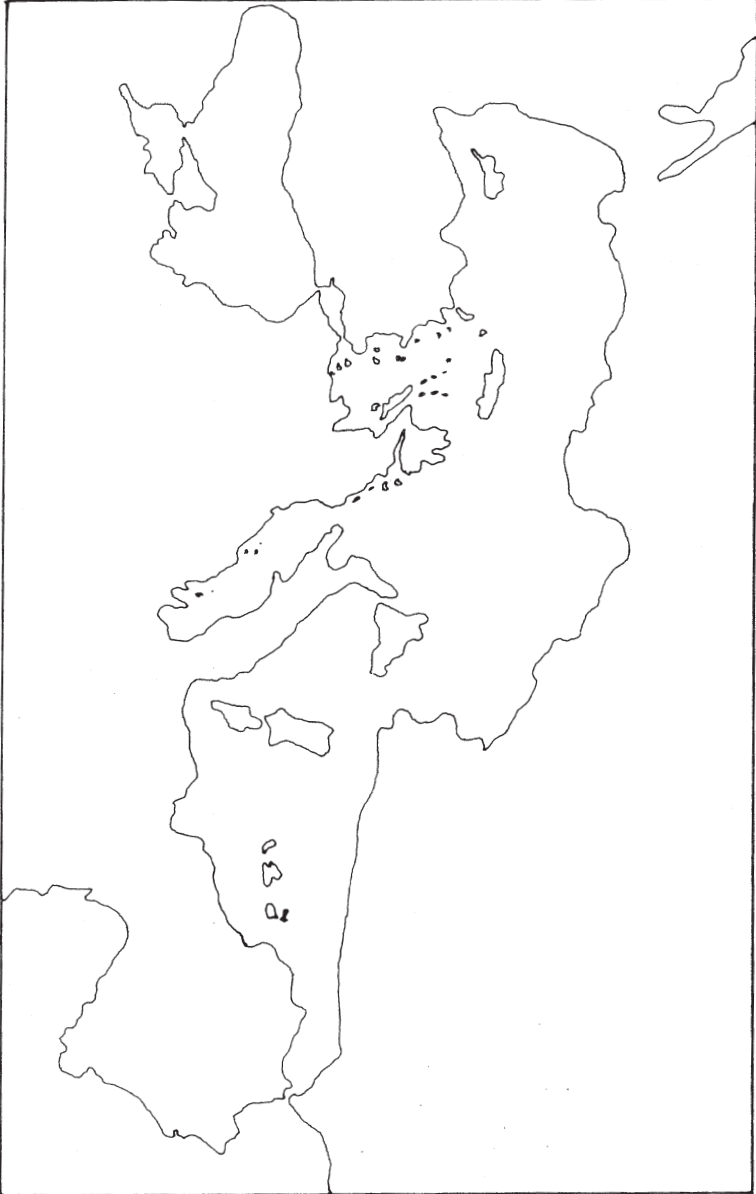
2. Quina informació ens dóna el gràfic que has realitzat? Fes-ne un comentari. Compara-la amb gràfics similars d'altres estacions.

3. Fes un comentari de l'estadística 3. Quina significació geogràfica té la irregularitat interanual de les precipitacions? Atenció a les limitacions de la informació estadística: com es fa en aquest cas concret la recollida de les dades de base?

4. Calcula la mitjana aritmètica de la taula 3.

5. Dibuixa una rosa dels vents. Escribeu els noms populars dels vents.

GRÀFIC 1

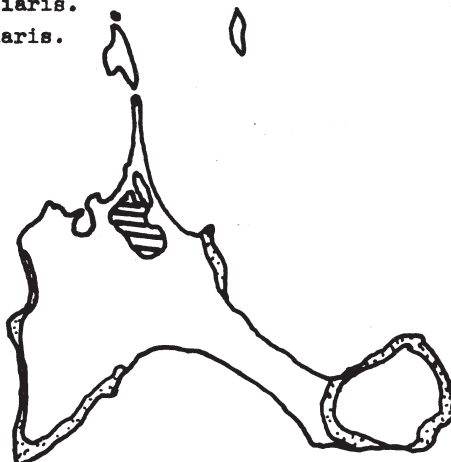


GRÀFIC 2

LES ERES GEOLÒGIQUES A  
LES ILLES PITIÜSES



En negre: Materials secundaris.  
En puntejat: Materials terciaris.  
En blanc: Materials quaternaris.



GRÀFIC 3





**Geografia de les  
Illes Pitiüses.  
*II. La població***

# Geografia de les Illes Pitiüses

## II. La població

JOAN VILÀ VALENTÍ (coord.), ROSA VALLÈS COSTA (coord. i autora), FRANCESC RAMON, ERNEST PRATS (1979-1980): *Geografia de les Illes Pitiüses. Unitat segona: La població*. Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, 42 pàg.

### Sumari

Orientacions per a l'ús d'aquesta unitat

#### I. La població de les Pitiüses en la història

I.1. La població prepúnica

I.2. Època púnica i romana

I.3. L'època musulmana

I.4. L'època catalana (segles XIII-XVII): el lent creixement

I.5. El segle XVIII i la primera meitat del segle XIX: l'acceleració del creixement

I.6. La segona meitat del segle XIX i la primera del segle XX: l'emigració

I.7. El poblament rural dispers

#### II. La població i el poblament actuals

##### II.1. Els moviments de la població

Els factors naturals o vegetatius

*La natalitat*

*La mortalitat*

*El creixement vegetatiu*

Els moviments migratoris

##### II.2. Estructures de la població

Estructura per edats i sexes

*Els vells*

*Els adults*

*Els joves*

Composició de la població. L'origen

Població activa i sectors d'activitat

##### II.3. El poblament actual

La tendència a la concentració de la població

La importància del poblament dispers

La distribució actual de la població

Bibliografia

Estadístiques

Lectures

Vocabulari  
Proposta d'excursió  
Exercicis pràctics

\* \* \*

## Orientacions per a l'ús d'aquesta unitat

Les fonts estadístiques utilitzades en aquesta unitat són molt diverses, el que ha fet necessari una interpretació i uns càlculs personals de les dades. Això especialment quant a les dades històriques, la qual cosa feim constar perquè no es prenguin les xifres en el seu valor absolut, sinó com a indicació de la tendència general dels moviments de població.

En relació amb la taula estadística núm. 3 hem d'assenyalar que és el resultat d'extrapolacions complexes i, encara que les dades obtingudes són més fiables que les proporcionades per l'estadística oficial, són així mateix indicatives.

Pel que fa al gràfic núm. 1 (piràmide o triangle de població de 1797), han estat necessaris una sèrie de càlculs matemàtics per regularitzar els diferents grups d'edats, a fi d'obtenir una lectura correcta de la seva graficació.

Les activitats proposades estan dividides en dos blocs. En el primer es tracta d'arribar a un coneixement de l'evolució històrica de la població i de les formes d'hàbitat tradicional. En el segon es proposa l'estudi de la situació actual amb els canvis respecte a les formes tradicionals, tenint en compte els factors de canvi. Es recomana als ensenyants que parteixin de la realitat humana de l'entorn concret dels al·lots, a l'hora de proposar unes activitats concretes als seus alumnes.

La proposta d'excursió es fa per l'illa de Formentera, que per la seva reduïda extensió permet una visió de conjunt de tots els aspectes —físics i humans— en un territori profundament transformat (en època molt recent) per l'impacte del turisme (influint sobre l'estructura socioeconòmica de l'illa). En haver estat aquests canvis tan ràpids i tan recents, encara és possible observar la coexistència de formes tradicionals d'assentament de la població i de l'estructura socioeconòmica juxtaposades a les més noves.

Finalment, volem agrair especialment la col·laboració en aquesta ocasió de l'economista Joan Serra Mayans, que ens ha facilitat la informació recollida a la seua tesi de Llicenciatura «Introducción a la Economía Pitiusa» inèdita, i que ens ha estat de gran utilitat per a l'estudi de l'estructura actual de la població.

## I. La població de les Pitiüses en la història

Abans d'entrar en l'estudi quina ha estat l'evolució de la població a les nostres illes, caldrà fer dos aclariments previs, que són, per una banda, la definició dels termes població i poblament, i per l'altra, donar una primera visió de la importància que a les illes Pitiüses tenen, en l'evolució de la població, una sèrie de factors aliens a ella mateixa.

En geografia, quan es parla de població, el que es vol definir és sempre un efectiu humà, però sempre situam aquest efectiu humà en un sector determinat; en el nostre cas concret, aquest sector determinat són les illes Pitiüses. El que tractarem d'explicar, en conseqüència, en fer un estudi geogràfic de la població, serà estudiar com es modifica el nombre de pobladors o habitants, la distribució dels homes en un indret determinat i la seua instal·lació o el seu assentament, entre altres aspectes.

El concepte de poblament té un doble sentit:

A) L'acció de poblar una terra per part d'uns efectius humans, que, en general, la colonitzen agrícolament. A Eivissa i Formentera hi ha, en aquest sentit, un poblament, amb colonització agrària, a partir del Neolític.

B) El resultat d'aquesta acció d'habitar i colonitzar dóna un paisatge humanitzat. Estudiarem així aquesta ocupació material del territori. El paisatge resultant pot ser de dos tipus:

— Poblament urbà, si la població s'instal·la a una ciutat. És un poblament concentrat per excel·lència.

— Poblament rural, si la instal·lació humana és al camp. En aquest cas, les cases poden aparèixer aïllades, en un poblament dispers, o agrupades constituint nuclis rurals de població (pobles), en un poblament concentrat.

A les illes d'Eivissa i Formentera la instal·lació humana ha donat, tradicionalment, un poblament urbà en una única ciutat, la ciutat d'Eivissa, i un poblament rural molt dispers. Aquest poblament dispers és molt antic i s'ha mantengut fins a la meitat d'aquest segle, en què, per l'impacte del turisme, ha canviat l'estructura econòmica i la població ha accentuat la tendència a concentrar-se.

A les Pitiüses, quan parlem d'evolució de la població, cal tenir present un factor que podríem definir com a no demogràfic, però que a les nostres illes se'ns mostrarà moltes vegades com el realment marcadore de les pautes d'evolució de la població: ens referim a la situació (vegeu, per exemple, la lectura núm. 2). Aquest factor de situació farà que en uns moments determinats les illes Pitiüses tinguin unes elevades densitats de població, però, en uns altres, i en canviar la situació geoestratègica a la Mediterrània occidental, les Pitiüses veuran minvar la seua població, per uns factors aliens a ella mateixa.

### **I.1. La població prepúnica**

Fins fa pocs anys, parlar a les Pitiüses d'una població abans de l'època púnica era només una hipòtesi, perquè els materials fins llavors descoberts no eren prou significatius.

Però ara, amb les recents troballes, entre les quals cal destacar la del sector de sa Caleta a l'illa d'Eivissa, el monument megalític de Ca na Costa, el recinte fortificat de la Mola i el poblat del cap de Barbaria a Formentera, ja es pot afirmar definitivament que les Pitiüses eren poblades abans de l'època púnica o cartaginesa.

D'aquesta població, de moment, en sabem ben poc, però les troballes fetes fins ara ja ens indiquen que les nostres illes, cap al segon mil·lenni aC, eren ocupades per un poble que ja tenia una organització social i unes avançades tècniques constructives.

Del nombre i la distribució d'aquesta població, en sabem ben poc, però es pot pensar que les densitats de població d'aquesta època devien ser baixes.

### **I.2. L'època púnica i romana**

Després de la fase prepúnica, de la qual ja s'ha vist que en tenim ben poques referències, se'ns presenta la fase púnica, dins de la qual les Pitiüses sofriran uns canvis bastant profunds.

Sembla que la fundació de la ciutat d'Eivissa es va produir cap a la segona meitat del segle VII aC, segons ens indica l'historiador grec Diodor de Sicília, que va escriure la seva obra al segle I aC, però basant-se en Timeu, autor del segle III aC. De la que podríem definir com a primera època de la colonització fenícia i púnica de les Pitiüses, que cronològicament cobriria els segles VII-VI aC, hi ha poques troballes, la qual cosa porta a pensar en una població colonial escassa.

La segona fase, que es pot definir com a de plenitud, cobriria els segles V-III aC. Existia llavors una illa d'Eivissa amb una important ciutat, que tenia «grans murades i moltes cases ben construïdes...», com ens diu Diodor de Sicília. A part d'aquesta important ocupació humana de la ciutat, el camp es trobava més densament poblat i sembla que la seua producció era relativament important: «Té poca terra de parres i oliveres empeltades en ullastres. Les llanes que s'hi produeixen són reputades com a molt agradables per la seua gran suavitat. L'entrecreuen camps riallers i puigs», continua dient l'esmentat Diodor de Sicília.

Respecte a la població que tenien les nostres illes a l'època esmentada, es pot avaluar aquesta en uns 6.000-9.000 habitants, distribuïts per parts, sembla que iguals, entre la ciutat i el camp. La ciutat d'Eivissa en època púnica de plenitud, amb els seus 3.500-4.000 habitants devia ser una de les més importants ciutats colonials de la Mediterrània occidental (tenint present la poca població concentrada als nuclis urbans existent a l'època), amb el seu port, i una sèrie de petites indústries potenciades pel seu important comerç. El poblament al camp ja presentava un hàbitat rural dispers, segurament sota la forma de petits nuclis de 4 o 5 cases, o bé de cases aïllades.

La tercera fase enllaça les èpoques púnica i romana i cobriria els segles II aC - I. D'aquesta fase, les troballes a les Pitiüses són menys importants que a la fase anterior, però la gran quantitat de monedes ebusitanes trobades arreu de tota la Mediterrània occidental fan pensar en l'existència d'un comerç molt important per part de les nostres illes. Dins de l'època romana d'aquesta tercera fase sembla que es començaren a explotar, si és que no es trobaven en producció abans, les mines de plom de s'Argentera i ja s'explotaren intensament les salines.

La quarta i darrera fase d'aquest període cobriria els segles I-IV, en la qual les Pitiüses quedaren plenament integrades en el món romà, unides administrativament a Mallorca i Menorca, formant la província *Balearica*, i sembla que la seua població va sofrir un decaïment, especialment a la ciutat.

L'any 425 les nostres illes quedaren incorporades a l'imperi vàndal nord-africà i l'any 535 van quedar sota domini bizantí. D'aquelles dues èpoques no hi ha quasi cap tipus de dades, però cal pensar en un cada vegada major decaïment de la població.

### **I.3. L'època musulmana**

Les illes Pitiüses, com la resta de les Balears, foren controlades des del segle VIII pel poble musulmà, la qual cosa va representar per a les nostres illes un nou augment de la seua població.

En principi (segles VIII-X), l'ocupació de les illes Balears no va ser total, les illes foren simples territoris sotmesos al poder de l'Islam, però amb una població autòctona, la qual cosa fa pensar que la població es mantendria estacionària.

Amb l'aparició del Regne Taifa de Dénia (1015), i posteriorment de la Taifa de Mallorca (1087), s'iniciarà un nou període de prosperitat per a les nostres illes, que es mantindrà fins a l'expedició pisanocatalana (1014-15).

L'augment de la població de les Pitiüses degué ser paral·lel a l'evolució econòmica. Al-Maqqari, autor del segle XVI, però basat en descripcions anteriors, ens parla, en referir-se a l'illa d'Eivissa, que aquesta «està bastant poblada»; a més, ens diu també que «els llogarets són nombrosos». Un altre autor, de principis del segle XII, Al-Idrisi, diu en parlar de la vila d'Eivissa que aquesta és «una vila petita, agradable i ben poblada». Les dues citacions són molt clares: les illes Pitiüses es troben densament poblades per a la seua època.

A través de les mateixes citacions abans esmentades sembla que s'ha produït una inversió en la forma del poblament: la ciutat, de gran importància a l'època cartaginesa, ara és petita: no devia tenir més de 3.500 habitants. A més cal tenir present que en aquesta època ciutats com Còrdova concentraven uns 250.000 habitants, Sevilla 65.000, Medina Mayurqa 25.000, etc. També se'ns diu que al camp hi ha nombrosos llogarets; això ens porta a pensar en una població rural nombrosa, probablement major que la concentrada a la ciutat. A més hi ha un altre factor que ens ho demostra: la diversificació dels productes del camp, puix se'ns parla de producció de fusta, carbó, sal, carn de bestiar i «tota espècie de grans i fruites», segons diu l'esmentat Al-Maqqari.

L'expedició de càstig pisanocatalana (1114-15) i les successives invasions d'almoràvids i almohades (amb les seues conseqüents lluites internes dins l'Islam) portaren a una nova recessió de la població de les nostres illes, que, en el moment de la conquesta catalana (1235), devia ser d'unes 4.000-5.000 persones, en conjunt.

#### **I.4. L'època catalana (segles XIII-XVII): el lent creixement**

En produir-se la conquesta catalana l'any 1235, es produeix un nou canvi al ritme de creixement de la població pitiüsa: es produeix un abandó relatiu de les nostres illes per part dels musulmans i la seua ocupació pels catalans. Del ritme amb el qual es va produir la repoblació, no en sabem gairebé res, llevat que sembla que aquesta va ser molt lenta, puix l'any 1335 s'han de portar captius musulmans per poblar el camp, «com altrás personas franchas no si tropian».

L'any 1392 tenim la primera data concreta de població de les illes Pitiüses: 500 focs, uns 2.500-3.000 habitants; la xifra sembla mínima des de l'època cartaginesa.

L'arribada a aquest mínim es degué a una sèrie de motius que es troben expressats en una frase inclosa al document on hi ha la data de població abans esmentada: «Per mortandats, e carestíes, e altres fortunes, minvada de poble.»

Aquesta frase ens diu que les nostres illes es trobaven «minvades de poble», la qual cosa implica que tenien menys població que abans. Aquest despoblament i el posterior lent creixement, que durarà fins a finals del segle XVII, tingueren fonamentalment dos motius, esmentats a la frase anterior: les «mortandats» i les «caresties».

Les mortandats són fonamentalment les pestes. Aquest tipus de mortandat catastròfica serà molt corrent dins d'aquesta fase de l'evolució de la població a l'illa d'Eivissa (Formentera romandrà només habitada per uns quants vigies des del segle XV fins al XVII). La pesta a la qual fa referència el document és la dels anys 1348-50, l'anomenada «pesta negra», que va produir una forta mortandat en tot Europa. Respecte als efectes d'aquesta pesta a Eivissa, no tenim dades, però cal suposar que la mortandat degué ser elevada.

Hi ha, però, una epidèmia de la qual sí que tenim informació: ens referim a la de l'any 1652, una epidèmia de pesta bubònica. Aquesta epidèmia va començar al mes de juny de l'esmentat any, acabant tres mesos després, al setembre. Al llarg d'aquest curt espai de temps varen morir 711 persones, el que degué representar una taxa de mortalitat d'un 70%. Però les morts no es varen repartir uniformement per tota l'illa: la part més durament castigada per l'epidèmia va ser l'anomenada «*Villa y Real Fuerza*» (actualment, Dalt Vila), on la mortandat va afectar més de la meitat de la població: varen morir 523 persones, sobre un total d'unes 1.000, a causa de l'alt grau d'amuntegament de la població i les males condicions higièniques del sector esmentat (vegeu la lectura núm. 1). La mortalitat va afectar molt menys el camp, atesa la dispersió del poblament rural.

Les «caresties» són les fams, provocades per les males collites. Aquestes males collites es deuen a dues causes: els factors climàtics adversos i els atacs sistemàtics provinents de Barbaria. Aquests atacs, vertaderes ràtzies, de curta durada, però fetes la majoria de les vegades al moment de les collites agrícola i de la sal, deixaren l'illa sense aliments ni possibilitat de comerç.

Les sol·licituds de grans a l'exterior foren contínues, fins al punt que un document indica que si no arriba gra, «la illa se despoblarà per fam»; però les arribades foren escasses, puix que aquesta manca de grans no era tan sols problema de l'illa d'Eivissa, sinó que afectava extenses regions d'Europa.

A finals del segle XVI es produirà un augment de la població de la ciutat, a causa de la construcció de les noves murades.

L'any 1664 l'illa tenia 9.552 habitants. Això implica que per augmentar 7.500 habitants l'illa ha necessitat uns 300 anys (1392-1664), amb un creixement de la població molt baix, de només uns 25 habitants per any de mitjana.

A finals del segle XVII les nostres illes, com la resta d'Europa, iniciaran una recuperació demogràfica, deguda a unes circumstàncies de conjunt i, a més, a la disminució de les invasions de Barbaria, que facilitaran l'augment de la població rural i el comerç. A això s'afegirà un factor purament demogràfic: l'epidèmia de pesta bubònica de 1652 serà la darrera de les grans epidèmies de pesta. A partir d'ara la mortandat catastròfica serà més reduïda.

### **1.5. El segle XVIII i la primera meitat del segle XIX: l'acceleració del creixement**

Com ja hem indicat abans, a partir de finals del segle XVII es produirà una acceleració al ritme de creixement de la població de les nostres illes: d'una població d'unes 10.000 persones a finals del segle XVII es passarà a unes 15.000 a finals de segle XVIII. Això implica un augment d'unes 50 persones per any, el doble que al període anterior.

A més, a partir del segle XVIII, hi ha més abundància d'estadístiques i més detallades. L'any 1746 tenim la primera estadística detallant la població a nivell de quartons. A través d'aquesta podem saber que les Pitiüses aquells anys tenien uns 13.000 habitants, 2.600 dels quals es trobaven concentrats a la vila d'Eivissa. El primer fet a destacar davant aquestes dades és la pèrdua del pes relatiu de la ciutat enfront al camp, provocada per l'acabament del perill provinent de Barbaria. La ciutat ja no és necessària com a lloc de refugi; a partir d'ara és simplement un centre d'administració i comercial.

El camp ja es troba més poblat que abans: hi ha unes 15-20 persones per km<sup>2</sup> o dit d'altra manera, 3-4 cases per km<sup>2</sup>. Les zones més densament poblades són els quartons de Santa Eulària i de Portmany, on es troben les millors terres.

A més, a finals del segle XVIII es portarà a terme el que podríem anomenar «primer pla de desenvolupament de les Pitiüses», amb un intent de millora al camp, amb la introducció de nous cultius i un avenç de les tècniques agrícoles. Totes aquestes reformes es troben incloses dins de la política del despotisme il·lustrat, que a les Pitiüses estarà representat pels primers bisbes de la diòcesi d'Eivissa (Abad y Lasiera, Azara, Llózer) i pel comissionat reial Gaietà Soler.

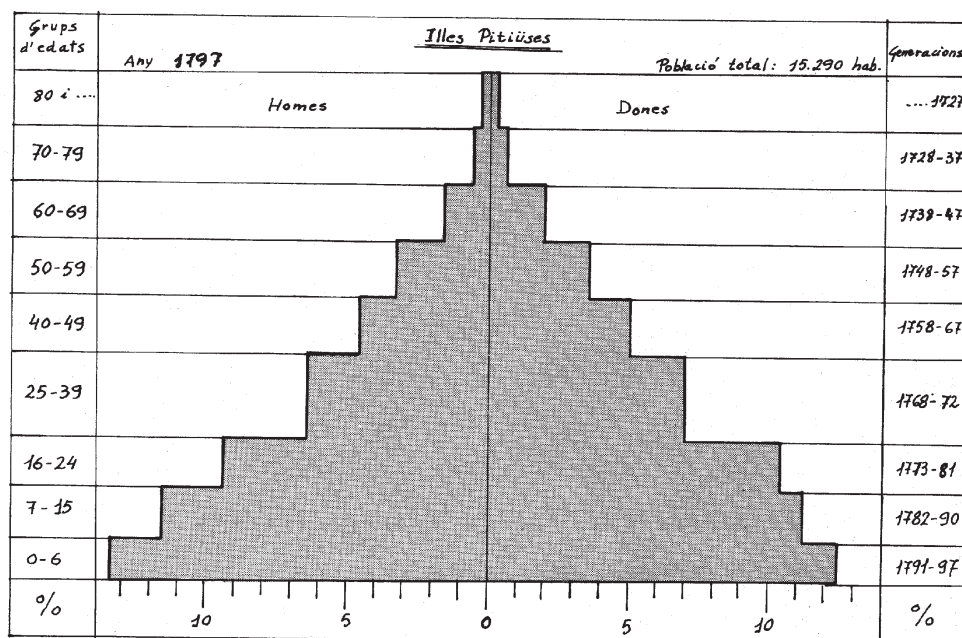
Hi haurà, per part dels il·lustrats, un intent de canviar les pautes de poblament de les Pitiüses: el bisbe Abad y Lasiera, respecte al poblament rural, arribarà a assenyalar: «*La dispersión y soledad de sus caseríos les es muy proporcionada para sus abusos, libertades y rusticidad*». Per posar remei a això, s'utilitzaran les parròquies, creant «*un pueblo formal al lado de cada parroquia, con bayle y ayuntamiento*». Però l'intent només aconseguirà concentrar unes poques cases a Santa Eulària; la resta de la població rural continuarà vivint dispersa.



L'any 1797 tenim suficients dades per fer la primera piràmide de població representativa de les illes Pitiüses (les dades dels cens de Floridablanca, de deu anys abans, tenen poca utilitat). A través d'aquesta (vegeu gràfic núm. 4), es poden deduir una sèrie d'aspectes de l'estructura de la població pitiüsa a final del segle XVIII. Les nostres illes presentaven una elevada natalitat i mortalitat que ens fóra indicada pels importants salts als esglaons de la piràmide; a més d'això, l'esperança de vida no era massa elevada, per aquesta mateixa mortalitat infantil i per la buidor dels grups de la part superior de la piràmide. En resum, es pot dir que l'estructura demogràfica pitiüsa a final del segle XVIII és típica d'una població preindustrial, encara no afectada pels moviments migratoris, atesa la semblança existent entre el grup dels homes i el de les dones, a més de la certa regularitat de la forma de la piràmide.

L'any 1857 (data del primer cens oficial de població de l'Estat espanyol) les Pitiüses tenen ja 23.791 habitants; això implica un creixement de quasi 140 habitants per any des de finals del segle XVIII. Aquest nou accelerament serà provocat per un cada vegada major descens de la mortalitat a les edats més joves.

GRÀFIC NÚM. 1: ESTRUCTURA DE LA POBLACIÓ DE LES PITIÜSES PER EDATS I SEXES (1797)



Elaboració: Ernest Prats

### I.6. La segona meitat del segle XIX i la primera del segle XX: l'emigració

L'any 1897 les Pitiüses tenen 24.273 habitants; des de l'any 1857 la població de les nostres illes només ha augmentat uns 25 habitants per any. Aquest brusc descens és només degut a l'emigració a l'exterior, que tindrà el seu inici a mitjan del segle XIX amb l'aparició de les línies regulars de transport. Les Pitiüses havien arribat aquells anys al seu sostre de població sostenible amb la seua estructura econòmica; com a conseqüència

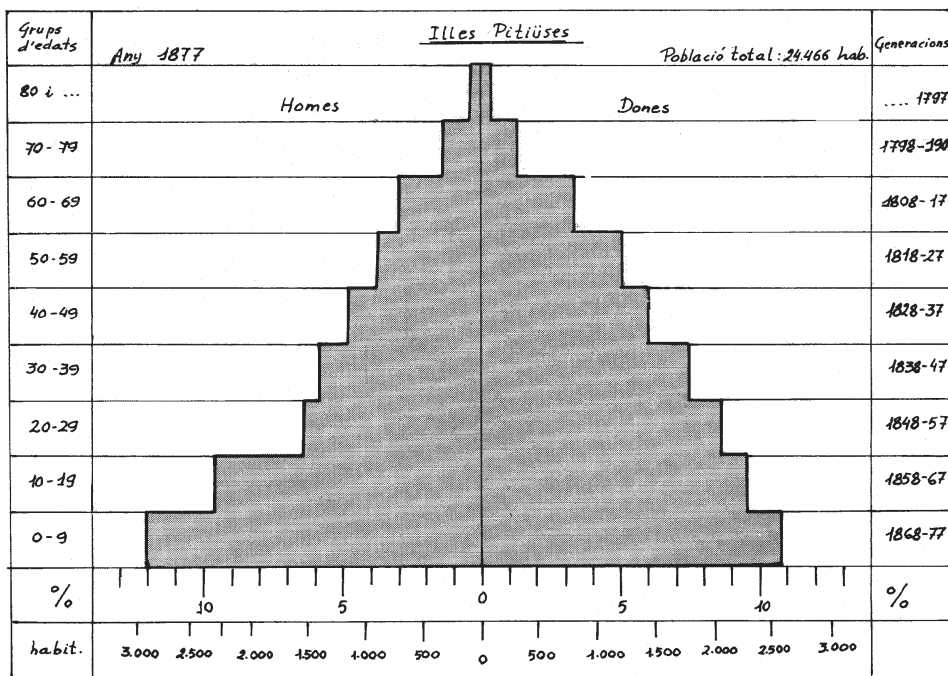
d'això, les nostres illes perdran en els darrers anys del segle XIX més de 7.000 persones, el que representa quasi un 25% de la seua població (vegeu taula núm. 3).

La piràmide de població de l'any 1877 (vegeu gràfic núm. 2) ens presenta una clara emigració que afecta especialment els homes de 10 a 29 anys d'edat, i en canvi no afecta les dones, sent el seu costat perfectament regular. També podem deduir que hi ha hagut un descens de la mortalitat en els primers anys de vida, però que aquesta encara té un cert pes, i s'ha donat un augment de l'esperança de vida.

En aquesta època la població de les Pitiüses encara es veu afectada per petites epidèmies (còlera, grip, paludisme, diftèria, pigota...), que provoquen encara unes mortandats elevades: per exemple, una epidèmia de diftèria, entre agost i desembre de 1888, va provocar més de 300 morts.

De totes formes, el factor marcador d'aquesta època serà l'emigració, que tindrà, però, unes recessions provocades per la situació internacional. La primera d'aquestes es produirà entre els anys 1898-1900, amb la pèrdua de Cuba, i la consegüent tornada de molts d'illencs. Això portarà un fort augment de la població entre 1897 i 1900. Entre els anys 1900 i 1910, tornarà a haver-hi un nou període emigratori, que es veurà, però, aturat a la dècada següent, com a conseqüència dels efectes de la primera Guerra Mundial.

GRÀFIC NÚM. 2: ESTRUCTURA DE LA POBLACIÓ DE LES PITIÜSES PER EDATS I SEXES (1877)



Elaboració: Ernest Prats

Cap a l'any 1925, als «feliços anys vint», a les Pitiüses es notará un cert dinamisme econòmic, amb una certa capitalització de l'agricultura, aparició d'unes petites indústries per a l'exportació i arribada dels primers turistes. Però la crisi de 1929, la Guerra Civil Espanyola i la segona Guerra Mundial representaran un tall en el dinamisme econòmic. Mentre que a la fase anterior (1925-30) el dinamisme econòmic feia innecessària

l'emigració massiva, als anys 1930-50 la manca d'emigració és deguda a la impossibilitat d'aquesta, per les circumstàncies internacionals i nacionals. Però a partir de 1950 es produirà un nou període emigratori, que no acabarà fins als anys seixanta, amb el desenvolupament del turisme.

### **I.7. El poblament rural dispers**

Al camp d'Eivissa i Formentera les cases apareixen aïllades enmig dels camps de cultiu, en una dispersió absoluta de l'hàbitat rural. Aquesta dispersió és molt antiga, possiblement ja d'època púnica, i ha estat la nota més característica del poblament rural pitiü, en contrast amb la concentració de la població rural a Mallorca i a Menorca.

Des de final del segle XVIII, dins del corrent del Despotisme Il·lustrat, les autoritats tracten de concentrar la població a través de l'acció de les parròquies (just creades el 1785), però, en aquest sentit, el fracàs és complet: a la meitat del segle XIX només s'havien concentrat unes 50 cases a Santa Eulària i poc més de 20 a Sant Antoni, segons un informe del cap polític de la província; a la resta del camp d'Eivissa i Formentera la dispersió era absoluta. Encara el 1970 el municipi de Sant Joan tenia un 97 per cent de població dispersa, el de Sant Josep un 98 per cent, Formentera un 83 per cent, Santa Eulària el 82 per cent i Sant Antoni un 53 per cent.

Quines raons podrien explicar-nos la persistència d'aquesta dispersió del poblament rural? Exposarem alguns dels motius:

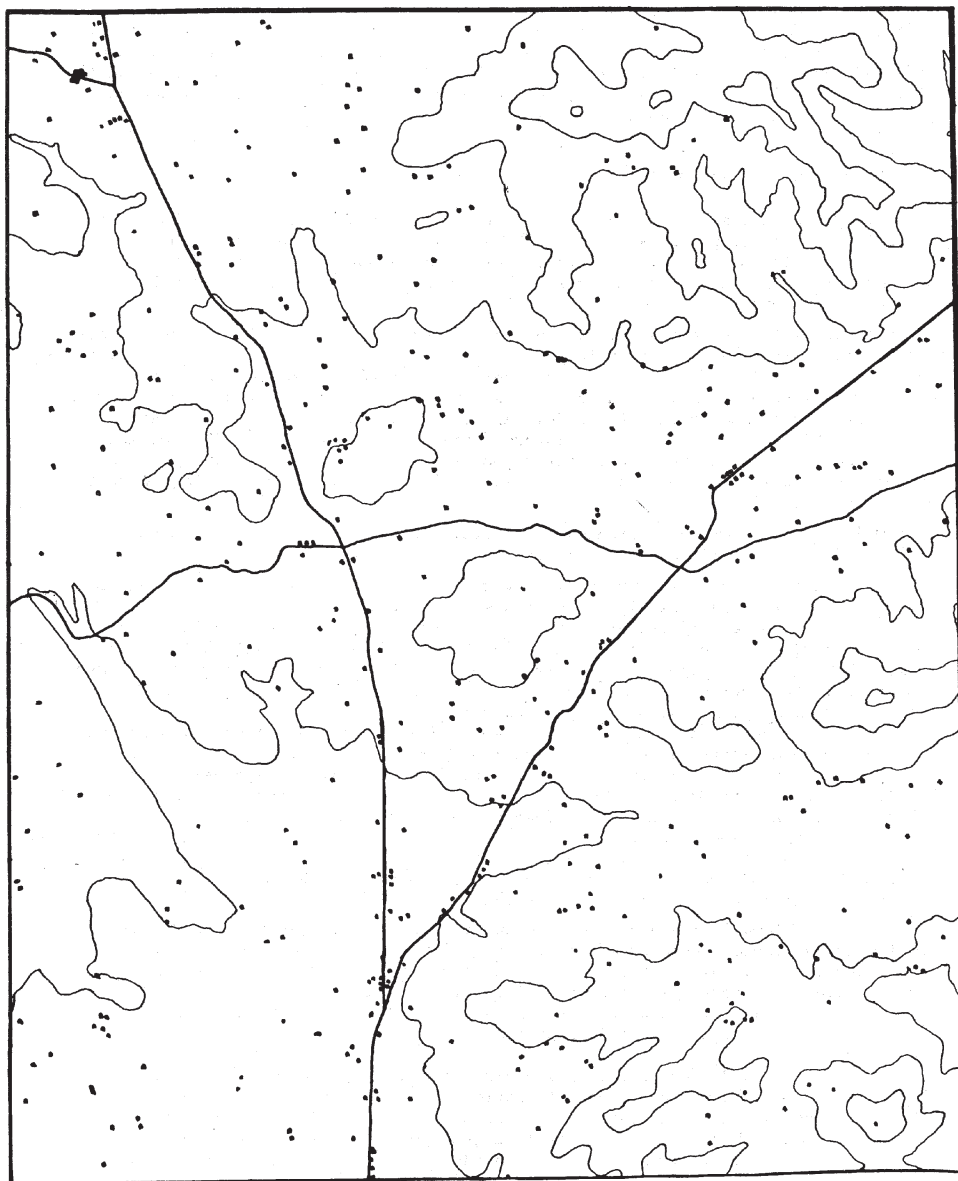
1. La fragmentació de l'orografia eivissenca ha afavorit la dispersió del poblament en haver-hi petites planes separades per puigs.

2. Hi ha una relació estreta entre el poblament dispers i la forma de propietat rural i el règim de tinença de la terra. Les propietats són petites, capaces de ser treballades per dues o tres persones en un règim d'explotació directa. A més el mecanisme de l'herència ha afavorit la divisió de les finques. A les propietats més grans el règim de «majoral» ha mantengut la unitat.

3. Històricament hi ha hagut el problema de la inseguretat. En una illa petita semblava que una manera de defensar-se de les ràtzies esporàdiques era la dispersió. Davant un perill momentani, la protecció es trobava a l'església rural o a la casa amb torre de defensa. Si el perill era molt greu i continuat les muralles d'Eivissa eren les úniques capaces de mantenir la defensa. Tota l'illa constituïa un espai de seguretat amb torres talaies costaneres estratègicament situades, uns puigs convertits així mateix en «talaies» i tota l'illa de Formentera utilitzada com a plataforma d'observació (fins i tot en els moments de màxim perill el poblament de Formentera es va veure interromput).

4. El problema de l'aigua queda resolt per cada casa en particular. Encara que les instal·lacions humanes més antigues queden a prop de les fonts, totes les cases tenen un doble dispositiu per captar l'aigua de les pluges: la cisterna recull l'aigua que corre pels terrats i és utilitzada per a les necessitats de la casa; l'aljub replega l'aigua que corre pels camins, vessant d'un puig o una «plaça» preparada per a aquesta finalitat, i s'utilitza per a objectius com abeurar els animals, rentar i regar.

GRÀFIC NÚM. 3: LA DISPERSIÓ DEL POBLAMENT TRADICIONAL



Sector de l'interior del municipi de Santa Eulària. De N a S, pla de Fruitera, (amb el nucli parroquial de Santa Gertrudis), talaia de Sant Llorenç, pla de Santa Eulària, puig de ses Tanques, pla de Vila i puig de Sa Creu, amb les carreteres de Sant Miquel, Portinatx i Sant Rafel-Santa Eulària.

5. El problema de les relacions socials entre aquesta població dispersa queda canalitzat a través de la parròquia. La parròquia no és tan sols un fet religiós, és també un fet social i expressió del poder de l'Església. L'església és un lloc arrecerat, amb un porxo en el qual la gent pot reunir-se i parlar els dies de festa. A través de la parròquia es reben

els anuncis oficials, locals i d'altres parròquies. Cada parròquia reuneix unes 160 a 200 cases (de 800 a 1.200 habitants) i és dividida en véndes (unes 20 a 40 famílies); les antigues llistes de milícies es feien també per véndes. A l'hora de crear els actuals municipis (any 1833) es feren també a partir de la suma de parròquies.

Fora de la parròquia, les famílies es reunien també per a determinats treballs agrícoles (esclovellar l'ametlla, espellofar la dacsca, la matança del porc), i també per celebrar els esdeveniments familiars: més esporàdicament en festes al voltant de pous veïnals que reunien principalment la gent jove; també hem d'incloure dins d'aquestes relacions tradicionals l'antic «festeig» eivissenc, a través del qual les al·lotes per casar coneixien a ca seua els joves dels voltants.

## **II. La població i el poblament actuals**

La població actual de les Pitiüses és d'una gran complexitat, puix a la vegada que es mantenen restes de les generacions corresponents a l'antic i tradicional mode de vida de les nostres illes, el que demogràficament equival a parlar d'un model de població preindustrial (molt afectat per l'emigració), ha sofert, a causa dels recents moviments migratoris de signe contrari, unes extraordinàries modificacions que han afectat l'estructura demogràfica, la composició i la distribució poblacional de les nostres illes. L'anàlisi demogràfica serà, doncs, un bon instrument per situar-nos en una primera aproximació als profunds canvis soferts en tots els ordres de la vida social, econòmica i cultural de les Pitiüses en el decurs dels últims 20-25 anys.

### **II.1. Els moviments de la població**

Els moviments de la població són de dos tipus: els factors naturals o vegetatius i els moviments migratoris.

Els factors naturals són la natalitat i la mortalitat, i donen lloc a una determinada estructura poblacional d'acord amb les lleis de vida i els factors sociològics i culturals (com, per exemple, edat del casament, nombre de fills, condicions mèdiques i sanitàries, grau de penetració de l'economia monetària).

Els moviments migratoris, emigracions i immigracions, que —com veurem— afecten la composició d'una població i poden obeir a diferents motivacions (polítiques, econòmiques, etc.), alteren també la dinàmica poblacional dels punts afectats, modificant les seues taxes de natalitat i de mortalitat i alterant així la seua estructura.

La dinàmica poblacional de les Pitiüses ha estat afectada profundament per les migracions. Inicialment foren els moviments emigratoris efectuats principalment en direcció a Cuba, Sud-amèrica i Alger, moviments característics d'una població tradicional en una economia agrària de subsistència

Ja recentment, a les portes de la dècada dels 60, el moviment migratori s'inverteix: Eivissa i Formentera es constitueixen en terra d'immigració. És la conseqüència de la conversió de les nostres illes en espai d'oci destinat a atendre la demanda turística generada a l'Europa industrialitzada i benestant.

### **Els factors naturals o vegetatius**

En el nostre cas, hem d'analitzar l'evolució de la natalitat i de la mortalitat (factors naturals o vegetatius), per estudiar després la importància dels moviments migratoris.



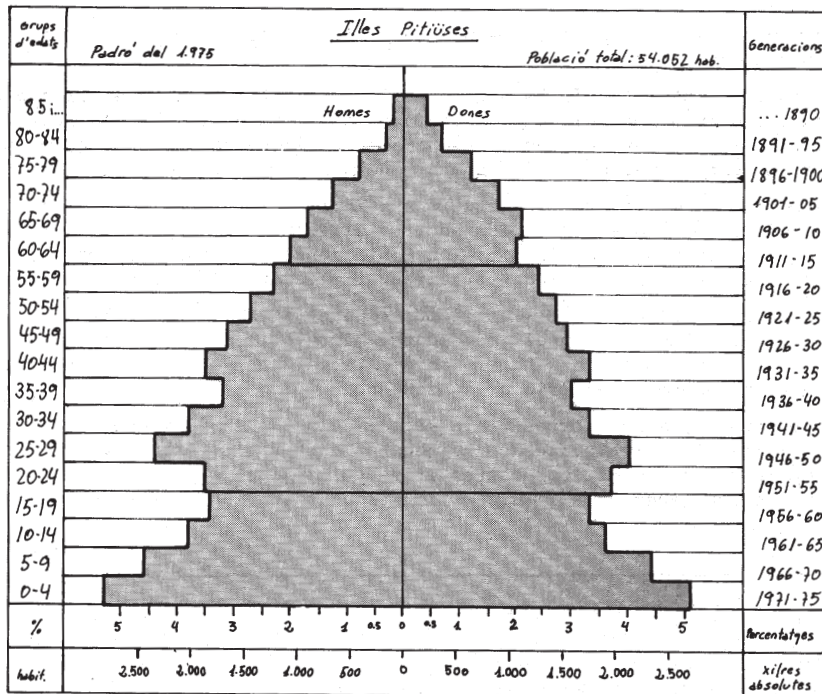
### La natalitat

Una conseqüència de l'emigració, en afectar aquesta especialment els grups d'homes actius, és l'envelliment de la població en els indrets emissors. Això no passa tan sols perquè se'n van els joves (disminuint així el pes relatiu dels adults), sinó també perquè suposa un impediment per a la renovació de les generacions: queda afectat el normal ritme dels matrimonis i disminueixen els naixements, la qual cosa impedeix la renovació de la població per la base (les noves generacions). Observau en aquest sentit la taula estadística núm. 6, que reflecteix ben a les clares aquest descens progressiu de la taxa de natalitat de les Pitiüses fins els anys 60.

Com a efecte secundari de l'emigració masculina es va donar l'existència a Eivissa i Formentera d'un nombre important de dones fadrines, en l'actualitat encara observables al cim de la piràmide de població i que han motivat formes particulars d'absorció en l'estructura familiar.

Vegem ara com afecta sobre la dinàmica de la població el procés migratori invers, és a dir, la immigració, que es dona a les Pitiüses a partir dels anys 60. Els resultats són exactament els inversos: es produeix un rejuveniment de la població i, en conseqüència, un augment de la taxa de natalitat. L'explicació és senzilla: en ser els immigrants homes i dones actius i joves, és a dir, els grups de persones en edat fèrtil, a pesar de ser major el nombre d'homes immigrants, donen lloc a un augment dels naixements, cosa que provoca una vitalització de la població per la seua base i un rejuveniment de l'estructura demogràfica.

GRÀFIC NÚM. 4: ESTRUCTURA DE LA POBLACIÓ DE LES PITIÜSES PER EDATS I SEXES (1975)



Elaboració de Francesc Ramon a partir de les dades de J. Serra Mayans.

### **La mortalitat**

Quant a la taxa de mortalitat, ja sabem que aquesta dada està molt en relació amb les condicions mèdiques, higièniques i dietètiques. És sabut que per això aquesta taxa disminueix d'acord amb el progrés econòmic dels pobles, precisament per l'estreta relació existent entre les condicions materials i l'eliminació dels factors causants de les mortalitats catastròfiques i de la mortalitat infantil, que són les causes bàsiques dels alts índexs de mortalitat. La taula estadística núm. 6 és ben gràfica del que diem: a excepció del període 1888-97, en què l'alta taxa de mortalitat és deguda a una sèrie de curts períodes epidèmics, el descens progressiu de la taxa de mortalitat és ben evident. Referent a l'últim període (1961-75), les taxes resultants, lleugerament inflades, són degudes a la comptabilització d'algunes defuncions (accidents de circulació i de treball) de persones que no estaven censades a les Pitiüses.

### **El creixement vegetatiu**

El resultat de la relació que s'estableix entre les dues taxes esmentades (natalitat i mortalitat) és el creixement vegetatiu. Per això, la taula estadística núm. 6 ens revela, a grans trets, l'evolució del fenomen de transició demogràfica que ha tengut lloc a les Pitiüses. A l'inici tenim un creixement vegetatiu oscil·lant, però amb taxes mitjanament altes, corresponents a les poblacions preindustrials i matisades pels efectes produïts per l'emigració. Per l'altre cantó, al final de la sèrie, les taxes del creixement tornen a augmentar, assolint a l'actualitat els nivells anteriors: són el resultat d'una població rejuvenida, amb altes taxes de natalitat i baixes de mortalitat, cosa que dona lloc a una nova vitalitat a l'estructura poblacional.

### **Els moviments migratoris**

Hem parlat ja dels efectes sobre la dinàmica poblacional dels moviments migratoris. Ens falta tractar-los en la seua aparició, les motivacions i evolució del seu nombre.

Per diferents raons, aquests són els aspectes més difícils de determinar estadísticament. Per això hem hagut de fer un càlcul indirecte que haurem de prendre com a indicatiu; tampoc no ens interessa massa conèixer el nombre d'immigrants any per any.

Si ens fixam en l'estimació del saldo migratori (taula estadística núm. 3) i tenint en compte que les quantitats positives dels anys 20 i 30 tenen altres explicacions (una certa returada de l'emigració en aquests anys; existència d'una nombrosíssima guarnició militar al llarg i després de la Guerra Civil), veim com el punt de ruptura de la històrica tendència al saldo migratori negatiu correspon a la data de desencadenament de l'activitat turística. I, com és sabut, aquesta activitat reclama una gran quantitat de mà d'obra per a la construcció de la infraestructura d'acolliment necessària per a la prestació dels múltiples serveis complementaris que neixen amb l'activitat. Per això, el saldo migratori és major en el període més intens d'expansió turística (quinquenni 1966-70) i perd intensitat a mesura que s'arriba a cobrir l'oferta de llocs de treball.

Aquesta mà d'obra és reclutada en els sectors més deprimits de l'Estat espanyol (vegeu gràfic núm. 5), molt especialment de l'Andalusia subdesenvolupada i amb règim latifundista, sent aquestes migracions de persones la traducció dels desequilibris regionals existents a Espanya.

## **II.2. Estructures de la població**

Com hem dit més amunt, l'estructura de la població de les Pitiüses ha estat molt afectada pels moviments migratoris i pels seus efectes sobre les taxes de natalitat i mortalitat.

### **Estructura per edat i sexes**

A grans línies, la situació actual (1975) sembla una transició entre els models demogràfics teòrics preindustrial i desenvolupat. Efectivament, el 51,8% d'adults és coincident amb ambdós models, mentre que els joves (33,5%) se situen entre els percentatges del mateix grup de població del model preindustrial (40%) i desenvolupat (26%). Igualment, quant al percentatge de vells (14,3%), aquest resta entre els dos anteriors (9 i 23%, respectivament). Aquest és el resultat dels factors explicats en els punts anteriors. D'aquesta manera, la població pitiüsa camina cap a un nou equilibri en la seua dinàmica, en la qual encara per un bon temps mantindrà i fins i tot augmentarà (de no intervenir nous factors externs) el percentatge de joves, amb les corresponents altes taxes de natalitat. Vegem-ho ara amb més deteniment en l'estructura per grans grups.

#### ***Els vells***

En primer lloc tenim en el cim de la piràmide (vegeu gràfic núm. 4), aquelles generacions sorgides de l'antiga dinàmica poblacional, que caminen cap a l'extinció. El seu pes relatiu és escàs i hi ha una predominança de les dones. Això és per dues raons: per imperatius de vida (la població femenina aconsegueix viure més anys) i a causa de l'emigració masculina de finals del XIX i primeres dècades del XX.

#### ***Els adults***

En segon lloc, el grup d'adults està inflat: és el resultat de la immigració, que afecta les edats on es concentren els actius. En aquest grup la relació homes/dones és sensiblement favorable als primers, la qual cosa és deguda a les característiques de l'oferta de treball generat a les Pitiüses, que han afavorit la demanda d'homes (recordem la construcció). Aquest desequilibri, que acaba en els grups de 20-24 anys d'edat, és prou important per motivar una certa distorsió en el ritme normal dels matrimonis i donar lloc a nombrosos homes obligats a restar fadrins.

#### ***Els joves***

En tercer lloc, els grups de joves són una mescla: reflecteixen, de dalt a baix, primerament un dèficit, corresponent als efectes sobre l'envelliment de la població i el descens de la taxa de natalitat de l'època d'emigració, i, en la base, emergeixen els grups d'edat més jove, resultat dels efectes positius sobre la natalitat de la població immigrada i fixada. Aquesta tendència és la que cal esperar que augmenti en el futur. En aquest grup, la lleugera superioritat dels homes correspon a les lleis de vida, que assenyalen la relació nascuts homes/dones amb una superioritat dels primers.

Analitzada en detall, tendríem a la piràmide algunes entrades i sortides, que alteren el difícil equilibri. Tenen la seua explicació en fets concrets: és el cas del dèficit del grup de 35-39 anys, «la generació de la guerra», que reflecteix no la mortalitat que de la guerra es derivava, sinó el descens de la natalitat, aquells que no varen néixer.

### **Composició de la població. L'origen**

Resultat de tot el que portam dit, és una composició de la població de les Pitiüses d'origens molt diversos. Els grans moviments migratoris esmentats han donat lloc a la fixació de moltíssims immigrants, de manera que si l'any 1965 el 84,8% dels residents a Eivissa i Formentera hi havien també nascut, l'any 1975 el percentatge havia baixat fins a un 67,5%. Un 32,5% de la població actual no ha nascut a les Pitiüses, i molts dels nascuts són fills d'immigrants. Igual que en d'altres zones industrials de forta immigració, podem



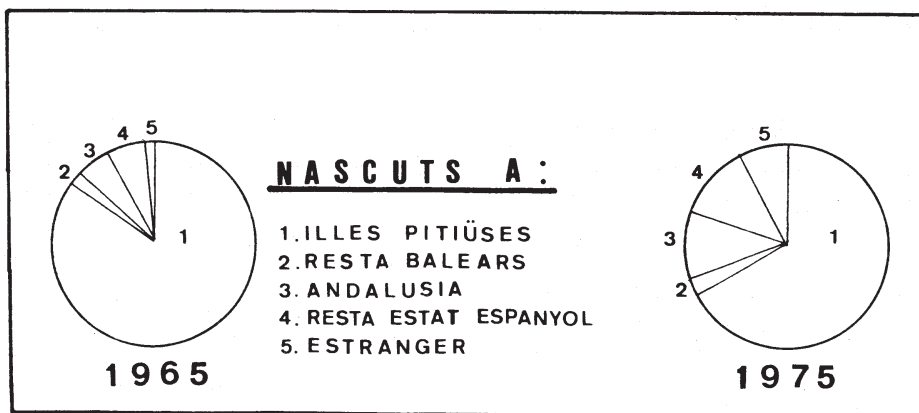
parlar a les Pitiüses dels «altres evissencs i formenterers». Per altra part, un 17,6% de la població autòctona viu en un municipi que no és el del naixement, cosa que expressa la mobilitat interior.

Quant a les regions d'origen de la població (vegeu gràfic núm. 5), farem ressaltar el pes d'Andalusia, que gairebé arriba a igualar el de la resta de l'Estat espanyol. L'actual població eivissenca i formenterera té el seu origen en la renovació demogràfica a què ha donat lloc l'aport immigratori, i això té unes implicacions que s'escapen del domini de la dinàmica demogràfica i entren en la consideració dels aspectes culturals i sociològics. Podem assenyalar un parell de qüestions importants:

Els immigrants són portadors d'una altra cultura (i una altra llengua); per altra banda, és impossible determinar d'entre els nascuts a les Pitiüses quin percentatge correspon als fills d'immigrants. No tenim estudis tampoc dels nivells d'integració entre les diferents comunitats. Quant a una qüestió com és la de la llengua parlada, podem afirmar, basant-nos en una anàlisi demogràfica, que el percentatge dels que tenen el castellà com a llengua materna tendirà a augmentar, en detriment dels catalanoparlants.

Respecte als residents estrangers, és molt possible que el percentatge (5,4%) no reflecteixi la realitat, en estar infravalorat per mor de la seua major mobilitat i no registrar-se en el seu domicili pitiús. Com a comunitat, aquestos residents estrangers difícilment arriben a integrar-se als altres sectors. Una mostra d'això (així com de la importància quantitativa) és l'existència permanent de mitjans de comunicació en diferents llengües.

GRÀFIC NÚM. 5: COMPOSICIÓ DE LA POBLACIÓ DE LES PITIÜSES SEGONS L'ORIGEN (1965 i 1975)

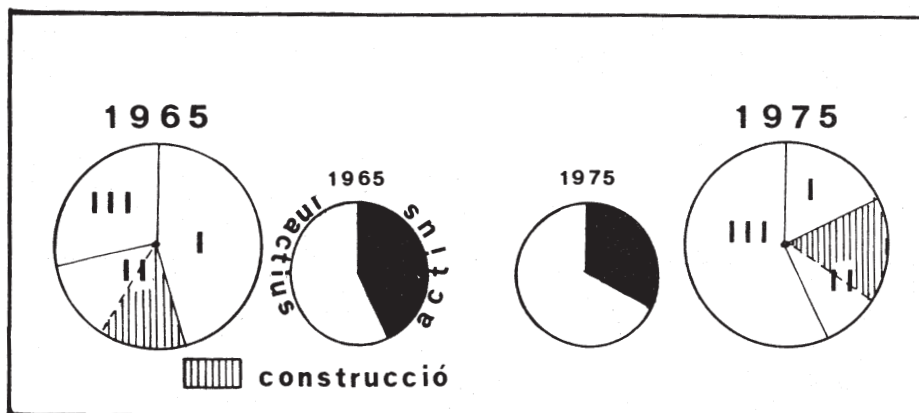


Elaboració a partir de les dades de B. Barceló i J. Serra

### Població activa i sectors d'activitat

Considerarem únicament la divisió de la població activa en els tres grans sectors d'activitat i, per la seua importància, dins del secundari, veurem el pes de la construcció. A la vista del gràfic núm. 9 apreciam inicialment el 1975 un descens dels percentatges de la població activa respecte de 1965, que té la causa en el rejuveniment de la població. Analitzant per sectors, observam en les taxes el gran canvi operat a les Pitiüses en passar d'un 45,6% de població activa dedicada al sector primari (1965) a un 17,7% (1975), mentre s'infla de la seua part el sector dels serveis; resten similars els percentatges del secundari, en el qual més de la meitat correspon a la construcció, fet revelador de les característiques econòmiques de les Pitiüses.

## GRÀFIC NÚM. 6: DISTRIBUCIÓ DE LA POBLACIÓ ACTIVA PER SECTORS D'ACTIVITAT (1965 i 1975)



Elaboració a partir de les dades de B. Barceló i J. Serra

Assenyalem també el baix percentatge de les dones actives (un 16,1% del total d'actius el 1975, bé que infravalorat). Quant a la distribució per municipis, mereix la pena de destacar el de Sant Joan, l'únic on és majoria la població dedicada al sector primari, sector també ben representat al de Santa Eulària. Aquesta distribució per municipis de la població activa mereix també una reflexió (vegeu la taula estadística núm. 4).

### II.3. El poblament actual

#### La tendència a la concentració de la població

Quant a la distribució de la població sobre el territori d'Eivissa i Formentera, l'aparició i el desenvolupament de l'activitat turística ha generat la modificació de les anteriors pautes d'assentament de la població, predominantment dispersa, amb un únic centre dinàmic de poblament concentrat (la vila d'Eivissa, que era simplement Vila). D'aquesta manera, i participant de les tendències d'altres centres de creixement turístic, en què les àrees rurals tendeixen a l'estancament i a la disminució absoluta d'efectius humans, mentre augmenten els espais de valoració turística, vertaders focus d'expansió, a les Pitiüses s'ha produït una reestructuració de l'hàbitat, en el qual han sorgit dos nous centres urbans (les viles de Sant Antoni i de Santa Eulària) a Eivissa i s'han desenvolupat els nuclis de Sant Francesc Xavier i Sant Ferran, a Formentera, tots ells a causa dels serveis turístics.

Al mateix temps, part de la població de les parròquies interiors acut a instal·lar-se als nous nuclis, donant lloc a una gran mobilitat interior, i se'n desenvolupen d'altres, sovent de població estacional, a les diferents cales i als sectors costaners valorats en un incontrolat i irreversible procés de parcel·lació i construcció d'urbanitzacions i equipaments per a serveis d'oci. Si aquestos nuclis passen a constituir l'habitaclle dels turistes estivals i residents estrangers, d'altres nuclis dormitori o residencials apareixen pròxims a les viles, en especial a la vila d'Eivissa, on viuen immigrants ja fixats, antics pagesos i noves generacions d'eivissencs i formenterers (Sant Jordi, Ca n'Escandell, Platja d'en Bossa, es Viver, ses Figueretes, Can Bofill, Can Negre, sa Blanca Dona, Puig d'en Valls, Jesús - Can Rimbaus, ses Figueres en constitueixen bons exemples).

### **La importància del poblament dispers**

Per altra banda, però, es mantenen les anteriors constants d'assentament dispers vitalitzades per la pressió urbanitzadora determinada pel turisme, amb una gran demanda de naus industrials i comercials, de segones residències, o bé de residències individuals dels autòctons, les quals sorgeixen puntualment per tot arreu, molt en especial a les proximitats de les vies de comunicació i dels centres urbans.

Són construccions disperses, relativament aïllades, construïdes amb materials i tècniques actuals, però que reproduïxen l'antic hàbitat dispers, a causa (entre d'altres raons) de la gran repartició de la propietat del sòl. Aquestes petites taques de les vivendes densifiquen l'aspecte de les antigues cases pageses disseminades en el paisatge, que va assolint així nous usos i una progressiva urbanització, on abans era espai completament agrari.

Aquesta tendència, renovada, a l'hàbitat dispers presenta una sèrie de servituds i costos socials dignes de consideració:

1. Un gran consum d'espai, amb els efectes que això provoca damunt els preus del sòl i dels lloguers. De vegades suposen també l'aniquilació de sòls agraris de qualitat.

2. Una dificultat en la facilitació de la infraestructura necessària, com servei municipalitzat d'aigües i xarxa d'evacuació d'aigües residuals.

3. Dificultat i augment dels costos de la dotació dels serveis i equipaments col·lectius per tenir un nivell de vida semblant al dels nuclis concentrats.

4. Problemes de salinització i esgotament de les aigües subterrànies, en abandonar-se els mitjans tradicionals de captació d'aigua de pluja i obrir-se indiscriminadament pous per mitjans mecànics. S'arriba en ocasions, a filtracions d'aigua marina que poden contaminar sectors molt extensos.

5. El paisatge queda transformat per la imatge dels nous edificis. De la poca fortuna amb què es realitzen de vegades, n'és una mostra la quantitat d'ocasions que hem de parlar de veritables agressions al paisatge.

### **La distribució actual de la població**

Amb tot això hem de concloure que l'antiga divisió eclesiàstica en parròquies, així com administrativa (els municipis són una suma de parròquies), no és ja vàlida, almenys per estudiar la distribució de l'actual població de les Pitiüses. Recordem, si més no, els casos de la badia de Portmany, dividida entre dos municipis, i tots els nuclis funcionalment lligats al municipi de Vila, però pertanyents al de Santa Eulària i al de Sant Josep.

De totes maneres, tal com ens vénen les estadístiques, hem de donar les xifres de la distribució de la població per municipis (vegeu taula estadística núm. 2). A l'actualitat (1978) Formentera recull el 6,3% de la població total de les Pitiüses (8,7% el 1900; 9,3% el 1930; 7% el 1950), amb els seus 3.658 habitants. Formentera ha crescut, de 1960 a 1978, en un 36,9%.

A Eivissa, el municipi de Vila, amb 23.629 habitants, concentra el 43,8% de la població de l'illa i el 41% del conjunt pitiús, un percentatge que ha anat evolucionant amb tendència a l'alça amb algunes oscil·lacions (primera, segona i cinquena dècades d'aquest segle), i amb forta tendència a la concentració de la població de l'illa a partir del «boom» turístic (24,5% el 1900; 32,2% el 1950; 30,3% el 1960 i 35,3% el 1970). El municipi de Vila ha crescut en els últims 18 anys en un 110%.

La resta de la població es distribueix com segueix: un 18,2% a Sant Antoni (amb una gran concentració a la vila, 5.838 habitants, un 10,8% del total de l'illa); un 20,2% a Santa Eulària (amb 3.244 habitants concentrats, el 6% del conjunt de l'illa); un 11,8% a Sant Josep i un 6% a Sant Joan.

Així, si prenem com a punt de referència el 1900, en què la població d'Eivissa estava molt regularment distribuïda entre els cinc municipis (Vila, 26,9%; Sant Antoni, 18,1%; Sant Josep, 16,9%; Sant Joan, 17,9%; Santa Eulària, 20,2%) veurem com hem arribat a una reestructuració de l'hàbitat a causa de la concentració de la població i la consegüent pèrdua del pes relatiu, tant als municipis que no han desenvolupat nuclis urbans propis (Sant Joan i Sant Josep), com a les àrees interiors fonamentalment agrícoles dels municipis de Sant Antoni i Santa Eulària. Tanmateix, en aquests dos últims municipis la població global ha augmentat entre 1960 i 1978 en un 74% i un 48%, respectivament. Sant Josep, per la seua part, ha augmentat lleugerament, però sembla tenir una tendència a disminuir; mentre que Sant Joan ha perdut en el mateix període un 37% de la seua població, la qual cosa el converteix en l'únic municipi clarament regressiu de les Pitiüses.

## Bibliografia

- BARCELÓ PONS, B.: *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*, Madrid-Ibiza, CSIC - Instituto de Estudios Ibicencos, 1970.
- BARCELÓ PONS, B.: «Población y turismo en el municipio de Sant Antoni Abat», *Boletín de la COCIN de Palma de Mallorca*, núm. 683, Palma de Mallorca, 1974.
- CASTELLÓ GUASCH, J.: «Congrés de Cultura Catalana. Àmbit d'Antropologia i Folklore», *Eivissa*, núm. 9, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa, 1979.
- DEMERSON, J.: *Las iglesias de Ibiza*, Par, Artes gráficas, Madrid, 1974.
- FAJARNÉS TUR, E.: *Desarrollo de la población ebusitana en los tres últimos siglos*, Palma de Mallorca, Imp. Colomar, 1928.
- GIL MUÑOZ, C.: *Formentera. Una comunidad en evolución*, Barcelona, Dopesa, 1971
- HABSBURGO-LORENA, Archiduque Luis Salvador: *Las antiguas Pityusas*, Palma de Mallorca, Imp. El comercio, 2 vol., 1886-1890.
- NAVARRO, V.: *Costumbres de las Pithiusas*, Madrid, Imp. Asilo de Huérfanos Sagrado Corazón de Jesús, 1901.
- SERRA MAYANS, J.: *Introducción a la economía pitiusa*, Tesi de Llicenciatura. Facultat de Ciències Econòmiques. Universitat de Barcelona, 1978. Inèdita.
- VALLÈS COSTA, R.: «El poblamiento en las islas de Ibiza y Formentera», *Saitabi*, XXIII, València, 1973.
- VILLANGÓMEZ LLOBET, M.: *Eivissa, la terra, la història, la gent*. Barcelona, ed. Selecta, 1974.

## Estadístiques

### NÚM. 1. EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE LES PITIÜSES (Fins 1900)

Anys	Habitants	Anys	Habitants
S. V aC	6.000-9.000	1845	21.505
1392	3.000-3.500	1857	23.791
1664	9.552	1860	23.492
1741	12.800	1877	24.466
1768	14.000	1887	24.544
1797	15.290	1897	24.273
1838	20.182	1900	25.814

Elaboració: Ernest Prats

## NÚM. 2. EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE LES PITIÜSES PER MUNICIPIS (1900-1978)

Municipis	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1975	1978
Eivissa o Vila	6.327	6.225	6.168	7.616	9.644	12.283	11.259	16.943	20.532	23.629
Sant Antoni	4.263	4.550	4.701	5.014	5.377	5.597	5.635	9.537	9.580	9.807
Sant Josep	3.989	4.004	4.696	5.099	5.985	5.180	5.076	5.884	6.784	6.345
Sant Joan	4.229	4.808	4.134	4.612	5.391	5.037	5.137	3.412	3.273	3.235
Santa Eulària	4.748	5.041	4.777	6.305	7.564	7.385	7.395	9.299	10.330	10.937
Total Eivissa.	23.556	24.628	24.476	28.646	33.961	35.482	34.502	45.075	50.499	53.953
Formentera	2.258	2.298	2.508	2.929	3.392	2.657	2.671	2.965	3.553	3.658
Total Pitiüses	25.814	26.926	26.984	31.575	37.353	38.139	37.173	48.040	54.052	57.611

Elaboració: Rosa Vallès

## NÚM. 3. ELS MOVIMENTS DE POBLACIÓ DE LES PITIÜSES (1861-1975). ESTIMACIÓ

Períodes	1861	1878	1888	1901	1921	1931	1941	1956	1961	1966	1971
	1877	1887	1897	1910	1930	1940	1950	1960	1965	1970	1975
Taxa de natalitat	33,5	32,3	29,0	35,8	25,0	21,3	16,1	14,0	17,2	21,3	24,1
Taxa de mortalitat	22,3	19,9	27,5	18,6	13,8	12,0	11,4	9,0	9,4	10,7	9,1
Creixement vegetatiu	11,2	12,4	1,5	17,3	11,2	9,3	4,7	5,0	7,8	10,6	15,0
Saldo migratori	-3.499	-2.956	-653	-3.551	1.505	3.003	-729	-999	2.075	5.185	1.324

Elaboració: Ernest Prats

## NÚM. 4. DISTRIBUCIÓ DE LA POBLACIÓ ACTIVA PER SECTORS D'ACTIVITAT I PER MUNICIPIS

Sectors	Vila		Sant Antoni		Sant Josep		Sant Joan		Santa Eulària		Formentera		Totals	
	N.	%	N.	%	N.	%	N.	%	N.	%	N	%	N.	%
Sector I	172	2,3	618	18,0	484	22,7	728	63,5	1106	32,5	236	20,3	3.344	17,9
Sector II	758	10,2	355	10,3	194	9,2	50	4,4	308	9,1	46	4,0	1.711	9,1
Construcció	1.195	16,1	593	17,2	409	19,3	83	7,2	597	17,6	210	18,1	3.087	16,5
Sector III	5.314	71,4	1.874	54,5	1.028	48,6	286	24,9	1.388	40,8	668	57,6	10.558	56,5
Totals	7.439	100,0	3.440	100,0	2.115	100,0	1.147	100,0	3.399	100,0	1.160	100,0	18.700	100,0

Elaboració: Francesc Ramon

## NÚM. 5: LES PARRÒQUIES D'EIVISSA I FORMENTERA

Parròquia	Superfície parroquial aproximada	Data construcció església	Població		Densitat (1975) Aproximada hab/km <sup>2</sup>
			1885	1975	
St. Antoni de Portmany	45,5	Existeix s. XIV 1577 és documentada l'església actual	1.403	6.964	153
St. Rafel de Forca	35,5	1786 es comença	1.294	1.074	30,3
Sta. Agnès de Corona	18,5	1786 es comença	813	340	18
St. Mateu d'Albarca	26	1785 es comença	1.008	408	16
Sta. Eulària des Riu	41,5	Existeix s. XIV 1568 inaugurada act.	1.609	4.571	110
Jesús	43,5	1466 construcció 1549 actual	1.220	2.761	63
Sta. Gertrudis de Fruitera	33	1786 es comença	1.257	981	30
St. Carles de Peralta	39	1785 ordre de construcció	1.425	1.725	44
St. Josep de sa Talaia	39	1726 es comença	1.257	1.226	31
St. Jordi de ses Salines	38	S. XIV possiblement 1577 documentada actual	1.427	3.049	80
St. Agustí des Vedrà	35,5	1786 es comença	816	1.551	44
St. Francesc de ses Salines	18	1a. mitat s. XVIII	362	500	28

Es Cubells	17	1957-59	-	439	26
St. Joan de Labritja	32	1726 ordre de cons.	1.434	932	29
St. Miquel de Balansat	37	Existeix s. XIV 1577 doc. actual	1.394	995	27
St. Llorenç de Balàfia	30	1785 es comença	1.138	959	32
St. Vicent de sa Cala	25	1827 es comença	715	392	16
St. Francesc Xavier	43	1700 una capella 1726 església	1.068	2.040	47
St. Ferran de ses Roques	10	1883-1889	367	996	100
El Pilar (la Mola)	18	1785-1794	565	488	27

Elaboració: Rosa Vallès, a partir de J. Demerson

## Lectures

### Núm. 1

Los primeros atacados fueron los moradores del Portal Nuevo, barrio de construcción defectuosísima, con escasa luz, poca limpieza, y sin sistema excretorio. Allí vivía la gente pobre hacinada en habitaciones insalubres, y no tardó en convertirse en un vasto foco de infección. De aquel barrio se propagó la epidemia a los otros de la villa, y de ésta al arrabal y a toda la isla, favoreciendo las emigraciones individuales intempestivas, la transmisión y difusión del veneno, y aumentando su actividad la alimentación insuficiente y la falta de policía sanitaria urbana y bromatológica.

Enrique Fajarnés y Tur: *Reseña histórico-científica de la epidemia de peste bubónica padecida en Ibiza en 1652*, Palma de Mallorca, 1887.

### Núm. 2

Los isleños, por lo general, son de mediana estatura, enjutos i ágiles. Hablan el catalán antiguo; su carácter es alegre y optimista en la ciudad, rudos y poco habladores en el campo, pero hospitalarios y muy honrados todos. Fuman el tabaco que ellos mismos cultivan y elaboran. El valor los hizo siempre muy famosos y sus marineros son reputados como los mejores, teniendo fama de valientes y arriesgados.

Las costumbres del ciudadano son muy diferentes a las del payés, pues se asemejan en todo a los de las ciudades del continente. Son demócratas y se puede decir que no hay clases sociales, viéndose confundidos, en tertulias y cafés, ricos y menestrales. No existen grandes fortunas, reduciéndose a pequeños propietarios y comerciantes. Se vive principalmente de la agricultura y comercio. El ibicenco respeta mucho al forastero y es hospitalario con él.

José Costa y Ferrer: *Las Islas Pithiusas. Ibiza y Formentera. Guía gráfica*, Barcelona, Librería Francesa, cap al 1935.

### Núm. 3. La sorprenent dispersió de l'hàbitat a Eivissa i Formentera

L'hàbitat que ofereixen les Pitiüses és dispers, arribant a proporcions sorprenents: en efecte, a excepció del municipi d'Eivissa (99,7 per cent de població aglomerada dins els límits municipals de 1950), tots els altres municipis presenten percentatges molt elevats de població dispersa: 79,6 per cent a Sant Antoni, 89,6 per cent a Santa Eulària, 91 per cent a Sant Josep i 95,5 per cent a Sant Joan Baptista (1950).

Aquesta dispersió gairebé total s'explica per la polvorització de la propietat i encara més pel règim d'explotació; cadascú és, en efecte, explotador directe, i ha construït la seua casa enmig d'una de les seues parcel·les. Hem pogut veure, amb l'exemple de l'evolució d'un sector de Sant Joan Baptista, que cada una de les legítimes procedents de la gran propietat inicial (Can Pep Perot) tenia una vivenda, fins i tot en una de les propietats de menys de tres hectàrees (Can Batlet). I aquest tipus d'organització del camp és general a Eivissa; el poblament, relativament més tardà aquí que a les altres Balears, no ha fet més que contribuir a accentuar aquesta dispersió.

Certament que la tectònica, en multiplicar els contactes anormals que fixen sovent les línies de fonts, ha pogut, en una certa mesura, afavorir aquesta dispersió de l'hàbitat. De fet la localització de les explotacions més antigues és vora les fonts més abundants, i poden beneficiar-se dels avantatges d'un hort. Però la major part de les explotacions han recorregut a l'aigua de cisterna, o, més exactament, de dues cisternes: una replega l'aigua dels terrats, la qual és destinada a les necessitats de la casa; l'aigua de la segona cisterna és sobre les eres o l'impluvium preparat sobre un sector de crosta (la mateixa tècnica que al Sahel tunisià): aquesta està reservada per a beguda dels animals i per regar un petit hort. Gràcies a l'aigua de les cisternes l'hàbitat d'Eivissa escapa a la dependència de l'aigua.

Aquesta dispersió de l'hàbitat, a penes alterada per l'evolució recent que ha vist la creació de dues viles, Santa Eulària i sobretot Sant Antoni, nascudes principalment del turisme, té aquí, així, arrels molt antigues i s'explica per una estructura agrària original, sense equivalents en d'altres llocs de les Balears.

Quant al poblament dispers de l'illa de Formentera, la instal·lació del qual se sap que és a partir del segle XVIII, no requereix cap explicació particular, ja que el seu origen i la seua evolució són en tot semblants als d'Eivissa: a tot estirar, podem precisar que els beneficis trets de l'emigració temporal com a mariners han accelerat la tendència a la dispersió, ja que cada tornada de navegació anava acompanyada de la construcció d'una petita casa elemental, aïllada enmig d'una minúscula explotació, construïda en una parcel·la de la propietat dels pares.

Traduït de Jean BISSON: *La terre et l'homme aux îles Baléares*, Aix-en-Provence, Edisud, 1977.

#### Núm. 4

Antes había referencias culturales más sólidas. Ahora hay dobles referencias. De un modo de producción agrario precapitalista (en vías de desaparición), se pasa a un modo de producción capitalista (en fase de incorporación o adoptado ya plenamente) [...] Hay un caso económico muy explícito: el valor de las tierras ha cambiado con el turismo; en algunos casos incluso se ha invertido. Pues bien, la introducción del criterio turístico en la evaluación de los terrenos interfiere en el funcionamiento sucesorio (*hereu*) tradicional, que desde este momento, y progresivamente, va perdiendo su razón de existir. Y se crea entonces, esta dualidad referencial. Los modelos originales de cultura tradicional se confrontan con los patrones culturales que se infieren del nuevo modo de producción importado. Y el sistema de referencia tradicional pierde cohesión...

Está naciendo una sociedad distinta. Todas las sociedades cambian, pero el caso de Ibiza es vertiginoso, muy rápido [...] Por eso los ibicencos tienen esa vaga, pero incómoda sensación de que no saben a dónde van [...] La sociedad tradicional tenía respuestas para todo. Daba una seguridad, dentro de la pobreza material; se seguía un camino recorrido de antemano. Hoy no; se siente que se anda una ruta desconocida, nueva, inédita en la isla [...]



Pero lo que está viviendo Ibiza no es un caso único, singular. Este fenómeno está ocurriendo en otras muchas comunidades, en otros muchos lugares del mundo

Los extranjeros suelen venir a Ibiza con proyectos de vida alternativa, intentan emular a los ibicencos [...] Y los ibicencos parecen intentar abandonar su vida pasada para adoptar una visión más tecnológica, que los extranjeros rechazan. Es un juego de espejos [...] Los ibicencos están llegando al punto del cual han huido los extranjeros. Y los extranjeros al punto que abandonan los ibicencos [...] ¿Hay en Ibiza dos tipos de población? ¿Existe un proceso de aculturación? Parece claro que cada una de las poblaciones rechaza puntos que la otra acepta. Es otra vez un problema de representaciones, porque es a través de determinada representación de Ibiza que vienen muchos extranjeros a Ibiza.

Respostes de Danielle Rozemberg a Mariano Planells. *Diario de Ibiza*,  
24 d'octubre de 1979.

## Vocabulari

*Cens de població.* Llista d'individus que componen una població, acompanyada de determinades dades individuals. Sol realitzar-se periòdicament.

*Demografia.* Ciència que estudia la població, especialment quant a l'evolució del seu nombre i les característiques socioeconòmiques dels individus.

*Densitat de població.* Relació establerta entre el nombre d'individus que componen una població i la superfície ocupada. S'expressa en habitants per quilòmetre quadrat (hab/km<sup>2</sup>) (= població relativa).

*Emigració.* Moviment de persones que abandonen la localitat on viuen o treballen.

*Esperança de vida* (en el naixement). Càlcul demogràfic que expressa els anys que viurà cadascun dels individus components de la generació objecte del càlcul, des del moment del seu naixement.

*Estructura demogràfica.* Estat de la població d'un indret en un moment determinat. És el conjunt de determinats trets biològics, culturals i, sobretot, socioeconòmics que caracteritzen una població (= estructura de la població).

*Foc.* Llar o família. A l'Edat Mitjana els recomptes de població es feien per focs.

*Generació.* Grup de persones nascudes el mateix any.

*Immigració.* Moviment de persones que arriben a un lloc per establir-s'hi.

*Migració.* Moviment a l'espai de persones, respecte a la localitat on viuen o treballen (= moviment migratori).

*Model de població.* Abstracció de la realitat. Relació entre la dinàmica i l'estructura de la població, a partir de determinades variables.

*Mortalitat infantil.* Infants morts al llarg del primer any de vida.

*Moviments migratoris.* Veg. migració.

*Nucli dormitori.* Nucli de població en el qual resideix una massa laboral que treballa en un altre indret, més o menys allunyat, de la mateixa àrea urbana, i que normalment no gaudeix de la majoria dels serveis que es troben en una ciutat.



*Piràmide de població.* Gràfic que s'utilitza per representar una estructura demogràfica, en general expressant edat i sexe.

*Població activa.* Es diu de tots els individus que produeixen béns o serveis, o estan disponibles per a la producció.

*Població estacional.* Es diu dels individus residents en un lloc de forma irregular o no permanent.

*Població relativa.* Veg. *densitat de població*.

*Quartó.* Originàriament, cadascuna de les quatre parts en què dividiren Eivissa i Formentera els conqueridors catalans. Posteriorment, es va aplicar també al sector del pla de Vila, que abans estava repartit entre els altres quartons.

*Ràtzia.* Incursió ràpida i violenta sobre un territori, amb la finalitat d'obtenir-ne un botí.

*Re població.* Acció de tornar a poblar un territori.

*Saldo migratori.* Diferència entre els emigrants (els que se'n van) i els immigrants (els que vénen) d'un indret en un període determinat.

*Sector d'activitat.* Grans grups en què és dividida la població segons la seua activitat econòmica. Són tres: primari (agricultura, ramaderia, pesca), secundari (indústria) i terciari (comerç i serveis). És l'indicador socioeconòmic més adient per conèixer una població.

*Segona residència.* Nova vivenda que no és utilitzada permanentment com a residència pel seu propietari i és destinada a les activitats d'esbarjo.

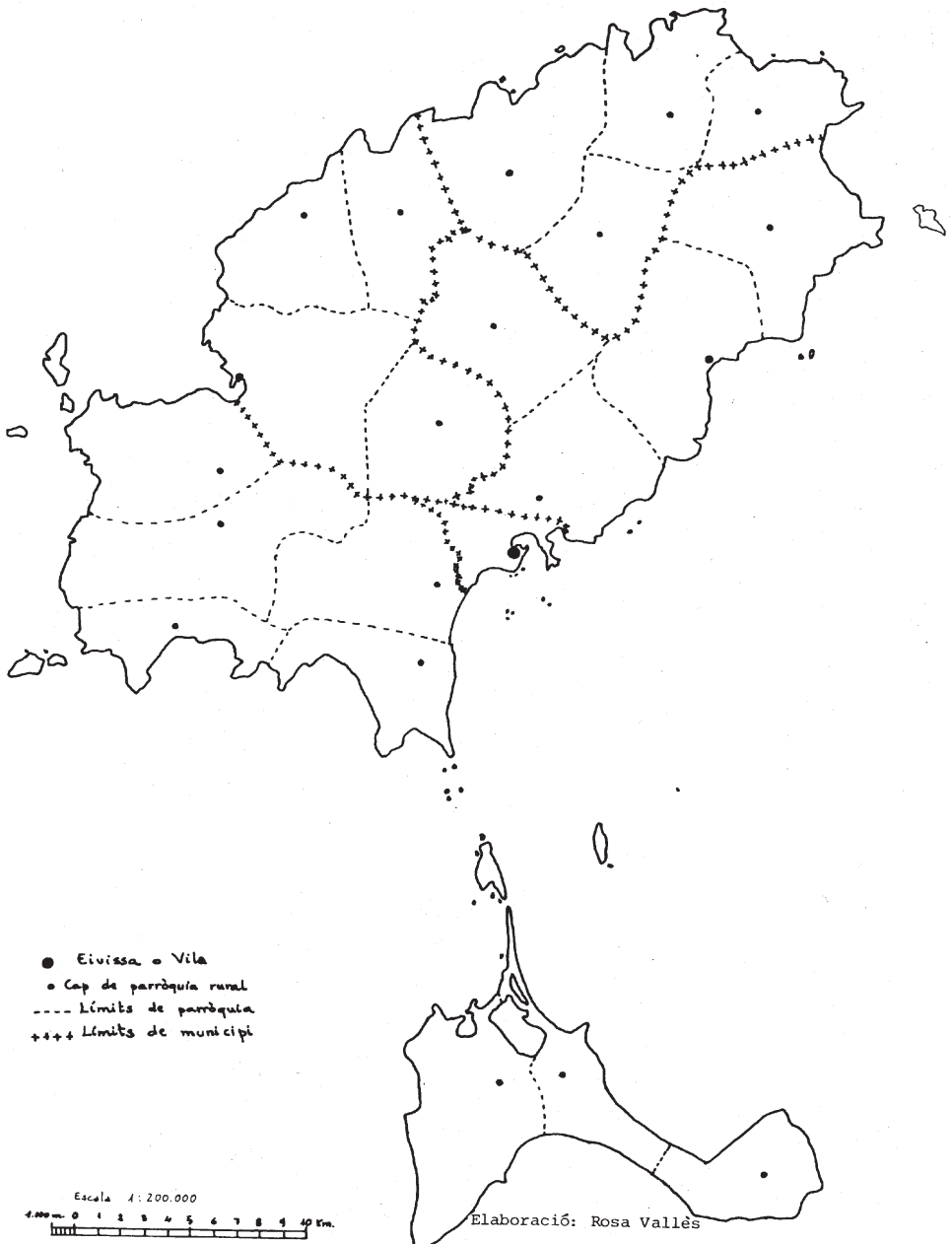
*Situació geoestratègica.* Es diu d'aquella localització geogràfica que per les seues característiques físiques (cruïlla de camins, franja de contacte entre muntanya i plana, etc.), presenta un especial interès humà, econòmic o bèl·lic.

*Sostre de població.* Màxim de població que admet l'estructura econòmica d'un indret determinat.

*Taxa de mortalitat.* Nombre de defuncions referit a la població absoluta d'un indret. S'expressa en tants per mil (‰).

*Taxa de natalitat.* Nombre de naixements referit a la població absoluta d'un indret. S'expressa en tants per mil (‰).

GRÀFIC NÚM. 7: DIVISIÓ PARROQUIAL I MUNICIPAL DE LES PITIÜSES



## Proposta d'excursió

### Excursió per Formentera

Suggerim l'ordre i les parades següents.

1. Sant Francesc Xavier, seu del municipi. Església fortificada i gran cisterna comunal. Observacions sobre els canvis recents.

2. La Savina, port de l'illa, on ha aparegut un nucli de poblament a causa de les activitats terciàries (per als alumnes procedents d'Eivissa aquesta seria la primera parada).

3. Prenent la carretera as Pujols, vorejant els estanys de la sal, farem tres parades:

- Sa Revista, on ens referirem a l'activitat salinera.
- Monument megalític de Ca na Costa, prova d'un poblament prehistòric.
- Es Pujols, nucli turístic recent.

4. Continuarem per la carretera vers Sant Ferran i cap a la Mola, parant a:

- Urbanització Maryland. Es farà una comparació amb el nucli des Pujols.
- Mirador de la pujada a la Mola. Panoràmica general de l'illa.
- Far de la Mola, extrem oriental de Formentera, a la plataforma de la Mola, caient sobre el mar en forma de tallerrat o penya-segat.

5. Baixada as Caló, petit refugi de pescadors, amb unes limitades construccions turístiques. Pot ser un bon lloc per dinar i des d'allà podrem fer una visita al «castrum» recentment excavat.

6. Cap de Barbaria. Observacions sobre les característiques rocoses del sòl, el clima i la vegetació, amb formes adaptades al vent constant.

7. Cala Saona. Refugi de pescadors i ara també nucli turístic.

## Exercicis pràctics

### I

1. Fes una relació per ordre cronològic dels pobles que s'instal·laren a les illes Pitiüses. Indica la seua procedència i les raons que els portaren aquí.

2. Tracta de localitzar sobre un mapa de les Pitiüses els principals jaciments arqueològics des de la Prehistòria.

3. Explica les principals raons de l'estancament, i fins i tot dels retrocessos, de la població al llarg de l'època medieval i moderna.

4. A la lectura núm. 1 es parla d'una pesta. Explica les raons que la provocaren i els efectes que va tenir sobre la població.

5. Digues a partir de quin moment la població pitiüsa presenta una progressió i explica'n el perquè.

6. La penúltima estrofa de la lectura núm. 1 de la unitat anterior fa referència a l'emigració. Fes un comentari del que et suggereix, tenint en compte el que es diu al text.

7. Comenta els aspectes de natalitat, mortalitat i emigració sobre els gràfics núm. 4 i 5. Digueu quines similituds i quines diferències hi ha entre els dos.

8. Quina és la principal característica del poblament rural pitiús? Fes-ne un comentari sobre el gràfic núm. 6 i explica'n les causes basant-te en la lectura núm. 3.

9. Posa els noms a tots els nuclis parroquials i subratlla els que són cap de municipi (gràfic núm. 7).

## II

1. Fes una gràfica de l'evolució global de la població pitiüsa des de 1857 fins a 1978 segons les dades de les estadístiques núm. 1 i 2.

2. Fes un comentari del fenomen migratori, basant-te en la gràfica resultant de l'exercici anterior i en el que es diu al text.

3. Pregunta entre els teus familiars i amics sobre la seua experiència quant a migracions. Diferencia les que són anteriors a 1950 de les posteriors i fixa't preferentment en les causes.

4. Relaciona els moviments migratoris amb el gràfic núm. 5. Fes-ne un comentari.

5. Mira l'estadística núm. 5. Fes tres grups amb les densitats actuals de les parròquies rurals 1, menys de 50 hab/km<sup>2</sup>, 2, de 50 a 100 hab/km<sup>2</sup>, més de 100 hab/km<sup>2</sup>) i, amb trames diferents, porta-les al gràfic núm. 10. Després, i damunt el mateix gràfic, pinta de color vermell aquelles parròquies que hagin augmentat de població entre 1885 i 1975, i de color blau les que n'hagin perdut. Comenta els resultats.

6. Fes un comentari sobre l'evolució de la població activa entre 1965 i 1975 (gràfic núm. 6).

7. Fes un comentari de la distribució per sectors de la població activa d'un municipi rural. Posa'l en relació amb l'evolució de la població municipal i les densitats de les diferents parròquies que el componen.

8. Què has de fer per anar a classe cada dia? Explica les diferències segons els llocs de residència. Quins alumnes de la classe tenen majors dificultats? Per què?

9. Quines diferències assenyala la lectura núm. 4 entre els habitants del camp i els de Vila. Què en penses? Quina seria la situació actual.

10. La lectura núm. 4 planteja des d'un punt de vista sociològic els canvis de la població en aquestos darrers anys. Indica quins són els principals factors d'aquest canvi. Completa l'explicació de la lectura amb la teua experiència, i dona'n exemples concrets.

**Geografia de les  
Illes Pitiüses.  
*III. Les activitats  
agràries***

# Geografia de les Illes Pitiüses

## III. Les activitats agràries

JOAN VILÀ VALENTÍ (coord.), ROSA VALLÈS COSTA (coord. i autora), FRANCESC RAMON, ERNEST PRATS (1984): *Geografia de les Illes Pitiüses*. [Aquesta és la unitat tercera, encara que no s'indiqui] *Les activitats agràries*. Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, 56 pàg.

### Sumari

Orientacions per a l'ús de la unitat

Introducció

I. Els condicionants de l'agricultura pitiüsa

I.1. Els factors físics

I.2. Els factors humans

II. L'evolució de l'agricultura

II.1. El passat llunyà

II.2. La història agrària recent

III. El món agrari tradicional

III.1. L'estructura agrària

Els elements bàsics

Propietat i explotació de la terra

L'organització familiar del treball

L'organització de l'espai

III.2. La producció agrària

El secà

Els *herbacis*

Els *arboris*

El regadiu

La ramaderia

III.3. Les activitats complementàries

L'explotació forestal

La pesca de cala

La indústria domèstica

III.4. El paisatge agrari

L'habitatge i el poblament

L'espai de producció

Els camins

Els paisatges agraris

III.5. Valoració del món agrari tradicional

#### IV. L'agricultura, avui

##### IV.1. Les transformacions estructurals

- Els canvis de base
- Propietat i explotació de la terra
- Les noves condicions de producció
- L'activitat agrària a l'economia il·lenca actual

##### IV.2. Els tipus d'agricultura

- Agricultura tradicional a temps parcial
- Agricultura comercial familiar
- Empreses agràries capitalistes
- Agricultura com a oci

##### IV.3. La urbanització del camp

##### IV.4. Problemàtica actual i perspectives de futur

- L'ocupació urbana de sòls agraris
- Salinització i manca d'aigua
- Problemàtica derivada de l'estructura agrària
- La ramaderia

Bibliografia

Estadístiques

Lectures

Vocabulari

Activitats

\* \* \*

### **Orientacions per a l'ús de la unitat**

Aquesta unitat tercera de la *Geografia de les Illes Pitiüses* presenta unes particularitats i una concepció que la diferencien de les dues anteriors. En primer lloc cal remarcar l'enorme condensació del text escrit, resultat de l'amplíssima problemàtica de la unitat, que requereix una lectura molt detinguda. El mestre haurà d'ajudar contínuament els seus alumnes perquè puguin arribar a una comprensió adequada del text i a extreure'n el necessari profit. En aquest sentit, és important donar una atenció preferent al Vocabulari de la unitat, en especial a aquells conceptes propis de la geografia i de la resta de ciències socials que tenen un significat concret i específic, diferent de l'usual en el llenguatge parlat.

En segon lloc, l'ensenyant que es decideixi a utilitzar el present material a l'escola haurà de tenir en compte que la lectura i comprensió del fascicle és una preparació per sortir al camp. El món agrari únicament es comprèn trepitjant-lo, fonyant-lo, amb la base d'uns coneixements conceptuals prèviament adquirits. Per això, les activitats proposades insisteixen en aquest aspecte: una excursió pensada perquè en un sol dia puguin observar-se els diferents tipus de paisatges agraris tradicionals i la seua actual evolució. Però, com que una excursió no permet un contacte suficient i prou directe amb la realitat, proposam també un guió d'aspectes a tenir en compte en ocasió d'una visita a una explotació agrària.

Insistirem en la importància d'aquesta visita. Per si mateixa, consisteix en un exercici que comporta una assimilació global de tot el fascicle. És important que aquesta es realitzi, i, de ser possible, que es visitin explotacions diferents: una explotació tradicional, una explotació ramadera, una explotació amb cultius protegits i producció intensiva, la planta envasadora de llet, etc. No és necessari, per altra part —ni tan sols recomanable—,



buscar explotacions importants allunyades de la realitat que envolta l'escola i l'al·lot o l'al·lota. És preferible conèixer i estudiar explotacions pròximes a la llum dels coneixements conceptuals i la informació adquirida a classe amb el text del fascicle. Aqueixa visita està pensada com a treball final propi de la unitat. Si l'alumne és capaç de deduir per si mateix quin model d'agricultura observa, i de reconèixer els elements que el defineixen, això significarà una assimilació i una comprensió adequada de tota la unitat.

Al final es proposa un guió dels aspectes a tenir en compte a la visita. Aquesta pot ser també enriquida per moltes altres activitats, si es deixa que l'al·lot utilitzi la seua imaginació, estimuland-la i deixant lliure el pas de la seua gran capacitat d'observació. Citem com a exemple: estudiar la casa pagesa com a unitat d'explotació, realitzar un plànol de l'explotació visitada, relacionar les observacions amb algunes formes i manifestacions de la cultura popular, com són festes, celebracions, jocs i totes les manifestacions de la literatura popular —refranys, cançons, dites, contes. Entendre la cultura popular com a resultat del món agrari tradicional és comprendre les motivacions que li donaren vida i, en conseqüència, aprendre a valorar-la millor.

Igualment la visita a una explotació és una ocasió ideal per iniciar l'al·lot en formes d'estudi de les realitats socials sobre la base de l'enquesta oral. Aquesta reclama inicialment la utilització del llenguatge usual de la conversació, però s'ha de tenir en compte que aquest haurà de transformar-se després en un llenguatge formalitzat en les conclusions i els resums escrits, on s'emprarà el vocabulari propi i específic del tema, amb correcció conceptual. Qualsevol aspecte de la unitat podrà ser estudiat d'aquesta manera, però en suggerim especialment dos: reconstrucció d'activitats i tècniques tradicionals (fabricació de la calç i la seua utilització, recol·lecció d'espert, preparació i conservació d'alguns productes —com les xereques—, feines col·lectives —com les matances, verema, sega, espellofar dacs— i la seua relació amb manifestacions de la cultura popular), i estudi de la problemàtica actual de l'activitat agrària en general, des dels punts de vista dels productors.

Finalment, volem assenyalar que en aquesta unitat els gràfics i les estadístiques són únicament complement d'alguns aspectes tractats, sens gran valor per si mateixos i que, en aquesta ocasió més que mai, han de ser presos com a indicatius i no com a valors absoluts.

## **Introducció**

La geografia mostra el seu interès per les manifestacions espacials dels fenòmens. En tractar-se, com és el cas present, de fenòmens de naturalesa humana, cal esperar sempre una dedicació centrada sobre aquells aspectes que constitueixen l'actualitat i el present, en un esforç decidit per millor conèixer-lo, interpretar-lo i, fins i tot, preveure'n les seues possibles implicacions, conseqüències i expectatives futures.

En certa manera això no es compleix del tot en aquest fascicle sobre la geografia agrària de les Pitiüses. En la part dedicada a la que anomenam agricultura tradicional és palesa aquesta aparent contradicció. Tal cosa no és tan sols explicable per la pèrdua de rellevància de les activitats del sector a l'actualitat. Altres motivacions que volem explicar aquí ens han portat a realitzar una major elaboració, més arrodonida, prenent d'ací i d'allà el màxim d'informació ja publicada, reordenada en un esforç interpretatiu considerable.

Dos motius bàsics, relacionats entre si i dels quals es desprenen els altres, ho justifiquen. En primer lloc, si bé les formes de l'agricultura tradicional ja no continuen vives a les nostres illes, sí que hi són presents algunes de les seues manifestacions derivades més importants, en especial el paisatge agrari creat per aquesta agricultura

anterior. Per més que també en contínua transformació, el paisatge rural actual de les Pitiüses se'ns presenta, en allunyar-nos dues passes dels nuclis urbans i concentrats i penetrar la seua bellesa, com un poderós mirall que ens retorna la dura imatge de la lluita secular per la subsistència, de l'esforç quotidià per afrontar la fam. A la vegada, també, de totes les solucions adoptades, tantes vegades redescobertes i alabades, que marcaren el quadre de la vida quotidiana d'aquells eivissencs i formenterers que, sent encara presents, s'han convertit ja en els nostres avantpassats.

En segon lloc perquè l'agricultura tradicional no és tan sols una forma d'activitat econòmica, sinó també el suport que determina i permet el desenvolupament de totes les formes de cultura i de relació. La nostra cultura popular, tantes vegades oblidada com mal invocada, té el seu origen i explicació en el mode de vida generat per l'agricultura de subsistència i, ensorrada aquesta base, poques coses poden quedar mantenint un sentit. Saber entendre aquest fet significa també ajudar-nos a entendre el nostre present:

— Perquè el paisatge agrari tradicional continua present, encara que no viu, sobre el nostre territori.

— Perquè aquest paisatge, vertader recurs social patrimoni de tots, s'ha convertit en un recurs turístic objecte de mistificacions, i, més que tot això, bé de consum i objecte d'especulació.

— Perquè la cultura popular —entesa en sentit ampli— específica i original de les Pitiüses, prové de les relacions socials que determina aquesta estructura agrària tradicional.

— Perquè les generacions d'eivissencs i formenterers nascudes abans de la dècada dels 60 han vist transcórrer la seua infància en aquest ambient i cultura tradicionals.

— Perquè les generacions d'eivissencs i formenterers nascudes posteriorment, així com els nous eivissencs i formenterers, els immigrants i els seus fills, reben contínuament informacions i punts de referència de la situació anterior, que difícilment podran interpretar correctament si no comprenen la seua gènesi i les seves transformacions.

— Perquè és important que no s'oblidi —baldament es pensí que no ens són útils a l'actualitat— tot el patrimoni de coneixements i tècniques de producció de subsistència, propis d'aquesta cultura i que comporten una manera de viure més d'acord amb la naturalesa.

En definitiva, perquè per interpretar bé les realitats del present és indispensable tenir un coneixement del passat, hem insistit en el món agrari tradicional, el qual ja forma part de la nostra història, però que en tants d'aspectes se segueix projectant sobre el present.

El mateix esperit ha animat la redacció de la segona part, on, després d'individualitzar i explicar els aspectes desencadenants de les profundes transformacions i descobrir la lògica dels canvis fonamentals operats, sempre amb finalitat més explicativa que d'acumulació de dades, deixam entreveure unes perspectives que no són més que les opinions extractades de diferents tècnics i professionals, manifestades anteriorment en diferents ocasions i llocs. Treballs més concrets i materials de base són gairebé inexistents i igualment necessaris. Però tal vegada correspon a d'altres persones i institucions portar-los a terme.

## **I. Els condicionants de l'agricultura pitiüsa**

Tota activitat econòmica és condicionada per uns factors físics, que imposa la naturalesa, i uns factors humans, que fan possible l'aprofitament dels recursos naturals al temps que permeten superar les circumstàncies desfavorables, segons les conjuntures, i donen lloc a unes determinades estructures.

## I.1. Els factors físics

De totes les activitats humanes, les agràries són les que més han depès i depenen d'uns factors físics: necessiten un suport, el sòl agrícola, al temps que es veuen fortament afectades per les condicions meteorològiques.

Com ja ha quedat indicat a la unitat primera, els elements que conformen la geografia física de les Pitiüses no són precisament afavoridors per a una agricultura florent. La reduïda extensió de les illes, el relleu accidentat d'Eivissa, la permeabilitat dels materials geològics i la presència de les crostes, suposen tota una sèrie de dificultats. Un altre greu problema que ha d'afrontar l'agricultura pitiüsa és el de l'aridesa. Les pluges, escasses i irregulars, són freqüentment torrencials; manquen cursos d'aigua corrent i l'estiu —d'elevades temperatures ambientals i al sòl— és marcadament sec, amb intensa evaporació. A tots aquests factors limitadors hem de sumar l'acció del vent, sobretot a Formentera pel seu relleu pla.

L'home d'Eivissa i Formentera ha treballat molt durament per obtenir els fruits de la terra. Les parcel·les de cultiu són, per raó de la disposició del relleu, forçosament reduïdes. El sòl agrícola ha estat dificultosament obtingut, ja que moltes vegades la terra de cultiu es troba davall la *pedra morta* constituïda per les crostes calcàries, pedra que, una vegada rompuda per l'home, era utilitzada per fer *parets* que limiten *tanques*, feixes i camins. La lluita contra l'erosió ha estat constant, a fi de preservar aquests sòls, ni massa rics ni massa abundants. En un afany realment admirable per aconseguir una ampliació de l'espai agrícola i retenir la preuada terra, d'altra manera arrossegada per l'erosió, l'home ha afaïçonat els puigs amb tota una sèrie de feixes abancalades fins al bell cim, feixes que són sostengudes per parets de la pedra morta arrancada a la superfície de la terra. És una «arquitectura agrària» que només podem trobar a les contrades d'antiga civilització, com la nostra, en un esforç secular de l'home per adaptar-se a les condicions de l'entorn i treure'n totes les possibilitats.

També l'home pitiús ha sabut captar les pluges torrencials de la primavera i la tardor per mitjà de cisternes i aljubs, que li permetien de tenir una reserva d'aigua, i per les esquenes dels camins desviava aqueixes aigües cap als camps de conreu alhora que evitava que els mateixos camins es convertissin en torrenteres. Fins i tot, en el moment de màxima pressió demogràfica s'arribaren a cultivar els fons de torrent —canals— amb les característiques feixes en forma de mitja lluna, tan reduïdes que moltes vegades no eren capaces més que per a un o dos arbres.

El clima mediterrani, càlid i sec, les característiques del relleu i uns sòls mitjanament fèrtils, amb poc humus, elevada proporció de carbonat càlcic, certa proporció de ferro i reacció bàsica, expliquen el tipus de producció agrària dominant a Eivissa: la clàssica trilogia mediterrània de cultius —cereal, vinya, olivera—, l'expansió de l'arboricultura de secà —ametller, figuera, garrover—, a la qual s'associava el cereal i els llegums de secà —faves, pèsols, veça—, una ramaderia familiar de cabres i ovelles, uns pocs animals de tir —mules— i uns animals de corral per a les necessitats familiars —aviram, conills, porcs. A Formentera, per causa del vent, l'arboricultura veu limitat el seu desenvolupament, però la ramaderia tenia, proporcionalment, un major pes en l'economia familiar.

Per completar aquesta economia agrària tradicional, l'home ha aprofitat tots els recursos naturals disponibles, en un cicle anual de tasques rurals: obtenció de calç, a partir de la pedra viva calcària dels puigs; explotació forestal, molt important als sectors marginals; pesca de cala; i transformació —a la petita escala familiar— de productes agropecuaris.

## I.2. Els factors humans

Potser la condició que més ha marcat el model econòmic de les illes ha estat la insularitat i el seu corol·lari, l'aïllament, fet més humà que físic. Arran de la crisi demogràfica que arrancà amb les pestes de la segona meitat del segle XIV i de la pressió turca i barbaresca, sobretot des del segle XVI, la inseguretat va marcar la vida pitüusa. Unes illes petites, pobres, obligades a autovaler-se, s'abocaren en un món agrari, d'una típica economia de subsistència quasi sempre insuficient. Les reformes burgeses del segle XIX a penes modificaren les estructures econòmiques en no donar-se el fenomen de la industrialització.

Tota la vida de les illes girava entorn d'una economia agrària tradicional amb un mercat de consum poc desenvolupat: les formes de possessió de la terra, el règim de transmissió de la propietat, l'organització familiar del treball mantenien velles estructures i l'escassa capitalització del camp no permetia la seua modernització. Així, en un cercle viciós, circumstàncies tals com condicions físiques limitadores, petites explotacions amb reduïdes possibilitats econòmiques i tècniques, policultiu extrem on el guaret era freqüent i producció a nivell familiar, expliquen que, en el període tradicional, la major part de la població illenca es dedicàs a l'agricultura i que aquesta no donàs prou per a una població en augment, que es veia obligada a l'emigració. La mateixa ciutat, la Vila, única per a Eivissa i Formentera i que dona nom a la Pitiüsa major, era poca cosa més que un centre administratiu i de distribució comercial, en el sentit que ara estudiam, al qual quedaven units els centres de producció rurals per mitjà d'una xarxa radial de comunicacions interiors.

Seria necessari un factor extern per canviar l'estructura econòmica de les illes: el turisme de masses, que ha incidit amb força des dels anys 60. Però, en trobar-se amb un sistema econòmic feble, l'impacte sobre el món rural ha tengut fortes conseqüències. S'abandonaren bona part dels camps, sobretot d'aquells on les condicions de producció eren límits —canals, vessants de puig. La incidència del turisme sobre la població ha transformat les estructures socials. El procés de terciarització reclama sòls urbanitzables: el modern aeroport, el creixement de Vila i altres nuclis es fa a costa dels sòls agrícoles de qualitat de les planes; els centres turístics a la línia de costa i les vies de comunicació s'adapten a les necessitats de la nova demanda d'un espai d'oci. El paisatge agrari tradicional es veu, així, fortament afectat.

L'agricultura pitüusa, convertida ara en sector marginal, busca noves formes. El seu futur passa, forçosament, per l'adaptació a les noves circumstàncies d'una economia de mercat i per la complementarietat amb el sector turístic dominant.

## II. L'evolució de l'agricultura

Fins a la revolució dels transports, les illes de la Mediterrània occidental han complit una doble funció, militar i comercial. Aquesta es convertia en predominant en quedar una illa com a cruïlla de les rutes comercials d'un poble. En canviar la situació geoestratègica, i tornar-se frontera entre dos mons, normalment enfrontats, la funció militar passava a primer terme, i el comerç quedava reduït a la mínima expressió, a causa de la inseguretat. Amb la pacificació de la Mediterrània occidental, a les darreries del segle XVII, i el posterior desenvolupament dels transports, les illes es convertiren en mons endarrerits i en terres d'emigració.

Aquest marc de conjunt ha condicionat la vida econòmica de les Pitiüses al llarg de la seua història, i molt especialment la seua agricultura, que ha estat l'activitat bàsica fins a l'arribada del turisme. Quan les Pitiüses estaven en una cruïlla de rutes comercials —amb els púnics, romans i, en part, amb els musulmans—, tengueren una agricultura florent, normalment amb exportació d'algunes produccions. En passar a ser terra de frontera —com després de la conquesta catalana—, la funció dominant serà la militar. El camp, saquejat per les ràtzies dels contraris, a dures penes podia abastar la població autòctona.

Les transformacions de finals del segle XVII tengueren en principi uns efectes positius. Es produïren un augment en el ritme de la colonització agrària i unes petites exportacions de productes agraris. Però, en perdre les nostres illes la condició de cruïlla de rutes comercials —a causa del desenvolupament dels mitjans de transport—, es convertiren en un món tancat, obligat a l'autosubsistència i a l'emigració.

## **II.1. El passat llunyà**

Tenim molt pocs testimonis dels primers pobladors prehistòrics de les nostres illes, uns 4.000 anys aC. Per analogia amb altres pobles de la Mediterrània, podem pensar que la seua era una agricultura primitiva, destinada a abastar l'escassa població autòctona. La colonització púnica i la integració posterior a l'Imperi Romà convertiren les Pitiüses en un centre comercial important de la Mediterrània occidental. Un ràpid desenvolupament de l'agricultura, acompanyat d'una intensa colonització de les planes, va permetre l'exportació d'alguns productes agraris cap a un ampli mercat que abraçava gran part de la Mediterrània occidental. La crisi del món clàssic va obrir un parèntesi, després del qual la dominació musulmana significà un retorn a una situació millor. Fou una època curta, acompanyada d'una colonització important, que ens va donar com a herència, entre d'altres, les feixes del pla de Vila —que s'han mantengut explotades fins als anys 60— i el sistema d'extracció d'aigua de les sínies. Diversos productes agraris i, sobretot, forestals abastaren el món islàmic proper, nord d'Àfrica i Hispània musulmana.

La conquesta catalana convertí les Pitiüses en una terra de frontera entre el món cristià i el món islàmic. Això dificultà molt la repoblació, la qual va ser molt lenta i afectà primer la costa, més fàcil de comunicar, ja que fins a mitjans del segle XVIII no s'inicià una tímida xarxa de comunicacions interiors. A partir del segle XVII continuà la repoblació a les terres interiors d'Eivissa, així com a Formentera, que romania despoblada des del segle XIV.

Les produccions eren fonamentalment cereal·lícoles —basades en l'ordi— i de llegums. La vinya i la ramaderia tenien també un cert pes. L'arbre, element dominant en el paisatge agrari actual, era estrany. Les produccions, a més de poc variades, eren escasses. Les crisis de subsistència, amb les conseqüents mortaldats, es donaren amb una certa freqüència.

Quant a l'estructura social, pel que sembla, les terres més pròximes a la ciutat —pla de Vila— i gran part de Formentera estaven ocupades per majorals i arrendataris. A la resta eren majoria els pagesos propietaris, alguns dels quals tenien explotacions d'una considerable extensió. Tots estaven obligats a pagar un delme a un dels consenyors de l'illa —l'arquebisbe de Tarragona o el rei— i una primícia a l'Església, consistents en una part de la collita.

Els conflictes entre la ciutat i el camp, tan importants en terres properes —Mallorca i València— no tengueren, en principi, molta virulència. Però, a finals del segle XVII, el malestar del camp pujà de grau. Les exportacions de productes agraris de primera

necessitat, realitzades per alguns ciutadans, que provocaren un augment de preus i la seua carestia al camp, sumada al nul pes que tenien els pagesos dins el govern de la Universitat, en foren les motivacions. A partir de 1689, primera documentada, se succeïren tota una sèrie de petites revoltes.

## II.2. La història agrària recent

Amb la pacificació de la Mediterrània occidental a finals del segle XVII s'acabà el perill barbaresc. Això va permetre una certa llibertat de comerç i, el que és més important, una ràpida repoblació. El món rural de les Pitiüses va doblar la seua població en un segle. A finals del XVIII un nou factor de canvi afectà les nostres illes: el moviment il·lustrat, introduït pel primer bisbe d'Eivissa, Manuel Abad y Lasierra, i pel comissionat reial i continuador de la seua obra, Miquel Gaietà Soler. Gràcies a les seues gestions s'elaboraren uns plans de millora que pretenien racionalitzar i modernitzar l'agricultura, amb l'objectiu d'obrir-la a l'exterior i exportar els seus productes. Per tal d'aconseguir-ho, es preveïen actuacions en els fronts següents:

a) Posada en cultiu de noves terres —bona part de les Pitiüses restava incultivada. En els vuit primers anys d'actuació —1789-97, els més fructífers— es crearen més de 400 noves finques, amb un total de més de 500 ha.

b) Introducció de l'arboricultura al camp. Se sembraren prop de cent mil arbres —que representen més de 500 ha—, fonamentalment garrovers, oliveres, figueres i ametllers, a més de nombrosos peus de vinya.

c) Venguda d'operaris forasters per tal d'ensenyar tècniques de cultius als pagesos.

d) Permissió i foment de l'exportació, històricament prohibida per impedir les fams, però que ara representava un obstacle per al desenvolupament agrari.

e) Obertura d'una simple xarxa de camins per unir el camp amb la ciutat.

Malgrat ser aquest el millor intent teòric de desenvolupament mai fet a les Pitiüses, la seua plasmació va ser molt deficient. El fracàs va estar motivat, d'una banda, per la ràpida caiguda en desgràcia dels il·lustrats, arran de la Revolució Francesa i de la Guerra d'Independència, i de l'altra, pel mateix rebuig i oposició de la població local —dels mateixos pagesos, sovent moguts pels elements reaccionaris. Els plans de millora intentaren autosubvencionar-se a través d'un augment dels impostos existents i de la creació de nous. Això va provocar una forta conflictivitat social i un enfrontament camp-ciutat que s'anà radicalitzant fins a prendre trets violents en iniciar-se el segle XIX.

De totes maneres, els intents de millora tengueren un vessant positiu en el nostre camp. Gràcies als il·lustrats s'inicià el canvi definitiu de la producció agrària. Els cultius cerealícoles i la ramaderia, orientats al propi consum, foren progressivament substituïts per una producció centrada en l'arboricultura, parcialment destinada a l'exportació. La rompuda de noves terres era, també, cada vegada major.

Al llarg del segle XIX, gràcies a la desamortització, es produïren alguns canvis en l'estructura de la propietat. Alguns vilatans, comerciants burgesos, adquiriren terres que havien estat propietat dels ordes religiosos. També començaren a desaparèixer les grans propietats rurals. Així arribà a consolidar-se l'estructura de la propietat agrària que trobarem al final de l'època tradicional: gran nombre de pagesos propietaris d'explotacions mitjanes o petites, i un cert nombre de majorals que cultivaven les explotacions dels «senyors» de la ciutat, normalment les millors.

La majoria dels bancals que podem veure a l'actualitat a les zones muntanyoses interiors varen ser acondiciats al llarg del segle XIX. Fins i tot a principis del XX es

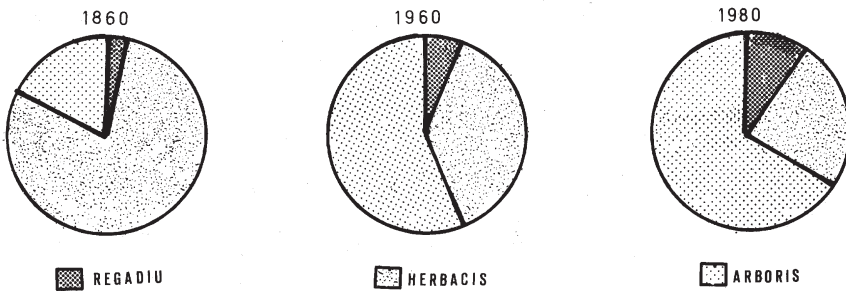
romperen, per primera vegada, noves terres. L'agricultura pitiüsa augmentà, així, la superfície cultivada. L'expansió es va fer per terres cada vegada més marginals, en detriment dels rendiments. L'arbre, el millor cultiu possible als bancals, especialment el garrover i la figuera, s'expandí lentament i continuada al llarg del darrer terç del segle passat i del primer de l'actual. La vinya, a causa de la forta epidèmia de filoxera, va perdre rellevància a Eivissa. Aquesta expansió anà lligada a la consolidació d'una mínima xarxa de carreteres i a les obres de millora del port. Les exportacions agràries, sobretot d'ametlles, garroves i productes forestals —fusta, carbó, pega— anaren en augment.

Els enfrontaments ciutat-camp, que tengueren gran virulència a finals del segle XVIII i principis del XIX, perderen el seu caràcter violent, però continuaren latents, impregnant la mentalitat del pagès. Per a ell, la ciutat —més concretament, Dalt Vila— era la seu de tots els seus mals: allí residien els recaptadors d'impostos, els jutges i els «senyors». Tot ha tengut el seu reflex a la cultura popular, en especial a les cançons pageses, que donen una imatge molt peculiar de la ciutat.

Als anys 20 del nostre segle continuà l'evolució positiva de la nostra agricultura, amb una petita introducció de maquinària. La guerra civil trencà aquest procés, a més de repercutir en una disminució de la superfície cultivada. Al llarg de la postguerra, amb l'emigració aturada, es donà una nova pressió humana sobre el camp, en ser aquest l'únic mode de vida possible per a molts.

A partir dels anys cinquanta el creixement de l'agricultura era cada vegada major, amb una multiplicació dels arbres i l'aparició del cultiu de la patata primerenca, que s'exportava a Anglaterra. Aquests anys foren un dels millors moments de la nostra agricultura, en els quals l'arbre va passar a ser l'element dominant del paisatge agrari, sol o associat amb herbacis, amb un augment del regadiu i amb les importantíssimes exportacions de patata.

### GRÀFIC NÚM. 1. EVOLUCIÓ GENERAL DELS CULTIUS



El gràfic s'ha realitzat en base als percentatges de terra cultivada. Els herbacis i els arboris s'entén que són de secà.



### III. El món agrari tradicional

Podem definir el món agrari tradicional pitiús com una economia de subsistència, en una societat en la qual la majoria de la població viu del treball directe a l'agricultura. El pagès de les nostres illes s'ha vist obligat, al llarg de gran part de la seua història, a cobrir totes les seues necessitats bàsiques amb el que podia treure de la seua explotació, ajudat en aquesta tasca per la seua família. Tots els seus membres, des del més petit fins al més gran, tenien una funció a realitzar, sempre sota la direcció del cap de família, el qual era el responsable de la continuïtat de l'explotació.

#### III.1. L'estructura agrària

El pagès, la majoria de vegades propietari de la terra, la treballava juntament amb la seua família, la qual constituïa una unitat d'interessos i ocupacions i, el que és més important, una unitat econòmica de producció i consum. L'activitat fonamental era el cultiu de la terra. Totes les altres activitats eren secundàries, estaven sotmeses a aquesta i es portaven a terme quan la principal deixava algun moment lliure. Aquestes activitats complementàries es realitzaven a un nivell molt elemental, perquè una societat d'aqueixes característiques no necessita experts. Per això, les persones que tenien alguna especialització elemental —fusters, ferrers, per exemple— eren molt poques, i no s'hi dedicaven de manera absoluta.

#### Els elements bàsics

El treball humà era la base de la producció. A més de l'energia animal —importantíssima—, només s'aplicava la força del vent —per moldre gra i treure aigua. La utilització de l'arada romana ha estat exclusiva fins ben entrat el segle actual. El capital tècnic emprat era, doncs, rudimentari.

Un dels puntals bàsics de les societats tradicionals era el sistema de transmissió de la propietat de pares a fills, ben diferent de l'herència de les societats actuals. L'objectiu consistia a mantenir l'explotació íntegra de generació en generació. A les nostres illes, el fill que rebia en herència la major porció de l'explotació era conegut amb el nom d'hereu. Existien també disposicions que protegien la resta de germans —legítimes. L'emigració, prou important en diferents moments de la nostra història, absorbia la superpoblació, permetia la subsistència dels que quedaven i evitava que els costums de transmissió de la propietat sofrissin pressions.

Les collites, a més d'assegurar l'autoabastament de la família, havien de permetre la formació d'un petit excedent, el qual era imprescindible per a la compra d'alguns productes que no es podien obtenir a l'explotació, tals com roba i eines. Quan el pagès era majoral, era necessària una part de l'excedent per entregar al propietari. També es reservava un petit fons per subvenir les despeses que ocasionaven les diverses celebracions, com bodes i bateigs. La inseguretat davant el medi advers, la pobresa de mitjans tècnics i la manca d'incentius expliquen les produccions escasses i els rendiments reduïts.

El darrer tret definidor de l'economia autosubsistent era l'escassa circulació monetària que hi havia en el món rural. La major part de les operacions comercials es realitzaven per simple intercanvi directe. La poca moneda que circulava es reservava per a la compra, normalment a la ciutat, d'aquells béns que no es podien obtenir dins el medi rural.



## Propietat i explotació de la terra

La distribució de la propietat de la terra ha tengut, als darrers temps, poques variacions a les illes Pitiüses. L'any 1962, data del primer cens agrari espanyol, Eivissa i Formentera presentaven, conjuntament, prop de 5.000 explotacions, amb una superfície mitjana d'11,5 ha, i això suposa una petita explotació. No han existit, en temps recents, grans explotacions. La propietat estava molt repartida; com a exemple, podem indicar que les explotacions que tenien menys de 10 ha, representaven gairebé les tres quartes parts del total. No hi havia, malgrat tot, un nombre excessiu de propietats minúscules —menys d'una ha—, les quals estaven concentrades en els sectors de regadiu, les *feixes* del pla de Vila.

L'explotació directa era el règim de tinença predominant —més del 80% el 1962. La majoria de les explotacions compreses dins aquest règim eren petites, normalment inferiors a les 10 ha. El règim de parceria representava el 15% de les explotacions, bé que aquestes tenguessin una superfície major. Finalment, les explotacions cultivades per arrendataris representaven el 3% i eren petites, unes 3 ha.

Aquesta estructura agrària s'ha mantengut al llarg dels temps gràcies a la figura de l'hereu, la qual ha permès la conservació, gairebé íntegra, de les explotacions. L'hereu era, des del seu naixement, un privilegiat; sentir-se destinatari de l'explotació familiar, li donava una superioritat sobre els seus germans. Aquesta seguretat comportarà, però, una por al canvi, ja que aquest podria implicar la pèrdua del que ja tenia com a segur. Això ens permet d'explicar, en part, la gran dificultat que presentà la introducció de novetats al camp. Als altres germans els quedaven dues possibilitats: cobrar —si tal cosa era possible— la seua part de la legítima en metàl·lic i emigrar, o bé rebre en forma de terres els seus drets de legitimaris, que normalment eren un terç del total a repartir entre tots els germans, i casar-se, i tractar de millorar i ampliar les seues terres, a més de dedicar-se a la realització d'activitats complementàries per poder subsistir.

## L'organització familiar del treball

A la unitat econòmica familiar arribaven a cohabitar fins a tres generacions, però únicament un matrimoni jove, el qual arribava a tenir 3-4 fills, normalment. Minvat per la manca de condicions mèdiques, el creixement de la família es veia afavorit pel fet de ser l'única font de mà d'obra de l'explotació, la qual cosa feia recomanable un nombre relativament alt de fills, per poder repartir millor les diferents tasques. Cap de les feines de l'explotació familiar necessitava especialització, de manera que eren intercanviables entre els diferents membres en cas de necessitat —malaltia, viatge, servei militar, defunció. Així i tot, existia una certa divisió del treball, determinada per l'edat i el sexe.

L'experiència directa era la forma de transmissió dels coneixements. Normalment, la major part de les tasques de cultiu eren realitzades pel cap de família ajudat per l'hereu —que així aprenia a cultivar la terra que un dia seria seua—, i els altres fills mascles encara fadrins. El pare sempre portava la direcció de l'explotació i no donava el poder al seu hereu fins a la seua mort. El temps que deixaven lliure aquestes feines, el dedicaven a altres activitats, com podien ser obres als bancals, a la casa i als corrals, la reparació d'eines, l'obtenció de carbó. Els vells i al·lots més joves guardaven els ramats, a més de fer altres feines lleugeres. A l'explotació, les dones feien feines complementàries, en estreta col·laboració amb els homes. La caça, el transport dels productes al mercat de Vila i la seua venda, eren feines encomanades als homes.

Les dones no tenien responsabilitats directes fora de l'explotació ni als camps de cultiu. El seu domini era la casa, on portaven a terme totes les feines domèstiques: feien el menjar, la neteja de la roba i de la casa, cuidaven els infants. A més, eren feines pròpies les

atencions a l'aviram, la transformació d'alguns productes agraris, filar la llana. A la casa, les feines pròpies dels homes eren una continuació de les tasques agrícoles. Cada element de la família tenia en cada lloc una funció determinada que podia intercanviar-se en cas de necessitat. Les tasques realitzades en comú amb altres veïns eren molt poques: obres importants a la casa, a la parròquia, als camins, collites molt importants, matances, ja que, com s'ha dit, la base econòmica del sistema estava centrada en la família.

### **L'organització de l'espai**

En absència de nuclis de població que vertebrassin el territori del món agrari tradicional de les Pitiüses, l'espai s'articulava segons quatre instàncies —casa, vénda, parròquia i municipi— que, malgrat tenir orígens diferents, han conformat un sistema de referències amb el qual podia entendre's el pagès —així com també el vilatà i el foraster.

La casa, centre de l'explotació i sostre dels membres de la unitat econòmica familiar, era l'element nuclear de l'espai tradicional. La poca varietat dels llinatges al nostre camp i la contigüitat d'explotacions amb el mateix nom —després de la divisió d'una finca entre l'hereu i els seus germans— va fer que s'afegís el nom del cap de l'explotació al seu llinatge, per exemple, can Toni d'en Ribes. Amb el temps proliferaren també els malnoms, de diversos orígens —accident geogràfic, can Roques; ofici, can Fuster; animal, can Gall; vegetal, can Pinet. En la vida social, el nom de la casa era indissociable del propi i, a la vegada que adscribia una persona a una determinada família, era l'element que bastava per a la seua identificació.

Per damunt de la casa dispersa existia la vénda, la qual agrupava un sector de cases, geogràficament diferenciat, i els membres de la qual tenien un sentiment de solidaritat basat en la conservació d'aquesta petita comunitat. El seu origen possiblement fou anterior a la utilització que en va fer l'Església per a la formació i organització de la vida parroquial. Tot tipus de relacions, especialment les amoroses, entre membres de diferents véndes eren estranyes i sovent mal vistes. Així s'aconseguia moltes vegades evitar la disgregació de les explotacions, ja que afavoria el matrimoni entre veïns. Com a contrapartida, comportava problemes notables de consanguinitat, pel fet d'existir vincles familiars entre els nous matrimonis.

Les parròquies, creades com a divisió eclesiàstica a finals del segle XVIII —cosa que va determinar l'erecció de la majoria de les esglésies— passaren a ser una divisió de l'espai illenc per damunt de les véndes. La parròquia, convertida en un punt —sovent l'únic— de relació del pagès amb els veïns, així com amb l'exterior, ha passat a tenir, en la mentalitat de l'home d'Eivissa i Formentera, un paper rellevant, confonent-se amb el poble. Aquesta identificació perdura a l'actualitat a pesar de ser la correspondència parròquia - nucli de població cada vegada més estranya.

Una nova unitat es creà amb el temps, unint diverses parròquies. Foren els municipis, la divisió administrativa del territori. Sovent els Ajuntaments penjaven tots els seus avisos al taulell d'anuncis del porxo de les esglésies parroquials. Però, de la identificació entre parròquia i poble s'esdevengué el fet que, de vegades, l'home del camp no sabés a quin municipi pertanyia. Això, sovent li creà problemes en les seues relacions amb els organismes oficials, en esmentar com a municipi de residència la seua pròpia parròquia.

El pagès tenia consciència de la casa a què pertanyia, de la vénda on es trobava la seua casa i de la parròquia de la seua vénda, però, moltes vegades, no tenia consciència del municipi al qual estava adscrit.

### **III.2. La producció agrària**

L'any 1962 es realitzà el primer Cens Agrari espanyol. En aquell moment, encara l'agricultura insular no havia pràcticament sofert transformacions a causa del fenomen turístic. Per tal motiu utilitzarem en la redacció d'aquest apartat una part de la valuosa informació d'aquell Cens, que era una radiografia de la nostra agricultura tradicional, just en el moment previ al desencadenament de les transformacions que més endavant assenyalarem. Hem de prevenir, però, que les dades que donam no s'han de prendre en el seu valor absolut —el Cens Agrari tenia moltes deficiències—, sinó com a indicadors generals.

#### **El secà**

El secà ha estat la forma de cultiu més difosa a les Pitiüses per mor de la manca de pluges. Mentre el regadiu quedava relegat a una sèrie de petits sectors d'Eivissa, i era inexistent a Formentera, el secà cobria, a primers dels anys 60, gairebé el 95% de les terres cultivades. Dins el secà tradicional, el sistema de cultiu més estès era l'associació d'arbres i herbacis. Aquest sistema era imposat per les exigències de l'autoabastament, que obligava a produir una gran varietat de productes. Els cultius associats permeten un millor aprofitament de l'espai agrari, però, al mateix temps, comporten els inconvenients següents:

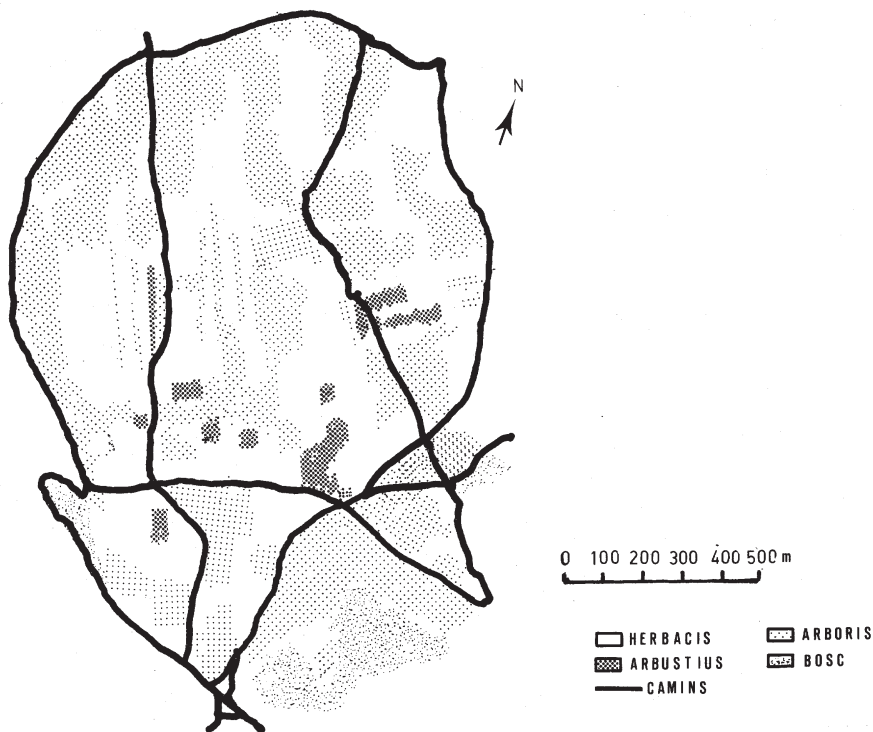
a) Problemes d'aigua. La manca de pluges no fa aconsellable els arbres als cultius herbacis tardans.

b) Problemes de nodridors. La poca fertilitat dels sòls i la manca d'adobs no permeten, conjuntament, els dos cultius.

c) Problemes de mecanització. El procés de mecanització s'ha vist dificultat per la presència dels arbres, sembrats irregularment a la majoria de parcel·les.

La rotació de cultius era coneguda a les Pitiüses, però no seguia una pauta rígida. Tenia una durada de dos a tres anys. En el primer se sembraven els cereals. En el segon els llegums. Després es deixaven les terres en guaret un o dos anys, aprofitant-se els terrenys com a lloc de pastura dels ramats, cosa que permetia l'adob de les terres amb els fems dels animals, sovent l'únic aport de nodridors que rebien.

GRÀFIC NÚM. 2. ÚS DEL SOL AL POLJE DE CORONA



(Segons H. KURIHARA: *Recent social changes in the Spanish Mediterranean Islands: A case study of Ibiza*. 1979). Per una major claredat, aquest gràfic ha sèt simplificat.

**Els herbacis**

Els cereals constituïen el cultiu herbaci més important. L'ordi i el blat representaven el 50% i el 15%, respectivament, de la superfície cultivada amb herbacis. Dominava el primer, que era cultivat al 85% de les explotacions i la producció del qual era destinada al consum —panificació, alimentació dels ramats, palla—, a més de comercialitzar-se una part de la collita, malgrat que els guanys fossin molt minsos, a causa dels baixíssims rendiments. Les explotacions de bones terres cultivaven blat en lloc d'ordi.

Com a complement dels cereals dins la rotació, es cultivaven els llegums, els quals, a més de tenir una importància cabdal en la dieta de l'home tradicional, fan una aportació important de minerals al sòl agrícola. Faves i pèsols, aquests darrers a les terres de millor qualitat, eren els més estesos.

**Els arboris**

L'ametller i el garrover eren els arbres més difosos en el nostre camp, arribant al mig milió d'unitats entre els dos. El garrover ocupava una superfície major i, a causa de la seua resistència, era plantat a les terres de mitjana fertilitat, reservant les millors per a l'ametller. Les collites arribaven a les 7.000 i 8.000 t/m<sup>3</sup> anuals, i eren destinades al consum —en forma de pinsos— i a l'exportació a Tarragona i Anglaterra, en totes les seues formes —sencera, a bocins, garrofé, farina. L'ametller era el segon arbre quant a

superfície cultivada, però el primer en nombre d'unitats, a causa de la major regularitat i densitat de les plantacions, i va ser introduït a les Pitiüses al segle passat. Les 3.000 t/m<sup>3</sup> de producció anual es destinaven en la seua major part a l'exportació.

La figuera era ja, els anys 60, un cultiu marginal. No hi havia plantació de nous arbres, i els existents estaven en molt mal estat. Les nombroses varietats de figues es destinaven només al consum familiar, bé per als animals, com a pinsos, bé per a les persones, fresques o assecades i en forma de xereques. Les figueres ocupaven terres marginals, especialment les feixes en forma de mitja lluna de les boques dels torrents, o bé es trobaven disperses pels camps.

L'olivera, tal com mostra el gran nombre de trulls existents al nostre camp, havia estat un cultiu molt important durant el segle XIX. Els anys 60, a causa de la manca de poda i de les plagues, la producció es reduïa a l'elaboració d'una mica d'oli i d'olives trencades per al consum familiar.

La parra, un arbust que ha ocupat les voreres dels camins i de les parets, que ha produït el vi que necessitava cada casa, no ha estat mai, a excepció de Formentera, un cultiu important a les Pitiüses en els darrers cent anys.

El gran nombre de varietats ha estat una característica comuna a tots els arbres de les Pitiüses, cosa que permetia una major distribució anual de les produccions. Entre els fruiters de secà, el més estès era l'albercoquer, el qual tenia una importància econòmica, per les exportacions que es feren d'albercocs secs als països nòrdics. L'exigència de bones terres era un impediment per a la seua difusió.

## El regadiu

El regadiu ha estat, tradicionalment, una forma de cultiu marginal. L'any 1962 no arribava a representar el 5% del total de les terres en cultiu. El regadiu pròpiament dit es distribuïa per tota l'illa d'Eivissa, especialment a les *feixes* del pla de Vila i als horts de les planes de Sant Antoni i de Santa Eulària, a més d'altres punts dispersos per tota l'illa. En gran part del camp d'Eivissa s'arranjaven també uns petits tancons vora la casa, en gairebé totes les explotacions. Eren destinats al cultiu d'hortalisses, a més d'algun arbre. El tancó era regat per l'aigua provinent de la cisterna o de l'aljub. En els casos necessaris l'aigua era elevada per una sínia, per a horts més grans.

Dins el primer tipus existien explotacions pròpiament de regadiu, i altres de mixtes, on les millors terres eren regades per mitjà de l'aigua dels pous, sínies i torrents. Les primeres podien arribar a especialitzar-se i destinar bona part de les produccions a la venda. Podem incloure-hi les *feixes* del Pla de Vila, petites explotacions regades per capil·laritat i destinades a la producció d'hortalisses, i les hortes de Santa Eulària i de Sant Antoni, dedicades sobretot al cultiu de la patata primerenca per a l'exportació a Anglaterra. Aquestes exportacions foren molt importants al llarg de deu anys —des de mitjans anys 50 fins a 1967— i arribaren, en el millor moment, a les 8.000 t/m<sup>3</sup> anuals. La desaparició d'aquest cultiu es degué, més que res, a les dures condicions imposades per Anglaterra. Aquestes explotacions tenien generalment dos trets comuns: la reduïda superfície, que era cultivada en un 100%, i el fet de ser cultivades per majorals. L'alt preu d'aquestes terres feia difícil que un pagès pogués arribar a comprar-les.

Les explotacions de secà que tenien una porció important destinada al regadiu, hi cultivaven, la major part de les vegades, una associació d'arbres i herbacis diferent, formada per tarongers i hortalisses. El destí d'aquestes produccions era la venda. En resum, amb l'excepció dels petits tancons, la major part dels productes de regadiu era comercialitzada fora de l'explotació.

## **La ramaderia**

Dins l'economia tradicional de les Pitiüses, la ramaderia era un complement indissociable del cultiu de la terra i tenia una importància cabdal. Oferia una variada gamma de productes —carn, llet i derivats, llana, ous—, a més de la força de treball i els adobs. Es pot dir que totes les explotacions pitiüses tenien els seus propis animals de tir —cavalls, mules i ases—, de carn —vaques, ovelles, cabres i porcs— i de corral —aviram i conills.

Els animals de tir estaven molt difosos en el món agrari tradicional. Fins als anys 60 l'energia animal fou l'única coneguda —el 1962 existien tan sols 12 tractors al nostre camp. El 70% de les explotacions, que representava 3.000 caps, en tenien algun. Aquests animals oferien un servei imprescindible en les tasques de cultiu, a més de servir com a mitjà de transport.

Entre els animals de carn, el vacum era infreqüent —el trobam en un 15% de les explotacions. En ser animals exigents quant a pastures i d'un preu elevat, només els trobam a les explotacions que tenien un sector de regadiu. En canvi, els ramats d'ovelles i cabres es trobaven en un 75% de les explotacions. La composició mitjana dels ramats oscil·lava entre els 5 i els 15 caps. La gran difusió d'aquests ramats s'explica per la seua perfecta adaptació al medi pitiús, per la gran varietat de productes que donaven —carn, llana, adobs, llet i derivats— i per la seua fàcil alimentació, ja que normalment pasturaven als camps que es trobaven en guaret.

El porquí era el bestiar de carn més difós. Existia en un 90% de les explotacions. Els porcs eren estabulats vora la casa, de tal manera que eren compatibles amb les explotacions petites. Gairebé no ocasionava despeses —era alimentat amb les restes del menjar de la casa—, i era aprofitat gairebé en la seua totalitat. La possibilitat de conservar la seua carn un temps important, en forma d'embotits, feia de les matances un fet social de gran importància dins el nostre camp. Igual que els porcs, en quasi totes les explotacions hi havia tota classe d'aviram i conills, i això ofería la possibilitat de disposar periòdicament de carn i ous.

### **III.3. Les activitats complementàries**

Les activitats agrícoles i ramaderes deixaven al llarg de l'any dos buits de treball que l'home aprofitava per dur a terme tota una sèrie d'altres activitats rurals per complementar l'economia familiar. Així, a l'estiu, en acabar les feines de sega i batuda dels cereals, els homes s'ocupaven en la «collita» de la sal marina —activitat no agrària, controlada per la ciutat— i es feien a la mar en una activitat pesquera, continuada esporàdicament al llarg de l'any. A la tardor, després de les primeres labors de la terra i de la sementera, era l'explotació del bosc la que proporcionava els productes necessaris per a la vida illenca. Així mateix, sal, llenya, carbó i pega han estat, al llarg de la història, valuosos productes d'exportació, fonamentals per a l'economia pitiüsa.

La divisió del treball a nivell familiar, permetia el desenvolupament d'una indústria domèstica, sense pretensions, que tendia a l'autoabastament, amb una adaptació i un aprofitament màxims de les minses possibilitats de l'entorn. Aquesta indústria domèstica cobria pràcticament totes les necessitats bàsiques de la unitat familiar: casa, vestit, aliment.

En aquest apartat tractarem de les activitats relacionades amb l'explotació de les àrees forestals, la pesca de cala i la transformació familiar de productes agropecuaris.

## L'exploració forestal

El bosc, estès pels puigs i bona part dels fronts litorals, ha tengut una gran importància en el món agrari pitiü. Suposava una reserva de pastura per al bestiar, permetia enriquir la dieta familiar a través de la recol·lecció de certs productes i de la caça, i proporcionava uns ingredients per a la medicina popular. De les herbes aromàtiques, l'home n'aprofitava la mel, elaborada per les abelles, i n'obtenia unes begudes alcohòliques. La garriga proporcionava materials bàsics per a la neteja de la casa i per a la confecció dels instruments musicals que acompanyaven festes i xacotes.

Però el gran interès econòmic de l'exploració forestal sorgia a partir de l'aprofitament dels arbres, sobretot del pi bord, el més abundant. El bosc ha donat combustible —llenya, carbó—, teia i tions, materials per a la construcció —fusta en rotlo o bigues—, per a la construcció naval —fusta, pega, quitrà—, per a fusteria, i fins i tot l'escorça del pi servia per tenyir i donar resistència a les xarxes de pescar. El carbó, tan necessari en el món preindustrial, s'obtenia en les sitges, a partir de la combustió lenta de la fusta. De la reina del pi, en els forns de pega, se'n treia la pega i el quitrà, imprescindibles per a la construcció naval tradicional.

Una altra activitat freqüent a les àrees forestals era l'obtenció de calç, a partir de la cocció de la pedra viva calcària que conforma la major part dels puigs. La calç era un producte bàsic per a la construcció, per formar l'argamassa, abans de l'arribada del ciment a les illes. S'emprava també per la seua qualitat de desinfectant, per a la preparació domèstica de pells de bestiar i per emblanquinar l'interior i l'exterior de les cases. També el carbonell, que quedava com a residu en els forns de calç i en les sitges, era usat com a aïllant en la coberta de les cases pageses.

## La pesca de cala

Aquí no incloem la pesca comercial, centrada al port d'Eivissa i practicada per pescadors professionals, que han conformat una de les classes socials urbanes.

La condició insular, amb escasses distàncies des de qualsevol punt de l'interior fins a la costa, ha fet possible una pesca familiar a l'àrea rural. Les nombroses cales d'Eivissa i els petits refugis de Formentera conserven encara les casetes on es guarden les barques i els enginyers de pesca. El *llaiüt* era el tipus d'embarcació utilitzat per aquests pagesos pescadors. En alguns llocs existien també uns vivers per a llagostes. Es tractava, tanmateix, d'una activitat a petita escala i freqüentment esporàdica, per subvenir, sobretot, unes necessitats domèstiques.

A Formentera, per la pobresa del medi, aquesta pesca de cala ha tengut una major transcendència i continuïtat. La necessitat de disposar d'uns aliments variats, encara que en petites quantitats, ha fet que es donàs importància a la conservació del peix, per mitjà del secat. A cala Saona es poden veure els suports —branques ramificades de savina— per a l'assecat de part de la producció pesquera.

## La indústria domèstica

El quadre agrari tradicional es completa amb una indústria domèstica que proporcionava tots els elements necessaris per a la vida diària. El pagès es feia la pròpia casa, sense plànols i amb ajuda d'alguns familiars —«arquitectura sense arquitecte», se n'ha dit—, amb una adaptació perfecta al medi, del qual treia tots els productes per a la seua construcció. Es fabricava part dels estris que utilitzava per al treball i la vida familiar, i els que havia de comprar els reparava fins a la sacietat.



Fins a l'arribada dels teixits importats, a finals del segle passat, es teixia el lli i el cànem. Sempre s'ha cosit la pròpia roba i s'ha filat la llana de les ovelles. De la pita i de l'espart s'han fet calçat, fil, cordes i cordells, llata per a sàrries, senalles, estores de carro i altres efectes. També es treballava la canya.

Però l'aspecte més important de la indústria domèstica era la preparació i la transformació dels productes agraris, bàsicament per a la pròpia alimentació. La família pagesa es feia el pa i el vi que consumia; i, si podia, l'oli. En ser el temps, preparava les olives, assecava les figues —*xereques*—, conservava alguns productes de l'hort familiar i feia confitures i formatges. Però la preparació més important girava entorn de la matança del porc, les feines de la qual es feien en un dia, amb l'ajuda de veïns i familiars. *Ses matances* eren també motiu de festa i xacota, acabada la feina, i suposaven, si eren bones, assegurar el menjar fins a l'hivern següent.

Tota aquesta indústria domèstica ha estat possible gràcies a una perfecta divisió familiar del treball, sota un rígid esquema patriarcal.

### III.4. El paisatge agrari

Aquest tipus de paisatge és el que l'home ha produït com a resultat de la seua instal·lació a l'àrea rural i les seues activitats agràries. Es, així, un fidel reflex de l'organització de l'espai. Els elements bàsics que conformen l'espai agrari són, principalment, de tres tipus:

- a) Els derivats del mateix fet de la instal·lació humana, els habitatges —la casa pagesa, els nuclis rurals.
- b) Els derivats de l'aprofitament econòmic de l'espai, els camps de conreu i les àrees de pastura.
- e) Els derivats de la vida de relació, els camins.

### L'habitatge i el poblament

El poblament rural d'Eivissa i Formentera en l'època tradicional era dispers, amb una disseminació gairebé absoluta. No hi havia nuclis rurals importants, tret d'unes poques desenes de cases concentrades a Sant Antoni i a Santa Eulària. La major part dels centres parroquials mostrava només l'església amb alguna casa propera que proporcionava uns servicis elementals —botiga, bar—; aquells que eren cap de municipi presentaven també la casa consistorial, prop de l'església, i insinuaven una petita placeta.

Així no és estrany que la casa pagesa, aïllada enmig dels camps de conreu, sigui un element destacable en el paisatge rural pitiús i hagi cridat l'atenció d'artistes, arquitectes i visitants. Model d'arquitectura mediterrània, perfectament adaptada al medi i de mesures humanes, presenta una disposició en cubs, escasses i molt petites obertures i orientació cap a migdia. Els materials de què està feta són els proporcionats pel medi —pedra calcària—; els terrats són plans, en terrassa, encara que a Formentera predomina la coberta de doble vessant, i les parets són blanques, però algunes cases encara conserven el color rogenc que feia confondre-les amb la terra.

La casa pagesa tenia el doble caràcter d'habitatge i d'instrument. De fet, era el centre funcional d'una explotació agrària. Per això, totes les seues dependències es disposaven tenint en compte aqueixa funcionalitat. El resultat final és una suma de cases articulades entorn d'una casa principal, el *porxo*, de disposició transversal. D'aquí el nom de *casament*, que també rep la casa pagesa, fent referència al conjunt de les diverses cases que la conformen.



Els elements bàsics de la casa són els següents: el porxo, ja esmentat, que serveix de nucli central, i al qual s'obren la cuina, les *cases de dormir* —en principi, dues— i la *casa de tenir es menjar* —per a la matança. A la cuina donava el *forn des pa*, i tant l'una com l'altre podien trobar-se també fora. La casa podia tenir un pis superior, amb el *graner*, per guardar les collites, i un *porxet* porticat, per assecar fruits i guardar diversos productes del camp. El porxo principal admetia un *porxet*, porxada o enramada al davant, que a Formentera (*s'enramada*) no faltava mai.

Associats a la casa bloc es trobaven la cisterna i els corrals; de vegades, dependències per a magatzem —la *casa des carro* i altres per guardar estris agrícoles—, que podien disposar-se entorn d'un pati. El nombre de cases i de dependències auxiliars varia segons la importància de l'explotació i del nombre de persones que componen la unitat familiar, generalment tres generacions. Si el cultiu de la vinya o de l'olivera tenia prou entitat, podem trobar també una *tronera* per al vi i un *trull* per a l'obtenció de l'oli. De corrals, al costat o darrere la casa, n'hi havia de gallines, porcs, mules i bestiar. La *casa des carro* resguardava aquest indispensable mitjà de transport i tots els estris complementaris. La cisterna recollia les aigües de pluja que corrien pel terrat i que s'utilitzaven per a l'alimentació familiar. Sovent trobam un aljub, un poc retirat de la casa, amb uns *abeuradors*, que servia per recollir l'aigua de pluja que corre pel camí o vessant de puig; aquesta s'utilitzava per al bestiar i altres necessitats de la casa. Al costat de l'habitatge hi ha el *tancó de ses figueres de pic*, de funcions diverses. Amb freqüència, vora la casa podem trobar *sa tanca de s'hort*, de reduïdes dimensions i destinada a la producció de verdures i fruites per a l'immediat consum familiar.

En algunes de les cases més antigues es conserva una torre de defensa, mostra de la inseguretats constant que patiren les illes. Encara avui es conserva l'únic conjunt rural de cases fortificat de què hi ha notícia a les Pitiüses: és a Balàfia, prop d'on a finals del segle XVIII es construiria l'església parroquial dedicada a sant Llorenç.

### L'espai de producció

El camp pitiús es presenta extraordinàriament fragmentat en parcel·les de dimensions diverses. Segons la topografia, aquestes parcel·les queden separades per talussos de terra i pedra o per parets de pedra seca, tant més importants segons la presència de crostes, o bé es veuen abancalades a les vessants de puig constituint una veritable arquitectura agrària d'innegable esforç humà, que ha afaïçonat els puigs en petits espais plans, allargassats, seguint les corbes de nivell i els ha limitats en vertical per parets de pedra que contenen la terra, protegint així el sòl agrícola de l'erosió de les pluges.

La disponibilitat o no d'aigua constant és un altre element diferencial en el camp pitiús. En els camps de regadiu la verdor i els cultius són permanents. S'hi podien trobar tant arbres com productes de temporada. Destaquen les *sèquies* i *regadores* d'obra, que surten dels *safareigs* on s'emmagatzemava l'aigua per a millor comoditat del pagès. Aquesta aigua procedia bé de pous, dels quals era estreta per mitjà de *sínies*, amb animals de sang, o de molins moguts pel vent, i de torrents que, en algun cas, han pogut ser canalitzats —la sèquia Llanerana, en el torrent de Fruitera, o sa Llanerana. Típic paisatge de regadiu de l'Eivissa tradicional eren les *feixes* del pla de Vila, veritable cinturó d'horta de la ciutat.

Als camps de secà la nota més destacable és l'abundància d'arbres: ametller a les millors terres, garrover als bancals i peus de vessant, olivera i figuera, presents pertot arreu. A l'arbre s'associava un cereal o llegums de secà, amb alternança de cultius i guaret. L'herbaci associat era el que donava als camps la nota de color que corresponia segons el

moment del seu cicle vegetatiu. En absència d'aquell, la terra, bruna o rogenca, feia més palesa la secada. Tammateix els arbres també contribuïen a donar la seua nota de color: les més notables eren marcades per la florida de l'ametller a l'hivern i la verdor de les figueres sota el crem del sol estiuenc.

Al contrari del que succeeix en d'altres terres mediterrànies, el cultiu de la vinya no proporciona trets paisatgístics a destacar, llevat d'algunes parcel·les a Formentera, o d'alguns sectors molt limitats d'Eivissa. En aquesta illa els ceps solien sembrar-se seguint linealment regadores i vores de camins, a fi de beneficiar-se d'un poc més d'humitat, que li mancava en cas d'ocupar la parcel·la sencera. D'aquesta manera, la vinya passa quasi desapercebuda, a excepció de Formentera, on ocupa porcions relativament importants a la Mola, i més puntuals a la zona nord-est del pla del Rei, i d'alguna part d'Eivissa, com al *polje* d'Albarca i algunes parcel·les del pla de ses Salines.

En l'accidentada orografia eivissenca, els puigs queden abandonats a la vegetació natural. Les suaus ondulacions que creuen l'illa dominant totes les seues petites planes com a amfiteatres, queden cobertes per una garriga a la qual el pi bord dona la nota més característica. Aquest espai estava perfectament integrat en el món agrari pitiús. Ben aprofitat per l'home, era àrea de pastures alhora que el pagès se'n beneficiava per a la diversitat d'activitats complementàries de l'agricultura que tan importants han estat en el món agrari tradicional.

### **Els camins**

La disposició de l'hàbitat, amb un poblament disseminat al camp, uns centres parroquials, lloc de reunió dels pagesos, i una ciutat, organitzadora de l'espai illenc, condicionava la conformació de la xarxa de camins. Aquests eren els elements indispensables per a la vida social, de relació humana. L'extraordinària dispersió de l'hàbitat rural, l'extremada parcel·lació de les terres i l'aprofitament econòmic integral de l'espai illenc, són elements que contribuïren a l'aparició d'una xarxa viària embrollada i aparentment confusa.

De cada casa sortia un camí que permetia als seus habitants d'anar als punts de treball, als llocs de reunió amb els seus veïns o els conduïa a la carretera que els duïa a Vila. Així, tota l'illa d'Eivissa i la de Formentera estan recorregudes per viaranys de progressius graus d'utilització. Simples carreranyes poden dur a les parcel·les de cultiu i travessar boscos i puigs, moltes vegades seguint el pas obert per torrents. Aquests carreranyes s'eixamplaven per deixar pas al carro de calaix que portava la producció dels forns forestals —sitges, forns de pega, forns de calç. Un poc més amples són els que duïen a la parròquia. Camins de terra, de ferradura, aptes per al pas dels carros de barana tirats per les cavalleries. Si la pedra morta, arrancada per deixar al descobert el sòl agrícola, era abundant, els camins quedaven limitats a banda i banda per parets. Per evitar l'erosió d'aquests camins, al temps que s'aprofitaven les pluges per als camps adjacents, les *esquenes* —petites ondulacions transversals a la direcció del camí— frenen la velocitat de les aigües de pluja i les desvien cap als camps.

En la confluència d'alguns d'aquests camins i, sobretot, prop de les vies principals que conduïen a Vila, podem trobar, a la vora, unes cases que acomplien una funció de serveis elementals: petites botigues on el pagès podia trobar allò més indispensable i senzill sense necessitat de desplaçar-se a Vila o al nucli rural més proper. L'organització de tota la xarxa viària reflectia el món tradicional, d'una economia agrària d'autosubsistència, on el pagès vivia tancat en els usos establerts generació rere generació, satisfet de produir el necessari per subsistir i de mantenir bones relacions amb els veïns.

## Els paisatges agraris

1. **L'illa d'Eivissa** reflectia, en els seus paisatges, la forta empremta de la ciutat, organitzadora de l'explotació de l'espai illenc i del seu poblament. El resultat era un model de distribució espacial d'usos agraris que, si prenem Vila com a centre, anava disminuint en intensitat d'explotació així com ens allunyam del nucli urbà. Els diferents paisatges que se succeïen són els següents:

a) **Pla de Vila**, amb una explotació agrària intensiva i horts freqüents. A les portes de la ciutat i segons les necessitats del seu mercat, ses Feixes eren un veritable cinturó d'horta guanyat per l'home al maresme. Els torrents que baixen cap a la badia d'Eivissa proporcionaven l'aigua per regar. Els cultius, amb tota varietat de productes de regadiu, rebien l'aigua per capil·laritat. Les parcel·les, petites, rectangulars i allargassades, quedaven separades per les sèquies que servien bàsicament per al desguàs de les aigües al port d'Eivissa. Com que els hortolans vivien a Vila, les úniques construccions eren unes barraques que feien el paper de magatzems d'estrís agrícoles.

Al sud-oest i nord-est de la ciutat els plans de Sant Jordi i de Jesús, respectivament, constitueixen una prolongació del de Vila. Disminueix la intensitat del regadiu, que alternava amb bons camps de secà. Al pla de Sant Jordi destaquen els molins, que extreïen l'aigua de pous, moguts per la força del vent. El pla de Jesús aprofitava, sobretot, les aigües de la sèquia Llavenera. Arbres de regadiu, cítrics més que res, i algunes verdures i hortalisses eren les produccions més freqüents. Al secà, era l'ametller i el blat l'associació de cultius dominant. En el límit entre el pla de Sant Jordi i la seua continuació pel de ses Salines es troben algunes vinyes, la producció de les quals es comercialitzava a Vila. Les parcel·les són, en general, de proporcions mitjanes, separades per parets de pedra, baixes i molt ben acabades en doble vessant, o per talussos de terra i pedres. Els cultivadors vivien enmig de les terres que treballaven. Dos centres parroquials, Sant Jordi i Jesús, aglutinaven unes poques cases entorn.

b) **Les planes** de Sant Antoni o Portmany, de Santa Eulària i de Fruitera o Santa Gertrudis rodegen el Pla de Vila per l'oest, est i nord, respectivament. Les dues primeres en queden separades per alineacions de puigs, la tercera n'és com una prolongació que, en forma de corredor entre puigs, arriba fins a Sant Miquel —es pla Roig. Secà i regadiu alternaven amb característiques semblants a les del pla de Vila, però amb major proporció del primer. El pla de Portmany compta, entre algun altre, amb el torrent de Buscastell; el de Santa Eulària, amb el riu d'aquest nom, vora el qual s'alineen tota una cadena d'horts; més endins, el pla es perllonga per Balàfia. El pla de Fruitera té el torrent d'aquest nom, i pren també part de la conca del riu de Santa Eulària; el pla Roig és travessat pel torrent de Balansat, també jalonat d'horts. Parcel·les i casaments són de característiques semblants a les del pla de Vila, però en aquestes planes es troben més parets de pedra limitant camps, i, sobretot, camins. Les sínies hi són freqüents.

c) **Els peus de vessant** i parts baixes dels puigs presenten les parcel·les abancalades, dins d'aquesta arquitectura agrària ja esmentada. Són terres de secà, on dominava el garrover i la figuera, associades amb ordi o algun llegum de secà. És una terra d'escassa profunditat i pedregosa, on el sòl és de baixa fertilitat. Els casaments es troben en el vessant dels puigs, vora una àrea boscosa moltes vegades.

Aquí hauríem d'incloure *els poljes de Corona* i *d'Albarca*, petites planes interiors en el sector des Amunts, on, a més de l'arboricultura, tenia una relativa importància la vinya, sobretot a *Albarca*.

d) **Els fons de canal i les cales** constituïen petites zones d'agricultura marginal que aprofitaven unes aigües subterrànies. L'aprofitament agrícola dels fons de canal ha suposat

un esforç humà extraordinari. Per contrarestar la força torrencial de les aigües de pluja, les parcel·les prenien forma de mitja lluna i les parets, fortes i altes, que les protegien tenen disposició en talús. Els cultius eren de secà, arboris, garrovers principalment i alguna figuera. Un cas excepcional, per la disponibilitat d'una font —el broll de Buscastell—, és el del curs alt del torrent d'aquest nom, que s'alimenta bàsicament de les aigües del broll. Dins el llit del torrent l'home ha aixecat les petites parcel·les de cultiu, fortament protegides, hi ha traginat la terra, i hi ha creat un verger, enmig dels puigs, amb cultius de regadiu diversos.

Les cales, assolellades i ben protegides del vent, amb suficient aigua subàlvia, quan tenen suficient amplitud, permetien l'aparició d'unes petites taques de regadiu, amb producció, més que res, de cítrics.

En tot cas, les parcel·les eren minúscules i marginals dins el conjunt de l'explotació agrària. Per tant, no es troben cases vora aquestes parcel·les de fons de canal i de cala, ja que els habitatges estan devora l'explotació principal.

**2. L'illa de Formentera** presenta un paisatge agrari marcat per l'aridesa, l'abundància de crostes i el buf gairebé constant del vent. La sequedat és més accentuada al pla de Barbaria o del Rei, més ample i baix que la Mola, a més d'estar inclinat —davallant cap al nord—, cosa que el fa més sensible als vents d'aquesta procedència. Els camps es troben molt fragmentats, separats per gruixudes parets de pedra seca, que limiten també tots els camins. El sòl és pedregós i de color blanquinós. Prop de la mar, l'arena envaeix les parcel·les. Malgrat el vent, trobam també una arboricultura —de secà— on la figuera és l'arbre rei. Els arbres estan protegits del vent per les mateixes parets, que dominen el paisatge formenterer. Les copes prenen una forma aerodinàmica, acoixinada, i el brancatge és sostengut per desenes d'estalons. Tanmateix, la necessitat de produir tot allò que es necessita per a la pròpia subsistència obligava a l'associació de cultius amb un cereal, generalment ordi. El bestiar era omnipresent.

A la Mola les condicions són una mica millors. El pla, més elevat, cau verticalment sobre la mar i rep un poc més d'humitat. Les terres són brunes i un poc més fondes. A més de la figuera i el cereal, la vinya tenia una entitat paisatgística. Les parcel·les no són tan petites.

La casa pagesa formenterera és més reduïda que l'eivissenca i d'una major economia. Potser per això té el terrat a doble vessant, de teulada. Sempre presentava una enramada anterior. La disposició interior és igual a la d'Eivissa. La cisterna recollia, a més de l'aigua del terrat, la que corre per una «plaça», feta aprofitant la crosta.

A Formentera, el bosc queda reduït a la pujada i als marges de la Mola i a petites àrees del pla de Barbaria, sobretot als arenals de cala Saona i es Pujols, aquests darrers en vies de desaparició. Com a Eivissa, ha estat intensament explotat i era una important àrea de pastura.

### **III.5. Valoració del món agrari tradicional**

El món agrari tradicional de les Pitiüses no era una excepció respecte d'altres societats d'un nivell tècnic similar. Totes les societats tradicionals presenten unes característiques generals semblants. Aquestes característiques, que nosaltres —com molts d'autors— hem agrupat amb els noms de «món agrari tradicional» o «economia de subsistència» —d'altres utilitzen els termes gairebé sinònims d'«ecotipus paleotècnic» o «mode de producció parcel·lari», ens permeten establir un model teòric. Tres trets fonamentals el qualifiquen. El seu coneixement, sobre el qual volem insistir en aquesta recapitulació final, ens ajuda a comprendre la realitat de les Pitiüses d'abans.

### **1. La producció es destinava en la seua major part a l'autoconsum**

Dins el món agrari tradicional, les explotacions consumien la major part del que produïen. Aquesta ha estat la situació normal a les societats agràries de tot el món, abans que es creassin les condicions per al desenvolupament d'un mercat incentivador de la producció i del consum, que servís al pagès com a lloc de venda de la seua producció i, al mateix temps, com a centre motivador del consum.

En destinar la major part de la producció al propi manteniment i a la continuïtat de la seua unitat familiar, el pagès convertia en prioritàries les tasques del conreu de la terra. Sense això no podia subsistir. En conseqüència, les tasques no destinades directament a la producció d'aliments eren considerades com a secundàries i només tenien lloc en els moments que deixava lliures el cultiu.

### **2. N'existia normalment un petit excedent**

Malgrat que la major part de la producció constituïa un fons de subsistència que es destinava al consum dins la unitat familiar, n'existia sempre un excedent, entès com tot allò que ultrapassa les mínimes necessitats calòriques en l'alimentació familiar. Normalment era petit i podia tenir una triple destinació:

a) *Fons de reemplaçament.* Era la part de l'excedent destinada a assegurar la preservació de les instal·lacions de l'explotació i de les seues produccions, com poden ser les llavors, els adobs, la reparació d'estrís i el manteniment de la casa i dels ramats.

b) *Fons de renda.* Consistia en tot allò que el pagès destinava, d'una banda, a aconseguir aquells objectes o serveis dels quals no disposava a la seua explotació, o no podia obtenir amb el seu treball, i que li eren oferts per uns especialistes. De l'altra, per pagar un cànon en concepte d'explotació de la terra, bé fos al propietari, si el pagès era majoral o arrendatari, bé els impostos que li demanava l'Estat.

c) *Fons cerimonial.* Era la part de l'excedent destinada a sufragar les despeses que ocasionaven les relacions socials entre el pagès i els seus veïns, bé fossin celebracions socials —batiaments, bodes—, relacionades amb la collita —incloses les matances—, contribucions a la defensa de la comunitat —torres de defensa—, o al manteniment de l'aparell religiós —obres a la parròquia.

Una vegada coberts aquests tres fons, el pagès no tenia interès a produir un major excedent, perquè no existia l'estímul d'un mercat.

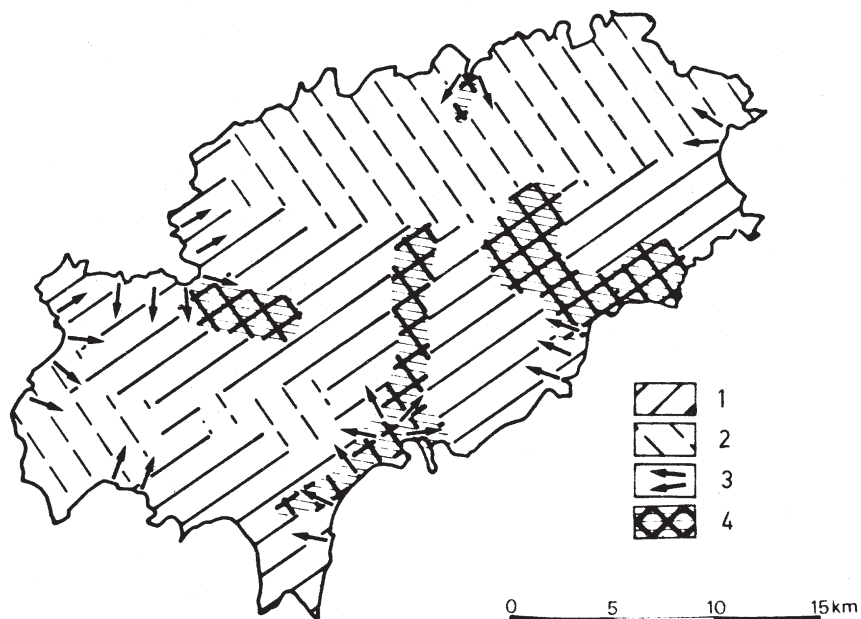
### **3. La base de l'explotació era la família**

En aquest tipus de societats, el concepte d'assalariat era gairebé inexistent dins el món rural, perquè tenia la família com a base de la força de treball. Això feia que des del més petit fins al més gran fossin actius i tenguessin alguna tasca a realitzar, que en principi era determinada pel sexe i per l'edat. Però, en cas de necessitat —servei militar, defunció, malaltia— podia ser intercanviat amb els diferents membres de la família, ja que cap de les feines requeria una especialització elevada.

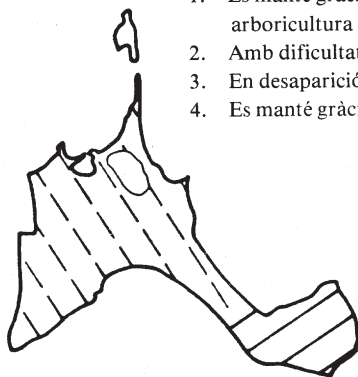
El fet de ser la família la base de l'explotació limitava la producció: només es cultivava allò que es podia portar endavant amb les mans disponibles dins el cercle familiar. El cap de família era el responsable de la continuació de l'explotació. Per això ell era qui portava tota la iniciativa. Tots els membres de la unitat familiar treballaven en estreta col·laboració, sota la rígida autoritat del pare. El resultat era una organització social de gran cohesió, on l'autoritat i el prestigi personal es basaven en línies familiars i normes de conducta social ben establertes.

En aquestes societats agràries tradicionals interessava mantenir l'explotació íntegra i sempre dins el cercle familiar. Normalment era el fill mascle més gran qui la rebia, ja que la seua fragmentació per qüestions d'herència la convertiria en inviable.

GRÀFIC NÚM. 3: LES MUTACIONS DE LA VIDA RURAL



1. Es manté gràcies a una doble activitat o una arboricultura heretada.
2. Amb dificultats (reducció de l'espai cultivat).
3. En desaparició sobre la pressió immobiliària.
4. Es manté gràcies a una especialització (regadiu).



(Segons J. Bisson: La terre et l'homme aux îles Baléares, 1977)

Tots aquests aspectes comportaven una cultura específica, íntimament lligada a la forma de vida de les petites comunitats rurals, orientada a la seua supervivència i a la perpetuació del model.

## **IV. L'agricultura, avui**

Als darrers 20-25 anys la nostra agricultura entra en una profunda crisi amb la qual passa de ser la base de l'organització social i econòmica d'una societat i cultura preindustrials a convertir-se en una activitat econòmica marginal, especialment si la comparem amb d'altres com són el turisme, la construcció i la promoció immobiliària, el comerç de la moda i, en general, tots els serveis derivats de la indústria de l'oci.

En aquest sentit, la reacció del pagès i els resultats en els nostres camps són ben il·lustratius i explícits: abandonament. De vegades total, d'altres amb l'aprofitament circumstancial d'algunes produccions mantengudes d'acord amb els cànons de l'agricultura tradicional. A les zones on ha estat possible la intensificació del regadiu, hi ha una proliferació de taques verdes de les produccions hortícoles, dels arbres fruiters i dels farratges. Aquí i allà, també, la moderna presència dels hivernacles i els cultius protegits. De totes maneres, les innovacions no són suficients, i la demanda actual de productes agraris ha de cobrir-se amb les produccions exteriors. Només un grapat de les produccions locals arriba a aproximar-se a la cobertura de la demanda interna.

### **IV.1. Les transformacions estructurals**

A partir dels anys 60 s'inicià l'afluència massiva dels turistes. Això va comportar el procés de descomposició de tota l'estructura social i econòmica anterior. La importància d'aquest element, desconegut en l'anterior mode de vida, va ser tal que, en molt poc temps, s'instaurà un nou ordre econòmic basat en el monocultiu turístic. Per a les Pitiüses això comportà el trànsit d'una economia agrària de subsistència a una economia capitalista avançada i dependent. La societat, l'economia i la cultura insular es transformaren ràpidament i intensament. Per a l'agricultura, els canvis suposaren la pèrdua del seu paper bàsic en la configuració de l'ordre econòmic insular.

#### **Els canvis de base**

Diversos factors ens permeten d'assenyalar un canvi radical que començà a produir-se als anys 60 i determinà tot un conjunt de modificacions estructurals que forcen a separar totalment la situació actual de l'agricultura de tot allò que havia estat i significat en el món tradicional.

Aquest no és un fenomen únic i original de les Pitiüses. La descomposició de les estructures agràries tradicionals ha estat sempre una conseqüència del desenvolupament de la indústria i dels processos d'urbanització. En aquest sentit, paral·lelament al nostre cas, succeïa el mateix en el conjunt de l'Estat espanyol, excepció feta d'algunes regions. Ben entès que, a les Pitiüses, el fenomen presenta una intensitat, una velocitat de les transformacions i unes particularitats que el fan específic, i que és indispensable que coneguem i sapiguem interpretar, per així poder entendre millor els problemes que se susciten a l'interior de la nostra societat actual.

En el nostre àmbit insular, el desenvolupament del turisme de masses ha fet el paper que en altres llocs han representat la industrialització i la urbanització. El corrent monetari original va permetre, per primera vegada, als pagesos d'Eivissa i Formentera, d'alliberar-se de la necessitat d'autoabastar-se. Tothom ho pogué aprofitar, bé accedint definitivament o estacionalment al nou mercat de treball —construcció, serveis, en especial els joves, bé a través de la venda de parcel·les de terreny.



Aquest factor, acompanyat de la suggestió del nou mode de vida i de la impossibilitat que la producció tradicional pogués respondre en poc temps a les noves condicions, provocà el traspàs de grans contingents de mà d'obra cap a la indústria i els serveis. Això donà lloc a l'envelliment de l'estructura poblacional del camp. A més, cas de continuar l'activitat agrària, aquesta prenia sovent la forma de dedicació a temps parcial. Paral·lelament, el possible estalvi rural, o el producte de la venda de terrenys, es canalitzava cap a d'altres sectors, i es descapitalitzà l'agricultura. Han contribuït a l'abandonament dels camps i a la fixació de la població als nous nuclis urbans la manca de serveis i equipaments a les zones rurals, a causa que l'administració s'ha vist obligada a construir-los a les zones més poblades o d'interès turístic.

L'explotació agrícola familiar ha deixat de ser una unitat de producció i consum. Això significa la fi de l'organització familiar del treball. Les pautes de comportament social, lligades a l'agricultura de subsistència i al manteniment de la propietat, comencen a deixar de tenir sentit. Al mateix temps que s'abandonen els camps i els cultius menys rendibles, es produeix la democratització de l'herència i cobra importància l'individualisme. Les expectatives personals de cada individu ja no estan determinades pel seu naixement, sinó que depenen de la seua capacitat d'adaptar-se a una nova societat basada en la competència. El treball a l'agricultura és ràpidament menyspreat; i els nous grups socials urbans d'origen pagès fan renúncia de la seua anterior condició. Tota l'amplíssima gamma de tècniques i coneixements de producció tradicionals, establerts amb el diàleg secular del pagès amb la natura, corren perill de perdre's, en no trobar una generació disposada a rebre'ls i continuar emprant-los.

### **Propietat i explotació de la terra**

En desfer-se l'ordre regnant en el món agrari tradicional, també comencen a canviar sensiblement les formes de propietat i explotació de la terra. El primer efecte apreciable consisteix en la pèrdua d'importància del règim de parceria, que sempre havia tengut una certa presència a les Pitiüses, així com dels altres sistemes diferents de l'explotació directa per part del propietari. L'ambient de renovació econòmica propiciat pel turisme fa que els majorals siguin els primers a deixar d'interessar-se per l'activitat agrària, perquè no poden beneficiar-se totalment del seu treball. El règim de parceria deixa de tenir sentit.

Però tal vegada el fet més important i que sovent passa desapercebut consisteix en la democratització de l'herència. Com havíem vist anteriorment, per a tota societat es plantegen, quant a la transmissió de la propietat, dues alternatives oposades: d'una banda, salvaguardar la integritat del patrimoni; d'altra banda, respectar la igualtat dels drets entre tots els fills. L'organització social tradicional havia privilegiat, a les Pitiüses, la primera —recordem l'hereu—, bé que donant unes compensacions als altres fills —les legítimes. Amb la descomposició de l'estructura agrària tradicional es perd també la necessitat de la salvaguarda del patrimoni, de manera que, ràpidament, s'esdevé el fet revolucionari de la transmissió igualitària de la propietat. Aquest fenomen ha d'emmarcar-se dins de les noves condicions d'increment de l'activitat general en el territori insular. En produir-se una forta pressió urbanitzadora a les zones rurals valorades —susceptibles d'especulació immobiliària o turística—, la terra perd el seu valor com a factor de producció i passa a convertir-se per si mateixa en riquesa, la qual, lògicament, reclamen tots els fills.

La subdivisió per herència de les explotacions, deguda a la desaparició dels factors que afavorien la seua conservació, es veu agreujada ara, d'altra banda, per l'augment de la pressió demogràfica, és a dir, el creixement quantitatiu de la població, produït per la interrupció dels moviments emigratoris —propis de l'època anterior— i la seua substitució



pels moviments immigratoris més actuals. En conseqüència, d'aquesta subdivisió per herència de les propietats, n'esdevé l'altre canvi transcendental que comentarem: el procés de minifundització.

Ja hem dit que l'extensió de les explotacions d'Eivissa i Formentera era reduïda. En la situació present, el fenomen de més actualitat quant a la propietat i explotació de la terra consisteix en el procés irrefrenable de minifundització, a causa de la democratització de l'herència, i al fet d'haver passat la terra a ser un factor de riquesa. Aquest fenomen es pot observar a la taula estadística número 1, que compara els censos agraris realitzats —1962 i 1972—, bé que aquestes dades siguin antigues i ja no reflecteixen l'extensió actual del fet. Més endavant es veuran els efectes negatius que la minifundització comporta en algunes formes d'activitat agrària que podrien ser prou rendibles en el nostre àmbit.

### **Les noves condicions de producció**

Amb tot el que portam dit, tal vegada sembli que el fenomen turístic ha tingut uns efectes negatius per a la nostra agricultura. En rigor, no es pot afirmar tal cosa, ni, tampoc, el contrari. L'actual és una organització socioeconòmica diferent, que reclama una agricultura també diferent. L'explotació familiar continua sent la columna vertebral de l'estructura agrària. Però ja no són els criteris imperatius de l'autosubsistència els que determinen l'activitat dels pagesos, sinó les condicions del mercat, el qual exigeix unes noves condicions de producció.

La societat actual demana unes produccions diferents. Les fruites i els productes hortícoles presenten una demanda continuada, i ja no és possible produir-los, exclusivament, d'acord amb els cicles naturals de la planta. A més, la majoria són productes peribles i, malgrat els avenços del transport i de les múltiples aplicacions del fred, és millor cultivar-los prop dels centres de consum. La majoria dels productes càrnics i derivats de la ramaderia s'obtenen mitjançant processos de producció industrials, que n'abarateixen els costos. En endavant, la continuïtat de l'agricultura força els pagesos a desenvolupar una agricultura comercial, la qual presenta a les nostres illes dificultats importants, derivades unes de l'anterior estructura agrària —associació de cultius, excessiva parcel·lació, ineficàcia de la comercialització, persistència de mentalitats desfasades, manca d'inversió—; i altres, de les condicions naturals —manca d'aigua, condicions de relleu i dels sòls.

Per altra part, el corrent monetari originat pel turisme ha permès que els pagesos renovadors puguin fer les necessàries inversions de capital. L'abandonament d'algunes terres de cultiu, cosa que en estricta lògica és positiva, perquè elimina del camp els braços sobrants i les terres marginals, a la vegada permet la mecanització. La tecnologia aplicada a la producció agrària entra a les nostres illes a través de la substitució de l'energia animal per l'energia mecànica, l'adopció de maquinària, la introducció de noves tècniques de cultiu —com són els hivernacles i els cultius protegits—, l'extensió de noves formes de regadiu —aspersió, gota a gota—, la utilització d'adobs químics i productes fitosanitaris i la incorporació dels farratges seleccionats a l'alimentació dels ramats.

Els canvis en la demanda i l'adopció de tecnologia determinen una substitució de cultius. S'abandonen els terrenys menys adequats i les produccions menys rendibles, que són substituïdes per les produccions exteriors. Tota classe de verdures i hortalisses, així com fruiters, quan la disponibilitat d'aigua ho permet, passen a ocupar l'espai on abans se sembraven —associats— cereals, llegums i arbres. Són cultius que presenten uns majors costos de producció, sobretot fora de temporada, perquè estan incrementats pels costos fora del sector.

De tal forma, la productivitat, la rendibilitat, el càlcul minucios dels costos de producció i una adequada comercialització són ara aspectes indissociables de l'activitat agrària, que el pagès d'Eivissa i Formentera ha de tenir en compte necessàriament. Aquesta és la gran novetat respecte del món agrari tradicional. Progressivament, també, l'agricultura s'orienta a la cobertura de la demanda de productes específics, que són produïts de manera intensiva.

### **L'activitat agrària a l'economia illenca actual**

És difícil avaluar el pes actual que representen les diferents activitats del sector agrari dins el conjunt de l'economia insular. Per tal motiu, només donarem aquí aquelles dades que ens informen de les tendències dominants. El primer fet que cal remarcar és la progressiva i continuada disminució de la superfície cultivada: l'any 1980 havia disminuït en un 25% respecte de l'any 1962. Les terres que no s'han convertit en sòl urbà o turístic han estat abandonades a la vegetació natural.

A la vegada, s'ha reduït la població activa agrària. Mentre que l'any 1965 representava un 45,6% del total d'actius a les Pitiüses, deu anys després havia passat a ser un 17,9%, una xifra que sobrevalora els que estan declarats com a actius agraris, però que tenien una altra dedicació principal. Les migracions interiors, del camp a la ciutat, han estat un fenomen paral·lel a l'anterior. Mai no s'han avaluat globalment, però en podem indicar una dada significativa: el 1975, el 43,2% de la població del municipi d'Eivissa —que aleshores comptava amb 20.391 habitants empadronats— havia nascut en un altre municipi de l'illa, i això equival a afirmar que tenia un origen social pagès. No és conegut el volum de la població rural que s'establí a les viles de Sant Antoni i Santa Eulària, ni el d'aquells que, tenint una ocupació urbana, continuen vivint a les zones rurals. Aquesta «desertització rural» —a escala pitiüsa—, va acompanyada de l'envelliment de l'estructura poblacional del camp.

Quant a la producció, el subsector ramader —complementari de l'agricultura tradicional— ha arribat a equilibrar-se respecte del subsector agrícola, quant al valor de la producció, superant-lo en alguns anys. El 1981, el subsector agrícola representava el 50,5%; el ramader, el 47,1%; i el forestal —ara, completament marginal—, tan sols l'1,4%.

La superfície cultivada dels arboris s'ha reduït —especialment en els casos de la figuera i el garrover—, bé que ha augmentat el seu pes relatiu dins el conjunt del subsector agrícola. Cal explicar-se tal fet per la sembra de nous peus d'arbres, de varietats seleccionades. També han vist reduir la seua superfície cultivada els herbacis, augmentant, però, la importància de les hortalisses i els farratges, els quals han substituït els tradicionals herbacis de secà —cereals i llegums. Les primeres presenten una extensió inferior, però tenen un major rendiment per unitat de cultiu. Els segons són una conseqüència de l'augment de la ramaderia, a l'alimentació de la qual són destinats. Dins el subsector agrícola, el pes relatiu del valor de la producció es distribueix així: les hortalisses, el 63,9%; l'arboricultura, el 17,4%; i els tubercles, que semblen experimentar un nou augment, el 14,6%.

A la ramaderia, on ja no cal considerar els animals de tir, és palesa una tendència a la producció de carn —76,3% del valor de la producció, el 1981—, en contra de la llet —8,7%—, els ous —14,7%— i la llana —0,4%. Entre els ramats destinats al sacrifici, continuen sent dominants els porcs —27,5%— i l'aviram —23,3%—, bé que disminueixen en relació amb anys anteriors. Presenten la tendència contrària les ovelles —9,6%—; els conills —4,7%— i el vacum —10,4%—, bé que la tendència alcista d'aquest darrer pot estar motivada pel sacrifici de molts caps, per tal de no continuar la seua producció.

No podem analitzar la productivitat dels diferents cultius un a un. En general, podem constatar que la nostra agricultura presenta una productivitat baixa, i això és conseqüència de l'estructura productiva heretada. La rendibilitat de la nostra agricultura i ramaderia es veu disminuïda per la gran incidència dels costos fora del sector, especialment els pinsos —els quals representen un 60% del total d'aquells— i per la infrautilització de la maquinària —dit d'una altra manera, la sobremecanització—, que determina un augment dels costos de producció i dificulta la seua amortització. Sembla una paradoxa, però en comparació amb el total de les illes Balears —1,96 CV/ha—, la nostra agricultura presenta un índex de mecanització més elevat —2,4 CV/ha.

A manera de conclusió, assenyalem que l'actual agricultura i ramaderia pitiüses han superat el model de subsistència, però encara presenten molts residus de la situació anterior, fet que dificulta el seu desenvolupament, com veurem més endavant. Dos dels punts negres més destacables continuen sent la comercialització i el cooperativisme. No s'han aconseguit formes de comercialització de les nostres produccions favorables als cultivadors, ni s'ha consolidat un sistema efectiu de cooperatives, les aliades naturals dels pagesos. No s'ha d'oblidar tampoc, a l'hora de valorar el pes de l'activitat agrària, que l'existència de formes d'agricultura a temps parcial i de l'agricultura practicada com a oci, impossibles d'enregistrar i apreciar estadísticament, desfiguren les dades, i fan difícil saber qui és agricultor a Eivissa i Formentera, on comença i on acaba l'activitat agrària.

## **IV.2. Els tipus d'agricultura**

El conjunt de les transformacions experimentades per l'agricultura pitiüsa, comentades a l'apartat anterior, i que podem resumir com el canvi d'orientació de la gestió de l'activitat agrària, ara practicada per extreure'n uns rendiments econòmics, ha generat diferents formes de portar a terme el treball en aquest sector. De tal manera que, per a una millor comprensió de la seua complexitat, els podem estudiar analitzant quatre tipologies diferents, totes elles detectables a l'actualitat. Hem de tenir present que aquesta tipologia no és més que una ajuda teòrica per facilitar l'estudi. La realitat ens pot oferir explotacions difícilment catalogables o que reuneixen característiques de més d'una.

### **Agricultura tradicional a temps parcial**

Consisteix en la forma d'adaptació menys progressiva, i manté moltes tècniques i condicions de producció de l'agricultura tradicional. Aprofita la persistència de l'estructura anterior, tal com una explotació en règim de propietat en zona rural no revalorada, unes condicions infraestructurals mínimes o uns arbres anteriorment sembrats, poc posada al dia, i amb una persistència d'alguns criteris d'autoabastament.

En ser sovent pagesos d'edat els que la practiquen, aquesta agricultura està molt relacionada amb el procés d'envelliment de la població activa agrària. Com més anys tenia una família de pagesos en el moment d'iniciar-se l'activitat turística, menys disposada s'ha mostrat a adoptar innovacions, o a canviar l'ocupació tradicional per una altra de no agrícola, generada en les noves condicions de treball. Freqüentment el treball agrícola es realitza amb un nivell d'activitat baix, o bé a temps parcial, en els mesos d'hivern, com a activitat secundària, aprofitant l'estacionalitat d'una altra feina que és considerada com a principal. Aquesta forma d'agricultura presenta molt escassa inversió de capital i, ocasionalment, quan aquesta es dona, apareixen problemes de rendibilització de la maquinària adoptada, a causa de la seua infrautilització. El règim d'explotació directa de la terra explica la persistència d'aquestes formes d'activitat. L'agricultura tradicional a temps

parcial no té futur en una economia de mercat, perquè frena el procés de substitució de cultius i tècniques, alhora que provoca una fixació de les estructures productives anteriors.

### **Agricultura comercial familiar**

Aquest segon tipus manté una característica de l'agricultura tradicional: la família com a nucli base de la producció. Però aquesta ha deixat de ser una unitat de consum. La producció ja no és determinada per criteris de subsistència, per més que es consumeix part de les pròpies produccions. Es practica una agricultura completament enfocada a la producció de mercaderies, i això significa prestar gran atenció a l'evolució de les condicions del mercat, i a més a les tasques pròpiament agrícoles. Suposa una substitució dels cultius i una adequació a la nova demanda, buscant la rendibilitat, en combinació amb la utilització creixent de noves tècniques de producció, com són el reg o els cultius protegits i sota plàstics. Aquestes tècniques, a més d'una major utilització de maquinària, adobs, pinsos i d'altres, augmenten de manera important els costos fora del sector. El seu futur dependrà d'unes adequades condicions de comercialització, de l'evolució general dels preus del mercat, de les polítiques agràries i del cooperativisme.

### **Empreses agràries capitalistes**

Constitueix la forma més evolucionada, i és, per ara, puntual a les Pitiüses. La seua característica fonamental és que ha perdut totalment el seu caràcter familiar, i és practicada per veritables empreses capitalistes, la promoció de les quals pot venir dels no pagesos. Utilitza mà d'obra assalariada i especialitzada, dirigida per tècnics molt qualificats. Requereix una inversió de capital molt elevada, amb una incorporació de tecnologia enfocada a l'obtenció de les millors productivitats i rendibilitats.

La seua gestió determina un càlcul dels costos de producció i la trobada d'un mercat sovent exterior, que pot entrar en competència amb d'altres zones productores, establertes anteriorment, exactament igual que si es tractàs d'un altre producte industrial de consum. A Eivissa tenim únicament els exemples dels moderns i extensos hivernacles a la platja d'en Bossa i les vaqueries relacionades amb la planta envasadora de llet.

Aquesta forma de producció agrària planteja el problema de la possible competència de mercats amb l'anterior tipus i, en última instància, de la compatibilitat de tots dos.

### **Agricultura com a oci**

La seua problemàtica no és pròpiament agrària malgrat que els seus practicants són en la seua majoria d'origen pagès, i ara tenen una altra ocupació principal. L'agricultura com a forma d'oci està molt desenvolupada a Eivissa. El seu origen el trobam en la parcel·lació d'antigues explotacions de bons sòls, on es cultiven intensivament petites extensions de terreny de regadiu que rodegen una casa de nova planta, de vegades reduïda a una senzilla casa jardí.

Aquestes parcel·les, solars o jardins, més que buscar la productivitat, constitueixen una forma d'utilitzar el temps lliure, pròpia d'aquells que reprenen alguns dels símbols o hàbits de la seua anterior condició, ara des d'una posició social més considerada. De vegades són una continuació de les feines domèstiques de les dones, i també dels vells, separats de les seues anteriors explotacions. Amb el seu pou, es dediquen al cultiu intensiu de productes hortícoles, destinats al propi consum, que només són comercialitzats incidentalment; sovent l'acompanyen pràctiques ramaderes del mateix tipus.

Aquesta forma d'activitat agrària entra de ple en les problemàtiques de l'ordenació del territori. A més de comprometre en ocasions la viabilitat de desenvolupar una veritable

agricultura, perquè provoca l'ocupació i la inutilització de sòls agraris de qualitat, suposa una gran implantació d'obra morta: parets de delimitació, habitatge, corrals, magatzems, garatges, fosses sèptiques o voreres. Per altra part, i com a derivació del seu origen, se n'arriben a formar importants concentracions ínfimament dotades d'infraestructura. Una antiga explotació pot dividir-se, per exemple, en una trentena de parcel·les, la majoria amb pou propi, o aparèixer sense xarxa d'evacuació d'aigües residuals.

### **IV.3. La urbanització del camp**

Si a l'època tradicional camp i ciutat quedaven perfectament delimitats i acomplien funcions ben diferenciades, la incidència del turisme de masses ha modificat notablement la situació. L'especialització de les Pitiüses com a espai d'oci ha provocat un fort procés de terciarització, que incideix en tot l'àmbit illenc. Ha afectat la població i la seua distribució, les funcions exercides pel camp i la ciutat, la disposició de les vies de comunicació, i es reflecteix en el paisatge, que mostra un nou model d'organització espacial.

Abans, el camp començava a les portes de Vila i s'estenia per tota la resta del territori pitiü. Ara han quedat esborrats els límits entre ciutat i camp per una àmplia faixa rururbana, amb unes noves concentracions que creixen a l'àrea abans rural i adopten característiques urbanes. L'espai rural es revalorava com a espai d'oci i de serveis en general i, gràcies a l'automòbil i a una nova estructura interior de comunicacions, es converteix en àrea de segones residències i nuclis turístics, compartint amb la ciutat funcions urbanes, i formant-hi una unitat funcional.

La població pitiüsa es concentra a la ciutat, a les viles de Sant Antoni i Santa Eulària i als nous nuclis en expansió. Per altra banda, continua la dispersió, gràcies al confort proporcionat pel model de societat de consum. Viure al camp ja no és sinònim de dedicar-se a activitats agràries. La població rural és ara d'una gran complexitat socioprofessional, i la seua dedicació al camp —si es dona— sovent s'ha convertit en una activitat secundària o, fins i tot, d'esbarjo. Amb tot això, s'han reduït les diferències culturals entre la vida al camp i la urbana.

L'arribada massiva dels turistes és possible des de la creació de l'aeroport des Codolar, al pla de ses Salines, les successives ampliacions del qual s'han fet a costa de bons terrenys agrícoles al pla de Sant Jordi. L'allotjament dels turistes ha requerit unes instal·lacions que han afectat, en primer lloc, la línia de costa. La demanda va començar pels nuclis concentrats ja existents: Sant Antoni i Eivissa, amb bones platges adjacents, i, després, Santa Eulària. Però les transformacions s'estenen tot seguit a importants sectors de les costes pitiüses, en forma d'urbanitzacions. Les carreteres, ara asfaltades per a la circulació automobilística, han desbordat la xarxa tradicional. Arriben fins a les urbanitzacions i posen en contacte els diferents nuclis de població sense necessitat de passar per la ciutat. La disposició actual de les vies de comunicació adopta, així, una xarxa ortogonal, amb carreteres transversals de nova planta i una via de circumval·lació que, sumades a l'antiga xarxa radial, permeten la ràpida comunicació de gairebé tots els punts de l'illa d'Eivissa entre si.

Només aquells punts no afectats per la demanda d'infraestructura turística, a grans trets bona part dels sectors muntanyencs del nord i del sud-oest, mantenen encara unes característiques de paisatge rural tradicional, amb petites variacions. Tanmateix, en aquests sectors, disminueix la població i s'envelleix per la pèrdua dels elements més joves i actius. El paisatge rural és, d'aquesta manera, un espai residual en possible perill de desaparició o en procés de transformació per l'abandonament de l'activitat agrària, per la substitució de

cultius, per la demanda de segones residències i sòl urbanitzable i per la mateixa demanda de serveis urbans per part dels pobladors del camp, demanda estimulada per les necessitats creades pel consumisme.

Un important factor negatiu sobre l'espai agrari ha estat el creixement del casc urbà de Vila i de les viles. La ciutat ha envaït el sector d'hort de ses Feixes, que ha desaparegut. L'orientació terciària de l'economia pitiüsa fa que el camp sigui considerat com a accessori i utilitzat com a àrea complementària dels serveis urbans.

De la situació actual podria deduir-se la necessitat d'una planificació urbanística a nivell de les dues illes, que tengués en compte la unitat funcional conformada pel conjunt de les Pitiüses, i ordenàs d'una manera racional l'espai illenc, tenint en compte quin paper es reserva a l'agricultura, la disminució dels costos socials derivats de la tendència progressiva a la dispersió de la població i la millora de les condicions de vida en els nuclis concentrats, tremendament massificats. Tot això, partint de la base que el turisme és l'eix de l'economia pitiüsa, que s'han de mantenir —i millorar— per a un futur els recursos naturals que han fet possible aquesta font de riquesa, i que s'ha de racionalitzar la seua explotació.

#### **IV.4. Problemàtica actual i perspectives de futur**

En els apartats anteriors ja hem tengut ocasió de comentar alguns dels problemes més importants amb què es troben a l'actualitat l'agricultura i la ramaderia pitiüses. En aquest últim apartat, ens centrarem en aquells aspectes més generals i intentarem reflectir les opinions manifestades per diferents tècnics i especialistes, referides a les problemàtiques de més actualitat o a les previsible tendències de futur en què es mou el sector primari a les nostres illes.

##### **L'ocupació urbana de sòls agraris**

Des del principi ha quedat prou clar que la nostra agricultura ha estat sempre limitada per la manca i poca qualitat dels sòls, suport imprescindible per poder practicar-la. Aquest problema s'està contínuament agreujant a causa del fort consum de sòls agraris de qualitat, resultat, a tot arreu del món i especialment a l'àrea mediterrània, de la civilització industrial i del desenvolupament extraordinari de les ciutats. Els sòls agraris constitueixen un bé molt escàs i el creixement urbà experimentat a les nostres illes s'ha fet i es continua fent en gran part a costa d'hipotecar per sempre més la possibilitat de continuar practicant-hi l'agricultura. És la lògica capitalista del benefici immediat, cega davant les conseqüències futures de les seues implantacions sobre el territori en un ambient d'inexistència de planificació urbanística. Tot el contrari de l'extraordinària preocupació del pagès tradicional a preservar els recursos naturals.

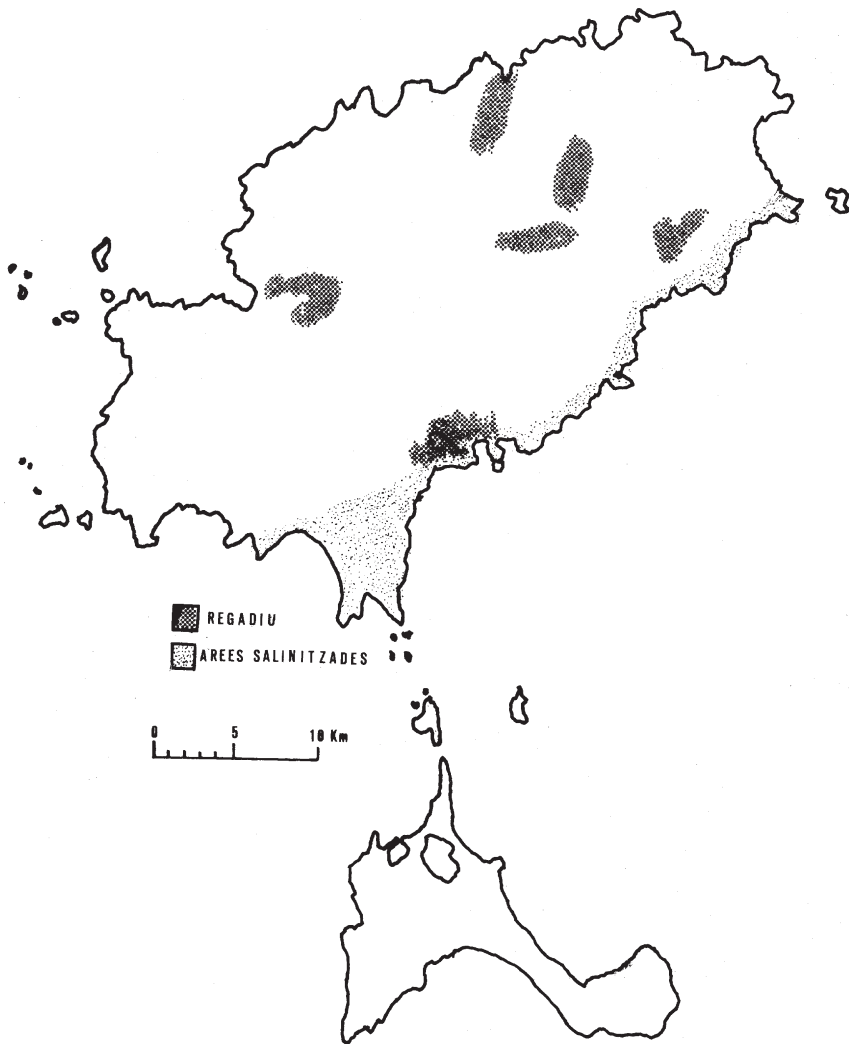
Per més que les nostres actuals condicions econòmiques permetin prescindir d'una agricultura pròpia, aquestes accions representen un atemptat contra el patrimoni natural i la subsistència de les futures generacions, a la vegada que posen descarnadament de manifest l'egoisme que suposa continuar amb la lògica del benefici privat immediat sense limitacions.

##### **Salinització i manca d'aigua**

De la mateixa manera que els sòls, també l'aigua constitueix un recurs natural molt escàs. A casa nostra les conseqüències són prou conegudes de tots, perquè son patides per tota la població urbana, especialment a l'estiu. Quant a l'agricultura, els problemes seran

més importants en el futur. L'evolució agrícola està subordinada al desenvolupament de l'horticultura i la fructicultura, les quals ofereixen les produccions que reclama el mercat interior. Ambdues activitats necessiten disposar de grans quantitats d'aigua. Aquest fet reclama plantejar i definir una estratègia futura de la utilització de l'aigua, perquè tal vegada som ja al límit de les possibilitats d'ampliació del consum —observau el creixement de les àrees salinitzades—, i aquest és creixent en tres fronts: el consum urbà, el turístic i l'agrari —horticultura, fructicultura i farratges.

#### GRÀFIC NÚM. 4: REGADIU I SALINITZACIÓ



(Segons MOPU i IRYDA)

A més de les zones assenyalades al mapa, existeix una forta salinització a tota l'illa de Formentera, a la badia de Portmany i altres punts d'Eivissa. No consten en el mapa per no haver estat estudiats.



Existeix una lluita pel control de l'aigua, manifestada en dos nivells, i aquesta serà una tendència que augmentarà en el futur. D'una banda, la destinació de l'aigua per a usos del consum urbà i turístic davant la destinació per a usos agraris, on la debilitat i subordinació econòmica d'aquests respecte dels altres és clara. Per altra banda, i dins de la destinació per a usos agraris, es disputen l'aigua l'horticultura, la fructicultura i el cultiu de farratges orientats al manteniment de la ramaderia. En ser les condicions de productivitat per hectàrea majors a l'horticultura, es pot esperar una limitació del creixement de les altres dues en favor d'aqueixa.

Les previsions d'utilització d'aigües residuals tractades per depuradores —per altra part, l'única solució imaginable— obliguen a considerar el problema que no són eliminats totalment alguns elements químics reconeguts com a nocius per a la salut. En conclusió, podem dir que la fructicultura pràcticament ha arribat al límit de les seues possibilitats de creixement a causa de la manca d'aigua, i la ramaderia, que necessita els farratges produïts per mitjà de la irrigació, depèn de la futura utilització de les aigües residuals tractades amb depuradores.

### **Problemàtica derivada de l'estructura agrària**

Les condicions de l'estructura agrària tradicional i les seues modificacions recents determinen una problemàtica que no es pot oblidar. Tal vegada, el problema inicial radica en la desvaloració social que ha sofert la condició d'agricultor, juntament amb la pèrdua de confiança del pagès en el futur de la seua activitat, especialment en el cas dels joves, ambdós problemes indissociables de les condicions en què s'han produït les transformacions recents. D'altra banda, es mantenen produccions, explotacions i formes de producció que són fora de tota lògica empresarial. En tercer lloc, l'estructura de la propietat i la seua tendència cap al creixement del minifundisme, sovent dóna lloc al sorgiment d'unitats de producció massa reduïdes per ser rendibles.

### **La ramaderia**

En una estructura agrària tradicional, la ramaderia és un complement més dins la gran diversificació de les produccions que es dóna en cada explotació. Per això, aquest sector presenta una problemàtica diferent en el moment actual, a causa del fenomen de la industrialització de la producció i de la dependència de les grans empreses multinacionals, productores de pinsos o dedicades a la comercialització, que afecta, especialment, els subsectors de la ramaderia porquina i les granges avícoles. En conseqüència, la demanda creixent de productes ramaders i derivats és coberta per aquestes produccions exteriors, en detriment de la ramaderia familiar.

Les conseqüències per a la ramaderia de les nostres illes són diferents segons el subsector que considerem. Així, la ramaderia ovina és la més adient per a les condicions naturals de l'illa a causa de la manca de despeses —s'alimenta de recursos naturals— i que el sistema de producció més adequat és l'extensiu. Però presenta una problemàtica estructural de difícil solució: l'estructura de la propietat no permet superar unitats de producció de més de 20 caps, per raó de l'exigüitat de les explotacions, cosa que està molt per davall de l'òptim mínim, establert en uns 100 caps; en condicions de producció extensiva, una hectàrea de terreny eivissenc pot suportar únicament 3 caps de bestiar. La nostra ramaderia ovina presenta aquesta contradicció: l'existència d'una raça autòctona molt adaptada i adequada, però la manca d'explotacions amb superfície suficient.

El vacum presenta una reducció del nombre de caps, amb una tendència a la desaparició de les anteriors explotacions tipus, de 5-6 caps, mentre que s'han desenvolupat

algunes explotacions amb elevades condicions d'inversió i tecnologia. El problema, perquè es puguin seguir desenvolupant tals explotacions, radica en la disputa per les terres de regadiu, perquè si bé els rendiments en la producció de llet i carn són elevats, no són suficients per competir amb l'horticultura.

La ramaderia porquina, de gran tradició a les Pitiüses, per causa dels seus productes derivats, actualment de gran demanda, es troba amb un gran problema, el sanitari — l'amenaça constant de la pesta africana—, agreujat per l'alimentació inconscient. Solventar-lo requereix una forta inversió de capital i, si bé la producció familiar pot continuar al gust de les nostres tradicions, la seua producció amb finalitat comercial és condicionada pel problema sanitari i la gran integració del sector a nivell estatal.

Quant als animals de corral, el problema dels pollastres consisteix en la pèrdua d'eficàcia, perquè s'engreixa una espècie d'animals que no està genèticament preparada, i que dona rendiments decreixents en augmentar el pes. A la vegada, però, existeix una demanda d'aquests animals, de millor sabor, amb un mercat disposat a pagar més. Els conills, per la seua part, tal vegada presenten les millors condicions, en adaptar-se perfectament a l'estructura agrària de l'illa, i ser un animal molt poc introduït a nivell estatal en les pràctiques de producció industrial; n'hi ha, també, una demanda important.

En conclusió, el problema de més urgent resolució consisteix a arbitrar una solució econòmicament factible per a les explotacions que tenen una escassa producció per al sacrifici i comercialització, i amb les condicions sanitàries legals. Aquesta solució passa pels escorxadors associats —pollastres i conills— i les petites indústries autoritzades —producció d'embotits, per exemple.

## Bibliografia

### A) Les Balears, amb especial interès per a Eivissa i Formentera:

BISSON, J.: «La utilización del suelo en las Baleares. Contribución al estudio de la geografía agraria de las islas», BCOCIN, LXVI, 643 (Palma de Mallorca, Cámara de Comercio, Industria y Navegación, 1964), pàg. 61-76.

—: «La propiedad ciudadana en las islas Baleares», BCOCIN, LXXIV, 674 (Palma de Mallorca, 1972), pàg. 3-16.

—: *La terre et l'homme aux îles Baléares*, Aix-en-Provence, Edisud, 1977.

CONSELL GENERAL INTERINSULAR, *La agricultura de las Baleares*, 1981.

—: *Dades balears* (anys 1979, 1980 i 1981).

DELEGACIÓN DE AGRICULTURA DE BALEARES: *Memoria 1980*. Palma de Mallorca.

INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA: *Censo Agrario de España. Baleares*. (Anys 1962, 1972). Madrid.

### B) Pitiüses:

ALARCO VON PERFALL, C.: *Cultura y personalidad en Ibiza*, Madrid, Editora Nacional, 1981. Tesi doctoral.

BARCELÓ, B.: *Distribución de la tierra y extensión de los cultivos en las islas de Ibiza y Formentera en 1860 y 1960*, BCOCIN, LXV, 639 (Palma de Mallorca, 1963), pàg. 107-109.

- CALVERA, J.: «Els arbres fruiters a Eivissa», *UC*, 14 (Eivissa, 1977), pàg. 31.
- DELEGACIÓN EN IBIZA Y FORMENTERA DEL COLEGIO DE ARQUITECTOS DE BALEARES: *Arquitectura y espacio rural en Ibiza* (Ibiza, 1982).
- DEMERSON, J.: «La huerta de Buscastell, en la isla de Ibiza», *Tarraco*, 2 (Tarragona, 1981), pàg. 167-181.
- FOSTER, G. M.: «Las “feixes” de Ibiza», *BCOCIN*, LXV, 639 (Palma de Mallorca, 1963), pàg. 88-93.
- GUERAU DE ARELLANO, C.: «Los hornos de alquitrán, una explotación poco conocida de nuestros bosques», *Eivissa*, 3a. època, 3 (Eivissa, 1973), pàg. 23-28.
- : «L’aprofitament a Eivissa de la pita i l’espart», *Eivissa*, 3a. època, 9 (Eivissa, 1979), pàg. 14-16.
- KURIHARA, H.: «Recent social changes in the spanish Mediterranean Islands. A case study in Ibiza», a *Studies in socio-cultural aspects of the Mediterranean Islands*, Tokyo, Hitotsubashi University, 1979, pàg. 91-108.
- PRATS, E.: «La utilització agrícola del sòl a les illes Pitiüses. Aportació al coneixement de la seva geografia agrària», *Eivissa*, 3a. època, 9 (Eivissa, 1979) pàg. 21-24.
- RAMON, F.: «El camp a les Pitiüses», *UC*, 6 i 7 (Eivissa, 1977), pàg. 31-32 i 31-32, respectivament.
- ROZEMBERG, D.: *San Miguel, village ibicenco. Traditions culturelles et développement touristique (Étude ethnographique)*. Thèse de 3ème. cycle. Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris. (Inèdita).
- SCHIØLER, H.: «El rendimiento efectivo de las norias en Ibiza», *BCOCIN*, LXVI, 644-645 (Palma de Mallorca, 1964), pàg. 214-224.
- SERRES UBACH, J.: «La agricultura en Ibiza», *BCOCIN*, LXIII, 631 (Palma de Mallorca, 1961), pàg. 140-148 i LXV (1962), pàg. 8-33.
- UC: «La agricultura como tema (mesa redonda)», *UC*, 24 (Eivissa, 1978), pàg. 10-13.
- VILÀ VALENTÍ, J.: «Formentera. Estudio de Geografía humana», *Estudios Geográficos*, XI (Madrid, CSIC, 1950), pàg. 389-442.
- : «Los llanos de San Mateo y Santa Inés», *Ibiza*, 2a. època, 6 (Ibiza, 1960), pàg. 1-12.
- : «Ciudad y campo en la isla de Ibiza», *BCOCIN*, LXV, 639 (Palma de Mallorca, 1963), pàg. 94-101.

## Estadístiques

### 1. DINÀMICA DE LES EXPLOTACIONS AGRÀRIES 1962-1972

Hectàrees	Nombre d'explotacions		Variació (1972)	
	1962	1972	Explotacions	%
0,1-4,9	2.160	2.811	651	30,1
5-9,9	1.234	1.254	20	1,6
10-19,9	797	1.014	217	27,3
20-49,9	446	505	59	13,2
50-99,9	236	59	- 177	- 75,0
100 i majors	21	13	- 8	- 38,1

2. EVOLUCIÓ DELS CULTIUS HERBACIS (1962-1980)

Cultiu	Superfície (en ha)		Variació (1980)	
	1962	1980	Hectàrees	%
Ordi	7.273	2.617	- 4.656	- 64,0
Blat	1.829	683	- 46	- 62,7
Farratges	1.633	3.041	1.408	86,2
Civada	777	357	- 420	- 54,1
Dacsa	390	151	- 239	- 61,3
Llegums	2.217	507	- 1.710	-77,1
Tubercles	623	384	- 239	- 38,4
Hortalisses	247	427	180	72,9
TOTALS	14.989	8.167	- 6.822	- 45,5

3. EVOLUCIÓ DELS CULTIUS ARBORIS (1960-1980)

Cultiu	Superfície (en ha)		Variació (1980)	
	1962	1980	Hectàrees	%
Garrover	7.995	5.890	-2.105	- 26,3
Ametller	5.677	5.434	-243	- 4,3
Figuera	2.352	1.406	-946	- 40,2
Olivera	1.343	1.219	-124	- 9,2
Vinya	133	115	- 18	- 13,5
Albarcoquer	40	6	-34	- 85,0
Arbres de regadiu	113	79	-34	- 30,1
TOTALS	17.653	14.149	- 3.504	- 19,0

4. EVOLUCIÓ DE LA RAMADERIA

Tipus de ramat	1785	1865	1962	1972	1978
Cavalls	s.d.	15	1.774	852	s.d.
Mules	2.422	2.598	1.280	1.080	s.d.
Ases	2.417	1.881	209	47	s.d.
Vaques	326	139	1.449	1.694	3.255
Ovelles	19.154	21.570	11.533	23.859	22.176
Cabres	16.479	8.850	5.754	5.673	s.d.
Porcs	7.884	5.733	13.340	10.325	16.183
Gallines	s.d.	s.d.	40.591	70.373	59.991
Conills	s.d.	s.d.	8.326	17.385	12.406

5. EXPORTACIÓ DE PATATA A ANGLATERRA (1956-1967)

Any	Tm	Any	Tm
1956	120	1962	3.820
1957	1.400	1963	5.175
1958	1.000	1964	s.d.
1959	1.954	1965	2.657
1960	4.891	1966	1.707
1961	8.302	1967	416

## Lectures

### 1. L'agricultura abans dels il·lustrats

Sólo siembran el trigo que necesitan, dexando yermos los más de los campos, y como están sembrados de un innumerable guarismo de pequeñas piedras, es de ver grandes recintos hechos de ellas, que sólo guardan otras esparcidas por el suelo: continuas tapias defienden al ganado, un campo en donde quando más, hay yerba de pasto. Que tienen abandonados de tal suerte que sus excelentes olivos, que jamás los talan ni cuidan, dexando a merced de su bondad el medir el fruto; haciéndose muy notable, que habiendo atravesado la isla, no vimos ni un acebuche ni olivo que tuviese menos de 40 años [...] Igual es el descuido de las viñas, y con especialidad no aprovecharse de tanto collado que las recibiera...

(VARGAS PONCE:  
*Descripciones de las islas Pithiusas y Baleares*, 1787).

### 2. Els canvis del segle XIX

Según informes que juzgo dignos de crédito, algo ha aumentado desde entonces [la meitat del segle XIX] la cultura del olivo, árbol que podría multiplicarse mucho y que aún se ve bastante descuidado en todas partes. Otro tanto puede decirse también de la higuera, cuyo cultivo ha tomado también algún incremento [...] En mucha mayor escala se han ido desarrollando los algarrobos y aún más los almendrales [...] Y del progreso que se observa en el cultivo de los almendros y algarrobos ha participado igualmente la vid, que reducida casi a la nulidad desde el año 1870, abarca ya muchas hectáreas de terreno y se va extendiendo cada día más [...] Obsérvase asimismo, a la vez que aumento en la extensión de los terrenos de regadío, alguna variación en la naturaleza de las plantas a que se destinan, señalándose entre las que más desarrollo tomaron el moniato, cuya aclimatación y propagación en el país ha contribuido en gran manera a facilitar y mejorar la alimentación de las clases pobres...

(ARXIDUC LLUÍS SALVADOR D'HABSBURG LORENA:  
*Las Baleares. Las antiguas Pityusas*, 1886).

### 3. L'agricultura familiar actual

L'agricultura familiar es podria definir com aquella «*donde el titular y su familia trabajan en la empresa agrícola no sólo como administrador, sino también manual y físicamente, haciendo las labores de un obrero contratado, aunque éstos existan*». El procés de desenvolupament general de l'economia ha influït en l'explotació familiar determinant un creixement progressiu del component empresarial a la vegada que baixava ostensiblement el component d'economia domèstica, propi de l'agricultura familiar tradicional. Com a conseqüència d'això, bona part de les explotacions familiars s'estan convertint en antieconòmiques —tant a Espanya com a Europa—, sense perspectives de viabilitat. El problema fonamental per solucionar-ho radica en el fet que l'agricultor familiar busca les solucions individualment.

La subutilització de la mecanització, de la qual el pagès moltes vegades no té consciència, provoca una disminució de la disposició líquida de capital. Un segon factor

consisteix en l'increment de les despeses de producció, conseqüència del creixement del poder monopolístic de les empreses productores de tecnologia en què ha caigut l'agricultura, excel·lent client d'aquests monopolis. El procés general de regressió de la disponibilitat líquida de capital de l'agricultor familiar es tradueix en una pèrdua del poder adquisitiu, que es fa més greu en inserir-se dins un context de pujada generalitzada dels salaris en els tres sectors econòmics. Moltes vegades la remuneració final de l'empresari agrícola familiar és més baixa que el salari obtingut pels assalariats de l'agricultura (i no diguem ja dels possibles assalariats dels altres sectors econòmics). Això ha estat possible per la integració progressiva de l'agricultura en una economia de mercat, per la desaparició de l'autoconsum i per l'increment de les despeses fora de l'explotació (costos de producció o *inputs*). En aquest context, el marge de maniobra de l'agricultor familiar és molt petit. El recurs més freqüent de l'agricultor ha estat la lluita per aconseguir una millora dels preus dels seus productes, però paral·lelament s'han donat d'altres reaccions: l'emigració, la introducció de criteris de gestió, l'augment físic de la grandària de les explotacions, la integració vertical i l'agricultura de grup. Els dos últims aspectes no tenen incidència en el cas d'Eivissa.

(EUGENI NADAL, enginyer agrònom, tècnic de la Cambra Agrària Provincial d'Osca i agricultor familiar: *La problemática de la explotación agrícola familiar*, «VII Curs Eivissenc de Cultura». Selecció de l'extracte de la conferència realitzat per Francesc Ramon, *Diario de Ibiza*, 2-11-1981).

#### 4. L'agricultura tradicional a Formentera

Las características climáticas y edáficas no permiten una gran variedad en los cultivos. Una vez conquistado el suelo, careciendo casi en absoluto de agua para el riego, se impone una agricultura de secano, a base de cereales, y en menor cuantía, de determinadas legumbres. El ciclo vegetativo de los cereales de invierno, sobre todo, encaja perfectamente con el régimen pluviométrico. Otra posibilidad es la arboricultura de las especies características del Mediterráneo que, como la higuera y el olivo, vegetan con facilidad en terrenos pobres y secos. Toda una agricultura minuciosa y sabia, no siempre mantenida adecuadamente, se creará alrededor de estos cultivos. A pesar de sus medios aparentemente defectuosos, domina el arado romano, poco evolucionado y de un cierto abandono en ocasiones de las prácticas tradicionales, el formentereño sabe sacar fruto apreciable a las posibilidades agrícolas que se le ofrecen. Los más importantes cultivos son los del trigo y cebada. La producción de estos cereales es, con frecuencia, insuficiente.

En estas tierras de Formentera, tan típicamente mediterráneas, la mejor posibilidad agrícola se da, aparte la producción cerealista, en el cultivo de determinados árboles que resistan bien la sequía y no sean exigentes en la calidad de los terrenos. Junto a la casa, al lado de las cercas de piedra seca que separan los campos o las propiedades, entre los mismos cultivos, en los sitios más inverosímiles, el hombre ha plantado árboles. No constituyen plantaciones regulares. Al contrario, se presentan dispersos, adaptándose a mil circunstancias. Descuellan la higuera (*figuera*), que con facilidad se desarrolla en cualquier terreno. En su cultivo se ha puesto un especial interés, reflejado en el gran número existente —3.285 pies en el año 1947— y en las muchas variedades que presenta. En cualquier punto de la isla puede distinguirse la figura achaparrada de este árbol —para preservarlo del viento y poder recoger mejor sus frutos—, cuyas ramas, cuando alcanza respetable magnitud, es preciso apoyar en numerosas estacas (*estalons*) clavadas en el

suelo. Sus frutos pueden ser de una inmejorable calidad, bien apreciada por los formentereños.

(J. VILÀ VALENTÍ: «Formentera. Estudio de Geografía humana». *Estudios Geográficos*, XI, Madrid, 1950, pàg. 389-442).

## 5. La pita i l'espart, activitats complementàries

De les cinc espècies de plantes que tradicionalment s'han aprofitat a Eivissa com a tèxtils —el lli (*lilinc* a les Pitiüses), cànem, cotó, pita i espart—, només les dues últimes continuen amb aquesta funció. Això ho motiva, entre altres coses, que mentre el lli, cànem i cotó requereixen per al seu desenvolupament uns conreus especials i terres de regadiu, la pita i l'espart ho fan de manera natural, sense ser conreades.

Les tres primeres espècies que hem esmentat, en especial el lli i el cànem, es cultivaren mentre tengueren la funció de subministrar la fibra per teixir la pròpia indumentària, dins el règim d'economia tancada que caracteritzà la vida rural eivissenca fins al segle passat. Funció que va desaparèixer en arribar a finals del segle XIX els teixits importats des dels mercats catalans.

A les nostres illes, avui, l'extracció de fil de pita és practicada quasi exclusivament per gent vella del camp, acostumada a bastar-se a si mateixa, i encara limitada a poques persones.

El manat de fil de pita obtingut es deixa assolellar per tal que quedi més blanc. Aquest fil s'ha usat tradicionalment per fer *sa talonera* i *sa capella* de les espartenyas eivissenques, per fer cordells i com a fil de cosir i d'embastar.

La presència de piteres en pràcticament tota la ruralia eivissenca, bé prop de la casa (*tancó de les figueres de pic*) o en altre lloc, s'explica per la utilització que, altre temps, es feia de les seues fulles. També les piteres s'han sembrat, de vegades, per delimitar propietats rurals.

L'espart, en castellà «*atocha*», és l'altra espècie amb propietats tèxtils que es continua aprofitant a les nostres illes, encara que ha minvat molt la seua utilització, tant a la pagesia com entre els pescadors, els darrers vint anys.

Dins les Pitiüses, només a l'illa de s'Espartar ha tengut una certa importància la recol·lecció d'espart.

L'espart es pot emprar de dues maneres: cru, és a dir, sense cap operació, o bé amarat, és a dir, després d'haver estat submergit a la mar durant 30 o 40 dies en un lloc on no li pugui pegar el sol.

Amb l'espart amarat, però sense picar, serà freqüent fer llata per a sàrries, estores de carro, senalles, etc.

Amb l'espart amarat i picat es fa la sola de les espartenyas així com sembradores, cordeta d'encordar cadires, etc.

L'espart cru o verd, com també se li diu, s'utilitzava especialment per fer cordella de tres cames, molt emprada, abans, pels pescadors de llagosta i també pels pagesos per lligar arbres i vinya.

(C. GUERAU DE ARELLANO TUR: «L'aprofitament a Eivissa de la pita i l'espart», *Eivissa*, 3a. època, 9, Eivissa, 1979, pàg. 14-16).



## Vocabulari

*Activitat agrària.* Tota aquella activitat econòmica de producció que es duu a terme en el món rural, relacionada amb aquest.

*Activitat agrícola.* Tota aquella activitat relacionada amb el cultiu de la terra.

*Adob.* Qualsevol aportació de nodridors a la terra que es fa per part de l'home. Pot ser d'origen animal —fems—, vegetal —cendra—, marí —algues—, mineral —fosfats.

*Arrendatari.* Persona que cultiva una explotació que no és seua i entrega una quantitat fixa al propietari d'aquesta.

*Cadastre.* Censat que es fa de totes les explotacions agràries d'un determinat indret, amb motius fiscals. S'hi recull, per exemple, la superfície dedicada a cada cultiu i els caps dels ramats.

*Cens agrari.* Censat que es fa de totes les explotacions agràries d'un determinat indret, amb motius estadístics. Recull de les mateixes dades que el cadastre, les quals es donen a conèixer a nivell provincial. Al nostre país els censos agraris es fan cada deu anys, des de 1962, els anys acabats en dos.

*Colonització agrària.* Resultat de poblar i posar en producció agrària un espai natural.

*Costos fora del sector.* Despeses que, en la producció agrària moderna, ocasionen alguns productes —pinsos, adobs, llavors, insecticides..., que són considerats necessaris i han d'adquirir-se al mercat. No existien al món agrari tradicional.

*Crisi de subsistència.* Es produeix en un moment determinat de la història quan, per qualsevol motiu —males collites, excés de població—, les produccions agràries no són suficients per alimentar una població determinada. Com a conseqüència, es produeixen fams, i de vegades, morts.

*Delme.* Part de la collita que, dins del sistema feudal, entregava el que tenia el domini útil —el pagès— al que tenia el domini eminent —el senyor. Solia ser la desena part de la producció total.

*Economia de mercat.* Sistema econòmic caracteritzat —en el seu aspecte de la producció agrària— per una producció especialitzada, destinada a la venda.

*Economia de subsistència.* Sistema econòmic caracteritzat —en el seu aspecte de la producció agrària— per una producció destinada al consum dins la mateixa explotació.

*Estructura agrària.* Conjunt de relacions que s'estableixen entre tots els elements que conflueixen en una determinada situació agrària.

*Explotació.* Extensió de terreny formada per una o més parcel·les —que poden trobar-se juntes o separades— que formen part d'una mateixa unitat econòmica.

*Guaret.* Dins una rotació de cultius, se'n diu d'un determinat terreny sense cultivar, durant un temps —normalment un any—, per permetre la renovació dels nodridors del sòl. Hom hi efectua unes rades per ajudar la renovació.

*Majoral.* Persona que ocupa i cultiva una explotació que no és seua i entrega una part de la collita al propietari. També se'n diu parcer.

*Minifundi.* Propietat agrària d'una superfície molt petita, normalment cultivada en explotació intensiva.

*Nodridors.* Elements que es troben al sòl i són la font d'alimentació dels vegetals. Si no

són renovats, amb adobs o deixant les terres en guaret, arriben a esgotar-se, i deixen els sòls inútils per al cultiu.

*Parcel·la.* Cadascuna de les porcions de terra que, separada per algun obstacle —paret, camí, camp d'una altra explotació..., forma part d'una mateixa explotació.

*Pedra morta.* Aquella que és el resultat de partir i arrancar la crosta de la terra.

*Pedra seca.* Pedra morta emprada per a la construcció, generalment de parets, sense utilització de cap tipus d'argamassa o ciments.

*Primícia.* Part de la collita que, dins el sistema feudal, entregava el pagès a l'Església. Solia ser una tercera part del delme, i es pagava independentment d'aquest.

*Productivitat.* Capacitat de producció per unitat de treball o superfície de terra cultivada.

*Rendibilitat.* Relació que existeix entre el capital invertit i els rendiments econòmics obtinguts.

*Rotació de cultius.* Alternança, en un mateix camp, de diverses plantes de cultiu per aconseguir el manteniment del nivell de nodridors a partir d'una renovació natural. Sol anar acompanyada, en una agricultura tradicional, del guaret.

*Sòl agrícola.* Aquell tipus de sòl que presenta les condicions necessàries per poder ser cultivat per l'home.

*Unitat familiar.* Dins una economia de subsistència, conjunt de persones que es troben unides per vincles familiars i formen una sola unitat econòmica. A les Pitiüses, solia estar constituïda per dues o tres generacions (avis, pare i mare, fills).

## Activitats

### 1. Excursió d'interès agrari

#### Itinerari

Eivissa - carretera de ronda - Sant Rafel - Buscastell - Corona - Sant Antoni - Sant Josep - Eivissa.

#### Centres d'interès

— *Ses Feixes.* Observació de la situació actual; relacionar-la amb l'expansió urbana de la ciutat. Explicació del que eren ses Feixes en el període tradicional; quins productes s'hi feien i com; sistema de reg.

— *Sant Rafel.* Observació del Pla de Vila i de la seua utilització agrícola, en competència amb altres sectors econòmics.

— *Buscastell.* Utilització agrícola d'un fons de torrent, amb regadiu gràcies al broll de Buscastell. Observació de la forma, disposició i grandària de les parcel·les; la seua creació per l'home; cultius i sistema de reg. «Es broll»: origen, aspecte que l'home li ha donat i aprofitament de l'aigua per la comunitat de regants.

— *Corona o Santa Agnès.* Formació del *polje*; forma i disposició. Utilització agrícola actual —cultius. Paper de l'Església —parròquia nascuda a finals del segle XVIII— en la colonització agrària de les Pitiüses.

— *Ses rotes.* Observació de les feixes abancalades als puigs. Característiques, origen i condicions històriques. Agricultura que s'hi practicava i situació actual.

— *Sant Antoni*. Observació de l'expansió urbana. Incompatibilitat amb l'extensió del regadiu a les rodalies de la vila. Competència agricultura-turisme en favor d'aquest darrer.

— *Sant Josep*. Observació de l'estat de l'agricultura als vessants dels puigs i als espais plans.

## 2. Visita a una explotació agrària. Aspectes a tenir en compte

### Identificació

- Nom i situació de l'explotació.
- Nom del seu propietari i/o responsable.

### Aspectes materials

- Extensió de l'explotació.
- Parcel·lació - nombre de parcel·les, disposició, localització.
- Instal·lacions - casa, corrals, magatzems, etc.

### Aspectes socioprofessionals

- Forma de propietat —grossa, mitjana, petita.
- Forma d'explotació —directa, arrendament, parceria, altra. Persones que viuen a l'explotació. Persones que hi treballen —edat, sexe, relació de parentiu, estudis.
- Altres feines que es fan a més de les agràries —quines persones les fan, temps que s'hi dedica, època de l'any.
- Ocupacions principals i ocupacions secundàries.

### Aspectes de producció

- Forma de cultiu —secà i regadiu. Cultius que es donen. Sistema de cultiu. Guarets i terres improductives. Distribució espacial dels cultius a l'explotació.
- Volum de la producció per cultius.
- Animals que hi ha i paper que tenen a l'explotació.
- Importància de la ramaderia en relació amb l'agricultura.
- Treballs que es fan al llarg de l'any —sembrar, adobar, collir, llaurar... Com es fan i en quin moment de l'any.
- Eines, adobs i maquinària utilitzada.
- Temps que duu en explotació. Variacions que hi ha pogut haver al llarg del temps —rotes, obertura de pou, canvis en la forma de treballar...
- Canvis en els darrers anys.

### Aspectes de gestió econòmica

- Persones que hi treballen; hores setmanals de feina; reben un sou? Costos de les eines, maquinària, combustible, llavors, adobs... Costos per la cura dels animals, si n'hi ha (pinsos, veterinari). Costos per reparacions, transport de produccions, etc.
- Altres costos —impostos, seguretat social, renda, Repartició amb algú.
- Costos per ampliació o millora de l'explotació. Guanys per la venda de la producció.

### **Aspectes comercials**

Part de la producció pròpia que es consumeix a la casa —indicar-ne la proporció aproximada per productes concrets.

Part de la producció destinada a la venda —indicar la proporció de productes concrets.

Lloc de venda —directament a la casa, a veïns, a hotels, a una botiga, al «poble», a Vila, fora de les illes. Diverses formes de comercialització segons els diferents productes.

Com es fa la venda —directament, per un intermediari, a través d'una cooperativa...

Transformació a la casa de la pròpia producció —formatges, matança, vi, farina i pa, oli, figues seques, espadenyas...

### **Aspectes paisatgístics a observar**

— Forma, disposició i grandària de les parcel·les.

Cultius; les seues formes i el seu estat. Presència o no de ramaderia.

Disposició i característiques de l'habitatge. Altres construccions.

— Disposició i característiques de les vies de comunicació.

Possibles elements d'urbanització del camp a l'entorn de l'explotació.

— Aspectes físics i biogeogràfics de l'entorn de l'explotació.

---

## Normes de publicació

La revista TERRITORIS, del Departament de Ciències de la Terra, que edita el Servei de Publicacions de la Universitat de les Illes Balears, publicarà aquells treballs que abastin qualsevol de les àrees de les Ciències de la Terra que siguin tramesos al seu consell de redacció, i amb especial preferència, aquells que es refereixin a l'àrea balear. Tots, però, per poder ésser publicats, hauran de tenir el vistiplau del consell de redacció de la revista, amb l'assistència del consell acadèmic.

Els treballs hauran de tenir, per norma general, una extensió compresa entre 4 i 20 fulls DIN A4 a doble espai, inclosos els resums, figures, taules i referències. Els treballs s'han de presentar per duplicat mecanografiats a doble espai i amb marges amples per indicar-hi la posició aproximada de les figures i/o taules. Els articles s'han de presentar en paper i en suport informàtic, en Word o en format d'intercanvi. Les figures i les taules s'han de presentar amb numeració aràbiga i romana, respectivament. Les figures i les taules han de tenir qualitat per poder ésser reproduïbles directament; preferentment s'han de presentar en el mateix format informàtic del text, Word o format d'intercanvi.

El títol haurà de ser concís i informatiu, i haurà de contenir el màxim nombre possible de paraules clau. El nom de l'autor (o dels autors) vindrà a continuació, amb indicació de la seva adreça i la institució a la qual pertany. El resum, de no més de 250 paraules, ha d'estar redactat en la mateixa llengua del treball i en anglès. S'han d'afegir entre tres i cinc mots clau en les dues llengües esmentades. El text podrà estar dividit en diferents apartats i ordres. Convé d'evitar les notes a peu de pàgina.

Les referències bibliogràfiques s'hauran de presentar obligatòriament per ordre alfabètic d'autors citats de la manera següent:

a) quan es tracti d'un llibre:

JAMES, P. (1972). *All Possible Worlds: a History of Geographical Ideas*. Londres: Bobbs-Merril, 210 pàg.

(Autor, cognom amb majúscules i inicials del nom; any de publicació entre parèntesis; títol del llibre en cursiva; lloc d'edició; editorial, núm. pàg.).

b) quan es tracti d'un article:

OLCINA CANTOS, J. (1996). «La Geografía hoy: Reflexiones sobre el pensamiento geográfico, la región i la docencia de la geografía». *Investigaciones Geográficas*, 16, 93-114.

MARTÍN, B. S.; UYSAL, M. (1990). «An Examination of the Relationship Between Carrying Capacity and the Tourism Lifecycle: Management and Policy Implications». *Journal of Environmental Management* I, 31, 327-333.

(Autor, cognom en majúscules i inicials del nom; any de publicació entre parèntesis; títol de la revista en cursiva; volum i número, primera i darrera pàgina).

Les citacions dins el text han de ser del sistema d'autor i data, com: Jansà (1996) o (Jansà, 1996). Si hi ha més de tres autors, s'utilitzarà la forma Jansà et al. (1996).

Per a una millor comprensió i adequació d'aquestes normes, pregam els autors que consultin qualsevol dels treballs publicats a TERRITORIS.

---



**Universitat de les Illes Balears**